

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yıl: 15 • Sayı: 29 • Haziran 2025

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Year: 15 • Number: 29 • June 2025

KTÜSBD
KTUJSS

TRABZON
2025

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl: 15 - Sayı: 29 – Haziran 2025

Karadeniz Technical University Institute of Social Sciences Journal of Social Sciences

Year: 15 - Number: 29 - June 2025

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Haydar AKYAZI / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Baş Editör / Editor in Chief

Dr. Öğr. Üyesi Muharrem Akın DOĞANAY / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Editör / Editor

Doç. Dr. Umut ÜZAR / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR / Karadeniz Technical Üniversitesi / Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Prof. Dr. Hasan ABDİOĞLU / Karadeniz Technical Üniversitesi / İşletme Bölümü

Prof. Dr. Mustafa Naci KAYAOĞLU / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü

Doç. Dr. Burçin ESER / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

Doç. Dr. Çağrı ÇOLAK / Trabzon Üniversitesi / Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Doç. Dr. Hüseyin YADİGAROĞLU / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü

Doç. Dr. Vahit GÜNTAY / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Uluslararası İlişkiler Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Aykut BAŞOĞLU / Karadeniz Teknik Üniversitesi / İktisat Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Sedat POLAT / Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi / Maliye Bölümü

Dr. Öğretim Üyesi İhsan ERDİNÇLİ / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dil Editörleri / Language Editors

Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR (Türkçe)

Prof. Dr. Mustafa Naci KAYAOĞLU (İngilizce)

Sekretarya / Secretary

Esin BULUT / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Birol KARAKURT / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Tekin AKDEMİR / Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ERYİĞİT / Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Prof. Dr. Fatma ACUN / Hacettepe Üniversitesi

e-ISSN: 2146–3727

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kanuni Kampüsü 61080 Trabzon / Türkiye

E-mail: sbdergi@ktu.edu.tr

Tel: +90 462 377 20 22

Fax: +90 462 325 32 10

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbed> | <http://www.ktu.edu.tr/sbedergisi>

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran ve Aralık sayıları ile yılda iki kez yayınlanan ulusal, hakemli ve bilimsel bir dergidir. Yayın dili, Türkçe ve İngilizce olan dergimiz; EBSCO, TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (TR Dizin) ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

BU SAYININ HAKEM KURULU

Abdullah ARIKAN	İpek OKKAY
Abdurrahman KÜLTÜR	İrşat SARIALİOĞLU
Abdülkadir PEHLİVAN	İsa YILMAZ
Adem DAĞ	Mehmet BİÇİCİ
Ali AKAR	Muhammed Yunus BİLGİLİ
Aykut SİĞİN	Mustafa ŞEN
Barış ARMUTCU	Nurettin ÇAKICI
Bülent ŞENER	Nursel YALÇIN
Ceren PİLEVNELİ ÇUBUK	Olkan SENEMOĞLU
Deniz YILDIZ	Osman ŞENOL
Elif ŞİMŞEK	Ömer ALKAN
Ersoy Özmen ALKAN	Rıdvan ENGİN
Faruk MİKE	Sanem ÖZER
Gülşen KIRAL	Selim YILDIRIM
Hakan TOPATEŞ	Serdal FİDAN
Hatice KUMCAĞIZ	Süheyla Nil MUSTAFA
Hikmet YILMAZ	Süreyya YILMAZ ÖZEKENCİ
Hülya AĞCASULU	Tarık VURAL
İlhami Tekin CİNEMRE	Yavuz KARTALLIOĞLU
İlhan EKİNCİ	Yusuf Erdem TUNÇ
İlyas OKUMUŞ	Zeynep Serap TEKTEN

İÇİNDEKİLER

Vicdan ile Cüzdan Arasında: Pembe Kapitalizm Bağlamında LGBT Temsillerin İş Dünyasındaki Stratejik Konumlanışı Between Conscience and Capital: Strategic Positioning of LGBT Representations in Corporate Spaces Under the Framework of Pink Capitalism Burak ACAR Muhammet NEGİZ Ömer Miraç YAMAN.....	1
Kadınlarda Sigara Bırakma Yorgunluğunun Değerlendirilmesi: Bandırma İlçesi Örneği Evaluation Of Smoking Cessation Fatigue in Women: Bandırma District Example Nilsu KARTAL Rumeysa KAYA Hacer GÖKÇE Yasemin ASLAN	34
Türkiye İçin ÇKE ve YKE Hipotezlerinin Araştırılması: Çapraz Kantilogram Testinden Kanıtlar Investigating the EKC Ve LCC Hypotheses for Türkiye: Evidence from Cross Quantilogram Test Süleyman YURTKURAN Uğur Korkut PATA Sinan ERDOĞAN Güray AKALIN	58
Rusya'nın Haklı Savaş İddiaları Kapsamında Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Değerlendirilmesi Evaluation Of the Russian-Ukraine War Within the Framework of Russia's Just War Claims Çiğdem ELBİR Ayça Eminoğlu	82
Bütçe Bilincinin Ölçülmesi ve Bütçe Bilincinin Artmasında Etkili Olan Faktörler: Sağlık Yönetimi Lisans Öğrencileri ile Bir Araştırma Measuring Budget Awareness and Factors Effective in Increasing Budget Awareness: A Study with Undergraduate Healthcare Management Students Mustafa CANBAZ Fatma KILINÇASLAN Özlem GEDİK	105
Genelleştirilmiş Katmanlı Model (GAM) Perspektifinden Türkiye'de Makroekonomik Göstergelerin Kredi Hacmine Etkisi The Impact of Macroeconomic Indicators on Credit Volume in Türkiye: A Generalized Additive Model (GAM) Perspective Recep ÇAKAR Eyyüp Ensari ŞAHİN	122
Uluslararası Mahkeme Kararlarının Rolü ve Önemi: Karayip Denizinde Nikaragua ile Honduras Arasındaki Toprak ve Deniz Uyuşmazlığı Davası (2007) Üzerine Bir Değerlendirme The Role and Importance of International Court Decisions: An Evaluation of Territorial and Maritime Dispute Between Nicaragua and Honduras (2007) in the Caribbean Sea Yasin Çağlar KAYA.....	144
Online Reklamcılıkta Tüketici Şüphecililiği: Ürün Kategorileri ve Demografik Faktörlere Dayalı Bir Analiz Consumer Skepticism in Online Advertising: An Analysis Based on Product Categories and Demographic Factors Yasemin Keskin YILMAZ	157
Çölyak Hastalığının Ekonomik Yükü ve Devletin Mali Müdahale Araçları: Küresel Deneyimler ve Türkiye İçin Öneriler The Economic Burden of Celiac Disease and State Fiscal Intervention Tools: Global Experiences and Recommendations for Türkiye Esra Berika DÖNMEZ Adem DEMİRBOZAN Mehmet AVCI	178

Dynamics of Mandatory Service: Theoretical and Practical Approaches to Academics' Experiences

Zorunlu Hizmetin Dinamikleri: Akademisyenlerin Deneyimlerine Teorik ve Pratik Yaklaşımlar

Harika SUKLUN200

Epigrafik Kaynaklar Işığında MS II. ve III. Yüzyıllarda Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale) Yahudileri

Jews of Phrygia Hierapolis (Pamukkale) in the 2nd and 3rd Centuries AD in the Light of Epigraphic Sources

Umut DİNÇ | Erkan İZNİK221

VİCDAN İLE CÜZDAN ARASINDA: PEMBE KAPİTALİZM BAĞLAMINDA LGBT TEMSİLLERİN İŞ DÜNYASINDAKİ STRATEJİK KONUMLANIŞI*

BETWEEN CONSCIENCE AND CAPITAL: STRATEGIC POSITIONING OF LGBT REPRESENTATIONS IN CORPORATE SPACES UNDER THE FRAMEWORK OF PINK CAPITALISM

Araştırma Makalesi
Research Paper

Burak ACAR **
Muhammet NEGİZ ***
Ömer Miraç YAMAN ****

Öz:

Bu çalışma, LGBT temsillerinin iş dünyasında stratejik olarak nasıl konumlandığını pembe kapitalizm bağlamında eleştirel bir bakışla incelemektedir. Son yıllarda çeşitlilik ve kapsayıcılık söylemleri kurumsal stratejilerin merkezine yerleşmiş; LGBT kimlikleri, hem sosyal sorumluluk alanında bir duyarlılık göstergesi hem de pazarlanabilir bir değere dönüşmüştür. Bu makalede, şirketlerin ve kurumların LGBT bireyleri yalnızca belirli zamanlarda ya da ticari fayda sağlayacak koşullarda ön plana çıkararak nasıl görünür kıldığı ve bu görünürlüğü nasıl pazarlama stratejilerinin bir parçası haline getirdiği; gökkuşağı aklama (rainbow washing), pembe aklama (pink washing), kuir tuzağı (queer baiting), eşcinsel muğlaklığı (gay vague), pembe kapitalizm (pink capitalism) ve pembe turizm (pink tourism) gibi kavramlar çerçevesinde incelenmektedir. Çalışmada LGBT bireylerin neoliberal ekonomi içinde tüketici, çalışan ve girişimci olarak üçlü bir konumda ele alınması, bu konumların heteronormatif piyasa yapılarıyla olan ilişkisini sorgulamak açısından temel dayanak noktasını oluşturmaktadır. Ayrıca, lubunca gibi kültürel kodların yerel pazarlama stratejilerinde nasıl araçsallaştırıldığı da tartışmaya dâhil edilmiştir. Sonuç olarak bu makale, kurumsal çeşitlilik politikalarının yalnızca görünürlük sağlama değil, aynı zamanda kimliği metalaştırma işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Buna karşılık, LGBT topluluğu yalnızca kurumsal stratejilerin edilgen bir nesnesi değil; özellikle bazı gruplar, piyasa dinamiklerini kendi lehlerine kullanarak ekonomik görünürlük elde etme, toplumsal alanda yer edinme ve yeni kimlik biçimleri oluşturma süreçlerinde etkin bir özne olarak rol almaktadır. Piyasa içindeki stratejik konumlanış, LGBT bireyler açısından hem bir araçsallaştırma zemini hem de özneleşme imkânı olarak iki yönlü bir işlev taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gökkuşağı Kapitalizmi, Pembe Kapitalizm, Postfordizm, LGBT, Şirketler

Abstract:

This study critically examines how LGBT representations are strategically positioned within the business world through the lens of pink capitalism. In recent years, discourses of diversity and inclusion have become central to corporate strategies, transforming LGBT identities into both a symbol of social responsibility and a marketable asset. The article explores how companies and institutions make LGBT individuals visible primarily during specific times or under commercially favorable conditions, turning such visibility into a component of their marketing strategies. This analysis is grounded in key concepts such as rainbow washing, pinkwashing, queerbaiting, gay vague, pink capitalism, and pink tourism. The study frames LGBT individuals within the neoliberal economy in a tripartite role: as consumers, employees, and entrepreneurs, and interrogates how these roles interact with heteronormative market structures. Furthermore, it addresses how cultural codes such as lubunca are instrumentalized within localized marketing strategies. The findings suggest that corporate diversity policies function not only as mechanisms of visibility but also as tools for commodifying identities. At the same time, the LGBT

community is not merely a passive object of these corporate strategies; certain segments strategically engage with market dynamics to gain economic visibility, establish presence in public space, and develop new modes of identity construction. The strategic positioning of LGBT individuals within the market emerges as a dual process: one of commodification and one of agency.

Keywords: Rainbow Capitalism, Pink Capitalism, Postfordism, LGBT, Corporations

* Makale Geliş Tarihi: 08.05.2024

Makale Kabul Tarihi: 06.08.2024

** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, burak.acar@gop.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4765-3319.

*** Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, muhammetnegiz@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-6939-7742.

**** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Sağlık Bilimleri Fakültesi omermirac.yaman@iuc.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9989-8575.

GİRİŞ

LGBT (Lezbiyen, Gay, Biseksüel ve Trans) bireyler, başta meşruiyet ve insan hakları olmak üzere birçok açıdan ülkelerin ve toplumların gündemini meşgul etmekte ve çeşitli tartışmaların odağında yer almaktadır. Bu tartışmalardan birisi de şirketlerin LGBT bireylere olan ilgisi bağlamında yürümektedir. Destekçiler ve karşıtların olumlu ve olumsuz eleştirileri eşliğinde yürüyen bu ilişkide şirketlerin LGBT bireylere hangi perspektiften baktığı sorgulanmaktadır. Bu çerçevede Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere birçok ülkede şirketlerin yaklaşımı incelendiğinde, birçok markanın LGBT bireylerin varlığının insan hakları çerçevesinde yasal koruma altına alınmasını savunan açıklamalara imza attıkları ve birer aktivist gibi öne çıkarak eşcinsellerin toplumda görünürlüğüne en önemli savunucuları olma rolünü üstlendikleri gözlemlenmektedir (Durbin, 2021; hrc.org, 2016). Bununla birlikte şirketlerin eşcinsellere olan ilgisini sorgulayan bazı LGBT bireyler, atılan adımları hiç samimi bulmadıklarını ve şirketlerin tamamen ticari kaygılarla hareket ettiklerini düşünmekte ve bundan dolayı şirketleri ikiyüzlü olmakla itham etmektedir (Langenburg, 2021). Şirketlerin LGBT bireylere olan ilgisine dair akademik literatüre bakıldığında bu kuşkuyla destekleyici çalışmaların olduğu görülmektedir. İşletmeler ve LGBT bireylerin yolları genel olarak pazarlama, reklamcılık, insan kaynakları, turizm, konaklama işletmeciliği ve eğlence sektörü gibi ticari kaygıların öne çıktığı alanlarda kesişmekte ve bazı yayınlarda şirketlerin eşcinselleri doğrudan “müşteri/pazar” ekseninde konumlandıkları ve bu çerçevede birçok yaklaşım ve strateji benimsedikleri belirtilmektedir (Yeh, 2018: 1-3). Bunun yanında şirketlerin attıkları adımlarda LGBT lobisi, müşteriler, çalışanlar ve yasal kaygıların da etkili olduğu görülmektedir. Bir tarafta insan hakları aktivisti gibi hareket eden şirketlerin diğer tarafta kârlılık ve rekabet için giriştikleri mücadelede LGBT bireylerle olan ilişkiler ve LGBT topluluğunun konumlandırıldığı alanlar bu çalışmada ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

1. ŞİRKETLER, PİYASA VE LGBT İLİŞKİSİNİN GÜNÜMÜZ TEORİK ZEMİNİ

1.1. İş Dünyası ve LGBT İlişkisinde ‘Gender’

Bu bölümde, iş dünyası ve LGBT bireyler arasındaki ilişki bağlamında cinsiyetin hem ekonomik ve sosyal yapılar içindeki merkezi rolüne hem de iş ve tüketim dünyasındaki karmaşık dinamiklerine değinilecek, karşılaşılan zorluklar ve fırsatlar ele alınacaktır. Bu sayede, cinsiyetin, bireylerin iş gücü piyasasındaki konumlanması, tüketici davranışları, şirketlerin pazarlama stratejileri ve kurumsal politikalar üzerindeki etkisi daha anlaşılır hale gelecektir. Gender yaklaşımı ile, iş dünyasının LGBT topluluğuna yönelik daha kapsayıcı ve çeşitliliği önemseyen yaklaşımlarının önemi vurgulanmaya çalışılacak ve cinsiyetin sosyo-ekonomik yapılar içindeki yerine değinilecektir.

Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramları, bireylerin hem kişisel kimliklerini hem de sosyal yapılar içindeki yerlerinin anlaşılmasında kritik öneme sahiptir. Cinsiyet temelinde şekillenen biyolojik özellik ile bu özelliğin üzerinde inşa edilen toplumsal durum cinsiyet (sex) ve toplumsal cinsiyet (gender) terimleri ile ifade edilmektedir. Cinsiyet, genellikle biyolojik özelliklere dayanarak bireylerin erkek veya kadın olarak sınıflandırılmasını ifade

ederken, toplumsal cinsiyet, bir toplumda cinsiyetlere atfedilen roller, davranışlar, aktiviteler ve beklentiler bütünü olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla beden cinsiyetini öne çıkaran yaklaşım doğumdan sonraki tüm süreç için ana belirleyici olarak biyolojiyi görürken, cinsiyetin temel belirleyenin biyolojik olmadığını ileri süren yaklaşıma göre ise rol, beklenti ve kültür gibi toplumsal süreçler cinsiyetin temel belirleyicileridir (Bingöl, 2014). Cinsiyet kimliği, bireyin kendini nasıl tanımladığı ile ilgili daha içsel bir kavramdır ve bireyin biyolojik cinsiyeti ile her zaman örtüşmeyebilen durumları ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu anlamda, cinsiyet kimliği, bireyin kendini erkek, kadın, her ikisi, hiçbirini veya bunların dışında başka bir şekilde tanımlamasıyla ilgilidir (Russell ve Viggiani 2018). Bu tanımların kapsayıcılığı, özellikle lezbiyen, gay, biseksüel, trans ve diğer cinsiyet çeşitliliği gösteren (LGBT) bireyler açısından önem taşımaktadır.

LGBT bireylerin iş yaşamıyla olan ilişkisi, cinsiyetin sosyal ve ekonomik yapılar içindeki konumlanışı bağlamında incelendiğinde, iş gücü piyasası, tüketici davranışları ve girişimcilikte cinsiyet ve toplumsal cinsiyetin oynadığı roller daha karmaşık bir hâl almaktadır. İş dünyası ve iş gücü piyasasındaki cinsiyet eşitsizlikleri, LGBT bireyler için hem zorluklar hem de fırsatlar sunabilmektedir (Drucker, 2011: 11-16). İş gücü piyasasında, cinsiyet eşitsizlikleri genellikle işe alım, terfi ve ücretlendirme pratiklerinde ayrımcılık olarak kendini gösterir. İş gücü piyasası ve cinsiyet ilişkisi akademik çalışmalarda sıklıkla kadınların ve cinsiyet çeşitliliği gösteren bireylerin karşılaştığı engeller bağlamında ele alınmaktadır (Browne ve Misra, 2003; Erdut, 2005; Toksöz, 2007; Azmat ve Petrongolo, 2014; Erikli, 2020). Tüketici davranışları açısından, ürün ve tüketim tercihleri fark etmeksizin cinsiyet temelli pazarlama stratejileri ve reklamcılıkta cinsiyet stereotiplerinin kullanımı, tüketicilerin marka algısı ve satın alma kararları üzerinde etkili olabilmektedir. Günümüzde tüketici davranışlarının nedenlerini ve sonuçlarını inceleyen kapsamlı bir araştırma literatürü bulunmaktadır (Mokhlis, 2009; Yağcı ve İlarslan, 2010; Pudaruth vd, 2015; Yeniçeri ve Özal, 2016). Girişimci davranışlarında ise cinsiyetin girişimcilik fırsatlarının algılanması, kaynaklara erişim ve ağ kurma faaliyetleri gibi süreçlerde de belirleyici bir faktör olduğu gözlemlenmektedir (Uluköy ve Demireli, 2014: 53). Yapılan araştırmalar incelendiğinde özellikle erkek ve kadınların fırsatlara erişiminde etkili olan değişkenlerin birden fazla olduğu görülmektedir. Söz konusu araştırmalarda erkek girişimcilerin genellikle daha geniş ağlara sahip olduğu ve kaynaklara erişimde avantajlı olduğu; erkeklerin aksine kadın girişimcilerin sosyal ve finansal sermaye konusunda daha fazla zorlukla karşılaştıkları; toplumsal cinsiyet normlarının ve beklentilerinin kadın girişimcilerin yeteneklerinin ve başarılarının daha az tanınmasına yol açtığı, bunun kendilerinin girişimcilik potansiyellerini tam olarak gerçekleştirmelerini engellediği gibi sonuçlara ulaşılmıştır (Hanson ve Blake, 2009; Cañizares ve García, 2010; Kutanis ve Karakira, 2013; Uluköy ve Demireli, 2014). Sonuç itibarıyla, cinsiyet meselesi hem kurumsal yapıların işleyişinde hem de tüketicilerin karar alma süreçlerinde önemli bir değişken olarak ele alınmaktadır. Ancak, zamanla bu alanın kapsamı genişlemiş ve toplumsal cinsiyet, cinsiyet çeşitliliği, cinsel yönelimler gibi kavramlar ile iş dünyasının ilişkisi araştırmalara konu olmaya başlamıştır (Özkaplan, 2015; Köroğlu, 2016). Bundan

sonraki bölümde, iş dünyasında LGBT odaklı çeşitlilik ve sosyal içirme gibi davranışsal yaklaşımlarla postfordist ekonomik paradigmanın özellikle LGBT tüketiciler boyutu ve bu ekonomik paradigmanın sosyal inşa boyutu ele alınacaktır.

1.2. İş Piyasasında Çeşitlilik ve Sosyal İçirme

İşyerinde çeşitlilik, farklı sosyo-kültürel kökenden gelen çalışanların varlığını kapsamakta ve kurumsal dokuyu zenginleştirmektedir. Fırsat eşitliği felsefesi, kuruluşların bu çeşitlilikten yararlanmasını, yetenek kaybı yaşamak yerine onu daha fazla verimlilik ve etkinlik için bir katalizöre dönüştürmesini amaçlamaktadır. Etkili çeşitlilik yönetimi, bir kuruluşun çeşitliliğe sahip bir iş gücünü işe alma, işte tutma, ödüllendirme ve motive etme konusundaki sistematik ve planlı bağlılığını somutlaştırmakta ve farklı bireylerin kurumsal başarıya yönelik yapabilecekleri katkıları teşvik etmektedir. Bu perspektifin, yalnızca daha iyi performans için çeşitlilikten yararlanmayı amaçlamakla kalmayacağı, aynı zamanda daha dinamik ve yenilikçi bir organizasyonel ortamın teşvik edilmesine katkı sağlayacağı iddia edilmektedir (Grobler vd., 2006). Farklılıkların yönetimi araştırmalarının, örgütsel ve kariyer çıktılarında cinsiyet ve ırk çeşitliliğine yaptığı ilk vurgudan bilişsel çeşitlilik unsurlarının (eğitim, uzmanlık, iş rolü vb.) daha geniş bir şekilde dâhil edilmesine doğru evrim yaşanmıştır. Bu şekilde dışlanmış toplulukların toplumca kabullenilmesi ve eşit vatandaşlık ilkesi çerçevesinde gerekli hak ve özgürlüklerin tanınmasına “sosyal içirme” denilmektedir (Akpınar, 2018: 19-21). Bu genişleme, çeşitliliğin çok yönlü doğasına ilişkin daha derin bir anlayışı yansıtmakla birlikte, ağırlıklı odak noktası cinsiyet ve ırk çeşitliliği olmaya devam etmektedir. Özellikle LGBT eşitliği bağlamında cinsiyet kimliğinin entegrasyonunun hem akademik söyleme hem de insan kaynakları uygulamalarına tam olarak dâhil edilmesinde zorlanılmakta ve genel bir LGBT eşitliği gündemiyle ilgilenen insan kaynakları yönetiminin teori ve pratiğinde çoğu zaman görünmez olmaktadır (Öztürk ve Tatlı, 2016).

İş piyasasındaki çeşitlilik araştırmaları son yirmi yıldaki artışa rağmen, ağırlıklı olarak “görünür azınlıklar” a odaklanmış ve LGBT bireyler “görünmez azınlık” statüsünde kalmıştır (Priola, vd. 2014: 488). Bilimsel araştırmalara yansıyan bu “azınlık” olma durumu, LGBT bireylerin sosyoekonomik ve hukuki haklar konusunda da gündeme gelmekte ve yaşanan sosyal dışlanmanın ortadan kaldırılarak üyesi oldukları toplumla aynı yaşam standartlarının sağlanması talebi gündeme getirilmektedir. LGBT bireyler, geniş bir mesleki ve pozisyon yelpazesi üzerinde yer almakta ve farklı ırklar, etnik kökenler, ekonomik sınıflar, sektörler ve meslek grupları içinde bulunmaktadır. Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı (FRA, 2013) ve Lubensky vd. (2004) tarafından belirtildiği üzere, işgücünün önemli bir kısmını oluşturan ve %4 ile %17 arasında tahmin edilen LGBT bireylerin, iş dünyasındaki en büyük azınlık gruplarından birisi olduğu ve bu demografik grubun ekonomik ve sosyal dinamikler üzerinde önemli bir etkisi olduğu ileri sürülmektedir. Human Rights Campaign (2015) tarafından yapılan araştırmalar, LGBT bireylerin tüketim kararlarının, şirketlerin LGBT çalışanlarına yönelik tutum ve politikaları tarafından önemli ölçüde etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, LGBT çalışanlar, kuruluşlar için sadece iç paydaş olarak değil, aynı zamanda pazarlama ve tüketici sadakati açısından da

stratejik öneme sahip bir grup olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bu nedenle, şirketlerin, LGBT çalışanlarına ve genel olarak LGBT topluluğuna yönelik politika ve uygulamalarında çeşitlilik ve kapsayıcılığı ön planda tutarak, karşılıklı fayda sağlayacak paydaş ilişkilerini etkin bir şekilde yönetmeleri zorunluluk halini almıştır. Şirketler, çeşitlilik ve sosyal içerme kapsamında LGBT bireyler için iş-yaşam dengesi odağındaki birtakım uygulamalara yer vermeye başlamıştır. Örneğin, Empire State Pride Foundation'ın (2012) gündem rehberi, işverenlerin LGBT çalışanlarının ihtiyaçlarını karşılamaları için altı en iyi uygulamayı onaylamıştır. Bunlar arasında eşit istihdam fırsatı politikası sağlamak, kapsayıcı çalışan hakları sunmak, LGBT ağlarını teşvik etmek, kapsayıcı bir çalışma ortamı oluşturmak, trans çalışanları desteklemek ve LGBT topluluğunu genel olarak desteklemek yer almaktadır. Day ve Greene (2008) ve Brook vd. (2012) çalışmaları da LGBT çalışanların desteklenmesine yönelik kapsamlı stratejiler önermektedir. Bu öneriler arasında, üst yönetim desteği, ayrımcılığa karşı politikalar, kapsayıcı işe alım süreçleri ve çeşitlilik programlarının yanı sıra, LGBT çalışanların sosyal haklarının güçlendirilmesi ve mevzuat değişiklikleri hakkında bilgilendirme yer almaktadır. Ayrıca, yönetimde LGBT sorumlusu bir kişinin atanması, çeşitlilik eğitimleri, LGBT çalışan ağları ve kampanyaları gibi öneriler, iş yerinde kapsayıcılığı ve güvenliği artırma amacına yöneliktir. Bu stratejilerin uygulanmasında, kuruluşların LGBT çalışanlarıyla karşılıklı fayda sağlamasına doğrudan hizmet ettiği düşüncesi öne çıkmaktadır.

Son on yılda, birçok gelişmiş sanayi ülkesinde LGBT hakları kayda değer bir toplumsal değişim neticesinde tanınmıştır. Bu dönüşüm, Avrupa Birliği genelinde 'LGBT dostu' mevzuatın büyümesi ve Avrupa şirketleri içinde 'LGBT dostu' politikaların giderek daha fazla benimsenmesi ile ilgilidir. Bugün Fortune 500 şirketlerinin yaklaşık yüzde 90'ının cinsel yönelim ayrımcılığı karşıtı politikalara, yaklaşık yüzde 60'ının cinsiyet kimliği ayrımcılığı karşıtı politikalara sahip olduğu ve yüzde 60'ından fazlasının çalışanlarına aile içi partner sağlık sigortası yardımları sağladığı açıklanmaktadır (Human Rights Campaign-HRC, 2014). Yine ayrımcılığa karşı ve aile içi partnerlik yardımlarını destekleyenler de dâhil olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri (ABD) firmalarının 'LGBT dostu' olarak bilinen politikaları benimsemesi, çalışma kültüründeki değişime işaret ediyor. Bu ve benzeri uygulamaların kurumsal sektörlerdeki çeşitlilik ve kapsayıcılığa dair kabulü gösterdiği iddia edilmektedir (Raeburn, 2004). Tüm bu ve benzeri gelişmeler, LGBT bireyler için yasal ve kurumsal ortamlarda kapsayıcılık ve çeşitliliğe yönelik daha fazla imkân sağlaması açısından önemlidir. Bu değişim sadece insan haklarında ilerleme anlamına gelmemekte, aynı zamanda kurumların ve iş piyasasının çeşitlilik ve kapsayıcılığa öncelik veren uygulamalarını da yansıtmaktadır (Colgan vd., 2007). Ayrımcılığa karşı ve aile içi partnerlik yardımlarını destekleyenler de dâhil olmak üzere ABD firmalarının LGBT dostu politikaları benimsemesi, çalışma kültüründeki değişime işaret etmektedir.

Şirketlerin ve kurumların 'LGBT dostu' politikaları benimsemesi iki farklı şekilde yorumlanmaktadır. Bunlardan ilki; şirketlerin bu uygulama ve yaklaşımlarının tüm çalışanlar için destekleyici ve eşitlikçi bir çalışma ortamı yaratma amacı taşıdığına yöneliktir. Bu perspektiften yola çıkılarak LGBT dostu politikalar uygulayan şirketlere

yönelik yapılan araştırmalarda şirketlerin performans, değerlendirme, diğer şirketlerle olan rekabet, çalışanların işe bağlılığı, üretimi, iş tatmini ve verimlilikleri gibi konularda iyileşmelerin gözlemlendiği aktarılmaktadır (Blazovic vd. 2013; Wang ve Schwartz, 2010; Sears vd., 2011; Badget vd., 2013; Huffman vd., 2008). Dolayısıyla günümüzde önde gelen birçok işletme için, LGBT bireyleri de içeren bir kapsayıcılık ve çeşitlilik kültürü yaratmak stratejik bir zorunluluk haline gelmeye başlamıştır. Şirketler kapsayıcılık ve çeşitlilikle daha yüksek bireysel performans ve nihayetinde daha güçlü iş performansı ile ilişkili olduğuna ikna edilmeye çalışılmaktadır. Şirketlerin ve kurumların 'LGBT dostu' politikaları benimsemesinin bir diğer nedeni ise şirketlerin hukuksal ve ticari yaptırıma yönelik kaygılardan dolayı kendisini bu açılımlara zorunlu hissetmesi şeklindedir (Gunther, 2006). Bu konudaki detaylı bilgiler 'Hukuki ve Sosyal Haklar' başlığında verilecektir.

1.3. Postfordist Üretim Anlayışı İçerisinde LGBT

Esnek üretim ve birikim rejimi olarak da ifade edilen postfordizm, günümüzün hızla değişen ekonomik ve sosyal koşullarına uyum sağlamayı ve çeşitliliği, esnekliği ve bireyselliği teşvik etmeyi amaçlayan; nispeten daha adil ve farklılıkları teşvik eden bir toplumun inşasına katkıda bulunmayı hedefleyen, bireylerin ve toplulukların potansiyellerini tam olarak kullanımını önemseyen bir üretim anlayışını temsil etmektedir (Saklı, 2013: 113-114). Yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren fordist üretim anlayışının katı standartlarına alternatif olarak sunulan postfordizm yalnızca yeni üretim anlayışını değil kapsayıcılık, çeşitlilik, esneklik ve küreselleşme gibi postmodern kavramlar üzerine kurulu sosyal yapılanma ve sosyal inşa modelini de temsil etmektedir (Arestis ve Paliginis, 1995: 94-96; Dağdelen, 2005; Saklı, 2013: 119-120). Bu sosyal inşanın en önemli araçlarından birisi küreselleşmedir (Ayaz, 2021: 1201). Üretimin ve işgücünün esnekliğini ön plana çıkaran postfordist anlayış, küresel pazarlara hızlı bir şekilde uyum sağlayabilme ve tüketici taleplerine göre özelleştirilmiş hizmetler sunabilme ile yakından ilişkilidir. Küreselleşme, bu ürün ve hizmetlerin dünya çapında dağıtımını ve tüketimini kolaylaştırması yoluyla postfordist üretimi ve ulus ötesi ekonomik ve sosyal politikaların şekillendirilmesini teşvik etmektedir (Ayaz, 2021: 1202-1203; Erdil ve Gegez, 2005: 48).

Üretim yoluyla sosyal inşanın bir diğer aracı ise neoliberal politikalar. Serbest piyasa mekanizmalarının güçlendirilmesini savunan neoliberal politikalar, küresel ticaretin ve yatırımın liberalleşmesine, dolayısıyla küreselleşmenin hızlanmasına yol açmaktadır (Gamage, 2015: 12). Dünya ekonomilerinin küresel entegrasyonu kültürel homojenleşmeyi de beraberinde getirmektedir. İktisadi küreselleşme ve araçları (medya, moda vb.) ile başlayan süreç kültürlerin etkileşimlerini hızlandırmış dünya vatandaşlığının temelini atmıştır (Takefman, 2023). Dünya vatandaşlığı anlayışı değerlerin, hakların ve kuralların uluslararası bağlayıcılığına vurgu yapmaktadır (Cafari ve Batebi, 2015: 4090). Her ne kadar neoliberal politikaların sosyal devlet anlayışını zayıflatma eğilimi, sosyal hakların erozyonuna yol açtığı düşünülmekteyse de tüketici hedeflerinin küreselleşmesi ve artan teknolojik gelişmeler sosyal hakların geniş kitlelerce talep edilmesine imkân sağlamış ve baskı aracı olarak kullanımını kolaylaştırmıştır (Drucker, 2011: 12; Freeman, 2016: 148; Irving, 2017: 168-169; Ceia, 2021:10). Dolayısıyla finansal özgürlüğü önceleyen liberal

iktisadi yaklaşım küreselleşmeye ivme kazandırmış ve değerler, haklar ve özgürlüklerin küresel boyutta düzenlenmesini ve uygulanmasını teşvik etmiştir. Uluslararası ticaretin, yatırımların ve bilgi akışlarının artmasıyla küresel entegrasyon ve küresel haklar süreci ciddi ilerleme sağlamıştır (Ayaz, 2021: 1213). Bu yönüyle postfordist model, günümüzün sosyal koşulları ve üretim koşulları arasındaki uyumu sağlamak amacıyla işçi, piyasa ve tüketim pratiklerinde önemli değişim taleplerine verilen iktisadi bir cevaptır. Postfordist üretim anlayışı yalnızca değer rolleri, iş tanımları ve çalışma saatleri ve biçimleri üzerinden işçileri veya esnek ve hiyerarşisiz örgütlenme yapıları, demokratik karar alma biçimleri ve yaratıcılığın teşvik edildiği işyerlerini kapsamamaktadır. Bunun yanında tüketiciler ve tüketici özellikleri de bu anlayışın en önemli özneleri konumundadır. Tüketici taleplerine duyarlılık, tüketicilerin çoğulcu yaşam tarzları, özelleşen ve farklılaşan tüketim anlayışı, tüketicilerin değişen ihtiyaçlarına ve özgür tercihlerine duyarlılık, tüketicilerin çeşitliliğine ve deneyimlerine saygılık bunun örneklerindendir (Dağdelen, 2005; Saklı, 2013: 114-116). Bu değerler, LGBT meselesinin ele alınış şekliyle doğrudan ilişkilidir ve postfordist anlayış, LGBT bireylerin sosyal ve ekonomik yaşamlarında farklı şekilde yer almaktadır (Drucker, 2011: 11-13). Postfordist bakış açısı esnekliğe ve çeşitliliğe vurgu yaparak LGBT bireylerin işgücü piyasasında daha fazla kabul görmesini ve çeşitli iş fırsatlarına erişimini sağladığı ileri sürülmektedir. Çalışma saatlerine, görev tanımlarına ve organizasyon yapılarına yönelik esnek yaklaşımlar, LGBT bireylerin kimliklerini özgürce ifade edebilecekleri daha kapsayıcı bir iş ortamı yaratılmasına katkıda bulunduğu belirtilmektedir (Drucker, 2011: 26-30). Postfordist ekonomi, tüketici taleplerinin ve tercihlerinin çeşitliliğine duyarlı bir üretim ve pazarlama anlayışını benimsemektedir (Dağdelen, 2005). Bu paradigma, özellikle marjinalize edilmiş grupların, aralarında LGBT bireylerin ve toplulukların da bulunduğu, ihtiyaç ve beklentilerine yönelik özel ürün ve hizmetlerin tasarlanması ve sunulmasına imkân tanır. Bu bağlamda, tüketici çeşitliliğine saygı, özgür tercihleri destekleme ve toplumsal çeşitliliği yansıtmaya, postfordist ekonominin odaklandığı noktalardan biri haline gelmiştir (Saklı, 2013; Dağdelen, 2005). LGBT dostu reklam kampanyaları ve ürünlerin piyasaya sürülmesi, bu anlayışın pratikteki yansımalarından sadece birkaçıdır. Bu tür girişimler hem tüketici çeşitliliğine saygı gösterilmesi hem de LGBT topluluğunun sosyal ve ekonomik hayatta görünürlüğünün artırılması açısından önemlidir (Drucker, 2011: 12-14). Tüketici tercihlerinin ve ihtiyaçlarının daha iyi anlaşılması, işletmelerin daha kapsayıcı ve çeşitli ürün yelpazeleri geliştirmesine olanak sağlar, bu da tüketici memnuniyetini artırırken toplumsal eşitliği ve çeşitliliği de destekler (Tutar ve Çamlıbel, 2022: 50). Ayrıca, LGBT dostu ürün ve hizmetlerin piyasaya sürülmesi, bu topluluklara yönelik sosyal kabulün ve anlayışın artırılmasıyla yakın ilişkilidir. Bu durum, tüketim alışkanlıkları üzerinden toplumsal norm ve değerlerin dönüşümünü teşvik edebilir. Böylece, postfordist ekonomi, sadece ekonomik bir sistem olarak değil, aynı zamanda toplumsal değişim ve çeşitliliği destekleyen veya bunlardan etkilenen bir mekanizma olarak işlev görmektedir (Saklı, 2013; Dağdelen, 2005). Özellikle, LGBT bireylerin ve toplulukların ihtiyaç ve beklentilerine yönelik ürün ve hizmetlerin geliştirilmesi, toplumsal çeşitliliğin ekonomik ve sosyal hayata entegrasyonunun bir örneğidir (Global Compact, 2020: 11). Bu durum, postfordist

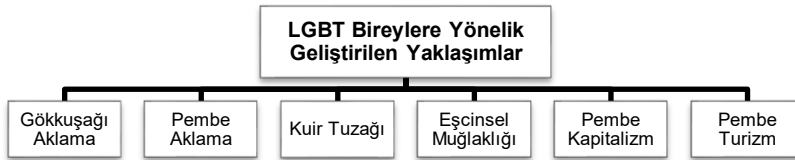
ekonominin, tüketici çeşitliliğine ve toplumun görünürlüğüne katkıda bulunarak daha kapsayıcı ve çeşitli bir toplumsal yapıyı teşvik ettiğini göstermektedir.

2. İŞ/TİCARİ PİYASA ÇERÇEVESİNDE LGBT’NİN KONUMLAN(DIRIL)IŞI

İş ve ticari piyasaların LGBT bireylerle olan etkileşimi tüketici, işgücü ve girişimci olarak konumlandırıldığı üç temel perspektiften incelenmektedir. Bu üçlü konumlanış, LGBT topluluğunun ekonomik yaşamdaki rolünü ve iş dünyasının bu topluluğa nasıl yaklaştığını derinlemesine anlamayı sağlar. Bu yolla LGBT topluluğunun ekonomik yaşamdaki çeşitli rollerini ve iş dünyasının bu rolleri nasıl şekillendirdiğini veya etkilediğini anlamak aynı zamanda, bu etkileşimin hem ekonomik hem de sosyal sonuçlarını değerlendirerek iş dünyasının LGBT bireylere yönelik tutum ve politikalarının geniş çaplı etkilerini incelemek hedeflenmektedir. Şirketlerin LGBT bireylere yönelik ilgisine akademik çalışmalar incelendiğinde şirketler (ve kurumlar) tarafından birçok kavram ve yaklaşımın geliştirildiği görülmektedir. Niş ve kârlı bir alan olarak görülen LGBT “pazarını” kazanmak ve elde tutmak için şirketlerin nasıl farklı yaklaşımlar belirledikleri incelenmiştir. Bu bölümde ayrıca şirketlerin LGBT topluluğuna yönelik 3 farklı alanda ürettikleri strateji ve uygulamalara yer verilecektir. Bu strateji ve uygulamalardan ilki şirketlerin LGBT topluluğuna yönelik ürün ve hizmetlerini nasıl konumlandığıyla ilişkilidir. Tüketici olarak gördükleri LGBT bireylerin tüketim alışkanlıkları, markalarla olan ilişkileri ve onlara yönelik geliştirilen pazarlama stratejileri şirketlerin önemsendiği konuların başında gelmektedir. Strateji ve uygulamaların bir diğeri işgücü piyasasında yer alan LGBT bireylere yöneliktir. İşgücünde yer alan LGBT bireylerin sosyal ve özlük haklarını koruyarak veya korur göstererek ticari fırsatlardan faydalanmaya yönelik yaklaşımlar öne çıkmaktadır. Son olarak ise LGBT topluluğunun girişimciliğine yönelik uygulamalar ve stratejilere yönelik hukuksal ve ticari yaklaşımlara dikkat çekilecektir.

2.1. Tüketici Olarak LGBT Topluluğu

Şirketler, LGBT toplumunu ticari bir perspektifle değerlendirmekte ve bu çerçevede üretim, pazarlama ve reklam stratejileri geliştirmektedir. *Gökkuşağı aklama (rainbow washing)*, *pembe aklama (pinkwashing)*, *kuir tuzağı (queerbaiting)*, *eşcinsel muğlaklığı (gay vague)*, *pembe kapitalizm (pink capitalism)* ve *pembe turizm (pink tourism)* gibi kavramlara bu bölümde açıklık getirilecektir.

Şekil 1: LGBT Bireylere Yönelik Geliştirilen Yaklaşımlar

Kaynak: Şekil yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

2.1.1. Gökkuşağı Aklama

LGBT bireylerin eleştirilerinin odağında olan ve tepki çeken bu yaklaşımların başında “*Gökkuşağı Aklama (rainbow washing)*” gelmektedir.

Şirketlerin ya da ticari markaların başta reklam kampanyaları olmak üzere birçok alanda LGBT konusunda destekleyici veya hoşgörülü görünmeye çalışması (örneğin, tekstil ürünlerinde gökkuşağı kullanması vb.) ama aslında kuir (queer) toplumunu bir müşteri kitlesi olarak görerek onlardan para kazanmaya odaklanmasına *rainbow washing (gökkuşağı boyama, gökkuşağı yıkama ya da gökkuşağı aklama)* denilmektedir (Malyutina, 2021). ABD Ulusal LGBT Ticaret Odası’ndan (The National LGBT Chamber of Commerce- NGLCC) yapılan bir açıklama (NGLCC, 2016), şirketlerin bu çabasının nedenini açıklayıcı niteliktedir. Buna göre, 2015 yılında eşcinsel/gey topluluğu üyeleri giyim, yiyecek ve elektronik ürünlere yılda 917 milyar dolar harcamıştır (Malyutina, 2021). *Harcama gücü (spending power)* ya da *satın alma gücü (buying power)* olarak ifade edilen bu rakam 2012 yılında 800 milyar dolar olarak kaydedilmiştir (Martinez, 2013). NGLCC kurucularından Justin Nelson, Forbes dergisinde vermiş olduğu bir röportajda, LGBT bireylerin satın aldığı ürün ve hizmet tutarının yıllık 917 milyar doları aştığını belirtmiştir (Buttle, 2022). Dolayısıyla şirketler bu büyüklükteki bir pazardan mümkün olduğunca çok pay almak istemekte ve ona göre yaklaşım ve stratejiler geliştirmeye çalışmaktadır.

W. Chan Kim and Renée Mauborgne tarafından kaleme alınan Mavi Okyanus Stratejisi adlı kitapta ifade edilen mavi okyanus ve kırmızı okyanus stratejileri dikkate alındığında; markaların rekabeti haziran ayında *kuir* tüketicilere ulaşmak için vahşi ve kıpkızıl bir okyanusa dönüşmektedir (Wolny, 2022). Kırmızı okyanus stratejisinde şirketlerin rakiplerini yenerek yollarına devam etmesi esastır (Uğrak ve Uğurluoğlu, 2020: 246-247). Orduların toprak kazanmak için birbirleriyle savaşmalarına benzer şekilde, şirketler de kârlılık için rakipleriyle çetin bir mücadele içindedirler. Ülkeler topraklarını genişletmek için çabalarken, şirketler de pazar paylarını büyütme amacıyla var güçleriyle çalışırlar (Değişim Yelpazesi, 2010). Şirketlerin bu çetin piyasa koşulları yerine rekabetin olmadığı ya da en aza indirildiği “*mavi okyanus*” stratejisini benimsedikleri görülmektedir. Mavi okyanus stratejisi, rakiplerin olmadığı yeni bir pazar alanı yaratarak rekabeti anlamsız hale getirmeye odaklanan bir stratejidir (Kim ve Mauborgne, 2005). LGBT bireylere yönelik piyasanın bu ilgisinin şirketlerin yeni talep alanları oluşturarak rekabeti en aza indirmeyi öngördüğü mavi okyanus stratejisi ile bir ilişkisi olduğunu söylemek mümkündür. İşletmelerin kârlarını maksimize etmek için LGBT aktivizmini destekliyor gibi görünmesi eleştirilere konu olmakta ve bu durum *gökkuşağı boyama* veya *gökkuşağı aklama* gibi kavramlarla ifade edilmektedir.

28 Haziran 1969’da ABD’nin New York şehrinde meydana gelen Stonewall ayaklanmalarından günümüze yaşanan değişimi ve LGBT bireylere şirketlerin ilgisini dönemin tanıklarından birisi, “(Onur etkinliklerinin ve eşcinsel kültürünün müzik ve şirketlerin sponsorluğunda kutlanması vb.) Bence karnaval arabaları, Citibank ya da American Airlines olmadan daha güçlü bir etkinlik olurdu. Evet bir ilerleme var ama

kapitalist bir pazarda...” sözleriyle değerlendirmektedir (Geoghedan, 2019). LGBT bireylere hitap eden sektörler, çok sayıda kârlı ve hızlı büyüme fırsatına sahip olması ve niş bir alan olması bakımından birer mavi okyanus olarak değerlendirilebilmektedir. Ancak bu pazarların getirisinin ve potansiyelinin farkına varılmasından dolayı mavi okyanusun kıvılcık dönüşme eğilimi dile getirilmeye başlanmıştır (Uğrak ve Uğurluoğlu, 2020: 247).

2.1.2. Pembe Aklama

Günümüzde, devlet organlarının, ticari şirketlerin ve siyasi kuruluşların belirli bir alandaki olumsuz veya istenmeyen faaliyetlerin yol açtığı tepkileri hafifletmek amacıyla LGBT topluluğuna yönelik olumlu ve kapsayıcı bir tutum sergilemeleri, içten olmayan stratejik bir yaklaşım olarak kabul edilmekte ve “pembe aklama” şeklinde adlandırılmaktadır (Langenburg, 2021). Pembe aklama kavramı, Sarah Miriam Schulman’ın The New York Times’deki köşesinde kaleme aldığı “*İsrail ve pembe aklama (pembe yıkama-pinkwashing)*” başlıklı yazısı ile literatüre girmiştir (Schulman, 2011). Bu makalede, İsrail hükümeti ilerici “eşcinsel gururu” (gay pride) olarak sunduğu politikalarını Filistinlilerin haklarını ihlal etmek için bir paravan olarak kullanmakla suçlanmaktadır (Langenburg, 2021). Pembe aklama, ağır insan hakları ve uluslararası hukuk ihlallerine olan uluslararası ilgiyi başka yöne çevirmek için İsrail hükümeti, aracıları ve İsrail’in LGBT toplumu tarafından, eşcinsel hakları konusunda sergilenen görece “ilerici” bir duruşu istismar ederek kullanılan kasıtlı bir stratejidir. Bu yaklaşıma göre İsrail, diğer aklama stratejilerinin yanı sıra pembe aklamayı da kullanarak Filistinlilere karşı baskıcı işgal, sömürgeleştirme ve apartheid rejimini sürdürmek için küresel dikkati başka yöne çevirmeye çalışmaktadır (Shafie, 2015: 83).

2.1.3. Kuir Tuzağı

Son yıllarda, küresel şirketlerin LGBT bireylerin yasal eşitliğini destekleyen açıklamalar yaparak kamusal alanda hak temelli bir duruş sergiledikleri gözlemlenmektedir. Bu söylemsel açılımlar, işletmelerin çeşitlilik ve kapsayıcılık politikalarıyla uyumlu bir profil çizmelerini sağlarken, aynı zamanda şirketlerin LGBT topluluğunu giderek daha belirgin biçimde birleşik ve hedeflenebilir bir pazar segmenti olarak konumlandıkları da dikkat çekmektedir (Oakenfull, 2013: 79). Bu durum, işletmelerin eşitlik söylemlerinin ardında yatan motivasyonların etik sorumluluk mu yoksa piyasa stratejisi mi olduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Ticari aktörlerin görünürde kapsayıcı olan bu tutumları, giderek daha fazla şekilde “samimiyet testi”ne tabi tutulmakta ve söylem-eylem arasındaki potansiyel çelişkiler kamuoyunda eleştirel bir sorgulama konusu haline gelmektedir. Bu bağlamda queerbaiting (kuir tuzağı) kavramı, şirketlerin LGBT topluluğuna yönelik destekleyici gibi görünen ancak aslında ticari çıkarlar doğrultusunda geliştirilen stratejilerini açıklamak için kullanılabilecek önemli bir kavramsal çerçeve sunmaktadır.

“Queerbaiting” ya da “kuir/queer tuzağı” kavramı şirketlerin ticari kaygıları gözeterek sergilediği düşünülen davranışlardan bir tanesi olarak öne çıkmaktadır (Brennan, 2016) ve bir “pazarlama hilesi” olarak değerlendirilmektedir (Morley, 2022). “Kuir tuzağı” olarak ifade edilen bu yaklaşım, 1950’li yıllardan yakın zamanlara kadar eşcinsel bireyleri

aşağılama ve dışlama amaçlı kullanılırken (Nordin, 2019), şimdilerde daha çok televizyon programlarının ve filmlerin senaryolarında kısmen eşcinsel alt metne yer vermesi, kuir hayranlarının ilgisini çekmesi ve ardından izleyicilere filmde ya da programda eşcinselliğin olmadığı gerçeğini bir şekilde hissettirmemeye çalışması yöntemini ifade etmek için kullanılmaktadır (Bridges, 2013). Bu sayede hem LGBT izleyicileri ekranlara bağlamaya çalışan yapımcılar, diğer yandan da muhafazakâr izleyicilerin tepkilerini çekmeyeceklerini ve onları kaybetmeyeceklerini hesaplamaktadır (Morley, 2022). Bu sürecin öncesinde ise 2001 yılından itibaren HoYay -“*Homoeroticism, Yay!/Homoerotizm yaşasın!*” ifadesinin kısa versiyonu- şeklinde ifade edilen ve dizi, film ya da TV şovlarında eşcinsel olmayan karakterler arasında “*homoerotik*” gerilimleri içeren sahne ve senaryoların kaleme alınması uygulaması yaygınlaşmaya başlamıştır (Nordin, 2019).

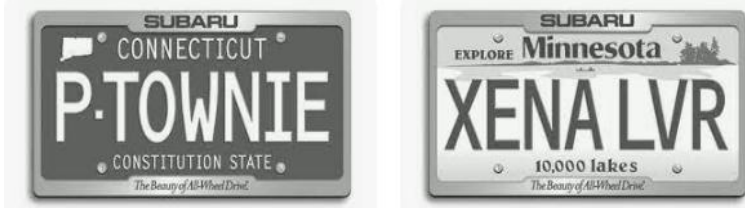
Kuir tuzağı kavramı, LGBT kitlelerini çekmek veya ilgilerini uyandırmak için heteroseksüel olmayan ilişkileri veya çekiciliği TV şovu vb. yerlerde ima etme uygulamasıdır ama aslında bu tür ilişkiler fiilen ortaya konulmamaktadır. Kuir tuzağı ifadesi, en azından 2010’lu yıllardan beri, LGBT izleyicilere hitap eden fırsatçı uygulamaları tanımlamak için kullanılmaktadır (Dictionary.com, 2021).

2.1.4. Eşcinsel Muğlaklığı

Eşcinsel kitlelerin pazarlama, reklamcılık ve tüketim açısından önemini 1992 yılında kavrayan gazeteci Michael Wilke, “*gay vague/eşcinsel muğlaklığı*” kavramını ortaya atmıştır ve eşcinsel pazarlamanın yükselişinde önemli bir rol oynamıştır (adrespect.org, 2021). 1950’li ve 1960’lı yıllarda eşcinsellerin ana akım medyada yayınlanan reklamlarda gösterilmesi mümkün değilken zamanla sadece eşcinsellerin anlayabileceği birkaç kavram ve ifadenin reklamlarda alt metin olarak yerleştirilmesi yöntemi benimsenmiştir. Bu durum “*gay vague/eşcinsel muğlaklığı*” ya da “*gay window/eşcinsel vitrini*” olarak ifade edilmektedir (Sender, 2004). Özellikle kuir tüketicileri/izleyicileri hedef alan, kuir imalı (Algül, 2021) “*radar*” dilin ve sembollerin alt metin olarak kullanılmasına “*gay vitrin reklamcılığı*” (gay window advertising) adı verilmiştir (Saxena, 2021). Bu yöntemin alkollü ve alkolsüz içecekler (su, meyve suyu, çay, bira, vodka vb.), tekstil ve hazır giyim ürünleri, kişisel bakım ve kozmetik ürünleri (duş jeli, şampuan, ruj, rimel, jilet vb.), binek araçlar ve ev aletleri gibi birçok ürün reklamında kullanıldığı görülebilmektedir (Jacobsen, 2021; Kalonaros, 2021). Eşcinsel muğlaklığı, riski en aza indirmenin, sokaklarda paniği önlemenin bir yolu olarak görülmüştür (Ostrow, 2012).

Sadece reklamlarla sınırlı kalmayan bu uygulamaya dizi, film ve programlarda da rastlamak mümkündür. İnternette yapılan tarama sonucu ulaşılan bir örnek, dizilerde bu işlemin nasıl yapıldığını şaşırtıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Yapılan pazar araştırmasının, lezbiyenlerin Subaru’nun müşteri tabanının bir ayağını oluşturduğunu ortaya çıkarması sonrasında, Japon şirketinin ‘eşcinsel muğlaklığı yaklaşımına yöneldiği ifade edilmektedir. Buna göre 1990’ların ortalarındaki bir reklam kampanyasında, ‘XENALVR’ (Bazı lezbiyenler tarafından sevilen ‘Xena: Warrior Princess’ adlı bir gösteriye gönderme) ve ‘PTOWNIE’ (Popüler bir eşcinsel tatil noktası olan Provincetown, Mass’a gönderme)

gibi plakalara sahip Subaru araçlar yer almıştır (Telford, 2023). Aşağıdaki görselde bu plaka örneklerini görmek mümkündür.

Şekil 2: Eşcinsel Muğlaklığı Reklamcılığı Örneği

Kaynak: <https://everybody-vote.org/case-studies-subaru>

Benzer bir örnek Alman otomobil üreticisi Volkswagen’in Amerikalı komedyen ve oyuncu Ellen DeGeneres’in başrolünde yer aldığı, 1994 ile 1998 yılları arasında yayınlanan ve sanatçının canlandığı karakterin eşcinsel olduğunu açıkladığı ilk komedi dizisi olan Ellen’in 1997’deki çıkış yapan bölümünde yayınladığı reklamda da söz konusudur. Reklamda, bir mahallede araba kullanan ve atılmış bir koltuğu kurtaran iki adam yer almıştır. Kuir izleyiciler erkekleri bir çift olarak yorumlarken, heteroseksüel izleyiciler onları arkadaş veya oda arkadaşı olarak değerlendirmiştir (Telford, 2023, adrespect.org, history.com, 2021).

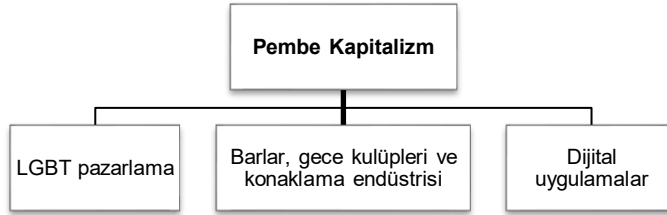
Türkiye’de de bu yöntemin benimsendiği örnekler rastlanabilmektedir. Bu yöntem uygulanırken diğer ülke örneklerinde olduğu gibi LGBT bireyler arasında yaygın olarak kullanılan ifadelerden yararlanılmaktadır. Örneğin, ‘*Sen Çal Kapımı*’ adlı dizide kadın oyuncu, dışardan merakla gelerek eşcinsel izlenimi verilmiş erkek oyuncuya nerede olduğunu ve ne yaptığını sorar. Erkek oyuncu da “küçük bir kolileme işi” olduğundan dolayı yanına gelemediğini belirtir. Bunu duyan kadının gözleri yuvalarından fırlayacak gibi olur ve kapıda duran erkeği bir kenara iterek, meraklı bakışlarla önünde beklediği kapıdan içeriye girer. Gözleri odada birini arar gibidir ama diğer taraftan da alt metni bilmeyen sıradan seyirci için sitemkâr ve kızgın bir ses tonuyla “*Ne küçük kolilemesi? Bütün evi kolilemişsin sen!*” sözleriyle evdeki eşyaların kendinden habersiz toplanmasına olan hüznünü ifade eder gibidir. Bu sırada odanın ortasında yarı kapatılmış küçük bir koli yer almaktadır (Sen Çal Kapımı, 2022). Dizinin ilgili sahnesinde, gerçek anlamda bir “kolileme” fiili söz konusu olsa da aslında bu ifadenin eşcinsel terminolojisindeki anlamlarına (koli: *günübirlik ilişki*; kolileme: *cinsel ilişki amaçlı görüşme*) alt metinde bir gönderme yapılmaktadır. Kullanılan bu terminoloji, zamanla LGBT bireylerin benimsediği bir dile dönüşmüştür ve “*lubunca*” olarak bilinmektedir (Tar, 2017; Stroude: 2020). Bu dil, Türkçe, Arapça, İngilizce, Ladino, Romanca, Fransızca, Yunanca/Rumca, Ermenice, İtalyanca, Bulgarca, Kürtçe, Rusça ve diğer dillerden devşirilen kelimelerden sentezlenerek oluşturulmuştur (Kontovas, 2012). Dolayısıyla firmalar, yayınlarında belirli bir kesim tarafından kullanılan bu dile yer vererek pazarlama ve reklamcılık açısından hedefledikleri “*niş*” (*Niche*) kitlelere ulaşabilmektedirler. Henüz rekabetin az olduğu, o döneme kadar yatırıma değer

bulunmayan, rekabet avantajı sunan, işletmeler için kar ve gelişim vadeden pazar boşlukları olarak görülen ürün, hizmet ve müşterilerin niş olarak kabul edildiği dikkate alındığında (Güreş ve Akgül, 2014: 299-301), LGBT bireylere yönelik bu ilgi daha anlaşılır hale gelmektedir.

2.1.5. Pembe Kapitalizm

İş dünyasının odağında yer alan ve LGBT bireylerin dâhil olduğu piyasayı ifade eden bir diğer kavram da *pink capitalism/pembe kapitalizm* (*Pink money/pembe para* veya *pink economy/pembe ekonomi* olarak da kullanılabilir) kavramıdır. Pembe kapitalizm kavramı, LGBT topluluğunun piyasa ekonomisine dâhil edilmesiyle ilgili sosyoekonomik ve pazarlama olgusunu tanımlamaktadır (Mølstaad ve Pettersson, 2019). Genel olarak, LGBT toplumunu mevcut veya potansiyel müşteriler olarak içeren pembe kapitalizm, kapitalist ekonominin bir alt türüdür (Yeh, 2018: 22). Bu durum *gökkuşağı kapitalizmi* (*rainbow business*) olarak da adlandırılmaktadır (Benbow, 2022).

1960'lı yılların ortalarından itibaren ABD'deki pazarlama anlayışında bir zihniyet değişimi yaşanmış ve ana akım ya da kitle pazarını hedef almak yerine niş alanlara doğru bir eğilim gerçekleşmeye başlamıştır. Bu koşullar altında pembe kapitalizm, gey ve lezbiyenlerden oluşan eşcinsel eğilimlere sahip bireyleri kapsayan “yeni” bir pazar olarak ortaya çıkmıştır. O zamana kadar LGBT bireylerin toplum, şirketler ve medya tarafından göz ardı edilmiş olması nedeniyle bu pazar yeni bir keşif olarak değerlendirilmiştir. Pembe kapitalizm, kapitalizm, piyasa ekonomisi ve cinsel yönelimin birleşiminden oluşmaktadır. Özellikle beyaz, orta sınıf, şehirli eşcinsel erkekler hedef pazar, potansiyel müşteri ya da varlıklı alıcı olarak kabul edilmektedir (Yeh, 2018: 12). Pembe kapitalizmin başlıca türleri üç ana başlıkta incelenmektedir:

Şekil 3: Pembe Kapitalizm

Kaynak: Yazarlar Tarafından Yeh (2018)'den Uyarlanmıştır.

- **LGBT pazarlama (LGBT marketing):** İşletmeler LGBT bireylere odaklanan pazarlama stratejilerine yönelmektedir. Bu çerçevede şirketler pazarlama kampanyasını veya reklamı “gey/lezbiyen dostu” medyaya yönlendirme, pazarlama kampanyalarını LGBT ile ilgili öğelerle değiştirme ya da LGBT'ye özgü ürünler veya kampanyalar oluşturma gibi yöntemlere başvurmaktadır (Yeh, 2018: 4).
- **Barlar, gece kulüpleri ve konaklama endüstrisi:** LGBT'ye özgü, gey ve lezbiyen barları, gece kulüpleri, temalı restoranlar ve gey otelleri gibi iş alanları ortaya

çıkılmaktadır. Pekin, bu anlamda en eski destinasyonlardan birisi olarak tanımlanmaktadır. Bu kapsamda gece ekonomisi (night time economy) öne çıkmaktadır (Yeh, 2018: 6).

- **Dijital uygulamalar:** Dijitalleşme ve sosyal medya akımı pembe kapitalizm alanına da yayılınca başta mobil uygulamalar (Grindr, Hornet, Tinder, OkCupid vb.) olmak üzere sanal dünyada LGBT ile ilgili birçok yeni iş fırsatları ortaya çıkmıştır (Yeh, 2018: 7).

2.1.6. Pembe Turizm

Pembe kapitalizmin turizm sektöründeki yansıması, LGBT bireyleri hedef alan “pembe turizm” (pink tourism) adı verilen özel bir pazarın oluşmasına neden olmuştur (Yıldız, 2018). Bu pazarın oluşmasında LGBT bireylerin çok kültürlü gezginler olarak görülmelelerinin yanında ve haklarındaki çift maaşlı ama çocuksuz olduklarına dair (*DINK: Double Income, No Kids*) yerleşmiş klişenin etkili olduğu ifade edilmektedir. Eşcinsel piyasasının kazançlı olduğu ve istatistiksel açıdan ana akım heteroseksüel turistlerle kıyaslandığında onlardan daha fazla kazandıklarına dair veriler olsa da bu durumun topluluğun hepsi için geçerli olmadığı belirtilmektedir (Guaracino, 2007: 12).

Kısa vadede işlerini büyütmek isteyen turizm sektörü profesyonelleri için akıllıca yatırım olarak önerilen hususlardan birisi de “eşcinsel spor” pazarıdır. Turizm endüstrisi için büyük bir iş olarak görülen spor müsabakalarına, dolayısıyla olimpiyatlara ev sahipliği yapmak için dünyada birçok şehir, yüksek bütçeli yatırımlara yönelmiştir. Atlanta, Sidney, Torino, Meksiko (Mexico City) ve Seul gibi şehirler bu sayede yerel ekonomiye milyonlarca dolar kazandırma konusunda başarılı olmuştur (Guaracino, 2007: 140). Eşcinsel spor faaliyetlerini olimpiyatlar kapsamında gerçekleştirmek için Eşcinsel Oyunları Federasyonu (Federation of Gay Games-FGG) kurulurken, dünya çapında gey ve lezbiyen sporunu geliştirmek amacıyla da Gey ve Lezbiyen Uluslararası Spor Derneği (GLISA) kurulmuştur. Genel olarak bütün spor alanlarında müsabakaların gerçekleştiği eşcinsel olimpiyatları (Gay Games ve World Outgames) yerel konaklama endüstrisi için büyük bir iş olarak değerlendirilmektedir. Dünyanın farklı noktalarından sporcular, taraftarlar ve medyanın ilgi gösterdiği ifade edilen bu uluslararası oyunların ekonomiye doğrudan 75 milyon dolar katkısı olduğu ifade edilmektedir (Guaracino, 2007: 141).

Son yıllarda turizm sektörü içerisinde LGBT bireylere yönelik özel hizmetlerin ve pazarlama stratejilerinin artmasıyla birlikte, “gay dostu” ülkeler kavramı yalnızca insan hakları ya da sosyal kapsayıcılık çerçevesinde değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel bir dinamik olarak da incelenmeye başlanmıştır. Bu bağlamda bazı ülkeler, LGBT bireyler için yalnızca yasal açıdan değil; şehir kimlikleri, festivaller, gece hayatı, medya temsilleri ile güvenli, kabul gören ve kapsayıcı destinasyonlar olarak pazarlanarak pembe turizmde öncü konuma gelmiştir (Global Citizen Solutions 2025; Begley Bloom, 2023; Goh, 2023).

Örneğin, İspanya, Madrid ve Barselona gibi şehirlerde düzenlenen büyük Onur etkinlikleri ve Sitges gibi eşcinsel dostu kasabalarıyla Avrupa'nın en canlı LGBT destinasyonlarından biridir. Hollanda, eşcinsel evliliği yasallaştıran ilk ülke olarak öne

çıkarken, Amsterdam'daki Canal Parade ve queer müzeleriyle turistik açıdan da dikkat çeker. Portekiz, Lizbon ve Porto şehirlerinde gelişen kapsayıcı yaşam tarzı ve Praia 19 gibi plajlarla sahil turizminde öne çıkar. Almanya'nın Berlin kenti, queer kültürün merkezi olarak fetiş festivalleri ve müzeleriyle farklılaşmaktadır. Tayland Asya'da, İsrail Tel Aviv ile Orta Doğu'da gey başkentleri öne çıkar ve LGBT dostu destinasyonlardan biri olmak için ciddi ekonomik yatırımlarıyla öne çıkmaktadır. Arjantin ise evlilik eşitliği yasası ve Buenos Aires ile Güney Amerika'da pembe turizmin öne çıkan ülkesidir. Son olarak Sydney Mardi Gras festivaliyle Avustralya, New York, San Francisco ve Los Angeles gibi şehirlerdeki tarihi mekânlar ve etkinliklerle LGBT tarihini turizmle bütünleştiren ABD önde gelen merkezlerinden biri olmuştur.

2.2. İşgücü Olarak LGBT Topluluğu

LGBT haklarını istihdam açısından değerlendiren (Zappulla, 2017), beşerî ve ekonomik potansiyel israfının muazzam olduğunu belirtmekte ve bu konuda Out Now tarafından hazırlanan bir rapora atıf yapmaktadır. Bu raporda (Out Now Global, 2018), şirketlerin kapsayıcı politikalar uygulayarak LGBT bireylerin yeteneklerini ellerinde tutabilmeleri halinde ABD ekonomisine yılda 9 milyar dolar kazanç sağlayacağı öngörülmektedir. Yapılan hesapta (Zappulla, 2017), güçlü LGBT politikalarına sahip olan şirketlerin daha çok yenilik yapma eğiliminde olacağı, eşcinsel çalışanlarının sadakatlerini kazanacağı, dikkate değer biçimde daha az ayrımcılık davası deneyimi yaşayacağı ve bütün bunların müşterileri tarafından olumlu algılanmasından dolayı bir kazan-kazan durumunun olacağı savunulmaktadır. Başka bir araştırmada işverenlerin LGBT bireyleri destekleyen politikalarının ve işyeri ikliminin olumlu iş çıktılarına yol açtığı sonucuna ulaşan çalışmaların sayısının aksini iddia eden çalışmalardan çok daha fazla olduğu belirtilmiştir (Badgett vd., 2013: 1). Dolayısıyla işletmeler; örgütsel bağlılık, iş tatmini, üretkenlik, işe bağlılık, iş yeri ilişkilerini geliştirme, örgütsel sadakat, maliyetleri düşürme ve kârlılığını artırma gibi kaygılarla “LGBT dostu” politikalar izleyebilmektedir. Şirketler günümüzde bu politikaları “toplumsal cinsiyet eşitliği (gender)” ve “çeşitlilik ve kapsayıcılık (diversity and inclusion)” başlıkları altında ele almaktadır.

Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliği daha çok kadın ve erkek bağlamında ele alınmaktadır (Etki Konseyi, 2021) ama “çeşitlilik ve kapsayıcılık” ifadesi bu açıdan daha geniş bir kesimi ifade etmektedir. Çeşitlilik ve kapsayıcılık; toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim, etnik kimlik, yaş, dini ve siyasi görüş, engellilik vb. fark gözetmeksizin tüm birey ve toplulukların süreç ve sistemlere dâhil edilmesini öngörmektedir. Burada “cinsel yönelim” kavramıyla “belli cinsiyet ya da cinsiyetlerdeki kişiye ya da kişilere karşı süregelen duygusal, romantik ve/veya cinsel çekim” kastedilmektedir. Kişinin karşı cinsle ilgi duyması ya da LGBT kapsamındaki cinsel tercihler bu kavramla ifade edilmektedir (Sayın ve Özbay, 2020: 8).

Çeşitlilik ve kapsayıcılık çerçevesinde “LGBT dostu” şirketlerin LGBT personel ağına sahip olması önerilmektedir (Whittle ve Turner, 2021: 15). Başarılı bir LGBT personel ağı oluşturma sürecinde kıdemli yöneticilerinin desteğinin çok önemli olduğu vurgulanmakta

ve bazı büyük şirketlerin bu ağ sayesinde aşağıdaki gibi kazanımlar elde ettiği belirtilmektedir:

“Eşitlik stratejileri ve politika incelemeleri yardımıyla şirket için bilgi ve uzmanlık kaynağı görevi görmek, tüm LGBT çalışanlara şirketin LGBT personelini desteklediğine dair bir mesaj göndermek, LGBT müşterilerine olumlu mesaj göndermek, LGBT personel için meslektaş desteği kaynağı görevi görmek, yetenekli LGBT bireyleri şirkete çekmek, ilgili ve sadık bir ekibe sahip olmak (Whittle ve Turner, 2021: 15).”

Bu kapsamda çalışanın istihdam edilmesinden de önce başlayan, planlama, işe alma, işe alıştırma (oryantasyon), eğitim ve geliştirme, işlerin analiz edilmesi, ücretlendirme gibi insan kaynakları yönetimi süreçlerinin bütün aşamalarında LGBT bireylerin hassasiyetlerine (isim tercihi, hitap şekli, tedavi izinleri, kıyafet/üniformaların belirlenmesi vb. dikkat edilmesi üzerine kurgulanmış bir kurum anlayışı beklenmektedir (Whittle ve Turner, 2021: 18). Dünyada kurumsal birçok şirketin “çeşitlilik ve kapsayıcılık” (*diversity and inclusion*) açısından bir dönüşüm sürecine girdiğini söylemek mümkündür.

2.3. Girişimci Olarak LGBT Topluluğu

İş dünyasının LGBT bireylerle etkileşiminin bir diğer yönünü eşcinsel girişimciler oluşturmaktadır. Ekim 2016 itibarıyla, 909 işletme ABD Ulusal Gay ve Lezbiyen Ticaret Odası (NGLCC) tarafından resmi olarak LGBT Ticari İşletmeler (LGBTBEs- LGBT Business Enterprises) şeklinde onaylanmıştır. Bu işletmelerin onaylanması için sağlaması gereken birtakım şartlar bulunmaktadır. Bu şartlara göre işletmelerde çoğunluk (en az %51) bir LGBT birey veya ABD vatandaşı veya yasal olarak daimî ikamet eden kişiler tarafından sahip olunur, işletilir, yönetilir ve kontrol edilir; LGBT olmayan herhangi bir ticari kuruluştan bağımsız hareket eder; başlıca iş yeri (genel merkezi) Amerika Birleşik Devletleri’ndedir ve Amerika Birleşik Devletleri’nde tüzel kişilik olarak oluşturulmuştur. Bu işletmelerin ortalama ömürleri 12 yıl olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte NGLCC kayıtlarına göre 0-1 yıl (81 işletme), 2-5 yıl (242 işletme), 6-10 yıl (210 işletme), 11-20 yıl (229 işletme), 21 yıl ve üzeri (135) işletme bulunmakta ve bu işletmelerden en köklü olanının (1919) bir asırlık geçmişi bulunmaktadır (NGLCC, 2016).

LGBT Ticari İşletmeler olarak ifade edilen bu işyerlerinde, 2016 verilerine göre, 33 binden fazla kişi istihdam edildiği ve bu rakamın artmakta olduğu belirtilmiştir (NGLCC, 2016). NGLCC tarafından temsil edilen eşcinsel işletme sahiplerinin ülke çapında 1,7 trilyon doların üzerinde ekonomik etki ve iş alanı yarattığı ifade edilmektedir (Buttle, 2022). Bu şirketlerin 2016 verilerine göre yılda ortalama 2,4 milyon dolar geliri olduğu belirtilmiştir (NGLCC, 2016). Sertifikalı LGBT ticari işletmeler hakkındaki güncel araştırmanın 2022 sonunda yapılacağı ve 2023’te piyasaya sürüleceği ifade edilmektedir (Krajeski ve Godio, 2022).

ABD’de NGLCC gibi kuruluşların yanında kamu kurumları da “LGBT sahipli bir işletme” olarak tanınmak ve bu şekilde kayıt altına alınmak isteyen şirketler için başvuru imkânı sunmaktadır (orlando.gov, 2022). Türkiye’de KOSGEB’e karşılık gelebilecek bir kamu kurumu olan ABD Küçük İşletmeler İdaresi (U.S. Small Business Administration) de

bir LGBT İşletmeler Ağı oluşturduğunu ve bünyesindeki program ve hizmetleri bu topluluğun üyelerinin erişimine açarak LGBT iş topluluğunda ekonomik güçlendirmeyi amaçladığını belirtmektedir. Bu kapsamda LGBT bireylerin üye oldukları ticaret odaları (OUT Georgia Business Alliance, Greater Houston LGBT Chamber of Commerce, Greater Seattle Business Association, La Camera de Comercio LGBTTQ de Puerto Rico, Nashville LGBT Chamber of Commerce, Los Angeles Gay and Lesbian Chamber of Commerce, Wisconsin LGBT Chamber of Commerce) ile yapılan iş birliği kamuoyu ile paylaşılmıştır (sba.gov, 2022). İş çevreleri tarafından marjinalize edildiklerini, görmezden gelindiklerini ya da ayrımcılığa uğradıklarını düşünen eşcinsel girişimciler, bu sorunun üstesinden gelmek için LGBT ticaret odası ve iş gruplarını geliştirmiştir (Krajeski, 2021). Sahiplerinin ya da ortaklarının LGBT bireyler olduğu şirketlerin eşcinsel bireylere yönelik girişimlerde bulunması ya da bu tür girişimleri desteklemesi gayet doğaldır.

3. HAK VE SORUMLULUKLAR ÇERÇEVESİNDE LGBT'NİN KONUMLAN(DIRIL)IŞI

3.1. Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Kurumsal Aktivizm

İşletmelerin LGBT bireylere dair izledikleri politikaların bir kısmı kurumsal aktivizm çerçevesinde değerlendirilmektedir. Kamu yararını önceleyen ve toplumsal sorumlulukları yerine getirmeyi amaçlayan Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS) yaklaşımı (Özgen, 2007: 1) etkisini yitirirken, şirketlerin belirli meselelerde net bir duruş sergilediği ve bu duruma karşıt pozisyon alan paydaşları dışlayabildiği kurumsal aktivizm anlayışı öne çıkmaktadır (McDonnell, 2015: 55). Tüketicilerin sosyal olaylarla ilgili şirketlerin aksiyon almalarına yönelik beklentilerini sosyal medya aracılığı ile iletmeye başlaması şirketleri bir değişime zorlamaktadır. Şirketlerin müşterileri ile girmiş olduğu bu etkileşimle işletmeler bir bakıma insana dönüşürken, müşteriler de şirketlerin paydaşları haline gelmiştir. Bu dönemde yaşanan kurumsal sosyal sorumluluk projelerinden kurumsal vatandaşlığa (corporate citizenship) ve sonrasında kurumsal aktivizme geçiş sürecini bir şirket yöneticisi şu sözlerle aktarmaktadır (Etki Konseyi, 2021):

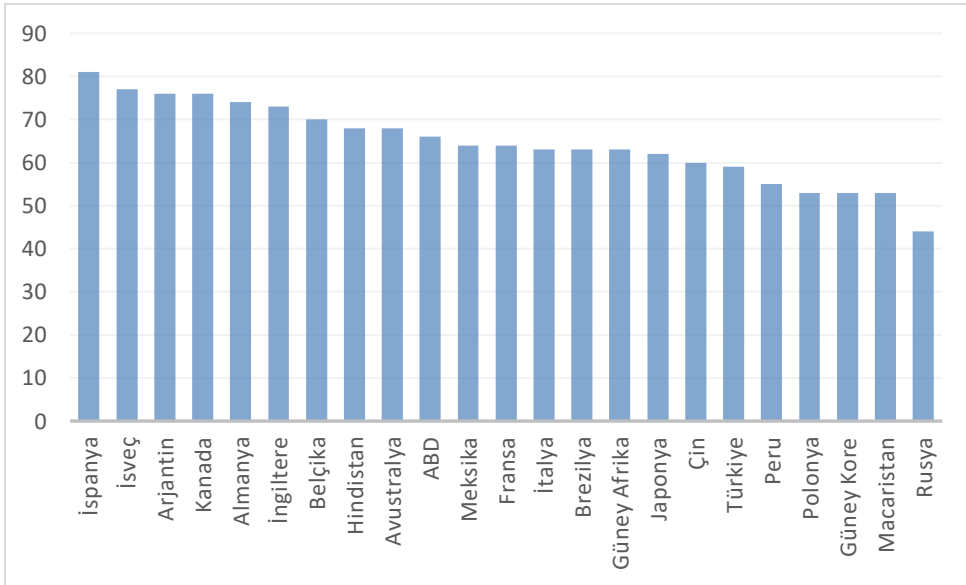
“İşte bizim seçtiğimiz 5 başlık... Bir tanesi yönetim... Çok az şirket bunun üzerine proje yapıyor ama iletişim dediğimizde, Türkiye’de etik iş yapma, eşit davranma, bütün paydaşlarına, partnerlerine, çalışanlarına uygun bir kurallar silsilesi ile ilerleme birinci başlığımız... İkinci başlığımız, topluma katkı projelerimiz... Bunlar daha çok bağış projelerimiz... Üçüncüsü, çeşitlilik ve dâhil etmek ki biz bunu eşitlik ve dâhil etme, kapsayıcılık olarak revize ettik. Çünkü çeşitlilik kapsamının bile insanları farklı kategorize ettiğini fark ettik. “Herkes eşitse, çeşitli demeye de gerek yok” dedik. “Eşitlik ve kapsayıcılık” dedik. Ve cinsiyet eşitliği ayrı bir kanayan yara... Onu ayırmazsak kaybolma riski var. O başlığımız var...Ve çevresel sürdürülebilirlik...”

Şirketlerin kurumsal vatandaşlık sürecine geçişi için samimi bir uğraş verilmesine işaret eden bir P&G yöneticisi, bu süreçte kurumsal aktivizmin de gerekli olduğuna dikkat çekmektedir (Etki Konseyi, 2021):

“Biz, bütün programlarımızı bu beş ana başlık altında topluyoruz, odaklıyoruz ki gerçekten P&G olarak bir fark yaratabilelim. Tabii bu o kadar kolay bir şey değil... Yani

kurum kültüründen kurumsal vatandaşlığa geçiş... Bunun rolü yapılmıyor. Bu işin doğal, sahici, güven veren, dürüst ve sürdürülebilir olması için önce kendi şirketler, misyon-vizyon bağlı bakış açısının ötesine geçip kendi amaç ve değerlerini, inançlarını belirlemeliler ve o alanda aktivist olmalılar. Hatta DNA'larını değiştirmek zorundalar. DNA'larına bunu eklemek zorundalar.”

Fransa merkezli bir pazar araştırma ve danışmanlık firması olan Ipsos tarafından 23 ülkede gerçekleştirilen bir ankette, LGBT bireyleri etkileyen 6 politika sorusu yöneltilmiş ve her bir ülke için toplumsal destek puanı belirlenmiştir. “Kesinlikle katılıyorum” yanıtının “100” puan olarak değerlendirildiği ankette “kesinlikle katılmıyorum” seçeneği “0” puan olarak kabul edilmiştir. Ülkelerin teknik altyapı ya da kısıtlama durumlarına göre internet aracılığıyla ya da birebir görüşülerek gerçekleştirilen anket çalışmasının sonucunda ulaşılan 23 ülkenin LGBT haklarına toplumsal destek puanı Şekil-4’te görülmektedir (Zappulla, 2017):

Şekil 4: Ülkelerin Toplumsal Destek Puanı

Kaynak: BuzzFeed News, Ipsos ve UCLA Law School’s Williams Institute’den uyarlanmıştır.

Şirketler, özellikle Şekil 4’te belirtilen toplumsal destek puanlarının düşük olduğu ülkelerde, LGBT hakları konusunda küyerel yani hem küresel hem de yerel yaklaşımları dikkate alarak hareket etme eğilimindedir. Özellikle eşcinsel ilişkilerin yasadışı kabul edildiği ülkelerde yerel olarak çeşitliliğin ticari faydalarının altını çizerek küresel politikaları benimseme yolu izlenmektedir (Zappulla, 2017). Küresel düşünüp yerel hareket eden şirketlerin bu adımlarında bir dereceye kadar kurumsal aktivizmin de etkili olduğunu söylemek mümkündür.

3.2. Hukuki ve Sosyal haklar

BM'nin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) ve Eşitlik Yasası gibi yasal düzenlemelerin varlığı, işletmeleri kapsayıcı politikalar oluşturmaya teşvik etmektedir. 2015 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, önümüzdeki on yıl boyunca uluslararası kalkınmaya rehberlik edecek 17 SKA'nın ana hatlarını belirleyen Gündem 2030'u kabul etmiştir. SKA'ların önemli vaadi de “kimseyi geride bırakmama”dır. Yoksulluğu ortadan kaldırmak ve sürdürülebilir şekilde gelişmiş bir dünya yaratmak amacıyla ortaya konulan hedeflerin marjinal ve kırılgan gruplar da dâhil olmak üzere toplumun tüm kesimleri için karşılanması gerekliliği ifade edilmektedir. Dolayısıyla, bu ilke özellikle cinsel yönelimleri, cinsiyet kimlikleri ve ifadeleri ve cinsiyet özellikleri nedeniyle toplumdan sistematik olarak dışlandığı söylenen lezbiyen, gey, biseksüel, trans ve interseks bireyleri de kapsamına dâhil etmektedir. SKA'ların, “*tüm insanların özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğduğunu*” ortaya koyan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne (İHEB) dayanması da LGBT bireylerinin yasal düzenlemelerle korunmasının önemli bir dayanağı olarak kabul edilmektedir (Scolaro, 2020). Aynı zamanda bu politikalara uygun hareket edilmesi halinde, şirketlerin tüketici tabanlarını genişletebilecekleri ve marka imajlarını güçlendirebilecekleri savunulmakta ve kurumsal olarak bu politikaları hayata geçirmeleri istenmektedir. LGBT bireylerin belirli bir ülkedeki yetişkin nüfusun yüzde 1 ila 5'ini oluşturduğu, Amerika Birleşik Devletleri'nde yetişkinlerin tahmini yüzde 4,7'sinin ve Avrupa ülkelerinde yüzde 6'sının LGBT olarak tanımlandığı ileri sürülerek tüketici tabanın içerisinde yer alan milyonlarca insanın cinsel yönelimleri ve cinsiyet kimlikleri nedeniyle toplumla tam olarak ilişki kuramadıkları ve tahmin edilen bu nüfusun işletmeler için önemli bir hedef kitle olduğu düşünülmektedir (The United States Census Bureau, 2023). Öyle ki uluslararası ve yerel yasal düzenlemeler ve global hedefler, işletmelerin kapsayıcı politikalar oluşturmaları konusunda adeta baskı unsuru olarak çalışmaktadır. Ayrıca ilgili hukuki düzenlemeler, işletmeleri LGBT topluluklarına yönelik eşit muameleyi garanti altına alacak politikalar geliştirmeye yönlendirmektedir. Örneğin, bir araştırma, işyerinde cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğine (yani lezbiyen, gey, biseksüel ve transseksüel (LGBT) kimliklere) dayalı ayrımcılığı yasaklayan yasaların inovasyonu teşvik ettiğini ve bunun da daha yüksek işletme performansına neden olabildiğini ileri sürmektedir (Hossain vd., 2020). Bu durum, aynı zamanda işletmelerin eşitlik ve çeşitlilik alanındaki yükümlülüklerini yasal olarak da kontrol altına almayı hedeflemektedir. Bu bilgiler ışığında, işletmelerin “LGBT dostu” politikalarının gelişiminde ve benimsenmesinde hem iç hem de dış etmenlerin etkili olduğu görülmektedir. Bu etmenler arasında yasal düzenlemeler, toplumsal beklentiler ve işletmenin kendi stratejik hedefleri bulunmaktadır.

Şirketlerin LGBT topluluğuna yönelik bir tavır değişikliğine gitmelerinde ekonomik gerekçelerin yanında hukuki çekinceler de önemli bir rol oynamaktadır. Şirketler, “ayrımcılık” başlıklı dava dosyalarıyla uğraşmaktan kaçınmaktadır (Zappulla, 2017). Potansiyel bir müşteri olarak görülen LGBT bireyler aynı zamanda şirketlerin istihdam ettikleri çalışanlar olarak da karşılırlarına çıkmakta ve bu konuda da bir tavır sergilemelerini zaruri hale getirmektedir.

2030 yılına kadar ulaşılması hedeflenen Birleşmiş Milletler (BM) sürdürülebilir kalkınma amaçlarından sekizincisi olan “İnsana Yakınsır İş ve Ekonomik Büyüme” (un.org, 2023) kapsamında yer alan “işçi haklarını korumak ve tüm çalışanlar için güvenli ve emniyetli çalışma ortamlarını teşvik etmek” ifadesinin çalışan LGBT bireylerin hakları için de geçerli olduğu savunulmaktadır. Uluslararası Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans ve İnterseks Birliğinin (ILGA) 2019 yılı verilerine göre cinsel yönelime dayalı istihdam ayrımcılığı, BM üyesi ülkelerin %38’inde (74 ülkede) yasayla yasaklanmıştır (Mara vd., 2021).

2019 yılında ilk defa ABD Temsilciler Meclisine gelen Eşitlik Yasası (The Equality Act), LGBT bireyleri ilgilendiren ve gündemdeki yerini koruyan yasal düzenlemelerden bir tanesidir. Bu yasa tasarısı, bireylerin güvence altına alınan hususlarını, daha önceden olduğu gibi “cinsiyet” şemsiyesi altına almak yerine “cinsel yönelim” ve “cinsiyet kimliği”ne odaklanarak belirlemektedir. Bu tasarı Cumhuriyetçilerin muhalefetiyle karşılaştığı için henüz yasalaşmamıştır (Segers, 2021). Bu yasaya başta çokuluslu şirketlerin tanınmış markaları başta olmak üzere (Tesla, Pfizer, Delta Air Lines, Dell Technologies, Amazon, Apple, Pepsi, General Motors, Ford Motor Company, Facebook, Starbucks, Coca-Cola, Chobani, Domino’s Pizza, IBM vb.) dört yüzü aşkın şirket destek vermiştir. Bu destek, kampanyayı düzenleyenler tarafından “İş dünyasının Eşitlik Yasası’nın kendi çalışanları, işletmeleri ve ABD için iyi olduğunu anladığı” şeklinde duyurulmuştur (Durbin, 2021; hrc.org, 2016).

Bu tür konularda kamuoyu oluşturma ve karar alıcıları etkileme misyonuna sahip olan lobicilik faaliyetlerinin de altını çizmek gerekmektedir. Türkiye’de medya kuruluşlarının olumsuz yayınlarının etkisiyle lobicilik ve lobi kavramlarına önyargı ile yaklaşılsa da (Aslan, 2009:1), her iki kavramın önemi ve rolü her geçen gün artmakta ve anlaşılmaktadır (Yılmaz, 2009). Örneğin, ABD’deki ağırlıkları ile öne çıkan lobiler, özellikle yasa yapma süreçlerine etkin olarak katılarak yasama organı üzerinde etkili olabilmektedir. Lobiciler karar alıcılarla iyi iletişim bağları kurarak ve onlara ilgili alanlarda rapor ve bilgi sağlayarak süreçleri kendi menfaatleri çerçevesinde yönlendirebilmektedir (Tunç ve Göksel, 2020). Dolayısıyla lobicilik, bir kulis faaliyeti olarak da değerlendirilmektedir (Aslan, 2009: 1). Lobicilik faaliyetleri, müşterilere hizmet vermenin yanında bazı sınıf, ulus ya da devlet menfaatleri için de gerçekleştirilebilmektedir. “Yabancı lobiler” olarak nitelendirilen bu lobilerden bir tanesi de LGBT lobisidir (Tunç ve Göksel, 2020). LGBT lobisi, ABD Anayasası’nda yer alan “Kongre, (...) ifade ve basın özgürlüğünün kısıtlanması ya da halkın barışçıl bir şekilde toplanma ve şikâyetlerin giderilmesi için Hükümete dilekçe verme hakkını yasaklayan hiçbir yasayı çıkarmayacağı” maddesinin kendisini yasal güvence altına aldığı kabulüyle hareket etmektedir (Pepin- Neff, 2021: 9). Gerçekleştirilen lobicilik faaliyetlerini “ABD’de LGBTQ Lobiciliği” (LGBTQ Lobbying in the United States) adlı kitabında değerlendiren Christopher L. Pepin-Neff, LGBT bireylerin kazanımlarını artırmak amacıyla ABD Senatosu ve Beyaz Saray’a özel çalışmaların yapıldığını belirtmektedir. Avrupa Birliği ülkelerinde de benzer bir özgürlüğe sahip olan LGBT lobileri birlik kurumlarından finansman da alabilmektedir. Örneğin, Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı

tarafından “*Uluslararası Lezbiyen ve Gay Derneği*” adlı lobicilik grubuna 370 bin euro hibe verilmesi Avrupa Komisyonunda tartışma yaratmış ve verilen desteğin LGBT vatandaşlara bir yarar sağlayıp sağlamayacağı sorgulanmıştır (Avrupa Parlamentosu, 2012).

Diğer lobilerde olduğu gibi LGBT lobisi de kendilerini ilgilendiren konularda karar alıcılar üzerinde baskı oluşturmaktadır. Baskı oluşturma sürecinde en etkili olan kesimlerin ise çokuluslu şirketlerin yönetim kademelerinde yer alan LGBT mensupları olduğu düşünülmektedir (Tunç ve Göksel, 2020). Eşcinselliğin suç olmaktan çıkarılması, eşcinsel evliliklerin yasal hale gelmesi (Yıldız, 2018) gibi kazanımların elde edilmesi sürecinde LGBT lobilerinin siyasetler başta olmak üzere karar alıcılar üzerinde baskı oluşturarak önemli bir rol oynadığı görülmektedir (Tunç ve Göksel, 2020). Bu durum şirketlerin LGBT toplumunu ilgilendiren adımlarında daha hassas olmalarına neden olmaktadır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışma kapsamında işletmelerin LGBT bireylere yönelik ilgilerinin nedenleri incelenmiştir. Kârlılık, çalışan verimliliği, kurumsal itibar ve aktivizm gibi faktörlerin birleştiği bu konu gökkuşağı aklama, pembe aklama, kuir tuzağı, eş cinsel muğlaklığı, pembe kapitalizm ve pembe turizm vb. kavramlar ve yaklaşımlar çerçevesinde ele alınmıştır. “Eşcinsel muğlaklık” ve “pembe kapitalizm” gibi kavramlar, işletmelerin LGBT topluluğuna olan ilgilerinin temelini oluşturmaktadır. Bu kavramların çerçevesinde, şirketler LGBT topluluğunu kârlı ve niş bir pazar olarak görmekte ve bu fırsatı değerlendirmek için çeşitli stratejiler geliştirmektedir (Pichler vd., 2018: 263). Pembe kapitalizm, LGBT kimliğinin ticarileştirilmesini ve işletmelerin, pazarlama stratejileri aracılığıyla bu özgül tüketici grubunu hedef alırken çeşitlilik ve kapsayıcılık vurgusunu ön plana çıkarmasını ifade etmektedir. Bir diğer yönüyle “LGBT dostu” görülen şirketler LGBT topluluğunun satın alma gücünü temsil eden Pembe para’ya (Pink Money) daha yakın olmaktadır (Bielska ve Tamborska, 2019: 64). Genellikle, bu stratejiler, LGBT topluluğuna hitap eden ürünler, hizmetler ve reklamlar aracılığıyla yürütülmektedir. Özellikle genç tüketicileri hedefleyen markaların “LGBT dostu” bir imaj benimsemesinin, söz konusu gruplarda marka sadakati ve müşteri memnuniyetini artırmada etkili olduğunu ortaya koyan araştırmalar dikkat çekmektedir (Wangpimoon, 2017: 15; Harpreet, 2016). Bu tür reklamlar ve ürünlerin, LGBT topluluğun üyeleri üzerinde olumlu bir etki yarattığı, onların markayla daha güçlü bir bağ kurmalarını sağladığı ve dolayısıyla bu markaların ürünlerine ve hizmetlerine yönelik talebi artırdığı düşünülmektedir (Kates, 1998; Choi vd., 2023).

İşletmeler “LGBT dostu” bir imaj oluşturarak ve bu imajı pazarlama stratejilerine entegre ederek, geniş bir tüketici tabanına hitap edebilmekte ve aynı zamanda toplumda çeşitlilik ve kapsayıcılık değerlerini benimsediklerini göstererek kazançlarını artırma fırsatı yakalamaktadır (Fatmy vd., 2022). Ayrıca, işletmelerin çalışanların verimliliğini ve motivasyonunu artırmak için LGBT topluluğuna yönelik politikalar geliştirdiği gözlemlenmiştir (Oakenfull, 2013: 87). Bu yaklaşım, çalışanların kendilerini değerli ve sürece dâhil hissedecekleri bir örgütsel iklimin, performans düzeylerini artıracak yönündeki varsayıma dayanmaktadır (Out Now Global, 2018: 10). Bu durum, çeşitlilik ve

kapsayıcılığın organizasyonel performans ve çalışan memnuniyeti üzerindeki olumlu etkisine sebep olarak daha fazla iş tatmini hissettiklerini ve yakın gelecekte kurumlarından ayrılmayı daha az planladıklarını ortaya koymaktadır (Suen vd., 2020). LGBT bireyleri destekleyen kurumsal politikalar ve kapsayıcı işyeri koşulları, LGBT çalışanlara yönelik ayrımcılığın azalması ve cinsel kimliğin daha açık şekilde ifade edilebilmesiyle ilişkilidir. Daha az ayrımcılık ve daha fazla açıklığın da LGBT çalışanlar arasında daha fazla işe bağlılık, daha iyi işyeri ilişkileri, daha fazla iş tatmini, daha iyi sağlık sonuçları ve daha fazla üretkenlik ile bağlantılı olduğu ifade edilmektedir (Badgett vd., 2013).

Bazı işletmelerin, LGBT topluluğuna yönelik ayrımcılık ve insan hakları ihlali iddialarından kaçınmak amacıyla “LGBT dostu” politikaları benimsemeye yöneldiği gözlemlenmektedir. Ayrıca, kimi şirketler sivil toplum kuruluşlarıyla iş birliği yaparak kapsayıcı politikalarını insan hakları temelli uygulamalara dönüştürebilmektedir (Rudnicka & Reichel, 2023). Bu bağlamda, Amerika Birleşik Devletleri'nde LGBT bireylerin ulusal düzeyde istihdamda yasal olarak korunan bir sınıf içerisinde yer almamalarına rağmen, birçok işletmenin ayrımcılığı önlemeye yönelik iç politika ve uygulamaları hayata geçirdiği görülmektedir (Steiger & Henry, 2020).

Diğer yandan, bazı işletmeler kurumsal aktivizm bağlamında hareket ederken, LGBT topluluğunu destekleyici (gay-friendly) ve “LGBT dostu” (LGBT-friendly) adımlar atmaya tercih etmektedirler. Şirketlerin LGBT topluluğunu destekleme yönündeki kararlarının yalnızca içsel motivasyonlara (örneğin, çeşitlilik ve kapsayıcılığı teşvik etme arzusuna) dayanmadığı; aynı zamanda dış paydaşların algı ve beklentilerini olumlu yönde etkileme amacı taşıdığı ileri sürülmektedir (Kim, 2023). Bu durum, “LGBT dostu” kurumsal politikaların geniş tüketici ve yatırımcı kitleleri nezdinde olumlu bir imaj oluşturma aracı olarak değerlendirildiğini ve dolayısıyla işletmeler üzerinde dolaylı bir baskı unsuru işlevi görebildiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu baskı aracı, sosyal sorumluluk taahhütlerinin bir parçası olarak işletmelerin bu tür adımları atmalarını beklemektedir. Her ne kadar bunların genellikle işletmenin sürdürülebilirlik hedefleri ve kurumsal sosyal sorumluluk stratejileri ile uyumlu olması gerektiği ifade edilmekteyse de çoğu zaman zorlayıcı bir yaklaşıma maruz kaldıkları açıktır. Ayrıca, bu tür adımların, işletmelerin tüketiciler, yatırımcılar ve diğer paydaşlarına karşı birer sorumlulukları olduğu ifade edilerek dış paydaşlarla karşı karşıya getirilmektedir. Özellikle çeşitlilik ve kapsayıcılık ilkelerini benimseyen işletmeler, genellikle “LGBT dostu” uygulamaları teşvik etmeye yönelik bir taahhüt içerisinde görülmekte; bu durum, söz konusu şirketlere daha geniş toplumsal düzeyde sosyal dönüşümü destekleyen aktörler olarak rol yüklenmesine neden olmaktadır. Bu, sosyal değişimin sağlanması noktasında işletmelere biçilen kritik bir roldür. Bu tür yaklaşımların, farklı tüketici grupları ve topluluklar arasında anlayış ve kabulün gelişmesini teşvik etmesinin, işletmelerin hem iç hem de dış paydaşları nezdinde olumlu bir kurumsal imaj oluşturmaya katkı sağladığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımın aleyhinde bir tutum içinde bulunan bir şirkete hem iç hem dış paydaşlarla yaşayabileceği olası risklere yönelik de bir gözdağı verilmektedir.

Sonuç olarak, lobilerin, yasal düzenlemelerin ve uluslararası kuruluşların gündemleri ile çerçeve metinlerinin etkisiyle, şirketlerden belirli beklentiler ortaya çıkmakta ve bu beklentilerin, değişim yaratması gerektiğine dair güçlü bir söylem gelişmektedir. Bu değişim talebine ise insan hakları, çeşitlilik ve kapsayıcılık olguları bağlamında yeni baskı araçları eşlik ettirilmektedir. Bu aşamada şirketler tarafından karşılan(a)mayan her bir beklenti normlar, değerler ve vicdan gibi duygusalığa mahkûm edilerek şirketler ve kamusal sorumluluk karşı karşıya getirilmektedir. Başlangıçta her ne kadar şirketler bu değişimi yaşarken cüzdan bağlamında bir refleks geliştiriyor olsa da “vicdani bir refleksle” hareket ettiklerine hem kendilerini hem de hedef kitlelerini inandırmaktadırlar. Dolayısıyla normlar-değerler üzerinden kurulan tahakküm ile gönüllü bir “rıza hali” inşa edilmektedir. Bu gönüllü rıza hali ise gökkuşağı aklama (rainbow washing), pembe aklama (pink washing), kuir tuzağı (queer baiting), eş cinsel muğlaklığı (gay vague), pembe kapitalizm (pink capitalism) ve pembe turizm (pink tourism) gibi yeni kavramlarla kendini sürekli inşa ederek varlığını garanti altına almaktadır.

Bu çalışma, şirketlerin LGBT topluluğuna yönelik politikalarının, işveren markası, çalışan motivasyonu ve verimlilik, insan hakları ve kurumsal itibar gibi çeşitli faktörler tarafından etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bu bulgular, çeşitlilik ve kapsayıcılık konusunda daha fazla bilinç ve farkındalık oluşturulması amacıyla işletmelerin ve toplumun bu alanda ilerlemesini zorunlu kılmaktadır. Bununla birlikte, “LGBT dostu” politikaların uygulaması ve etkileri hâlâ ülkelere ve sektörler göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle, bu alanda daha fazla araştırma ve politika geliştirme ihtiyacı bulunmaktadır. Özellikle, farklı kültürel ve sosyo-ekonomik bağlamlarda bu politikaların etkinliğini ve kabulünü daha ayrıntılı bir şekilde incelemek önem arz etmektedir. İşletmelerin çeşitlilik ve kapsayıcılık konusunda daha fazla bilinç ve farkındalık oluşturarak şirketlerin hem organizasyonel performanslarının hem de genel toplumsal etkilerini artırmasına yönelik teşviklerin daha yakından incelenmesi gerekmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi’nin “Etik Kurallara Uygunluk” başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın giriş, literatür, tartışma ve sonuç bölümü her üç yazar tarafından eşit katkıyla üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- adrespect.org. (1997). *Volkswagen, Sunday Afternoon*. AdRespect Advertising Education Program. <https://www.adrespect.org/common/adlibrary/ad-details.cfm?clientID=11064&QID=43>
- adrespect.org. (2021). *AdRespect founder*. AdRespect Advertising Education Program. <https://www.adrespect.org/common/news/reports/detail.cfm?Classification=report&QID=5561&clientID=11064&topicID=0&subnav=about&subsection=about>
- Akpınar, T. S. (2018). Sosyal hizmet - sosyal içerme ilişkisi ve dışlanma ile mücadele. İçinde *Kaos GL Derneği* (Ed.), *Heteronormatif olmayan bir sosyal hizmet mümkün* (pp. 19–22). Ayrıntı Basımevi.
- Algül, M. (2021). *Queer medyayı alımlamak: Bir queer televizyon çalışması olarak Netflix televizyon içeriklerinin incelenmesi*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Alimi, B. (2016, 4 Mayıs). What role should business play in promoting LGBT rights in Africa? . *World Economic Forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2016/05/lgbt-rights-africa-business>
- Arestis, P., & Paliginis, E. (1995). Fordism, Post-Fordism And Gender. *Économie Appliquée*, 48(1), 89-108. <https://doi.org/10.3406/ecoap.1995.1546>
- Aslan, S. (2009). Siyasal iktidarı etkileme yöntemlerinden biri olarak lobcilik. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 1–6.
- Avrupa Parlamentosu. (2012). Gay lobby obtains hundreds of thousands of euros of public money to finance scientifically unreliable survey into discrimination against LGBT citizens. *European Parliament*. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-7-2012-006447_EN.html
- Ayaz, S. (2021). Globalization phenomenon and its effects. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(24), 1199–1217. <https://doi.org/10.36543/kauibfd.2021.048>
- Azmat, G., & Petrongolo, B. (2014). Gender and the labor market: What have we learned from field and lab experiments?, *Labour Economics*, 30, 32-40.
- Badgett, M., Durso, L. E, Mallory, C., & Kastanis, A. (2013). The Business impact of LGBT-supportive workplace policies. <https://escholarship.org/uc/item/3vt6t9zx>
- Begley Bloom, L. (2023, March 7). *The most LGBTQ+-friendly (and most dangerous) travel destinations in the world*. Forbes. <https://www.forbes.com/sites/laurabegleybloom/2023/03/07/most-homophobic-countries-lgbtq-friendly-gay-travel-dangerous-places/>
- Benbow, A. (2022). *Research report for [Un]Seen*. Honors Projects. 751. <https://scholarworks.bgsu.edu/honorsprojects/751>
- Bielska, B., & Tamborska, K. (2019). Transnational corporations as entities of informal influence. Some reflections based on the example of their engagement in activities directed at LGBT groups in Poland. *Annales. Etyka W Życiu Gospodarczym*, 21(7), 59–73. <https://doi.org/10.18778/1899-2226.21.7.04>

- Bingöl, O. (2014). Toplumsal cinsiyet olgusu ve Türkiye’de kadınlık. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (3), 108-114. <https://doi.org/10.18493/kmusekad.36760>
- Blazovich, J., Cook, K., Huston, J. & Strawser W. (2013) Do gay-friendly corporate policies enhance firm performance? *SSRN working paper*.
- Brennan, J. (2016). Queerbaiting: The ‘playful’ possibilities of homoeroticism. *International Journal of Cultural Studies*, 21(2), 189-206. <https://doi.org/10.1177/1367877916631050>
- Bridges, R. (2013, June 26). How do we solve a problem like “queerbaiting”? On TV’s not-so-subtle gay subtext. *Autostraddle*. <https://www.autostraddle.com/how-do-we-solve-a-problem-like-queerbaiting-on-tvs-not-so-subtle-gay-subtext-182718/>
- Brook, P., Lucas, R., Colgan, F., & McKearney, A. (2012). Visibility and voice in organisations: Lesbian, gay, bisexual and transgendered employee networks. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, 31, 359–378
- Browne, I. & Misra, J. (2003). The intersection of gender and race in the labor market, *Annual Review Of Sociology*, 29: 487-513.
- Buchter, L. (2019). “Companies can do better than the law”: securing rights for minorities as an insider activist in french corporations. *Studies in Law Politics and Society*, 81, 11-44. doi:10.1108/S1059-433720190000081002/FULL/EPUB
- Buckley, J. (2023, June 5). *Top LGBTQ travel destinations—and the places where being gay is illegal*. CNN Travel. <https://www.cnn.com/travel/lgbtq-travel-destinations-homosexuality-criminalized>
- Buttle, R. (2022, June 29). A conversation with Justin Nelson, co-founder and president of the National LGBT Chamber of Commerce. *Forbes*. <https://www.forbes.com/sites/rhettbuttle/2022/06/29/a-conversation-with-justin-nelson-co-founder-and-president-of-the-national-lgbt-chamber-of-commerce/?sh=363263914fdf>
- Cañizares, S.M. & Garcia, F.J. (2010). Gender differences in entrepreneurial attitudes. *Equality, Diversity And Inclusion*, 29(8), 766-786. <https://doi.org/10.1108/02610151011089519>
- Ceia, V., Nothehr, B., & Wagner, L. (2021). *Gender and technology: A rights-based and intersectional analysis of key trends*. Oxfam Research Backgrounder Series. <https://www.oxfamamerica.org/explore/researchpublications/gender-and-technology-a-rights-based-and-intersectional-analysisof-key-trends/>
- Choi, S.-j., Shin, J., Kuper, P. & Zhang, L.-Y. (2023), Corporate decisions on LGBT friendliness: a multi-level approach, *Management Decision*, 61(4), 996-1012. <https://doi.org/10.1108/MD-08-2022-1055>
- Dağdelen, İ. (2005). Post-Fordizm, *Mevzuat Dergisi*, Sayı 90, <https://www.mevzuatdergisi.com/2005/06a/05.htm>
- Day, N. E., & Greene, P. G. (2008). A case for sexual orientation diversity management in small and large organizations. *Human Resource Management*, 47, 637–654.

- Değişim Yelpazesi. (2010, 18 Mayıs). Kırmızı mısınız? Yoksa mavi mi? *Dünya Gazetesi*.
<https://www.dunya.com/gundem/kirmizi-misiniz-yoksa-mavi-mi-haberi-114515>
- Dictionary.com. (2021, 17 Haziran). Queerbaiting meaning & origin . *Slang Dictionary*.
<https://www.dictionary.com/e/slang/queerbaiting/>
- Drucker, P. F. (2011). The fracturing of LGBT identities under neoliberal capitalism. *Historical Materialism*, 19(4), 3-32. <https://doi.org/10.1163/156920611x606412>
- Durbin, D.A. (2021, 27 Nisan). More than 400 businesses back LGBTQ rights act . *AP News*.
<https://apnews.com/article/politics-laws-business-government-and-politics-legislation-4e2f14f051b59144331073a2dea385ed>
- Empire State Pride Foundation (2012). *Pride in My Workplace*. Best practices guide (3rd ed.). New York, NY: Empire State Pride Foundation.
- Erdil, T. S., & Gegez, A. E. (2005). From Standardized Global Marketing To Global One To One Marketing: A Demand Oriented Transition. *Öneri Dergisi*, 6(23), 47-53.
- Erdut, T. (2005). İşgücü piyasasında enformelleşme ve kadın işgücü. *Çalışma ve toplum*, 3(6), 11-49.
- Erikli, S. (2020). Çalışma yaşamında toplumsal cinsiyet ayrımcılığının görünümü. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 39-60.
- Etki Konseyi. (2021, Ocak 15). *Kurumsal aktivizm* [Video]. YouTube.
https://www.youtube.com/watch?v=ofXRrTN5plQ&ab_channel=IMPACT2030Turkey
- European Union Agency for Fundamental Rights [FRA]. (2013). EU LGBT survey: European Union lesbian, gay, bisexual and transgender survey. Results at a glance. Vienna, Austria.
- everybody-vote.org. (2023). Subaru Cars, <https://everybody-vote.org/case-studies-subaru>
- Fatmy, V., Kihn, J., Sihvonen, J. & Vähämaa, S. (2022). Does lesbian and gay friendliness pay off? a new look at LGBT policies and firm performance (September 2, 2020). *Accounting & Finance*, 61(1), 213-242, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3359814>
- Gamage, S. (2015). Globalization, neoliberal reforms and inequality. *Journal of Developing Societies*, 31(1), 8-27. <https://doi.org/10.1177/0169796x14562126>
- Geoghedan, T. (2019, 28 Haziran). Stonewall: LGBT+ hakları açısından bir dönüm noktası olan ve milyonlarca kişinin hayatını değiştiren ayaklanma. *BBC News Türkçe*.
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48794167>
- Global Citizen Solutions. (2025). *Most LGBTQ+ friendly countries in the world*.
<https://www.globalcitizensolutions.com/most-lgbtq-friendly-countries/>
- Griffin, C. (2017, 9 Ocak). The LGBTQ equality movement has come too far to be beaten now. *World Economic Forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2017/01/lgbt-equality-has-come-so-far-chad-griffin>
- Grobler, B. R., Moloi, K. C., Loock, C. F., Bisschoff, T. C., & Mestry, R. J. (2006). Creating a school environment for the effective management of cultural diversity. *Educational Management Administration & Leadership*, 34(4), 449-472.

- Guaracino, Jeff. (2007). *Gay and lesbian tourism: the essential guide for marketing*. Elsevier/Butterworth-Heinemann.
- Gunther, M. (2006, December 11). Queer Inc. *Fortune*. https://executive.ca/sites/default/files/resource/67/attachments/FORTUNE_12.11.06_.pdf
- Güreş, N., & Akgül, V. (2014). Niş (niche) pazarlama ve Hatay turizmine yönelik niş pazarlama stratejilerinin belirlenmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 298–309.
- Hanson, S. & Blake, M. (2009). Gender and entrepreneurial networks. *Regional Studies*, 43(1), 135-149, DOI: 10.1080/00343400802251452
- Harpreet, K. (2016). The determinants of consumer responses in the LGBT community: an exploratory study of LGBT marketing in the context of New Zealand and USA advertisements. University of Canterbury, Master of Commerce.
- History.com (2021). Controversial “coming out” episode of “Ellen” airs, A&E Television Networks, <https://www.history.com/this-day-in-history/coming-out-episode-of-ellen>
- Hossain, M., Atif, M., Ahmed, A. & Mia, L. (2020). Do LGBT workplace diversity policies create value for firms?. *J Bus Ethics*. 167, 775–791. <https://doi.org/10.1007/s10551-019-04158-z>
- hrc.org. (2016, Mart). Business coalition for the equality act. *Human Rights Campaign*. <https://www.hrc.org/resources/business-coalition-for-equality>
- Huffman, A.H., Watrous-Rodriguez, K.M., King, E.B. (2008). Supporting a diverse workforce: What type of support is most meaningful for lesbian and gay employees? *Human Resource Management* 47(2): 237–253
- Human Rights Campaign (2014). Corporate equality index 2015. <https://issuu.com/humanrightscampaign/docs/cei-2015>
- Human Rights Campaign. (2015). Corporate equality index 2016. Rating American workplaces on lesbian, gay, bisexual and transgender equality. Washington, DC: Human Rights Campaign Foundation
- Irving, D. (2017). Gender transition and job in/security: trans* un/der/employment experiences and labour anxieties in post-Fordist society. *Atlantis: Critical Studies in Gender, Culture & Social Justice*, 38(1), 168-178.
- Jakobsen, E. (2021). The History of LGBTQ+ Advertising – 50 Years of Symbolic Imagery and Coded Messages, Outnews, <https://outleadership.com/news/the-history-of-lgbtq-advertising-50-years-of-symbolic-imagery-and-coded-messages/>
- Kalonaros, R. (2021). From Secret Code to Stereotype: The Evolution of LGBTQ+ Representation in Advertising, Voice, <https://www.adweek.com/brand-marketing/from-secret-code-to-stereotype-the-evolution-of-lgbtq-representation-in-advertising/>
- Kates, S.M. (1998). *Twenty million new customers!: understanding gay men's consumer behavior*. Routledge Taylor& Francis Group.

- Kim, W. C. & Mauborgne, R. (2005). Blue ocean strategy: from theory to practice. *California Management Review*, 3(47), 105-121. <https://doi.org/10.1177/000812560504700301>
- Kim, Y. (2023), Consumer responses toward LGBTQ+ diversity CSR: what differences do CSR levels and CSR fit make?, *Corporate Communications: An International Journal*, 28(1). 118-134. <https://doi.org/10.1108/CCIJ-02-2022-0006>
- King, E. B. & Cortina, J. M. (2010). The social and economic imperative oflesbian, gay, bisexual, and transgendered supportive organizational policies. *Industrial and Organizational Psychology*, 3,69–78.
- Kontovas, N. (2012). *Lubunca: The historical development of Istanbul's queer slang and a social-functional approach to diachronic processes in language* (Order No. 1531762) <https://www.proquest.com/dissertations-theses/lubunca-historical-development-istanbuls-queer/docview/1282642685/se-2>
- Köroğlu, E. (2016). Toplumsal cinsiyet açısından kadın girişimciliği: Elazığ İş Kadınları Derneği (ELİKAD) üyeleri üzerine sosyolojik bir araştırma (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Krajeski, J. & Godio, M. (2022). 27 LGBTQ-owned brands and businesses to support this year. <https://www.nbcnews.com/select/shopping/lgbtq-owned-business-ncna1272731#anchor-LGBTQownedbusinessesbythenumbers>
- Krajeski, J. (2021, 30 Haziran). 27 LGBTQ-owned brands and businesses to support this year. <https://www.nbcnews.com/select/shopping/lgbtq-owned-business-ncna1272731>
- Kutanis, R. Ö., & Karakira, A. (2013). Girişimcilikte cinsiyet faktörü. İçinde E. Kaygın & B. Güven (Eds.), *Farklı boyutlarda kadın girişimcilik* (pp. 15-28). Veritas Akademi.
- Langenburg, A. (2021, 21 Haziran). Raduzhniy kapitalizm: Za i Protiv. *Parni Plus*. <https://parniplus.com/lgbt-movement/lgbt-kapitalizm-za-i-protiv/>
- Lubensky, M. E., Holland, S. L., Wiethoff, C., & Crosby, F. J. (2004). Diversity and sexual orientation: Valuing sexual minorities in the workplace. In M. S. Stockdale, & F. Crosby (Eds.), *The psychology and management of diversity* (pp. 206–223). London, England: Blackwell.
- Maks-Solomon, C. ve Drewry, J. M. (2021). Why do corporations engage in LGBT rights activism? LGBT employee groups as internal pressure groups. *Business and Politics*, 23(1), 124-152. <http://dx.doi.org/10.1017/bap.2020.5>
- Malyutina, A. (2021, 29 Haziran). Raduzhnaya obolochka. Kak rossiyskie brendy podderzhivayut LGBTK+ i nikogo ne boyatsya. *Blue Print*. <https://theblueprint.ru/fashion/industry/pride-month-rainbow-washing>
- Mara, L. C., Ginieis, M. ve Brunet-Icart, I. (2021). Strategies for coping with LGBT discrimination at work: a systematic literature review. *Sexuality Research and Social Policy*, 18(2), 339-354. <http://dx.doi.org/10.1007/S13178-020-00462-W/TABLES/3>
- Martinez, A. (2013, December 24). *Infographic: LGBT consumer statistics “Pink money talks: The rise of the LGBT consumer”*. CreditDonkey. <https://www.creditdonkey.com/lgbt.html>

- McDonnell, M. H. (2015). Radical repertoires: The incidence and impact of corporate-sponsored social activism. *Organization Science*, 27(1), 53–71. <https://doi.org/10.1287/orse.2015.1017>
- Mokhlis, S. (2009). Determinants of choice criteria in Malaysia's retail banking: An analysis of gender-based choice decisions. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 1, 1450–1467.
- Mølstad, C. E., & Pettersson, D. (2019). School certification: Marketing schools by appearance. In C. E. Mølstad & D. Pettersson (Eds.), *New practices of comparison, quantification and expertise in education: Conducting empirically based research* (pp. 230–243). Routledge. <https://www.routledge.com/New-Practices-of-Comparison-Quantification-and-Expertise-in-Education/Molstad-Pettersson/p/book/9780367731236>
- Morley, G. (2022, 21 Eylül). Queerbaiting neden genellikle yanlış anlaşılan bir terimdir? <https://thred.com/tr/culture/why-is-queerbaiting-often-a-misunderstood-term/>
- NGLCC. (2016). *Americas LGBT economy: the premiere report on the impact of LGBT-owned businesses*. <https://nglcc.org/wp-content/uploads/2022/02/REPORT-NGLCC-Americas-LGBT-Economy-1-1.pdf>
- Nordin, E. (2019). Queerbaiting 2.0: from denying your queers to pretending you have them. J. Brennan (Ed.), *Queerbaiting and Fandom: Teasing Fans through Homoerotic Possibilities* içinde (ss. 25-40). Iowa City: University of Iowa Press.
- O'Shea, A., Latham, J. R., McNair, R., Rose, M., Mountford, R. & Frawley, P. (2020). Experiences of LGBTIQ+ people with disability in healthcare and community services: towards embracing multiple identities. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 21(17). <https://doi.org/10.3390/ijerph17218080>
- Oakenfull, G. W. (2013). What matters: Factors influencing gay consumers' evaluations of "gay-friendly" corporate activities. *Journal of Public Policy & Marketing*, 32(1_suppl), 79–89. <https://doi.org/10.1509/jppm.12.050>
- orlando.gov. (2022). Apply to be Recognized as an LGBTQ+ Owned Business at the City . *City of Orlando*. <https://www.orlando.gov/Our-Government/Do-Business-with-the-City/Apply-to-be-Recognized-as-an-LGBTQ-Owned-Business-at-the-City>
- Ostrow, J. (2012). Ads aim marketing at gay audience: moving past "gay vague", *The Denver Post*, <https://www.denverpost.com/2012/06/14/ads-aim-marketing-at-gay-audience-moving-past-gay-vague/>
- Out Now Global (2018). LGBT Diversity: Show Me The Business Case.
- Out Now Global. (2018). *Final report: LGBT+ first job. LGBT+ research vodafone*. <https://www.outnowconsulting.com/media/51274/finalreport-vodafone-final-04jul18absm.pdf>
- Özgen, E. (2007). Kurumsal sosyal sorumluluk kavramı ve çalışan memnuniyetine etkisi. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(8), 1-6.
- Özkaplan, N. (2015). Hizmet sektöründe duygusal emek ve toplumsal cinsiyet. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 15(56), 15-21.

- Öztürk, M.B. & Tatlı, A. (2016). Gender identity inclusion in the workplace: broadening diversity management research and practice through the case of transgender employees in the UK, *The International Journal Of Human Resource Management*, 27(8), 781-802, DOI: 10.1080/09585192.2015.1042902
- Pepin-Neff, Christopher L. (2021). *LGBTQ Lobbying in The United States*. Milton Park, Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
- Pichler, S., Blazovich, J.L., Cook, K.A., Huston, J.M., & Strawser, W.R.(2018). Do LGBT-supportive corporate policies enhance firm performance? *Hum Resour Manage.* 57, 263– 278. <https://doi.org/10.1002/hrm.21831>
- Priola, V., Lasio, D., De Simone, S. & Serri, F. (2014). The sound of silence: Lesbian, gay, bisexual and transgender discrimination in inclusive organizations. *British Journal of Management*, 25,488–502.
- Pudaruth, S., Juwaheer, T.D. & Seewoo, Y.D. (2015). Gender-based differences in understanding the purchasing patterns of eco-friendly cosmetics and beauty care products in Mauritius: a study of female customers”, *Social Responsibility Journal*, 11(1), 179-198. <https://doi.org/10.1108/SRJ-04-2013-0049>
- Raeburn, N.C. (2004). *Lesbian and Gay Workplace Rights: Changing Corporate American from Inside Out*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Rudnicka, A. & Reichel, J. (2023). CSOs’ perception of corporate activism on the LGBT community in Poland. *Business and Human Rights Journal*, 1-7. <http://dx.doi.org/10.1017/bhj.2023.14>
- Rusell, E.B. & Viggiani, P.A. (2018). Understanding Differences and Definitions. In: Dentato MP (eds.) *Social Work And Practice With LGBTQ Communities*, Oxford University Press, 2018: 14-21.
- Saklı, A. R. (2013). Fordizm’den Esnek Üretim Rejimine Dönüşümün Kamu Yönetimi Üzerindeki Etkileri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(44), 107-131.
- Saxena, T. (2021, 21 Ekim). Is gay window advertising out of the closet?. *Deccan Herald*. <https://www.deccanherald.com/sunday-herald/sh-top-stories/is-gay-window-advertising-out-of-the-closet-1063836.html>
- Sayın, A. & Özbay, E. (2020). İş dünyası çeşitlilik ve kapsayıcılık rehberi: insan onuruna yakışan iş ve çalışma ortamlarının tesisi. <https://www.globalcompactturkiye.org/wp-content/uploads/2020/11/%C4%B0%C5%9F-D%C3%BCnyas%C4%B1-%C3%87e%C5%9Fitililik-ve-Kapsay%C4%B1c%C4%B1l-Rehberi-2.pdf>
- sba.gov. (2022). LGBTQ-owned businesses. *Business Guide*. <https://www.sba.gov/business-guide/grow-your-business/lgbtq-owned-businesses>
- Schulman, S. (2011, 22 Kasım). ‘Pinkwashing’ and Israel’s use of gays as a messaging tool. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2011/11/23/opinion/pinkwashing-and-israels-use-of-gays-as-a-messaging-tool.html>
- Scolaro, B. (2020). LGBTI and the sustainable development goals: fostering economic well-being, *LGBTQ Policy Journal*.

- Sears B., Mallory C.& Hunter N. (2011). Economic motives for adopting LGBT-related workplace policies. *Working paper*, The Williams Institute, UCLA.
- Segers, G. (2021, 10 Haziran). Senate could expand LGBTQ protections with equality Act . *CBS News*. <https://www.cbsnews.com/news/equality-act-lgbtq-protection-bill-senate/>
- Sen Çal Kapımı. (2022). Küçük Bir Kolileme İşi. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=Z-Q8lFX1APw&ab_channel=Sen%C3%87alKap%C4%B1m%C4%B1
- Sender, K. (2004). *Business, not politics : the making of the gay market*. New York: Columbia University Press.
- Shafie, G. (2015). Pinkwashing: Israel's international strategy and internal agenda. *Kohl: A Journal for Body and Gender Research*, 1(Summer), 82-86. <http://dx.doi.org/10.36583/KOHL/1-1-11>
- Steiger, R. L. & Henry, P. J. (2020). LGBT workplace protections as an extension of the protected class framework. *Law and Human Behavior*, 44(4), 251–265. <https://doi.org/10.1037/lhb0000418>
- Stroude, W. (2020). The Secret Language Used by LGBTQ People in Turkey. Attitude, <https://www.attitude.co.uk/life/travel/the-secret-language-used-by-lgbtq-people-in-turkey-301464/>
- Suen, Y., Chan, R. & Badgett, M. (2021). The experiences of sexual and gender minorities in employment: evidence from a large-scale survey of lesbian, gay, bisexual, transgender and intersex people in China. *The China Quarterly*, 245, 142-164. <http://dx.doi.org/10.1017/S0305741020000429>
- Takefman, B. (2023). The Effects Of Globalization On Economic Development, <https://researchfdi.com/resources/articles/the-effects-of-globalization-on-economic-development/>
- Tar, Y. (2017). En Sevdğin Lubunca Kelime Ne?, <https://kaosgl.org/haber/en-sevdigin-lubunca-kelime-ne>
- Telford, T. (2023). How queer went corporate: the 50-year evolution of LGBTQ+ marketing, busines. *The Washington Post*, <https://www.washingtonpost.com/business/2023/06/16/lgbt-marketing-advertising-history-pride-month/>
- The United States Census Bureau. (2023), U.S. and world population clock, <https://www.census.gov/popclock>.
- Toksöz, G. (2007). İşgücü piyasasının toplumsal cinsiyet perspektifinden analizi ve bölgeler arası dengesizlikler. *Çalışma ve Toplum*, 4(15), 57-79.
- Tunç, A. & Göksel, K. (2020). ABD’de başlıca lobiler ve faaliyetleri. *Route Educational & Social Science Journal*, 7(12), 197-214. <http://dx.doi.org/10.17121/ressjournal.2847>
- Tutar, Ü., & Çamlıbel, F. (2022). Tüketici Tercihini Etkileyen Tüketici Değer Algısının Kavramsal Boyutları. Balıkesir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(1), 47-58.

- Uğrak, U. & Uğurluoğlu, Ö. (2020). Mavi okyanus stratejisi ve sağlık sektörü uygulamaları üzerinde bir çalışma. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 245-261. <http://dx.doi.org/10.18026/CBAYARSOS.643784>
- Uluköy, M. & Demireli, C. (2014). Cinsiyetin girişimcilik profili üzerine etkisi: erkek girişimcilik ve kadın girişimciliğin karşılaştırmalı analizi. *Journal of Management and Economics Research*, 12(22), 47-55. <https://doi.org/10.11611/JMER245>
- un.org. (2023). Sürdürülebilir kalkınma amaçları | Türkiye’de birleşmiş milletler. *Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Çalışmalarımız*. <https://turkiye.un.org/tr/sdgs>
- Wang P. & Schwartz, J. (2010). Stock price reactions to GLBT nondiscrimination policies. *Human Resource Management* 49(2): 195–216.
- Wangpimoon, H. (2017). *The impact of brand image and customer values upon buying decisions and brand loyalty of hotels in the Thai tourist industry: A case study of gay men purchasing decision in the Thailand metropolitan districts* (Master’s thesis, Bangkok University). <http://dspace.bu.ac.th/bitstream/123456789/2495/3/hatsadee.%20wangpimoon.pdf>
- Whittle, S., & Turner, L. (2021). *Trans kapsayıcı işyerleri: İşverenler ve işletmeler için kılavuz ilkeler*. 17 Mayıs Derneği. <https://www.17mayis.org/images/publish/pdf/trans-kapsayici-isyerleri-isverenler-ve-isletmeler-icin-kilavuz-ilkeler-11-11-2021.pdf>
- Wolny, N. (2022, October 28). Here’s when you should actually be marketing to LGBTQ consumers. *Entrepreneur*. <https://www.entrepreneur.com/starting-a-business/how-to-market-to-lgbtq-consumers/437779>
- Yağcı, M. İ. & İlarıslan, N. (2010). Reklamların ve cinsiyet kimliği rolünün tüketicilerin satın alma davranışları üzerindeki etkisi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(1), 138-155.
- Yeh, L. (2018). Pink capitalism : perspectives and implications for cultural management. *Prospectiva i Anàlisi de Projectes Culturals II* içinde (ss. 1-25).
- Yeniçeri, T. & Özal, H. (2016). Tüketici karar verme tarzlarının cinsiyet kimliğine göre incelenmesi. *Pazarlama Ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 9(18), 135-168.
- Yıldız, S. (2018). “Pembe turizm” üzerine genel bir değerlendirme. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 58-74.
- Yılmaz, T. (2009). Türkiye’nin Kullanamadığı Stratejik Güç; Lobicilik... TASAM: Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/1109/turkiyenin_kullanamadigi_stratejik_guc_lobicilik%E2%80%A6
- Zappulla, A. (2017, 14 Ocak). The simple reason why so many businesses support LGBT rights. *World Economic Forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2017/01/why-so-many-businesses-support-lgbt-rights/>

KADINLARDA SİGARA BIRAKMA YORGUNLUĞUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ: BANDIRMA İLÇESİ ÖRNEĞİ^{*, **}

EVALUATION OF SMOKING CESSATION FATIGUE IN WOMEN: BANDIRMA DISTRICT EXAMPLE

Araştırma Makalesi
Research Paper

Nilsu KARTAL ***
Rumeysa KAYA ****
Hacer GÖKÇE *****
Yasemin ASLAN *****

Öz:

Bu çalışma, kadınlarda sigara bırakma yorgunluğunun değerlendirilmesi amacıyla yapılmıştır. Evrenini Bandırma'da yaşayan 18-65 yaş arası sigara kullanan ya da bırakıp tekrar başlamış kadınların oluşturduğu çalışmanın örneklemini gönüllü 401 kadın oluşturmaktadır. Veriler, Sigara Bırakma Yorgunluğu Ölçeği ve tanımlayıcı bilgi formu kullanılarak toplanmıştır. Gebelik döneminde sigara kullanan kadınların oranı %47, sigarayı bırakmayı düşünmeyenlerin oranı %51, daha önce bir kez sigarayı bırakmayı düşünenlerin oranı %61, sigarayı bırakma sürecinde herhangi bir destek almadığını belirtenlerin oranı %89 ve sigara bırakma konusunda umutsuz hissettiğini belirten katılımcıların oranı ise %41,4 bulunmuştur. Katılımcıların %78,5'i sigarayı bırakmanın genel yaşam kalitesini artıracak olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların yaş, medeni durum, eğitim durumu ve çocuk sayısına göre ölçeğin Değersizleşme alt boyutundan alınan puanlar arasında istatistiksel bakımdan anlamlı düzeyde farklılık saptanmıştır. Kadınların sigarayı bırakmasına yönelik çalışmalar yapılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Sigara, Bağımlılık, Sigara Bırakma Yorgunluğu, Tütün ve Tütün Ürünleri

Abstract:

This study was conducted to evaluate smoking cessation fatigue in women. The study population consists of women aged 18-65 who smoke or have quit and restarted smoking, living in Bandırma. The sample includes 401 women who participated voluntarily. Data were collected using the Smoking Cessation Fatigue Scale and a descriptive information form. The proportion of women who smoked during pregnancy was found to be 47%, those who did not consider quitting smoking was 51%, those who had considered quitting smoking at least once before was 61%, the percentage of those who stated they received no support while quitting smoking was 89%, and the proportion of participants who reported feeling hopeless about quitting smoking was found to be 41.4%. 78.5% of the participants stated that quitting smoking would improve their overall quality of life. There were statistically significant differences in the scores obtained from Devaluation subscale based on participants' age, marital status, education level, and number of children. It is recommended that studies be conducted to support women in quitting smoking.

Keywords: Woman, Tobacco, Addiction, Smoking Cessation Fatigue, Tobacco and Tobacco Products

* Makale Geliş Tarihi: 04.07.2024
Makale Kabul Tarihi: 14.02.2025

** Bu çalışma TÜBİTAK Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı (BİDEB) tarafından desteklenmiştir.

*** Lisans Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, nilsukartal4@gmail.com, orcid.org/0009-0003-2298-5680.

**** Lisans Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, rumeysakaya286@gmail.com, orcid.org/0009-0000-2229-1441.

***** Lisans Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, gokcehacer078@gmail.com, orcid.org/0009-0004-6776-5195.

Doç. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, yaseminaslan@bandirma.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6292-2332.

GİRİŞ

Madde kullanımı bireysel ve toplumsal düzeyde zarar verici bir davranıştır. Günümüzde dünya genelinde çok sayıda insan çeşitli nedenlerle yasal ve yasa dışı madde kullanmaktadır. Merak, sosyal baskı, eğlence, stresle baş etme, psikolojik sorunların üstesinden gelme veya günlük yaşamın zorlukları gibi bazı faktörler madde kullanımı tetikleyebilmektedir. Özellikle travmatik yaşam deneyimi, sosyoekonomik seviyenin düşük olması, genetik yatkınlık ve aile içi iletişim problemleri madde kullanım riskini artıran faktörler arasında yer almaktadır. Madde kullanımının bireylerin fiziksel ve ruhsal sağlığını olumsuz etkilemesiyle birlikte toplumsal ve ekonomik yönden bazı istenmeyen sonuçları da vardır. Aile içi ilişkilerin bozulması, sosyal düzenin aksamaması, konsantrasyon bozukluğu, dikkat dağınıklığı ve depresyon gibi sağlık problemleri ve sağlık hizmet maliyetlerini artırması bu sonuçlardan bazılarıdır. Bu nedenle ulusal ve uluslararası ölçekte bağımlılığın önlenmesi ve zararlarının azaltılmasına yönelik çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır.

Bireyler üzerinde bağımlılık yapma özelliği en yüksek olan ürünlerden biri tütün ve tütün mamulleridir. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), tütünün 20 farklı kanser türüne sebep olduğunu ve dünyada her yıl 8 milyonu aşkın insanın tütün kullanımından dolayı yaşamını yitirdiğini belirtmiştir. Tütünden çıkan dumanda 4000'den fazla zararlı kimyasal madde olduğu tespit edilmiştir. Tütün mamulleri, tütünü aktif bir şekilde kullanmayıp, pasif içici konumunda olan bireyler için de hayati risk yaratmakta ve bu ikinci el dumana maruz kalma sonucu yılda tahmini olarak 1,2 milyon kişi hayatını kaybetmektedir. Buna ek olarak sigara dumanından en fazla çocukların etkilendiği ve bu dumanın çocuklarda kirlenmiş havanın solunmasına neden olduğu vurgulanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü verileri her yıl 65.000 çocuğun pasif içicilik sebebiyle hayatını kaybettiğini göstermektedir (WHO, 2022a).

Dünya genelinde 1,3 milyar dolayındaki tütün kullanıcısının %80'inden çoğunun orta ve düşük gelir seviyesine sahip ülkelerde yaşadığı raporlanmıştır. 2020 yılının verilerine bakıldığında dünya nüfusunun %22,3'ü ile birlikte bütün erkeklerin %36,7'sinin ve kadın popülasyonunun %7,8'inin tütün kullandığı belirtilmiştir (WHO, 2022b). Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'nin son 5 yıl verileri değerlendirildiğinde, bir paket sigaranın ortalama fiyatının yaklaşık iki katına çıkmasına rağmen, sigara kullanan bireylerin sayısının her geçen gün artmaya devam ettiği vurgulanmıştır. 2019 yılı verileri kapsamında Türkiye'de yaşayan bireylerin %54,5 'inin tütün ve tütün ürünü kullanmazken, %28'inin her gün düzenli olarak tütün mamulü tükettiği tespit edilmiştir. Sigara kullanmaya başlayan bireyler için temel nedenin %33,2'lik oranla “arkadaş etkisi” olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenlerin ikinci ve üçüncü sırasında ise “özentî” ve “merak” olduğu görülmüştür (TÜİK, 2021).

Küresel düzeyde yürütülen bir tütün araştırmasına katılım sağlayan 13-15 yaş aralığındaki gençlerin %82'sinin evde, %86'sının da çeşitli kamuya ait alanlarda sigaranın dumanına maruz kaldıklarını belirttikleri tespit edilmiştir (Erguder vd., 2005: 91-98). Bu durum sigaraya başlama yaşının zamanla adolesan yaş gruplarına indiğini göstermektedir. Küresel Yetişkin Tütün Araştırması'ndan elde edilen verilere göre Türkiye'de 16 milyon kadarı aktif içici, 20 milyon kadarı pasif içici olmak üzere, yaklaşık 22 milyon kişinin sigara dumanına maruz kaldığı belirtilmiştir (Ministry of Health, 2010). Erkekler arasında tütün

kullanımının yaygınlığı azalsa da bazı ülkelerde kadınların tütün kullanımının arttığı görülmektedir (Romeo-Stuppy vd., 2021: 1). 2019 yılındaki cinsiyet ve yaş dağılımlarına bakıldığında 35-44 yaş aralığındaki kadın popülasyonunun %24,1'lik oranla en yüksek sigara kullanımına sahip olan grup olduğu tespit edilmiştir (TÜİK, 2021). Bu durum tütün bağımlılığını kavramını akla getirmektedir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Tütün Ürünleri ve Tütün Bağımlılığı

Dünya Sağlık Örgütü, tütün bağımlılığını, her gün düzenli olarak bir adet sigara içme şeklinde tanımlamış olup, sigarayı dünyada en süratli yayılan ve en uzun dönem devam eden salgını olarak nitelendirmiştir. Sigara kullanma alışkanlığının, gelişmişlik seviyesi yüksek olan ülkelerde azalma gösterirken, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde yıllara sari artış eğilimi gösterdiği vurgulanmıştır. Yaygın olarak kullanılan tütün ürünlerinden biri de ısıtılmış ürünlerdir. Heated tobacco products (HTP) olarak adlandırılan ve ısıtılarak kullanılan tütün ürünleri, diğer bütün tütün ürünleri gibi doğası gereği toksiktir ve kanserojen madde içermektedir. Bu sebeple diğer tütün mamulleri gibi muamele görmektedir. HTP'ler, tütün veya tütün ürününün ısıtılması veya bu ürünleri içeren bir cihazın etkinleştirilmesi neticesinde nikotinle birlikte, insan sağlığı açısından zararlı olan toksik kimyasalları içeren aerosoller ürettiği belirtilmiştir. Aerosoller, bir cihazı içeren bir emme veya sigara içme işlemi sırasında kullanıcılar tarafından solunur. HTP'ler yüksek derecede bağımlılık yapan nikotin maddesiyle birlikte, tütün olmayan katkı maddelerini de içerir ve genellikle aromalı bir yapıda üretilirler. Bugüne kadar bu ürünlerin geleneksel sigaradan daha az zararlı olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunamamıştır. Elektronik nikotinli ve nikotinsiz dağıtım sistemleri yaygın olarak e-sigara adıyla anılmaktadır. Bu ürünler bir sıvıyı ısıtarak bir aerosol oluşturmak ve daha sonra kullanıcı tarafından solunmasını sağlayarak kullanılan cihazlardır ve tütün içermemekle birlikte son derece zararlıdır (WHO, 2022).

1.2. Tütün Ürünleri ve Kadınlar

Günümüzde erişkinlerin yaklaşık üçte birinin sigara içtiği tahmin edilmekte olup, kadınlarda da sigara içme oranının giderek arttığı gözlenmektedir. Our World in Data (2025) verilerine göre dünyadaki bireylerin yaklaşık dörtte birinin, kadınların ise %8'inden biraz fazlasının tütün ürünü kullandığı belirtilmiştir. Ülkeler düzeyinde 2020 yılı için kadınların tütün ürünü kullanımı değerlendirildiğinde; küresel ölçekte bu oranın %8,6; düşük gelirli ülkelerde %3,88 (Gana %0,3, Nijerya %0,5, Etiyopya %1,3, Panama %2,2, Peru %3), yüksek gelirli ülkelerde %16,9 (Amerika Birleşik Devletleri %17,5, İsviçre %22,9, Almanya %19,9, Hollanda %19,9, Portekiz %20,2, Avrupa Birliği Üye Ülkeler (27) %23,5, İspanya %27,6) olduğu tespit edilmiştir. Buna ek olarak Asya ülkeleri arasında değerlendirilen Güney Asya'da %12,5, Nepal'de %12,8, Hindistan'da %13, Bangladeş'te %17,1 ve Türkiye'de %19,2 olduğu raporlanmıştır. Dünya genelinde kadınlarda tütün ürünü kullanım oranı en düşük bölgeler Afrika ve Asya ülkeleridir (Our World in Data, 2025).

Çalışmalar sigara içmenin sosyoekonomik durum ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Türkiye Psikiyatri Derneği'ne göre sigara; yoksullar, bir işe sahip olmayan bireyler, yarı vasıflı olarak tanımlanan el işçileri, iyi eğitim olanağına sahip olamayanlar ve bekar anne statüsünde olan kadınlar arasında daha sık yayılmaktadır. Kadınlarda sigarayı bırakma oranlarının erkeklere kıyasla daha düşük olduğu, yeniden başlama oranlarının ise daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Türkiye Psikiyatri Derneği, 2022). Yeşilay Dergisi'nde yayımlanmış olan araştırmalara göre dünya genelinde sigara içen kadın sayısının 200 milyona ulaştığı gözlemlenmiştir. Günde bir paket sigara kullanan bir kişinin cildinin, yaklaşık bir gün süreyle yeterli miktarda oksijeni alamadığı için özellikle kadınlarda ciltte kırışıklıklara yol açtığı ve sigara kullanmayanlara kıyasla gözle görülür şekilde fark yarattığı vurgulanmıştır. Sigara içen kadınların bulunduğu yaştan iki-üç yıl daha yaşlı gösterdiği gözlemlenmiştir. Ciltte bıraktığı etkilerin yanı sıra kadınlarda, kanser kaynaklı ölümlerin ilk sırasında akciğer kanseri gelmekte olup, serviks kanseri ile osteoporoz görülme riskinin sigara içen kadınlarda içmeyenlere kıyasla daha yüksek olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra hamilelik ve emzirme döneminde sigaranın anne sütü üzerinde olumsuz etkilerinin bulunması da sigaranın zararlı bir diğer yönüdür. Amerika'da yürütülen ve 101 bin hemşirenin 30 yıl süresince sağlık durumunun takip edilmesiyle sonuçlanan bir araştırmanın sonuçları kadınlar sigarayı günde bir tane içmiş olsalar dahi kalp hastalığının ve bu sebeple de ani ölüm riskinin iki kat artış gösterdiği tespit edilmiştir (Yeşilay, 2016).

Dünya genelinde sigara kullanma alışkanlığı ilk olarak erkekler arasında yayılmış olup, sağlık sorunları da öncelikle erkeklerde gözlemlenmiştir. Ancak zaman içerisinde kadınlarda da bu sağlık sorunları görülmeye başlanmıştır. Heart and Stroke Foundation başkanı Elinor Wilson, kadınların erkekler gibi sigara içmeye başladıklarında, erkekler gibi hayatlarını kaybedeceklerini belirterek, kadınlarda sigara kullanımında yaşanan artışın istenmeyen sonuçlarını ortaya koymaya çalışmıştır (Bilir, 2022: 3). Gelişen dünyanın etkileriyle kadınların daha yüksek eğitim olanağına ulaşması ve ekonomik güce kavuşmasıyla sigaraya ulaşım olanakları kolaylaşmıştır. Bu durum kadın popülasyonunda sigara kullanma oranında artış yaşanmasına neden olmuştur. Sigara üretici firmaları da hedef kitlelerine kadınları almış ve sigara kullanımında artışların yaşanmasına yol açmıştır. Kadınlarda sigara içmenin, kendini kanıtlama ve ekonomik gücünü gösterme, bağımsız olduğunu hissetme ve kendine güvenme vb. açılardan önemli olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kadınların kilo almanın önüne geçmek için de sigara kullanmaya başladıkları saptanmıştır. Bu noktaları dikkatle takip eden sigara endüstrisi yöneticileri, kadınlara yönelik daha göz alıcı, kendine güveni, özgürlüğü, incelik ve zarıflığı ima eden, içimi daha kolay sigaralar üretmeye başlamıştır. Bu nedenlerden ötürü kadınların sigara firmalarının başlıca hedef grupları arasında yer aldığı söylenebilir (Bilir, 2022: 3).

Kadınlardaki sigara kullanımı annelik vasıfları nedeniyle gebelik döneminde bebeği de olumsuz etkilemektedir. Gebelikte sigara kullanan kadınların bebeklerinin, sigara kullanmayan annelerin bebeklerinden yaklaşık olarak 200-250 gram daha düşük doğum ağırlığına sahip olduğu tespit edilmiştir. Sigara içen kadınların doğumdan sonra anne sütü miktarının sigara içmeyenlere nazaran daha az olduğu görülmüştür. Sigara kullanan

kadınlarda menstrüel periyod düzensizliklerinin de daha sık görüldüğü ve sigara kullanan kadınların kullanmayan kadınlara kıyasla daha erken dönemde menopoza girebildikleri vurgulanmıştır (TTB, 2014). Anne karnında sigaraya maruz kalmış olan yenidoğanlarda da yaşam boyunca çeşitli sağlık sorunlarının ortaya çıktığı tespit edilmiştir (Ratsch vd., 2022: 188-192; Inamdar vd., 2015: 1058; Moradzadeh vd., 2018: 697; Hoyt vd., 2023: 3-4; WHO, 2022).

Tütün kullanımı annenin solunum sistemi başta olmak üzere dolaşım sistemi ve vücudun diğer organlarına da zarar verebilmektedir (Sargent vd., 2022: 1608). Özellikle damarların daralması neticesinde tansiyonun yükselmesi, bulantı ve kusma, tat ve koku duyusunun azalması, çabuk yorulma ve iştahsızlık görülebilmektedir (T.C Sağlık Bakanlığı, 2022; Wallin vd., 2020: 1162). Dünya genelinde gebelikte annelerin sigara içme oranının 2015 yılında %1,7 olduğu tahmin edilmekte olup, bu oran bölgeler arasında önemli ölçüde değişiklikler göstermektedir. En yaygın kullanım oranı olan kıtalar Avrupa (%8,1) ve Amerika (%5,9) iken, en az yaygın olanlar ise Afrika (%0,8) ve Doğu Akdeniz (%0,9) bölgeleridir (Lange vd., 2018: e769). Gebelik döneminde annenin sigara kullanması hem ayakta hem de yatarak tedavi oranlarının artmasıyla ilişkili bulunmuştur. Sigarayı bırakan kadınlarla, hiç kullanmayanların hamilelik sırasında hastane bakımı alma riskinin benzer olması nedeniyle sigarayı bırakmayı teşvik etmek amacıyla doğum öncesi kliniklerde bilgilendirici bir araç olarak kullanılabileceği belirtilmiştir (Wallin vd., 2020: 1162). Bebek üzerindeki olumsuz etkileri değerlendirildiğinde; sigara içinde bulunan nikotin ve karbonmonoksit maddelerinin bebek sağlığı için oldukça zararlı olduğu bilinmektedir. Bu sebeple sigara kullanan annelerin dünyaya getirdiği bebeklerde büyüme-gelişme geriliği görülebilmekte, sigaranın içinde bulunan zararlı maddelerin annenin kanı ile taşınıp bebeğe ulaşması neticesinde bebek zarar görebilmektedir. Bu durum ülke genelinde bebek ölümlerinin artmasına neden olabilmektedir (T.C Sağlık Bakanlığı, 2022). Buna ek olarak gebelikte annenin tütün kullanmasının çocukluk çağı nörobilişsel işlevlerinde kalıcı geriliklerle ilişkili olduğu bulunmuştur (Puga vd., 2024: 13). Anne ve bebek sağlığı açısından çok sayıda zararı bulunan tütün ve tütün ürünleri için anne adayının gebelikten önce, gebelik süresince ve gebelikten sonra sigarayı tamamen bırakması hem kendi sağlığı hem de bebeklerinin sağlığı açısından önemlidir. Sağlıklı bir topluma sahip olmanın yolu sağlıklı yetişen bireylerden geçmektedir. Bu nedenle sigara bırakma konusunda destek almak isteyen anne adayları, tütün ve tütün ürünleriyle mücadele konusunda ilgili profesyonellerden destek almaları noktasında yönlendirilmelidir. Anne adayları için sigarayla mücadele bireysel bir karar olmaktan ziyade toplumsal bir halk sağlığı sorumluluğu olarak ele alınmalıdır.

1.3. Tütün ve Tütün Ürünleriyle Mücadele

Dünya genelinde tütün ve tütün ürünleriyle mücadele konusunda, DSÖ'ye üye devletler, 2003 yılında DSÖ Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesini kabul etmiştir ve hali hazırda 182 ülke bu anlaşmayı onaylamıştır (WHO, 2022). İnsan sağlığı için son derece zararlı olan tütünle mücadele kapsamında bireylerin sigarayı bırakmalarına yönelik bazı çalışmalar yapılmaktadır. Sözen (2022: 69)'in yaptığı çalışmada bir aile hekimliğinin sigara

bırakma polikliniğinde Ocak 2015-Aralık 2019 tarih aralığında, ayaktan başvuran bireylerin en az bir yıl süreyle sigarayı bıraktıktan sonra sigarayı kullanmaya yeniden başlamasıyla ilişkili faktörler incelenmiştir. Katılımcılardan sigarayı bırakanların %56'sının tekrar sigaraya başladığı görülmüştür. Yaşadığı konutta çocuk bulunan bireylerde yeniden başlama isteğinin kırıldığı görülmüştür. Sigara bırakma konusunda izlem yapılan hastaların, izlenmeyenlere oranla sigarayı bırakma konusunda daha başarılı oldukları görülmüştür. Günay'ın (2021: 25) yapmış olduğu araştırma sonucunda, 2009-2018 yılları arasında sigara bırakma merkezine başvuran 3278 kişi arasında, önceden belirlenen üç kontrol görüşmesini tamamlayan 1570 kişiyle çalışma tamamlanmıştır. Araştırma grubunun %79,6'sının daha önce sigara içmeyi bırakmayı denediği, %53,2'sinin yaşadığı aynı evde sigara kullanan bir yakınının olduğu tespit edilmiştir. Bu araştırma grubundaki kişilerin %33,7'sinin depresyon ve %23,9'unda anksiyete belirtileri gösterdiği saptanmıştır. Bu kişilerden %34'ünün bir yıl süreyle sigarayı bıraktığı tespit edilmiştir. Evli olmanın, evde sigara içen olmamasının sigara bırakma isteğini artırdığı belirtilmiştir. Türkiye Psikiyatri Derneği, sigaranın bırakılması sürecinde sağlık profesyonellerinin desteği ve izleminin, eş desteğinin, evde sigara kullanılmamasının sigara bırakma konusunda büyük rol oynadığını belirtmiştir (Türkiye Psikiyatri Derneği, 2022). Amerikan Kalp Akademisi dergisinde yer verilen bir çalışmada, sigarayı bırakan bireylerde kalp krizi riskinin bir yıl içerisinde azaldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda yapılmış olan araştırmalara göre, sigara içilerek geçirilen her beş yıl başına ani gelişen kalp hastalıkları nedeniyle ölüm riskinin %8 arttığı saptanmıştır. Kadınların sigarayı bıraktıktan 20 yıl sonra bu riskin hiç sigara içmeyen bireyler ile aynı düzeylere indiği tespit edilmiştir. Alberta Üniversitesi'nde görev yapan Dr. Roopinder Sandhu, bu araştırmanın en dikkat çekici noktasının kadınların sigarayı hemen bırakmalarının gerekliliği olduğunu belirtmiştir (Yeşilay, 2016). Dünya genelinde sigaranın bırakılması ile ilgili çeşitli projeler geliştirilmiştir.

DSÖ tarafından hazırlanan MPOWER stratejisinde; tütün ve tütün ürünlerinin reklamının, tanıtımının ve sponsorluğunun yasaklanmasının, tütün ve tütün ürünleri kullanımının denetim altına alınması için etkin bir politika olduğu belirtilmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2017). MPOWER stratejileri; sağlık profesyonelleri, politika yapımcılar ve sivil toplum kuruluşları öncelikli olmak üzere toplumun geri kalanının katılımıyla tütün ve tütün ürünleri kullanımından uzak bir dünyanın hayal edilmesini hedeflemektedir (Buzgan vd., 2008: 10). Bu politikalar arasında düz paket uygulaması ilk sıradadır. Düz paket uygulamasıyla, sigara üreticileri paketlerin üzerine sigara uyarılarına ayırmak zorunda oldukları alanın dışında, satışını yapmaya çalıştıkları ürünün reklamı için kullanamazlar. Bu doğrultuda, sigara paketleri sigara kullanıcıları tarafından hem olumlu hem de olumsuz yönden kafa karışıklığı olmaktan çıkmış olur. Esasen sigara paketinin bir çeşit taşınabilir reklam aracı olduğu söylenebilir. Sigaranın kullanıcılarına cazip gelen paketi kaldırıldığında ortaya tehlikeli tütün ürününün çıktığı akıldaki tutulmalıdır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2017a).

1.4. Tütün Ürünlerinin Bırakılması ve Destek

Sigaranın bırakılması sürecinde bu konuda profesyonel birimlerden destek almanın önemi oldukça büyüktür. Sigarayı bırakmaya karar veren bireylerden hiç destek

almayanların sadece %4'ünün başarılı olabildiği saptanmıştır. Profesyonel destek ve kanıtlanmış sigara bıraktırma ilaçlarının, bir tütün kullanıcısının bırakma şansını ikiye katladığı vurgulanmıştır (WHO, 2022). Türkiye’de tütün ve tütün ürünü kullanan bireylerin, bu ürünleri bırakmaları için ulusal düzeyde çeşitli çalışmalar yapılmakta, sigarayı bırakmak isteyenlere “ALO 171” çağrı merkezi ve sigara bırakma poliklinikleri vasıtasıyla destek sağlanmaktadır. Bu polikliniklerde bireylerin bağımlılık düzeyine özel bireysel planlamalar yapılmaktadır. Ülke genelinde tütün bağımlılığının tedavisi ve izlemi amacıyla TUBATİS adı verilen bir sistem geliştirilmiştir. Türkiye’de tütünün kontrolüne yönelik ilk yasa 1996’da çıkarılmıştır. Bu yasayla pek çok kapalı alanda sigara içilmesi yasaklanmıştır. 2008 yılında yasanın kapsamı genişletilerek, tam sigarasız bir ülke haline gelmek amacıyla çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında; bütün kapalı mekanlarda kapsamlı tütün kullanım yasağı, sigara içen bireylerin sigarayı bırakması için destek sağlanması, medya platformlarında yaygın bir şekilde tütün ve tütün ürünleri karşıtı çeşitli kampanyalar yürütülmesi, tütün ve tütün ürünlerinden alınan vergi yükünün artırılması yer almaktadır (Hayes vd., 2012: 5). DSÖ, sigara kullanımı ve zararları konusunda toplumu bilinçlendirmek ve farkındalık oluşturmak adına 31 Mayıs’ı “Dünya Tütünsüz Günü” ilan etmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2017b).

Uluslararası ölçekte yetişkin bireylerde tütün ürünleri kullanım durumunun izlenmesi ve etkin politikaların belirlenmesi amacıyla 2008 yılında bir araştırma yapılmıştır. Bu araştırmada 15 yaş ve üzeri kişilerde ülkeyi temsil edebilecek nitelikte bir örneklem grubu üzerinde, önceden belirlenen bir standart protokol ile veriler toplanmıştır. Türkiye’de veri toplama süreci Türkiye İstatistik Kurumu tarafından 2008 yılının Kasım ayında yapılmış olup, çalışmaya dair ilk sonuçlar 2009 yılının Nisan ayında açıklanmıştır. 2012 yılında 11.536 haneden toplanan verilere göre Türkiye’de tütün ve tütün ürünleri kullanım sıklığı %27,1 olarak tespit edilmiş, yaklaşık olarak 11,1 milyonu erkeklerden ve 3,6 milyonu kadınlardan oluşan sigara kullanıcılarının olduğu bulunmuştur. Cinsiyete göre bakıldığında ise kadınlarda %13,1 olan tütün kullanım oranının, erkeklerde %41,5 olduğu saptanmıştır. Sigara içenlerin yaklaşık olarak yarısının son 12 ay içinde sigara bırakma girişiminde bulunduğu ve kadınlarda sigara bırakma girişiminin erkeklere göre daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu raporda kadınlar arasında sigara bırakma konusunda ilaç ve danışmanlık alma yöntemlerini kullanmanın erkeklere kıyasla daha fazla olduğu belirtilmiştir. (T.C Sağlık Bakanlığı, 2014).

Bu çalışma, kadınlarda sigara bırakma üzerinde etkili olan faktörleri değerlendirmek ve özellikle çok sayıda kez sigarayı bırakmaya niyetlenip, yeniden başlamış ya da büyük güçlükle sigarayı bırakmış olan kadınlarda sigara bırakma yorgunluğu davranışını değerlendirmek hedeflenmiştir. Literatüre bakıldığında kadınlarda sigara bırakma yorgunluğunun değerlendirilmesiyle ilgili sınırlı sayıda çalışmaya rastlanmış olması, çalışmanın özgün değerini artırmaktadır. Çalışma sonuçlarına dayanarak, Sağlık Bakanlığı merkez teşkilatı politika yapıcılarına, Sağlık Bakanlığı bünyesinde Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü’ne, birinci basamakta sağlık hizmeti sunan kurumlarına, sağlık profesyonellerine ve toplumda sigara kullanan kadınlara yönelik öneriler geliştirilmesi hedeflenmiştir.

2. MATERYAL VE METOT

2.1. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Tanımlayıcı nitelikte kesitsel türde tasarlanan çalışmanın evrenini, Bandırma’da ikamet eden ve sigara kullanan ya da bırakıp tekrar başlamış 18-65 yaş arası kadınlar, örneklem grubunu ise Bandırma’da ikamet eden, çalışmaya katılmaya gönüllü 401 kadın oluşturmaktadır. Bandırma’nın 2021 yılı nüfusu 161,894’tür. Bu nüfusun, 81,890’ının erkeklerden ve 80,004’ünün kadınlardan oluştuğu bilinmektedir. Kadın popülasyon içerisinde sigarayı bırakmış ya da bıraktıktan sonra yeniden başlamış kişi sayısı bilinmemekle birlikte, çalışmada güven aralığının %95 ve hata payının %5 esas alınması ile 383 kişiye ulaşılmasının yeterli olduğu görülmektedir (Roafost, 2024).

2.2. Veri Toplama Araçları ve Yöntemi

Veri toplamak amacıyla; Mathew ve diğerleri (2017) tarafından geliştirilen, Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik çalışması Öztürk ve diğerleri (2018) tarafından yapılan Sigara Bırakma Yorgunluğu Ölçeği ile birlikte bireylerin sosyodemografik özelliklerinin yanı sıra sigara ile ilgili bilgileri içeren ve 11 ifadeden oluşan Tanımlayıcı Bilgi Formu kullanılmıştır. Ölçek, 6’sı Duygusal Tükenmişlik, 4’ü Değersizleşme ve 3’ü Karamsarlık olmak üzere toplam 13 maddeden oluşmaktadır. Ölçek 5li Likert tipte olup, maddeler 1 ile 5 arasında puanlandırılmaktadır. Ölçeğin genel Cronbach Alpha değeri 0,840 olarak bulunmuştur. Veriler kolayda örnekleme yöntemiyle yüz yüze anket uygulaması yapılarak toplanmıştır.

2.3. Verilerin Analizi

Bu çalışmada istatistiksel analizler, SPSS 26 (Statistical Package for the Social Sciences) programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Nicel değişkenlerin analizi için ortalama, standart sapma, medyan, minimum ve maksimum değerlerden yararlanılmış, nitel değişkenler ise frekans ve yüzde dağılımları ile değerlendirilmiştir. Verilerin normalliğinin değerlendirilmesinde Shapiro-Wilks testi ve Box Plot grafiklerinden yararlanılmıştır. Normal dağılım sergileyen değişkenlerin iki grup arasındaki karşılaştırmalarında Student t testi uygulanmıştır. Üç veya daha fazla grubun karşılaştırılması için One Way ANOVA testi kullanılmış, gruplar arasındaki farklılığı kaynağını belirlemek amacıyla ise Bonferroni testi tercih edilmiştir. Analizler %95 güven aralığında gerçekleştirilmiş ve anlamlılık kriteri olarak $p < 0.05$ kabul edilmiştir. Alfa katsayısının değerlendirilmesinde Karagöz’ün (2014) önerdiği güvenilirlik kriterleri esas alınmıştır. Buna göre, 0.00-0.40 aralığındaki değerler ölçeğin güvenilir olmadığını, 0.40-0.60 aralığındaki değerler düşük güvenilirliği, 0.60-0.80 aralığı yüksek güvenilirliği ve 0.80-1.00 aralığı ise oldukça yüksek güvenilirliği ifade etmektedir.

2.4. Araştırmanın Etik Yönü

Araştırma için Bandırma Onyediyüzyıl Üniversitesi’nin Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu’ndan 14.04.2023 tarih ve 2022-4 numarası ile izin alınmıştır. Çalışmada kullanılan ölçek için izin alınmıştır. Araştırmaya, gönüllü katkı sağlayabilecek kadınlar dahil edilmiş ve Helsinki Deklarasyonu’nda belirtilen ilkelere uygun hareket edilmiştir.

2.5. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışma, Bandırma’da ikamet eden sigarayı bırakmış ya da bırakıp yeniden başlamış 18-65 yaş arası gönüllü kadınlardan, belirli bir zaman diliminde toplanan verilerle sınırlıdır.

3. BULGULAR

Katılımcıların %38’inin 21-30 yaş arası, %61’inin bekar, %49’unun lisans ve üstü mezuniyet derecesine sahip, %55’inin çalışmadığı ve %54’ünün gelirinin giderine eşit olduğu görülmüştür. Buna ek olarak çocuk sahibi olmayan katılımcıların oranı %61, çocuk sahibi olup gebelik döneminde sigara kullananların oranı %47, kronik bir hastalığı bulunan katılımcıların oranı ise %20 bulunmuştur. Ayrıca sigarayı bırakmayı düşünmeyenlerin oranı %51, daha önce bir kez sigarayı bırakmayı düşünenlerin oranı %61, sigarayı bırakma sürecinde herhangi bir destek almadığını belirtenlerin oranı %89 ve evde veya yakın çevresinde sigara içen birilerinin bulunduğunu belirten katılımcıların oranı ise %90 bulunmuştur (Tablo 1).

Tablo 1: Katılımcıların Tanımlayıcı Özellikleri

	Sayı	Yüzde
Yaş		
20 yaş ve altı	86	21
21-30 yaş	153	38
31-40 yaş	60	15
41-50 yaş	50	12
51 yaş ve üstü	52	13
Medeni Durum		
Evli	155	39
Bekar	246	61
Eğitim Durumu		
İlköğretim	75	19
Ortaöğretim	128	32
Lisans ve üstü	198	49
Çalışma Durumu		
Çalışıyor	179	45
Çalışmıyor	222	55
Gelir Durumu		
Geliri giderinden düşük	109	27
Geliri giderine eşit	215	54
Geliri giderinden yüksek	77	19
Kronik Hastalık		
Yok	321	80
Var	80	20
Çocuk Sayısı		
Yok	246	61
1 çocuk	56	14
2 ve üzeri çocuk	99	25
Gebelik döneminde sigara kullandınız mı? (n=155)		
Hayır	82	53
Evet	73	47
Günde kaç adet sigara içiyorsunuz?		
1-5	87	22
6-10	105	26
11-15	65	16
15-20	89	22
20 adet ve üzeri	55	14

	Sayı	Yüzde
Sigarayla bırakmayı düşünüyor musunuz?		
Hayır	203	51
Evet	198	49
Daha önce kaç kez sigarayla bırakmayı denediniz?		
1 kez	246	61
2 kez	76	19
3 kez ve üzeri	79	20
Sigara bırakma sürecinde herhangi bir destek aldınız mı?		
Hayır	356	89
Evet	45	11
Evde veya yakın çevrenizde sigara içen birileri var mı?		
Hayır	42	10
Evet	359	90

Sigara Bırakma Yorgunluğu Ölçeğine verilen cevapların dağılımı incelendiğinde; katılımcıların %31,7'si sigarayla bırakmaya çalışmaktan duygusal olarak tükenmiş hissetme durumu ile ilgili ifadeye katılıyorum/kesinlikle katılıyorum yanıtını verirken, %41,4'ü sigara bırakma konusunda umutsuz hissettiğini, %27,2'si sigarayla bırakmaya çalışmaktan yorulduğunu, %78,5'i sigarayla bırakmanın genel yaşam kalitesini artıracağını, %68,8'i sigarayla bırakmanın birey olarak kendilerini mutlu edeceğini, %72,8'i sigaranın bırakılmaya değer olduğunu belirtmiştir (Tablo 2).

Tablo 2: Sigara Bırakma Yorgunluğu Ölçeğine Verilen Cevapların Dağılımı

	1	2	3	4	5
1. Sigarayla bırakmaya çalışmaktan duygusal olarak tükenmiş hissediyorum.	96 (23,9)	122 (30,4)	56 (14)	99 (24,7)	28 (7)
2. Çoğu zaman sigarayla bırakmaya çalışmak bile anlamsız görünüyor.	46 (11,5)	119 (29,7)	58 (14,5)	129 (32,2)	49 (12,2)
3. Sigarayla bırakmak konusunda umutsuz hissediyorum.	63 (15,7)	112 (27,9)	60 (15)	129 (32,2)	37 (9,2)
4. Sigarayla bırakmayı düşündüğüm zaman cesaretim kırıldı.	82 (20,4)	164 (40,9)	67 (16,7)	69 (17,2)	19 (4,7)
5. Sigarayla bırakmaya çabalamak çok güç.	58 (14,5)	86 (21,4)	48 (12)	132 (32,9)	77 (19,2)
6. Sigarayla bırakmaya çalışmaktan artık yoruldum.	105 (26,2)	140 (34,9)	46 (11,5)	64 (16)	46 (11,5)
	5	4	3	2	1
7. Sigara içmeye dayanabileceğim öğrendiğim durumlar var.	35 (8,7)	147 (36,7)	91 (22,7)	92 (22,9)	36 (9)
8. Sigarayla bırakmama yardım edecek birçok stratejim var.	21 (5,2)	111 (27,7)	62 (15,5)	152 (37,9)	55 (13,7)
9. Zamanla sigarayla bırakmak amacıyla neyin işe yarayıp neyin yaramadığını öğrendim.	37 (9,2)	134 (33,4)	82 (20,4)	99 (24,7)	49 (12,2)
10. Sigarayla bırakmak genel yaşam kalitemi artıracak.	183 (45,6)	132 (32,9)	23 (5,7)	40 (10)	23 (5,7)
11. Sigarayla bırakmanın yararları zararlarına göre çok daha fazla.	188 (46,9)	148 (36,9)	19 (4,7)	27 (6,7)	19 (4,7)
12. Sigarayla bırakmak beni bir birey olarak mutlu ederdi.	164 (40,9)	112 (27,9)	55 (13,7)	49 (12,2)	21 (5,2)
13. Sigara bırakılmaya değer.	175 (43,6)	117 (29,2)	50 (12,5)	42 (10,5)	17 (4,2)

1: Kesinlikle katılmıyorum, 5: Kesinlikle katılıyorum

Sigara Bırakma Yorgunluğu Ölçeğinin iç tutarlılık değerleri incelendiğinde; ölçeğin geneli ve alt boyutları düzeyinde Cronbach Alpha değerlerinin 0,658 ile 0,804 arasında değişkenlik gösterdiği ve ölçeğin güvenilir olduğu bulunmuştur (Tablo 3).

Tablo 3: Sigara Bırakma Yorgunluğu Ölçeği İç Tutarlılık Katsayıları

Sigara Bırakma Yorgunluğu Ölçeği Alt Boyutları	N	Soru Sayısı	Puan Aralığı	Ortalama	SS	Cronbach Alpha
Duygusallık	401	6	6-30	16,73	5,42	0,804
Karamsarlık	401	3	3-15	9,11	2,69	0,658
Değersizleşme	401	4	4-20	7,98	3,71	0,803
Ölçek Toplam	401	13	13-59	33,82	7,80	0,740

Sigara Bırakma Yorgunluğu Ölçeği toplam puanının sosyodemografik özelliklere göre karşılaştırmaları Tablo 4'te belirtilmiştir. Gelir durumuna göre ölçeğin Duygusallık ve Değersizleşme alt boyutlarından elde edilen puanlar arasında anlamlı düzeyde farklılık saptanmış olup, farklılığın kaynağını tespit etmek amacıyla yapılan ikili değerlendirmeler neticesinde, Duygusallık alt boyutu için gelir-gider eşitliği olan katılımcıların aldıkları puanlar, geliri giderden fazla olanlara göre anlamlı düzeyde yüksek bulunmuşken; Değersizleşme alt boyutu için geliri giderinden fazla olan katılımcıların aldıkları puanlar, geliri giderine eşit olanlara göre anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Katılımcıların yaş, eğitim durumu, medeni durum ve çocuk sayısına göre ölçeğin Değersizleşme alt boyutu puanlarının istatistiksel düzeyde anlamlı farklılık gösterdiği; bekarların, 20 yaş altı grubun ve çocuğu olmayan katılımcıların aldıkları puanların anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu bulunmuştur. Ayrıca ilköğretim mezunu katılımcıların almış oldukları puanların diğer gruplara nazaran anlamlı seviyede düşük olduğu bulunmuştur (Tablo 4).

Tablo 4: Sigara Bırakma Yorgunluğu Ölçeği Toplam Puanının Sosyodemografik Özelliklere Göre Karşılaştırmaları

		Ölçek Toplam Puanı	Duygusallık Alt Boyutu Puanı	Karamsarlık Alt Boyutu Puanı	Değersizleşme Alt Boyutu Puanı
		Ort±SD	Ort±SD	Ort±SD	Ort±SD
Yaş	¹ 20 yaş altı	34,93±6,84	16,5±5,27	9,26±2,61	9,17±4,04
	² 21-30 yaş	34,01±8,12	16,94±5,65	9,07±2,91	8±3,83
	³ 31-40 yaş	33,13±9,09	16,45±6,13	9,02±2,51	7,67±3,55
	⁴ 41-50 yaş	33,28±7,09	16,88±5,07	9,28±2,64	7,12±3,13
	⁵ 51 yaş üstü	32,79±7,42	16,67±4,62	8,96±2,51	7,15±3,03
	p	^a 0,422	^a 0,965	^a 0,949	^a 0,005**
	Post hoc				1>4,5;4<1;5<1
Medeni Durum	Evli	33,52±7,54	17,26±5,44	9,23±2,7	7,04±3,06
	Bekar	34,02±7,97	16,4±5,41	9,04±2,7	8,58±3,96
	p	^b 0,538	^b 0,123	^b 0,503	^b 0,001**
Eğitim Durumu	¹ İlköğretim	34,17±6,84	17,93±4,88	9,51±2,69	6,73±2,42
	² Ortaokul ve Lise	34,34±8,06	16,76±5,23	9,26±2,43	8,32±3,97
	³ Lisans ve üstü	33,36±7,98	16,26±5,7	8,87±2,84	8,24±3,86
	p	^a 0,500	^a 0,074	^a 0,166	^a 0,001**
	Post hoc				1<2,3;2>1;3>1

		Ölçek Toplam Puanı	Duygusallık Alt Boyutu Puanı	Karamsarlık Alt Boyutu Puanı	Değersizleşme Alt Boyutu Puanı
		Ort±SD	Ort±SD	Ort±SD	Ort±SD
Çalışma Durumu	Çalışıyor	34,04±7,54	16,77±5,37	9,13±2,72	8,14±3,8
	Çalışmıyor	33,65±8,02	16,7±5,49	9,09±2,68	7,86±3,64
	p	^b 0,623	^b 0,909	^b 0,884	^b 0,447
Gelir Durumu	¹ Geliri giderden az	34,16±8,16	16,81±5,72	8,99±2,8	8,36±3,91
	² Geliri gidere eşit	34,07±7,87	17,26±5,37	9,29±2,64	7,52±3,53
	³ Geliri giderden fazla	32,66±7,03	15,14±4,89	8,78±2,69	8,74±3,77
	p	^a 0,346	^a 0,013*	^a 0,307	^a 0,021*
	Post hoc		2>3		2< 3;3>2
Kronik Hastalık	Yok	33,6±8,07	16,83±5,28	9,39±2,49	7,39±3,45
	Var	33,88±7,75	16,71±5,47	9,04±2,74	8,13±3,77
	p	^b 0,773	^b 0,862	^b 0,340	^b 0,109
Çocuk Sayısı	Yok	33,89±7,73	16,39±5,44	8,96±2,69	8,53±3,92
	1 çocuk	33,63±7,75	17,38±5,48	9,21±2,75	7,04±3,23
	2 ve üzeri çocuk	33,79±8,07	17,21±5,36	9,42±2,67	7,15±3,17
	p	^a 0,973	^a 0,286	^a 0,341	^a 0,001**
	Post hoc				1>2;1 >3

^aOne-Way Anova & Benferroni Test, ^bStudent t Test, * $p<0,05$, ** $p<0,001$

Çalışmada, ölçek puanlarının sigaraya ilişkin özelliklere göre karşılaştırmaları değerlendirildiğinde; günde içilen sigara adedine göre ölçek toplamından ve ölçeğin Duygusallık, Karamsarlık ve Değersizleşme alt boyutlarından alınan puanlar arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir farklılık tespit edilmiştir. Farklılığın nedenini tespit etmek gayesiyle yapılan ikili karşılaştırmalar neticesinde, günde 1 ile 5 arasında sigara içenlerin aldıkları puanların diğerlerine kıyasla anlamlı düzeyde daha düşük olduğu görülmüştür (Tablo 5).

Buna ek olarak, sigarayı bırakmayı düşünmeyen katılımcıların, bırakmayı düşünenlere kıyasla ölçek toplamından ve ölçeğin Karamsarlık ile Değersizleşme alt boyutlarından almış oldukları puanlar anlamlı seviyede daha yüksek iken sigarayı bırakmayı düşünen katılımcıların ölçeğin Duygusallık alt boyutundan alınan puanların daha yüksek olduğu bulunmuştur (Tablo 5).

Sigarayı bırakmayı deneme sayılarına göre katılımcıların ölçeğin Duygusallık ve Değersizleşme alt boyutu puanları arasında anlamlı düzeyde farklılık olduğu, daha önce bir kez sigarayı bırakmayı deneyen katılımcıların Duygusallık alt boyutundan aldıkları puanların üç kez ve üzeri bırakmayı deneyenlere göre anlamlı düzeyde düşük olduğu buna karşın daha önce sigarayı bir kez bırakmayı deneyen katılımcıların Değersizleşme alt boyutundan almış oldukları puanların daha yüksek olduğu bulunmuştur (Tablo 5).

Tablo 5: Sigara Bırakma Yorgunluğu Ölçeği Puanlarının Sigaraya İlişkin Özelliklere Göre Karşılaştırmaları

		Ölçek Toplam Puanı	Duygusalılık Alt Boyutu Puanı	Karamsarlık Alt Boyutu Puanı	Değersizleşme Alt Boyutu Puanı
		Ort±SD	Ort±SD	Ort±SD	Ort±SD
Gebelik döneminde sigara kullandınız mı? (n= 155)	Hayır	32,73±7,83	16,33±5,31	9,16±2,71	7,24±3,26
	Evet	34,85±7,96	18,33±5,31	9,56±2,69	6,96±3,11
	p	^b 0,097	^b 0,021*	^b 0,354	^b 0,579
Günde kaç adet sigara içiyorsunuz?	¹ 1-5	30,03±7,10	14,99±5,29	8,09±2,68	6,95±3,05
	² 6-10	33,63±7,46	16,91±5,93	9,14±2,46	7,57±3,29
	³ 11-15	35,05±7,08	17,54±5,57	9,85±2,79	7,66±3,38
	⁴ 15-20	36,03±7,13	18,10±4,72	9,27±2,35	8,66±4,17
	⁵ 20 adet ve üzeri	35,18±9,29	15,96±4,84	9,55±3,13	9,67±4,31
	p	^a 0,001**	^a 0,001**	^a 0,002**	^a 0,001**
	Post hoc	1<2,3,4,5	1<3,4	1<3,4 5>1	1<4,5; 2<5; 3<5
Sigarayı bırakmayı düşünüyor musunuz?	Hayır	35,04±8,07	16,13±5,24	9,39±2,68	9,52±3,89
	Evet	32,58±7,33	17,34±5,57	8,83±2,68	6,40±2,74
	p	^b 0,001**	^b 0,025	^b 0,037	^b 0,001**
Daha önce kaç kez sigarayı bırakmayı denediniz?	¹ 1 kez	33,44±7,91	15,92±5,36	9,09±2,78	8,43±3,76
	² 2 kez	33,51±7,93	17,46±5,18	8,82±2,61	7,24±3,71
	³ 3 kez ve üzeri	35,32±7,22	18,54±5,4	9,48±2,5	7,29±3,37
	p	^a 0,166	^a 0,001**	^a 0,298	^a 0,009**
	Post hoc		1<3		1>2,3
Sigara bırakma sürecinde herhangi bir destek alma	Hayır	33,75±7,89	16,58±5,49	9,09±2,73	8,08±3,74
	Evet	34,42±7,09	17,93±4,81	9,27±2,39	7,22±3,38
	p	^b 0,587	^b 0,115	^b 684	^b 0,145
Evde veya yakın çevrenizde sigara içen birileri var mı?	Hayır	33,48±9,19	15,4±5,08	9,50±2,91	8,57±4,05
	Evet	33,87±7,64	16,89±5,45	9,07±2,67	7,91±3,67
	p	^b 0,760	^b 0,094	^b 0,325	^b 0,278

^aOne-Way Anova & Benferroni Test, ^bStudent t Test, *p<0,05, **p<0,001

4. TARTIŞMA

Kadınlarda sigara kullanım yorgunluğunun değerlendirilmesi amacıyla yapılan bu çalışmanın sonuçları, katılımcıların yaklaşık yarısının gebelik döneminde sigara kullanmaya devam ettiğini göstermektedir. Gebelik sırasında sigara içmek, yenidoğan morbidite ve mortalitesinin en yaygın önlenabilir nedenlerinden biri olarak belirtilmiştir (Crume, 2019: 128) Gebelikte kullanılan sigara miktarının maternal ve fetal sonuçlarının değerlendirildiği çalışmalarda, yenidoğanın doğum ağırlığının, boyunun, 1. ve 5. dakika apgar skorunun sigara kullanan gebelerde anlamlı düzeyde düşük olduğu bulunmuştur. Buna ek olarak sigara kullanan gebelerde erken membran rüptürü, fetal gelişme geriliği, intrauterin fetüs kaybı ve doğumun ardından bebeğin yoğun bakım ünitesine yatış oranlarının daha yüksek olduğu görülmüştür (Abide vd., 2018: 31; Lamm vd., 2020: 3). Ulusal düzeyde Tezcan ve Kavrak (2012: 58)'ın çalışmasında, kadınların %68,8'inin gebelik döneminde sigara

kullanmaya devam ettiği tespit edilmiştir. Bolu’da yürütülen bir çalışmada, gebelik döneminde sigara kullanım oranı %17,2 bulunmuştur (Akdolun Balkaya, 2014: 9). Tarhan ve Yılmaz (2016: 141)’ın çalışmasında gebelikte sigara kullanım oranı %11,9; Aydoğan Kırmızı ve diğerlerinin (2019: 315) çalışmasında ise %10,6 bulunmuştur. Sigara kullanan kadınların gebelik döneminde sigaranın bırakılmasına ilişkin planlarının değerlendirilmesi amacıyla 182 doğurganlık çağındaki kadın üzerinde Türkiye’de yürütülen bir çalışmada, önceki gebeliklerde sigara içme durumunun, gebelikte sigara kullanmanın, sigaranın anne ve bebek üzerindeki olumsuz etkilerini bilmenin ve içilen sigara miktarının sigara bırakma başarı öngörüsünde önemli yordayıcılar olduğu tespit edilmiştir (Nacar vd., 2023: 137). Uluslararası literatürde yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde; hamile kadınlar arasında sigara içmenin küresel yaygınlığının %1,7 olduğu ve bölgesel düzeyde en yüksek oranın %8,1 ile Avrupa’da ve en düşük oranın ise %0,8 ile Afrika’da olduğu tahmin edilmektedir. Aynı çalışmada, hamilelik sırasında sigara içme oranının en yüksek olduğu üç ülke İrlanda (%38), Bulgaristan (%29) ve Uruguay olarak belirlenmiştir (Lange vd., 2018: 129). Lamm ve diğerlerinin (2020: 3) çalışmasında ise gebelik döneminde sigara kullanım oranı %18 bulunmuştur. Literatürde yaşanan bu farklılıkların; ülkelerin gelişmişlik düzeyine, kadınların sahip olduğu sosyoekonomik statü ve çalışma durumuna, ülkenin sigara kullanımı ile ilgili politikalarına, sigaraya erişim kolaylıklarına ve sigaranın sağlığa zararları hakkında bilgi düzeyine bağlı olduğu düşünülmektedir.

Çalışmada katılımcıların yarısı sigarayı bırakmayı düşünmediklerini belirtmiştir. Sigaranın bırakılması konusunda yapılan tedavi çalışmalarından elde edilen veriler, kadınların sigarayı bırakma olasılığının erkeklere nazaran daha düşük olduğunu göstermektedir (Smith vd., 2016: 135). İranlı kadınlar arasında bir tütün ürünü olan nargilenin bırakılma niyetinin değerlendirildiği bir çalışmadan elde edilen bulgular, kadınların nargileyi bırakmak istemediklerine işaret etmiştir. Sigarayı bırakma niyetini olumsuz etkileyen temel faktörlerin; nargile içmeye yönelik olumlu tutum, toplumsal baskı ve yanlış inançların yanı sıra nargile içen veya nargile kullanımını onaylayan akran ve aile üyelerinin varlığının yer aldığı tespit edilmiştir (Sabzmakan vd., 2020: 8). Lee ve diğerleri (2022: 9) tarafından yapılan bir çalışmanın sonuçları, yalnız yaşayan kadınların sigarayı bırakma niyetinin anlamlı derecede düşük olduğunu ve sigara bırakma eğitimi deneyimi olan kadınların sigarayı bırakma niyetinin anlamlı derecede yüksek olduğunu göstermiştir. Ayrıca sigara bırakma politikası ve sigara bırakma tedavisi konusunda farkındalığı olan grubun sigarayı bırakma niyetinin yüksek olduğu belirlenmiştir. Güney Kore’de çalışan kadınlar üzerinde yürütülen bir araştırmada, katılımcıların sadece %20’sinin ilerleyen 6 aylık süreçte sigarayı bırakmayı planladığı ve olumsuz ruh hallerinde sigara içme dürtüsüne direnmenin zor olduğunu düşündükleri tespit edilmiştir (Oh ve Boo, 2023: 5711). Türkiye’de tütün ve tütün ürünü kullanan 1248 kadın üzerinde yürütülen bir çalışmada, katılımcıların sadece %58,7’sinin sigarayı bırakmayı planladığı tespit edilmiştir (Alkan ve Demir, 2020: 3309). Kocakaya ve diğerlerinin (2022: 69) çalışmasında kadınların sigara bırakma başarısının erkeklere nazaran daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Türkiye’de sigarayı bırakmak amacıyla danışmanlık hizmeti almış ancak sigara kullanmayı

bırakamamış olan bireylerin dahil edildiği ve yaklaşık olarak yarısını kadınların oluşturduğu bireyler üzerinde yapılan farklı bir çalışmada, en önemli bırakamama nedenleri arasında; %36,5 oranıyla stresin, %31,5 oranıyla şiddetli içme dürtüsünün, %18,5 oranıyla yetersiz motivasyonel desteğin ve %7,5 oranıyla farmakolojik tedavinin yan etkilerinin yer aldığı bulunmuştur. Aynı çalışmada katılımcıların %80,5'inin mevcut durumda sigarayı bırakma konusunda yeniden danışmanlık hizmeti almak için istekli oldukları tespit edilmiştir (Diktaş Tahtasakal vd., 2024: 9). Kadınların sigarayı bırakmayı düşünmemelerinin nedeni; sigarayı kendilerini rahatlatan bir keyif aracı olarak görmeleri, sigara içmekten duyulan haz ve sigara bırakma konusunda herhangi bir profesyonel desteğe başvurmamaları olabilir. Özellikle kadınların yaklaşık yarısının sigarayı bırakmayı düşünmemeleri dikkat çekici bir bulgudur. Bu konuyla ilgili daha detaylı yorum yapabilmek amacıyla ileri düzey çalışmalara ihtiyaç vardır.

Çalışmada katılımcıların üçte biri sigarayı bırakmaya çalışmaktan duygusal olarak tükenmiş hissettiğini, yaklaşık yarısı sigarayı bırakma konusunda umutsuz olduğunu, yaklaşık beşte dördü sigarayı bırakmanın genel yaşam kalitesini artıracaklarını, dörtte üçü sigarayı bırakmanın birey olarak kendilerini mutlu edeceğini belirtmiştir. Ulusal ve uluslararası düzeyde yapılan çalışmalar sigara tüketiminin yaşam kalitesini olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir (Başpınar, 2021: 9-11; Arslanoğlu vd., 2020: 205; Dağtekin vd., 2020: 352-353; Nolzco vd., 2024: 3; Chen vd., 2024: 1; Wilson vd., 2004: 406; Wachsmann vd., 2023: 4; Holahan vd., 2013: 662; Heikkinen vd., 2008: 1202). Nikotin bağımlılık yapıcı etkisi de dahil olmak üzere fizyolojik, psikolojik ve sosyal faktörler kadınların sigara içmeye devamlılığında önemli rol oynamaktadır. Kadınların fiziksel olarak kullanılan bazı maddelerin etkilerine karşı daha savunmasız oldukları, dolayısıyla bağımlılığa daha fazla yatkınlıklarının olduğu belirtilmiştir (Alkan ve Demir, 2020: 3309). Bu noktada özellikle profesyonel sigara bırakma danışmanlığı hizmetlerinin yaygınlaştırılarak farkındalığın artırılması önem kazanmaktadır.

Çalışma sonuçları geliri giderine eşit olan katılımcıların Sigara Bırakma Yorgunluğu Ölçeğinin Duygusal alt boyutundan aldıkları puanların, geliri giderden fazla olanlara kıyasla anlamlı düzeyde yüksek olduğunu, buna ek olarak ölçeğin Değersizleşme alt boyutu için geliri giderinden fazla olan katılımcıların aldıkları puanların diğer gruplara nazaran anlamlı düzeyde daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, gelir düzeyi yüksek olan katılımcıların daha iyi bir sosyokültürel seviyeye ve eğitim düzeyine sahip olmaları nedeniyle sigara kullanmanın zararları hakkında daha yüksek farkındalığa sahip olmalarına bağlı olabilir. Sigara kullanımı ve gelir düzeyi arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesi amacıyla 93 makalenin incelendiği bir sistematik derleme ve meta-analiz çalışmasında; daha düşük gelir düzeyinin daha yüksek sigara içme prevalansı ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir (Casetta vd., 2017: 1401). Sosyoekonomik durum ile kadınların sigara içme davranışlarının incelendiği bir sistematik derleme çalışmasında; gelir düzeyinin kadınların sigara kullanma davranışı üzerinde önemli bir rol oynadığı, daha düşük gelir düzeyine sahip katılımcıların sigara içme olasılıklarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Huang ve Ren, 2011: 100). Yapılan incelemelerde, düşük sosyoekonomik düzeye sahip bireylerin sigarayı bırakma

sürecine yönelik eğilimlerinin, yüksek gelir gruplarına göre daha düşük olduğu görülmüştür (Hobkirk, 2018: 215).

Çalışma sonuçları bekarların, genç yaş grubunun ve çocuğu olmayanların sigara bırakma yorgunluğunun daha yüksek olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak ilköğretim mezunu katılımcıların Değersizleşme alt boyutundan aldıkları puanlar diğer gruplara nazaran anlamlı düzeyde düşük bulunmuştur. Avrupa Kardiyoloji Cemiyeti, sigaraya 20 yaşın altında başlayan kişilerin daha çok bağımlı hale geldiğini ve sigarayı bırakmakta zorlandıklarını belirtmiştir (European Society of Cardiology, 2023). Bu bulgu evliliğin ve çocuk sahibi olmanın sigaranın bırakılması üzerinde etkisi olduğunu düşündürmektedir. Literatüre bakıldığında bazı çalışmalarda çocuk sahibi olmanın sigara bırakma üzerinde etkisi olduğu görülürken (Jarvis, 1996: 427), bazı çalışmalarda çocuk sahibi olmanın, ebeveynliğin sigara içme prevalansının azalmasıyla ilişkili olmadığı görülmüştür (Johansson vd., 2003: 175). Evlilik sürecinde her iki eşe de sigarayı bırakma konusunda aynı anda bilgi ve destek verildiğinde, bu olumlu yaşam tarzı değişikliğinin başlatılması ve sürdürülmesinin daha kolay sağlanabileceğini gösteren çalışmalara da rastlamak mümkündür (Franks vd., 2002: 336). Türkiye’de yapılan bir çalışmada, erken yaşta sigara kullanmaya başlayanların sigara bırakmadaki başarısının daha düşük olduğu tespit edilmiştir (Kocakaya vd., 2022: 69). Pereira ve Vargas (2015: 1)’ın çalışmasında sigara bırakma tedavisi yürüten kadınların ağırlıklı profilini evli ve üst düzey eğitilmiş kadınların oluşturduğu tespit edilmiştir. Oh ve Boo (2023: 5711), eğitim durumunun yüksek olmasının sigarayı bırakmayı etkileyen bir faktör olduğunu tespit etmiştir. Çalışmada ilköğretim mezunlarının sigara bırakma yorgunluğu puanlarının daha düşük olması, bu grubun sigaranın sağlığa zararları hakkında yeterli düzeyde bilgi sahibi olmadığını düşündürmektedir.

Çalışmada, günde 1 ile 5 adet arasında sigara içenlerin aldıkları puanların diğer gruplara nazaran istatistiksel olarak anlamlı düzeyde daha düşük olduğu görülmüştür. Günde içilen sigara adedi arttıkça sigara bırakma yorgunluğunun da arttığı söylenebilir. Suh ve diğerleri (2023: 54) çalışma bulgularıyla benzer şekilde günlük içilen sigara sayısı artışının sigara bırakmayla olumsuz yönde ilişkili olduğunu bulmuştur. Fai ve diğerlerinin (2016: 303) çalışmasında günlük içilen sigara sayısının sigara bırakma başarısını etkileyen bir faktör olduğu saptanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri’nde günde içilen sigara sayısındaki azalma ile yaşlı yetişkinlerde ölüm arasındaki ilişkinin değerlendirildiği bir çalışmada, günlük sigara sayısını azaltan ya da sigarayı bırakan katılımcılar arasında ölüm riskinin daha düşük olduğu bulunmuştur (Inoue-Choi vd., 2019: 363). Ulusal çalışmalar değerlendirildiğinde; Karadağlı ve Nahcivan (2012: 11) günde 10 adet ve daha az sayıda sigara kullananlarda sigara bırakma hazırovluk oranının anlamlı olarak daha yüksek olduğunu bulmuştur. Buna karşın Perinçek ve Yağcı (2022: 218), günlük kullanılan sigara miktarı ile sigaranın bırakılması arasında anlamlı bir farklılık olmadığını bulmuştur.

Çalışma bulguları sigarayı bırakmayı düşünmeyen katılımcıların ölçek toplamından almış oldukları puanların anlamlı düzeyde daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, sigaranın bırakılması yönünde gösterilen çabaların kronik bir ümitsizlikle sonuçlanmasına

bağlı olabilir. Sigarayı bırakmayı çok sayıda kez denemiş ancak başaramamış ya da belli bir süre sonra yeniden başlamış olan katılımcılar, sigara bırakma yorgunluğunu daha derinden hissediyor olabilir. Literatür bulguları kadınlar arasında sigara kullanma sıklığının artış göstermesine rağmen sigara bırakma oranlarının erkeklerden daha düşük seyretmesine bağlı olarak Kronik Obstrüktif Akciğer Hastalığı (KOAH), myokard enfarktüsü ve akciğer kanseri için önemli bir risk grubunu oluşturduğunu ve sigara nedeniyle ortaya çıkabilecek hastalıkların görülmesi açısından farklı fizyolojik, genetik ve sosyokültürel yatkınlıklar nedeniyle kadınların cinsiyet olarak daha dezavantajlı bir grubu oluşturduğunu göstermektedir (Bostan, 2021: 13-19; Gan vd., 2006: 1; Sørheim vd., 2010: 480). Dünya genelinde kadınlar arasında artan içicilik oranıyla birlikte, kadınların üçte birinin pasif sigara dumanına maruz kalması sonucunda kadınlara yönelik tütün ve tütün ürünleri kontrol çalışmalarının yapılması önerilmiştir (Bostan, 2021: 13-19).

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Kadınlarda sigara bırakma yorgunluğunun değerlendirilmesi amacıyla yapılan bu çalışmanın sonucunda;

- Katılımcılardan gebelik döneminde sigara kullananların oranı %47, sigarayı bırakmayı düşünmeyenlerin oranı %51, sigarayı bırakma sürecinde herhangi bir destek almadığını belirtenlerin oranı %89, evde veya yakın çevresinde sigara içen birilerinin bulunduğunu belirtenlerin oranı ise %90 bulunmuştur.
- Katılımcıların %31,7'si sigarayı bırakmaya çalışmaktan duygusal olarak tükenmiş, %41,4'ü sigara bırakma konusunda umutsuz hissettiğini, %27,2'si sigarayı bırakmaya çalışmaktan yorulduğunu, %78,5'i sigarayı bırakmanın genel yaşam kalitesini artıracığını ve %68,8'i sigarayı bırakmanın birey olarak kendilerini mutlu edeceğini belirtmiştir.
- Yaş, eğitim durumu, medeni durum ve çocuk sayısına göre ölçeğin Değersizleşme alt boyutundan almış oldukları puanlar arasında istatistiksel bakımdan anlamlı farklılık saptanmış olup; bekarların, 20 yaş altı grubun ve çocuğu olmayan katılımcıların aldıkları puanlar anlamlı düzeyde daha yüksek bulunmuştur. Buna ek olarak ilköğretim mezunu olan katılımcıların aldıkları puanlar diğer gruplara nazaran anlamlı düzeyde düşük bulunmuştur.
- Günde içilen sigara adedine göre ölçek toplamından ve ölçeğin Duygusallık, Karamsarlık ve Değersizleşme alt boyutlarından almış oldukları puanlar arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmış olup, günde 1 ile 5 arasında sigara içenlerin aldıkları puanların daha düşük olduğu görülmüştür.

Çalışma sonuçlarına dayanarak kadınların sigarayı bırakmasına yönelik; toplumsal düzeyde farkındalığı artıracak çalışmalar yapılması, birinci basamak sağlık hizmeti sunum ortamlarında sigaranın zararlarına yönelik eğitim ve bilgilendirme etkinlikleri yapılması, yerel yönetim birimleri ve sivil toplum kuruluşlarıyla iş birliği halinde kadınlarda sigarayı bırakmanın faydalarına yönelik çalışmalar yapılması, ulusal düzeyde sigara bırakma

programlarından etkin şekilde faydalanılması, kadınlarda sigaranın bırakılması sürecinde güçlük yaratan faktörlerin belirlenerek, bu engellerin aşılmasına yönelik düzenlemeler yapılması faydalı olabilir. Özellikle sigaranın bırakılması konusunda güçlük yaşayan genç yaş grubu, bekar ve çocuğu olmayan kadınlara yönelik özel politikaların belirlenmesi, sigaranın bırakılması konusunda etkin bir danışmanlık hizmeti sağlanması, düzenli egzersiz yapılması, kadınların eğitim seviyesinin ve sosyal desteğin yükseltilmesi ve sigaranın bırakılmasına yönelik sektörler arası iş birliği çalışmalarının yapılması önerilmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırma için Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan 14.04.2023 tarih ve 2022-4 numarası ile izin alınmıştır. Çalışmada kullanılan ölçeğin kullanım izni alınmıştır. Araştırmaya, gönüllü katılımcılar dahil edilmiş ve Helsinki Deklarasyonu ilkelerine uygun olarak gerçekleştirilmiştir.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmaya katılımcılar eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abide, Ç.Y., Coğendez, E., Kumru, P., Ergen, E.B. & Kılıççı, Ç. (2018). Gebelikte kullanılan sigara dozunun maternal ve fetal sonuçlar ile ilişkisi. *Zeynep Kâmil Tıp Bülteni*, 49(1), 31-35. <http://dx.doi.org/10.16948/zktipb.393346>
- Akdolun Balkaya, N., Vural, G. & Eroğlu, K. (2014). Gebelikte belirlenen risk faktörlerinin anne ve bebek sağlığı açısından ortaya çıkardığı sorunlar. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 6-16.
- Alkan, O. & Demir, A. (2020). Factors affecting the intention to quit among women smokers in Turkey. *Asian Pacific Journal of Cancer Prevention*, 21(11), 3309-3315. <https://doi.org/10.31557/APJCP.2020.21.11.3309>.
- Arslanoğlu, C., Acar, K., Arslanoğlu, E., Baynaz, K., Karakaş, F. et al. (2020). Üniversite öğrencilerinin sigara kullanma alışkanlıkları ile yaşam kalitelerinin incelenmesi (Sinop Üniversitesi örneği). *EKEV Akademi Dergisi*, 84, 195-210.
- Aydoğan Kırmızı, D., Başer, E., Onat, T., Demir Çaltekin, M., Kara, M. & Yalvaç, E.S. (2019). The smoking awareness and rates during pregnancy. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 6(4), 315-327. <http://dx.doi.org/10.5152/addicta.2020.19090>.
- Başpınar, M.M. (2021). Türkiye’de yapılan tez çalışmalarında sigara içiminin uyku kalitesi üzerine etkisinin değerlendirilmesi: meta-analiz. *Journal of Turkish Sleep Medicine*, 8(1), 7-14. <https://doi.org/10.4274/jtsm.galenos.2021.98698>
- Bilir, N. (2022). Sigara kullanımının kadın sağlığına etkileri ve kullanımı. Hacettepe Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı. https://huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/SayfaDosya/sigara_kul_kadin_saglina_etkiler_i.pdf (Erişim Tarihi: 05.06.2024)
- Bostan, P. (2021). *Kadın ve sigara*. Ünsal M, editör. Kadın ve Akciğerler, 1. Baskı, Ankara: Türkiye Klinikleri. p.13-19.
- Buzgan, T., Çom, S., Irmak, H., Baykan, H., Aydın, E. & Taner, S. (2008). MPOWER: Tütün salgınına kontrol etmeye yönelik politika paketi. https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/43888/9789241596633_tur;jsessionid=3B7EDEF7664243059D0A2849782D46F1?sequence=5 (Erişim Tarihi: 05.06.2024)
- Casetta, B., Videla, A.J., Bardach, A., Morello, P., Soto, N. et al. (2017). Association between cigarette smoking prevalence and income level: a systematic review and meta-analysis. *Nicotine and Tobacco Research*, 19(12), 1401-1407. <https://doi.org/10.1093/ntr/ntw266>.
- Chen, J., Wan, J., Wu, Y., Gan, L., Li, H. et al. (2024). The association between personality traits and health-related quality of life and the mediating role of smoking: nationwide cross-sectional study. *JMIR Public Health and Surveillance*, 10, e51416. <https://doi.org/10.2196/51416>
- Crume, T. (2019). Tobacco use during pregnancy. *Clinical Obstetrics and Gynecology* 62(1), 128-141. <http://dx.doi.org/10.1097/GRF.0000000000000413>

- Dağtekin, G., Atay, E., Kılınç, A., Eyüboğlu, M., Eyüboğlu, D., Ünsal, A. & Arslantaş D. (2020). Tıp fakültesi öğrencilerinde cinsiyete göre sigara tüketimi, algılanan stres ve yaşam kalitesi. *Osmangazi Tıp Dergisi*, 42(4), 350-356. <https://doi.org/10.20515/otd.562426>
- Diktaş Tahtasakal, S., Celep, E., Özdemir, A., Çelik, M., Metin, G.N. et al. (2024). Sigara bırakamama nedenleri ve ilişkili faktörler: kesitsel tek merkezli çalışma. *Türkiye Klinikleri Akciğer Arşivi*, 23(1), 9-15. <https://doi.org/10.5336/archlung.2024-103977>
- Erguder, T., Soydal, T., Uğurlu, M., Cakir, B. & Warren, C.W. (2006). Tobacco use among youth and related characteristics, Turkey. *Sozial und Praventivmedizin*, 51(2), 91-98. <https://doi.org/10.1007/s00038-005-0020-x>.
- European Society of Cardiology. (25 Aug 2023). Smokers who start below age 20 become more addicted and find it difficult to quit. <https://www.escardio.org/The-ESC/Press-Office/Press-releases/Smokers-who-start-below-age-20-become-more-addicted-and-find-it-difficult-to-quit> (Erişim Tarihi: 12.04.2024)
- Fai, S.C., Yen, G.K. & Malik, N. (2016). Quit rates at 6 months in a pharmacist-led smoking cessation service in Malaysia. *Canadian Pharmacists Journal (Ott)*, 149(5), 303-312. <https://doi.org/10.1177/1715163516662894>
- Franks, M.M., Pienta, A.M. & Wray, L.A. (2002). It takes two: marriage and smoking cessation in the middle years. *Journal of Aging and Health*, 14(3), 336-54. <https://doi.org/10.1177/08964302014003002>.
- Gan, W.Q., Man, S.F., Postma, D.S., Camp, P. & Sin, D.D. (2006). Female smokers beyond the perimenopausal period are at increased risk of chronic obstructive pulmonary disease: a systematic review and meta-analysis. *Respiratory Research*, 7(1), 52. <https://doi.org/10.1186/1465-9921-7-52>
- Günay, T. (2021). Sigara bırakma merkezine başvuran bireylerde sigara bırakma sıklığı ve sigara bırakma başarısını etkileyen faktörlerin belirlenmesi [Yüksek Lisans Tezi]. Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Halk Sağlığı Ana Bilim Dalı, Epidemiyoloji Bilim Dalı, İzmir.
- Hayes, A., Bilir, N. & Özcebe, H. (2012). Tütün kontrolü uygulaması. Madde 8: Tütün dumanı etkileniminden korunma. DSÖ Avrupa Bölge Ofisi, Danimarka. https://havanikor.saglik.gov.tr/depo/Dokumanlar/Yayinlar/Tututn_Kontrolu_Uygulaması.pdf (Erişim Tarihi: 05.06.2024).
- Heikkinen, H., Jallinoja, P., Saarni, S. I. & Patja, K. (2008). The impact of smoking on health-related and overall quality of life: a general population survey in Finland. *Nicotine & Tobacco Research*, 10(7), 1199-1207. <http://dx.doi.org/10.1080/14622200802163142>.
- Hobkirk, L.A., Krebs, M.N. & Muscat, E.J. (2018). Income as a moderator of psychological stress and nicotine dependence among adult smokers. *Addictive Behaviors*, 84, 215-223. <http://dx.doi.org/10.1016/j.addbeh.2018.04.021>
- Holahan, C.K., Holahan, C.J., North, R.J., Hayes, R.B., Powers, D.A. & Ockene, J.K. (2013). Smoking status, physical health-related quality of life, and mortality in middle-aged and older women. *Nicotine and Tobacco Research*, 15(3), 662-669. <http://dx.doi.org/10.1093/ntr/nts182>.

- Hoyt, A.T., Wilkinson, A.V., Langlois, P.H., Galeener, C.A., Ranjit, N., Dabelea, D.M. & Moore, B.F. (2023). Prenatal exposure to tobacco and childhood cognition and behavior: effect modification by maternal folate intake and breastfeeding duration. *Child Psychiatry & Human Development*. <https://doi.org/10.1007/s10578-023-01524-x>
- Huang, Y. & Ren, J. (2011). Socioeconomic status and women's smoking behavior: a literature review. *Global Journal of Health Science*, 3(1), 98-103. <http://dx.doi.org/10.5539/gjhs.v3n1p98>
- Inamdar, A.S., Croucher, R.E., Chokhandre, M.K., Mashyakhy, M.H. & Marinho, V.C. (2015). Maternal smokeless tobacco use in pregnancy and adverse health outcomes in newborns: a systematic review. *Nicotine & Tobacco Research*, 17(9), 1058-1066. <http://dx.doi.org/10.1093/ntr/ntu255>
- Inoue-Choi, M., Hartge, P., Park, Y., Abnet, C.C. & Freedman, N.D. (2019). Association between reductions of number of cigarettes smoked per day and mortality among older adults in the United States. *American Journal of Epidemiology*, 188(2), 363-371. <https://doi.org/10.1093/aje/kwy227>
- Jarvis, M.J. (1996). The association between having children, family size and smoking cessation in adults. *Addiction*, 91(3), 427-34.
- Johansson, A., Halling, A. & The LinQuest Study Group. (2003). Does having children affect adult smoking prevalence and behaviours at home? *Tobacco Induced Diseases*, 1(3), 175-183. <https://doi.org/10.1186/1617-9625-1-3-175>
- Karadağlı, F. & Nahcivan, N. (2012). Sigara içen bireylerde sigara bırakmaya hazıroluşluk durumu ile ilişkili faktörler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi*, 5(1), 8-15.
- Karagöz, Y. (2014). *SPSS 21.1 uygulama biyoistatistik (1.Basım)*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kocakaya, D., Şenol, H., Aslan, S., Çirakoğlu, A.M., Çakır, M. et al. (2022). Sigara bırakma polikliniğine başvuran bireylerde tedavi başarısını etkileyen faktörler. *Bağımlılık Dergisi*, 23(1), 69-77. <http://dx.doi.org/10.51982/bagimli.904672>
- Lamm, S.H., Ferdosi, H., Boroje, I.J., Afari-Dwamena, N.A., Qian, L. et al. (2020). Maternal tobacco use: a third-trimester risk factor for small-for-gestational-age pregnancy outcome. *Preventive Medicine Reports*, 18, 101080. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pmedr.2020.101080>
- Lange, S., Probst, C., Rehm, J. & Popova, S. (2018). National, regional, and global prevalence of smoking during pregnancy in the general population: a systematic review and meta-analysis. *Lancet Global Health*, 6(7), e769-e776. [http://dx.doi.org/10.1016/S2214-109X\(18\)30223-7](http://dx.doi.org/10.1016/S2214-109X(18)30223-7)
- Lee, E.H., Shin, S.H. & Jeong, G.C. (2022). Smoking awareness and intention to quit smoking in smoking female workers: secondary data analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(5), 2841. <http://dx.doi.org/10.3390/ijerph19052841>

- Mathew, A.R., Heckman, B.W., Meier, E. & Carpenter, M.J. (2017). Development and initial validation of a cessation fatigue scale. *Drug Alcohol Dependence*, 176, 102-108. <http://dx.doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2017.01.047>.
- Ministry of Health. (2010). *Global Adult Tobacco Survey, Turkey report 2008*. Ankara, (Publication No. 803).
- Moradzadeh, R., Mansournia, M.A., Baghfalaki, T., Nadrian, H., Gustafson, P. & McCandless, L.C. (2018). The impact of maternal smoking during pregnancy on childhood asthma: adjusted for exposure misclassification; results from the National Health and Nutrition Examination Survey, 2011-2012. *Annals of Epidemiology*, 28(10), 697-703. <https://doi.org/10.1016/j.annepidem.2018.07.011>
- Nacar, G., Hazar, S., Selçuk, E.B. & Timur, S. (2023). Sigara kullanan kadınların gebelik planlarında sigara bırakma öngörülerinin belirlenmesi. *Sağlık Bilimleri Dergisi*, 32(1), 137-144. <https://doi.org/10.34108/eujhs.1185986>
- Nolazco, J.I., Rosner, B.A., Roebuck, E.H., Bergerot, C.D., Rammant, E. et al. (2024). Impact of smoking status on health-related quality of life (HRQoL) in cancer survivors. *Frontiers Oncology*, 13, 1261041. <https://doi.org/10.3389/fonc.2023.1261041>
- Oh, H. & Boo, S. (2023). A cross-sectional study on factors affecting the intention to quit smoking among female call centre employees. *Nursing Open*, 10(8), 5711-5719. <https://doi.org/10.1002/nop2.1821>.
- Our World in Data. (2025). Who smokes more, men or women? <https://ourworldindata.org/who-smokes-more-men-or-women> (Erişim Tarihi: 05.02.2025)
- Öztürk, Y.E., Kırac, R., Kırac, F.Ç. & Mermerkaya, S. (2018). Sigara Bırakma Yorgunluğu Ölçeğinin Türkçe geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 5(25), 1996-2003. <https://doi.org/10.26450/jshsr.578>.
- Pereira, C.F. & de Vargas, D. (2015). Profile of women who carried out smoking cessation treatment: A systematic review. *Revista de Saúde Pública*, 49, 40. <https://doi.org/10.1590/S0034-8910.2015049005783>.
- Perinçek, G. & Yağcı, İ. (2022). Sigara bırakma polikliniğine başvuran kişilerde bırakma oranları ile bırakma durumunu etkileyen faktörler. *Mersin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 15(2), 215-224. <https://doi.org/10.26559/mersinsbd.1037222>
- Ratsch, A., Bogossian, F., Burmeister, E.A. & Steadman, K. (2022). Central Australian Aboriginal women's placental and neonatal outcomes following maternal smokeless tobacco, cigarette or no tobacco use. *Australian and New Zealand Journal of Public Health*, 46(2), 186-195. <https://doi.org/10.1111/1753-6405.13186>
- Roafost. (2024). Sample size calculator. <http://www.raosoft.com/samplesize.html> (Erişim Tarihi: 12.05.2024).
- Romeo-Stuppy, K., Huber, L., Lambert, P., Aghi, M., Yoon, S., Thomas, D. & Ballweg, G. (2021). Women, tobacco, and human rights. *Tobacco Induced Diseases*, 19(48), 1-4. <https://doi.org/10.18332/tid/137473>.

- Sabzmakan, L., Eslami, F., Sighaldehy, S.S. & Izuka, N.J. (2020). Intention to quit water pipe smoking among Iranian women: a qualitative directed content analysis. *BMC Womens Health*, 20(1), 59. <http://dx.doi.org/10.1186/s12905-020-00922-w>.
- Sargent, J.D., Halenar, M.J., Edwards, K.C., Woloshin, S., Schwartz, L. et al. (2022-2024). Tobacco use and respiratory symptoms among adults: findings from the longitudinal population assessment of tobacco and health (PATH) study 2014-2016. *Nicotine Tobacco Research*, 24(10), 1607-1618. <http://dx.doi.org/10.1093/ntr/ntac080>. Erratum in: *Nicotine Tobacco Research*, 27(1), 164. <http://dx.doi.org/10.1093/ntr/ntae235>.
- Smith, P.H., Bessette, A.J., Weinberger, A.H., Sheffer, C.E. & McKee, S.A. (2016). Sex/gender differences in smoking cessation: A review. *Preventive Medicine*, 92, 135-140. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ypmed.2016.07.013>.
- Sørheim, I.C., Johannessen, A., Gulsvik, A., Bakke, P.S., Silverman, E.K. & DeMeo, D.L. (2010). Gender differences in COPD: are women more susceptible to smoking effects than men? *Thorax*, 65(6), 480-485. <https://doi.org/10.1136/thx.2009.122002>
- Sözen, A. (2022). Sigara bırakma polikliniklerine başvurarak sigara içme polikliniğine başvurarak bir yıl daha sigarayı bırakan bireylerin yeniden sigara içme sıklığı ve ilişkili faktörler [Aile Hekimliği Tıpta Uzmanlık Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi, Aile Hekimliği Ana Bilim Dalı, İzmir.
- Suh, M., Im, B., Lee, H.J., Kim, K.S. & Sohn, M. (2023). Smoking cessation strategies for women: An analysis of smoking cessation determinants among Korean female smokers participating in a smoking cessation outreach program. *Health Promotion Perspectives*, 13(1), 54-60. <https://doi.org/10.34172/hpp.2023.07>.
- T.C Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü (HSGM) Tütün ve Madde Bağımlılığı ile Mücadele Dairesi Başkanlığı. (2017a). Tütünle Mücadelede Yeni Uygulama “Düz Paket” <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/haberler-3/t%C3%BCt%C3%BCnle-m%C3%BCadelede-yeni-uygulama-%E2%80%98d%C3%BCz-paket%E2%80%99.html#:~:text=%C3%9Ckımızde%20D%C3%BCz%20Paket&text=Sa%C4%9Fl%C4%B1k%2C%20e%C4%9Fitim%20ve%20%C3%B6%C4%9Fre tim%2C%20k%C3%BClt%C3%BCr,ve%20g%C3%B6remeyece%C4%9Fi%20%C5%9Fekilde%20sat%C4%B1%C5%9Fa%20sunulacak> (Erişim Tarihi: 12.05.2024).
- T.C Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü Tütün ve Madde Kullanımı ile Mücadele Daire Başkanlığı (2014). Küresel yetişkin tütün araştırması Türkiye Raporu. <https://hsgm.saglik.gov.tr/depo/birimler/tutun-ve-madde-bagimlilik-ile-mucadele-db/dokumanlar/Raporlar/KYTA-Turkiye-Raporu-2010-TR.pdf> (Erişim Tarihi: 12.05.2024).
- T.C Sağlık Bakanlığı Havanı Kori Dumanlı Hava Sahası. (2022). Tütün ve gebelik. <https://havanikori.saglik.gov.tr/sagligimiza-etkileri/tutun-ve-gebelik.html> (Erişim Tarihi: 12.05.2024).
- T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü (HSGM) 31 Mayıs Dünya Tütünsüz Günü. (2017b). <https://hsgm.saglik.gov.tr/bagimliliklamucadele.html> (Erişim Tarihi: 12.05.2024).

- Tarhan, P. & Yılmaz, T. (2016). Gebelikte sigara kullanımı ve etkileyen faktörler. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 3(3), 140-147. <https://doi.org/10.17681/hsp.61635>
- Tezcan, S. & Kavlak, O. (2012). Gebelik öncesi sigara içen kadınların gebelik döneminde sigara içme durumlarına etki eden faktörlerin incelenmesi. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 28(2), 55-62.
- Türk Tabipleri Birliği (TTB). (30 Mayıs 2014). Kadınlar arasında tütün kullanımı sorular ve yanıtlar. https://www.ttb.org.tr/haberarsiv_goster.php?Guid=674cce34-9232-11e7-b66d-1540034f819c (Erişim Tarihi: 12.05.2024).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (24 Mart 2021). Türkiye'de sigara ve tütün mamulleri kullanımı. <https://www.verikaynagi.com/genel/turkiyede-sigara-ve-tutun-mamulleri-kullanimi/> (Erişim Tarihi: 12.05.2024).
- Türkiye Psikiyatri Derneği (TPD). (2022). Nikotin (sigara) bağımlılığı. <https://psikiyatri.org.tr/halka-yonelik/46/nikotin-sigara-bagimlilik/> (Erişim Tarihi: 12.05.2024).
- Wachsmann, S., Nordeman, L., Billhult, A. & Rembeck, G. (2023). Tobacco impact on quality of life, a cross-sectional study of smokers, snuff-users and non-users of tobacco. *BMC Public Health*, 23(1), 886. <http://dx.doi.org/10.1186/s12889-023-15844-z>.
- Wallin, H.P., Gissler, M., Korhonen, E.P. & Ekblad, O.M. (2020). Maternal smoking and hospital treatment during pregnancy. *Nicotine & Tobacco Research*, 22(7), 1162–1169, <https://doi.org/10.1093/ntr/ntz137>
- Wilson, D.H., Chittleborough, C.R., Kirke, K., Grant, J.F. & Ruffin, R.E. (2004). The health-related quality of life of male and female heavy smokers. *Sozial und Praventivmedizin*, 49(6), 406-412. <http://dx.doi.org/10.1007/s00038-004-3075-1>.
- World Health Organization. (2022a) Tobacco. https://www.who.int/health-topics/tobacco#tab=tab_1 (Erişim Tarihi: 12.05.2024).
- World Health Organization. (2022b). Tobacco. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/tobacco> (Erişim Tarihi: 12.05.2024).
- Yeşilay. (23 Mayıs 2016). Sigara içen kadınlar erken yaşıyor. <https://www.yesilay.org.tr/tr/haberler/sigara-icen-kadınlar-erken-yaslanıyor> (Erişim Tarihi: 12.05.2024)

TÜRKİYE İÇİN ÇKE VE YKE HİPOTEZLERİNİN ARAŞTIRILMASI: ÇAPRAZ KANTİLOGRAM TESTİNDEN KANITLAR*

INVESTIGATING THE EKC VE LCC HYPOTHESES FOR TÜRKİYE: EVIDENCE FROM CROSS QUANTİLOGRAM TEST

Araştırma Makalesi
Research Paper

Süleyman YURTKURAN **
Uğur Korkut PATA ***
Sinan ERDOĞAN ****
Güray AKALIN *****

Öz:

Dünyada küreselleşme faaliyetleriyle birlikte ekonomik büyüme hızı artmaya başlamıştır. Ancak ekonomik büyümeyle birlikte aşırı kaynak tüketimi ve artan emisyonlar gibi çevresel olumsuzluklar ortaya çıkmıştır. Çevresel olumsuzluklar ve kaygılar küresel dünyanın sürdürülebilir büyüme kavramına odaklanmasına neden olmuştur. Bu çalışmada sürdürülebilir büyüme kapsamında Türkiye için 1961Q1 ile 2022Q4 yılları arasında çevre kirliliği ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki çevresel Kuznets eğrisi (ÇKE) ve yük kapasitesi eğrisi (YKE) hipotezleriyle analiz edilmiştir. Bunun için çalışmada çapraz kantilogram yöntemi kullanılmıştır. Bulgular, kısa dönemde ekonomik büyümedeki artışın karbondioksit emisyonlarını ve ekolojik ayak izini artırdığını, yük kapasitesi faktörünün azalttığını ve uzun dönemde ekonomik büyümenin çevre kalitesini artırdığını göstermektedir. Bu sonuçlar Türkiye’de ÇKE ve YKE hipotezlerinin geçerli olduğunu belirtmektedir. Çalışmada Türkiye için sürdürülebilir çevresel büyüme stratejilerinin dönemlere göre farklılaştırılması gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: YKE, ÇKE, Türkiye, Çapraz Kantilogram

Abstract:

The rate of economic growth has started to increase with globalization activities in the world. However, environmental negativities such as excessive resource consumption and increased emissions have emerged with economic growth. Environmental negativities and concerns have led the global world to focus on the concept of sustainable growth. Within the scope of sustainable growth, this study analyzes the relationship between environmental pollution and economic growth for Türkiye between 1961Q1 and 2022Q4 with the environmental Kuznets curve (EKC) and load capacity curve (LCC) hypotheses. For this, the study uses the cross-quantilogram method. The findings show that the increase in economic growth in the short-term increases carbon dioxide emissions and ecological footprint, decreases the load capacity factor, and in the long term, economic growth increases environmental quality. These results indicate that the EKC and LCC hypotheses are valid in Türkiye. The study emphasizes that sustainable environmental growth strategies for Türkiye should be differentiated according to periods.

Keywords: LCC, EKC, Türkiye, Cross Quantilogram

* Makale Geliş Tarihi: 09.01.2025

Makale Kabul Tarihi: 10.04.2025

** Doç. Dr., Trabzon Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, suleymanyurtkuran@trabzon.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7085-9203.

*** Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ugurkorkut.pata@mku.edu.tr, orcid.org/0000-0002-2853-4106.

**** Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, sinanerdogan@mku.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3491-8234.

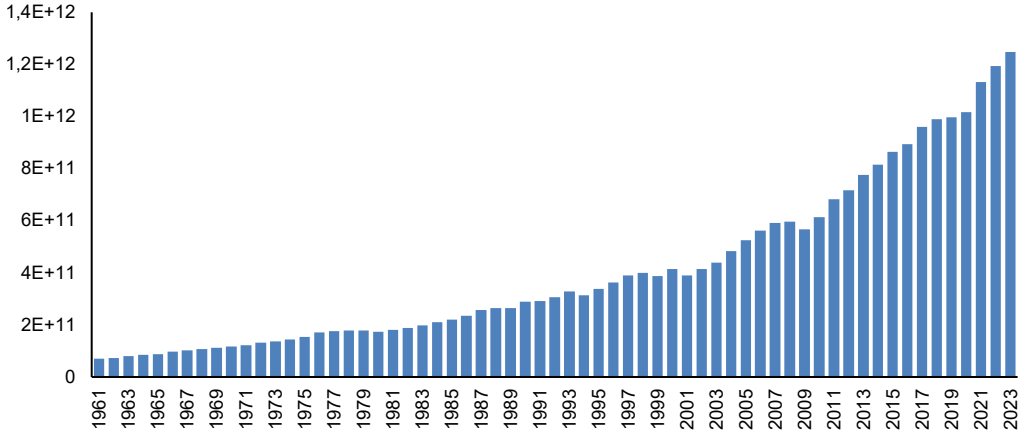
***** Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, guray.akalin@dpu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-6647-5418.

GİRİŞ

Ekonomik büyüme, bireylerin, toplulukların ve ulusların refahı için geniş kapsamlı etkileri olan temel bir itici güçtür. Özünde, ekonomik büyüme bir ekonominin üretim kapasitesindeki artışı temsil eder, daha fazla mal ve hizmet yaratılmasını ve nihayetinde toplumun yaşam standartlarında bir iyileşmeyi sağlar. Bu kavram dünya çapında toplumsal refahın gelişimi için önemli göstergeler arasında bulunmakta ve bir ülkenin refah seviyesinin ilk göstergesi ve ulusal ekonomik politikanın temel hedefleri arasında yer almaktadır (Pata ve Yurtkuran, 2018). Ekonomik büyümeye katkıda bulunan birkaç temel faktör bulunmaktadır. Bunlar arasında yeni ürünler, hizmetler veya üretim süreçlerinin geliştirilmesi yoluyla üretkenlikte artış sağlayan inovasyon gibi etkenler vardır. Doğrudan yabancı yatırımlar ise ekonomik büyümeyi artıran, olumlu taşıma etkilerine ve bilgi transferlerine yol açabilen bir diğer faktördür (Ha vd., 2020). Bu faaliyetler neticesinde toplumların yaşam kalitesi artmakta ve refah seviyeleri yükselmektedir. Bunun yanında ekonomik büyüme yalnızca bireylerin yaşam standardını iyileştirmekle kalmamakta, aynı zamanda bir toplumun gelişmesi için gerekli kaynakları ve istikrarı da sağlamaktadır.

Büyüme, bir ülkenin özerkliğinin bir garantisi ve ekonomik sisteminin “sağlıklı” olduğunun ve olası ekonomik risklere ve dış tehditlere dayanabildiğinin bir işareti olarak görülmektedir (Wajeetongratana, 2020). Ekonomik büyümeye ilişkin toplu istatistikler II. Dünya Savaşı’nı izleyen dönemde batı ekonomilerindeki ekonomik büyümenin yaşam koşullarının iyileşmesi, mal ve hizmetlere daha fazla erişim ve genel refahın artmasıyla el ele gittiğini göstermektedir. Benzer şekilde, gelişmekte olan ve yükselen piyasalardaki ekonomik büyümedeki keskin artışlar, yüz milyonlarca insanı yoksulluktan kurtararak yaşam koşullarını önemli ölçüde iyileştirmiştir (Yap, 1998). Dahası ekonomik büyüme, özellikle gelişmiş ülkelerde belirli bir toplumsal refah düzeyini sürdürmek için gereklidir ve sanayi ülkelerine benzer bir yaşam standardına ulaşmanın bir yolu olarak gelişmekte olan ekonomiler için daha da önemlidir.

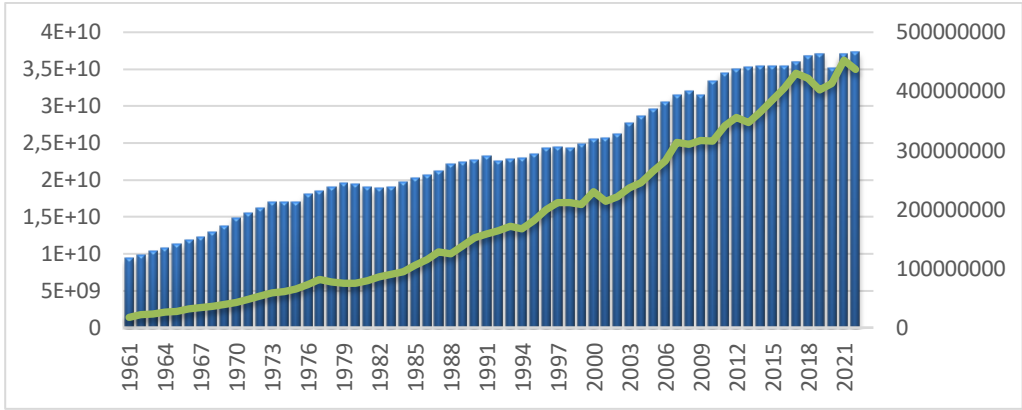
Gelişmekte olan ülkelerden biri olan Türkiye son yıllarda ekonomik olarak hızla büyümekte ve büyük ölçüde tarımsal bir ekonomiden, dinamik, çeşitlendirilmiş ve hızla sanayileşen bir ülkeye dönüşmektedir. Ülkenin ekonomik performansı, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi, Avrupa Birliği ile daha yakın entegrasyon ve yeni teknolojilerin ve inovasyonun benimsenmesi gibi bir dizi faktör tarafından yönlendirilmektedir (Durmaz ve Lee, 2015). Şekil 1 Türkiye’nin özellikle 1980’li yıllardan itibaren hızlı bir ekonomik büyüme sürecine girdiğini göstermektedir. Türkiye artık gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) açısından dünyanın en büyük 20 ekonomisinden biri olarak sıralanmaktadır (World Bank, 2024).

Şekil 1: Türkiye’de Yıllar İtibariyle GSYİH Değerleri

Kaynak: World Bank, 2024

Bununla birlikte geleneksel ekonomik büyüme modellerinin çeşitli dezavantajları vardır. Ekonomik büyümeyle ilişkili kapsamlı kaynak tüketimi, emisyonlar ve atık üretimi, kaynak kıtlığının ve kirliliğin artması gibi dezavantajlar sürdürülebilir ve çevresel büyüme yaklaşımlarının ön plana çıkmasına yol açmıştır. Ekonomik büyüme ile çevresel sürdürülebilirlik arasındaki ilişki, çevre ekonomisi alanında kapsamlı bir şekilde incelenen karmaşık ve çok yönlü konular arasında yer almaktadır. Birçok çalışma iklim değişikliğinin ve küresel ısınmanın nedenlerini araştırmak için ekonomik büyüme ile karbondioksit (CO₂) salımı arasındaki ilişkiyi araştırmıştır (Abbasi ve Khalid, 2015, Sahoo vd., 2022). Mevcut literatür, ekonomik büyümenin küresel olarak CO₂ emisyonlarındaki artışa önemli bir katkıda bulunduğunu öne sürmektedir. Ekonomiler genişledikçe ve sanayileştikçe, enerji yoğun mal ve hizmetlerin artan üretimi ve tüketimi daha fazla sera gazı emisyonlarına yol açmaktadır. Bu, özellikle hızlı ekonomik kalkınmanın genellikle çevresel tahribat pahasına gerçekleştiği gelişmekte olan ekonomilerde daha belirgin olarak gözlemlenmektedir. Dolayısıyla ekonomik büyüme, iyileştirilmiş yaşam standartları ve teknolojik ilerlemeler gibi birçok fayda sağlamış olsa da aynı zamanda çevresel bozulmaya ve artan CO₂ emisyonlarına da yol açmaktadır (Ali vd., 2022, Yurtkuran, 2022). Şekil 2 tüm dünyada ve Türkiye’de gerçekleşen CO₂ salımı değerlerini göstermektedir. Sütun grafikler dünya verilerini gösterirken çizgi grafik Türkiye’deki değerleri ifade etmektedir. Belli başlı yıllarda düşüşler yaşansa da genele bakıldığında çevre kirliliğinin giderek arttığı, bunun da hem dünya hem de Türkiye için önemli bir tehdit olduğu görülmektedir.

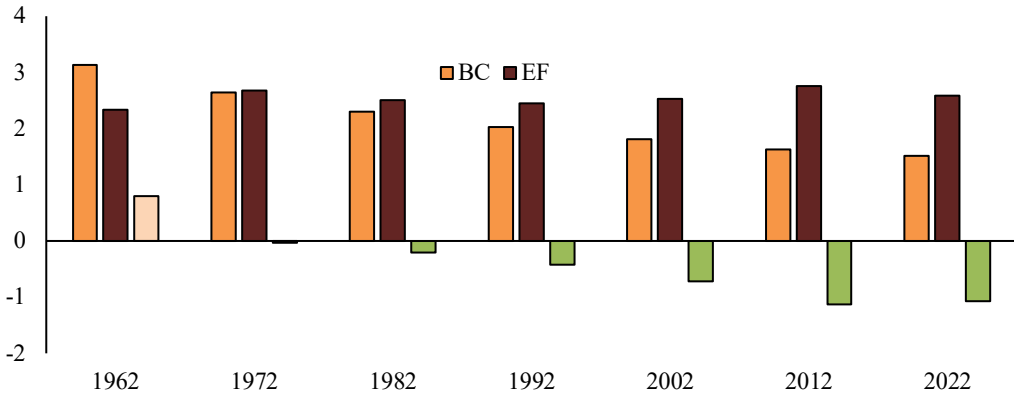

Şekil 2: Türkiye’de ve Dünyada Yıllar İtibariyle CO₂ Salımı Değerleri

Kaynak: Our World in Data (2024)

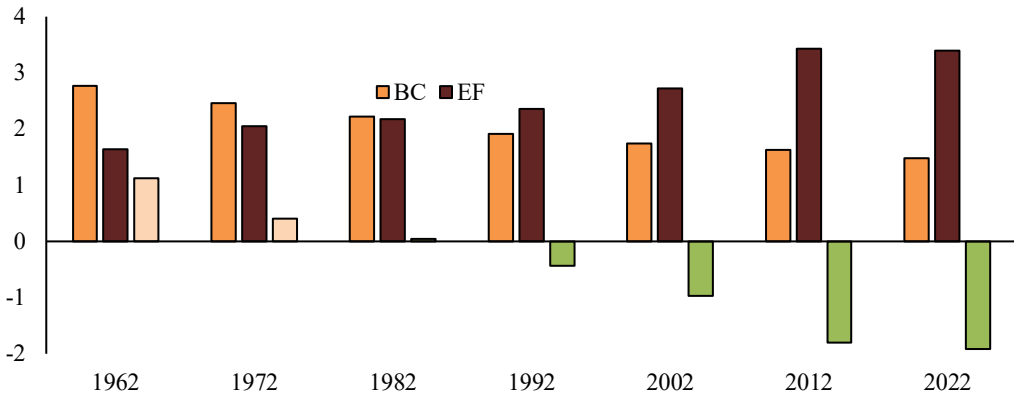
CO₂ salımı çevresel kirlilik göstergelerinden sadece bir tanesidir. Özellikle son zamanlarda yapılan çalışmalarda ekolojik ayak izi (EF) CO₂ salımına alternatif bir çevresel bozulma ölçütü olarak gösterilmektedir (Pata ve Yurtkuran, 2023; Wang vd., 2024). EF, insan faaliyetlerinin çevresel etkisini ölçmek için yaygın olarak tanınan etkili bir araç haline gelmiştir. Ekolojik ayak izi, belirli bir nüfusun tüketim modellerini desteklemek ve ortaya çıkan atıkları emmek için gereken biyolojik olarak üretken arazi ve su miktarını temsil etmektedir (Niccolucci vd., 2008). Bu ölçüm, mevcut yaşam tarzlarının ve kaynak kullanımının sürdürülebilirliği hakkında kapsamlı bir bakış açısı sunarak, çevre yönetimine yönelik daha dikkatli ve sorumlu yaklaşımlara olan ihtiyacı vurgular. Ekolojik ayak izinin temel güçlü yönlerinden biri, insan faaliyetlerinin ve Dünya’nın bunları destekleme kapasitesinin birbiriyle bağlantılı olduğunu iletme yeteneğidir. Enerji tüketiminden gıda üretimine kadar çeşitli girdileri biyolojik olarak üretken alanın standart bir birimine (küresel hektar alan) dönüştürerek, ekolojik ayak izi çevresel sonuçları görselleştirmek için ilişkilendirilebilir bir yol sunmaktadır. Bu, politika kararlarını bilgilendirmek ve gezegenin kaynaklarının sınırları içinde yaşamının gerekliliği konusunda kamuoyunu bilinçlendirmek açısından özellikle yarar sağlamaktadır (McBain vd., 2017).

Şekil 3 dünyada biyokapasite (BC) ve EF değerlerini sunmaktadır. İlk dönemlerde BC’nin EF’yi aştığı, dolayısıyla ekolojik fazlalığın olduğu görülmektedir. Fakat 1970’li yıllardan itibaren EF BC’yi geçmekte, yani ekolojik açık meydana gelmektedir. Bu açık yıllar itibariyle giderek artmaktadır. Aynı durum Şekil 4’te Türkiye’de de meydana gelmektedir. Türkiye’de ekolojik açığın dışa açılmanın 1980’li yıllarda arttığı görülmektedir.

Şekil 3: Dünyada Yıllar İtibariyle BC ve EF Değerleri

Kaynak: Global Footprint Network (2025)

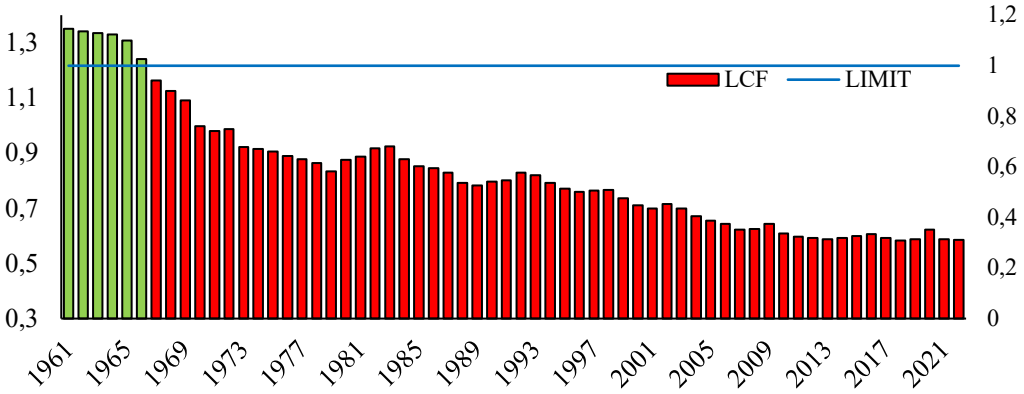
Şekil 4: Türkiye’de Yıllar İtibariyle BC ve EF Değerleri

Kaynak: Global Footprint Network (2025)

Çevre kirliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz eden birçok çalışma yapılmakta ve çeşitli hipotezler geliştirilmektedir. Bunlardan bir tanesi de Grossman ve Krueger (1991)’in çevresel Kuznets eğrisi (ÇKE) hipotezidir. ÇKE hipotezi, bir ülkenin kişi başına düşen geliri arttıkça, çevresel bozulma düzeyinin başlangıçta arttığını, ancak belirli bir noktadan sonra azaldığını öne süren, çevre ekonomisi alanında yaygın olarak tartışılan bir kavramdır. Bu hipotez, farklı ülkeler, kirleticiler ve zaman dilimleri arasında geçerliliğini inceleyen çalışmalarla kapsamlı araştırmaların odak noktası olmuştur. ÇKE hipotezinin arkasındaki mantık, sanayileşmenin erken aşamalarında, ekonomik büyümenin çevresel endişelerden önce gelmesi ve bunun da artan kirliliğe ve çevresel bozulmaya yol açmasıdır. Ancak, bir ülkenin gelir düzeyi arttıkça, daha temiz bir çevreye olan talep ve çevre korumaya yatırım yapma yeteneği de artmakta ve bu da kirlilik düzeylerinde bir düşüşe neden olmaktadır (Yurtkuran, 2020).

CO₂ salımı ve EF doğanın yalnızca talep tarafını dikkate almaktadır. Siche vd. (2010), hem EF’yi hem de BC’yi içeren yük kapasitesi faktörü (LCF) adı verilen bir değişken geliştirmişlerdir. Bu değişken BC/EF kullanılarak belirlenmekte ve eşik değerinin 1 olduğu

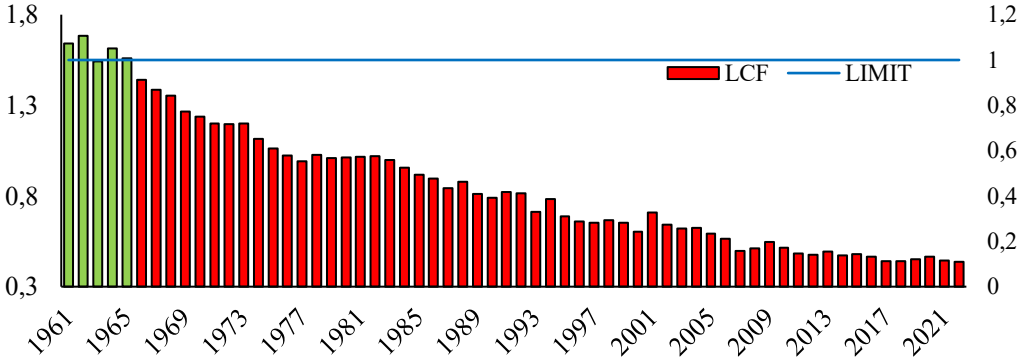
varsayılmaktadır. Eşiğin üzerinde çevresel sürdürülebilirliğe yönelik bir tehdit bulunmamakta, 1'in altında ise çevresel bozulma olduğu sonucuna varılmaktadır. Şekil 5'te dünya genelindeki LCF değerleri gösterilmektedir. Bu değer 1970'lerden bu yana 1 eşiğinin altına düştüğü görülmektedir ve bu durum tüm dünya için büyük bir çevresel tehdit oluşturmaktadır.

Şekil 5: Dünya'da LCF Değerleri

Kaynak: Global Footprint Network (2025).

Şekil 6'da Türkiye'ye ait LCF değerleri yer almaktadır. Dünya ile paralel bir şekilde LCF değeri giderek azalmakta ve eşik değerden uzaklaşmaktadır.

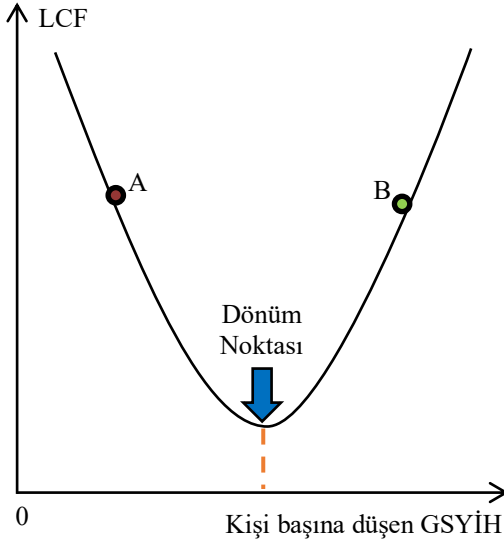

Şekil 6: Türkiye'de LCF Değerleri

Kaynak: Global Footprint Network (2025)

Dogan ve Pata (2022) ve Pata ve Kartal (2023), LCF göstergesi ile gelir arasındaki ilişkinin U şeklinde olabileceğini öne sürmüşler ve bu ilişkiyi yük kapasitesi eğrisi (YKE) hipotezi olarak nitelendirmişlerdir. YKE hipotezine göre ekonomik büyüme artarken ilk başta LCF değerinin azalacağı, ilerleyen dönemlerde ise belli bir dönüm noktasından sonra artacağı öngörülmektedir. YKE hipotezine ait grafik Şekil 7'de yer almaktadır. Buna göre

bir ekonomi A noktası gibi bir yerde yer aldığından kişi başına düşen GSYİH değeri artarken kirlilik artmaktadır. Böyle bir ekonomide sanayileşme yeni başladığı için ekonomik büyüme gerçekleşirken çevresel kaliteden ödün verilmektedir. Bu durum daha çok gelişmekte olan ekonomilerde kendini göstermektedir. Ekonomik büyüme gerçekleştikçe çevresel kalitede artık artışlar yaşanmaya başlamaktadır. Dönüm noktasının sağ tarafında yer alan B noktası gibi bir yerde de kişi başına düşen GSYİH artarken çevresel bozulma azalmaktadır. Çünkü insanlar temiz çevreye karşı daha duyarlı olmakta ve sürdürülebilir çevresel büyüme faaliyetleri daha fazla gerçekleşmektedir.

Şekil 7: YKE Hipotezi

Şu ana kadar ÇKE ve YKE hipotezine ait çalışmalar genellikle Türkiye için doğrusal zaman serileri yaklaşımları kullanmışlardır ve analiz dönemi ayırımına gitmemişlerdir. Bu çalışma çapraz kantilogram (CQ) yöntemi kullanarak Türkiye’de ÇKE ve YKE hipotezlerinin geçerliliğini dört farklı dönem itibariyle incelemektedir. Böylece çalışma kısa, orta ve uzun dönemde gelir ve çevresel göstergeler (CO_2 salımı, EF ve LCF) arasındaki ilişkilerdeki farklılaşmayı dikkate alarak daha geniş bir sürdürülebilir kalkınma analizi yapma ve Türkiye ile ilgili çevresel literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir. Dolayısıyla bu çalışma temel olarak Türkiye’de ÇKE ve YKE hipotezlerinin geçerli olup olmadığını CQ yöntemiyle test etmeyi amaçlamaktadır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü takiben birinci bölümde literatürdeki çalışmalardan bahsedilmiştir. İkinci bölümde veri, model ve metodoloji yer alırken, üçüncü bölümde ampirik sonuçlara değinilmiş ve sonuç bölümünde politika önerilerinden söz edilmiştir.

1. LİTERATÜR

Ekonomik büyüme ile çevre kirliliği arasındaki ilişkinin incelenmeye başlanması yarım yüz yıl öncesine gitmektedir. Meadows vd. (1972) çevre kirliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen bir rapor yayınlamışlardır. Yazarlar, ekonomik büyümede sürdürülebilirliğin olabilmesinin doğal kaynak kısıtı sebebiyle zor olduğunu ve çevreyi korumak için ekonomik büyümenin yavaşlatılması gerektiğini ifade etmişlerdir. 1990'lı yıllarda çevre kirliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye ait yeni tanımlamalar bulunmuştur. Beckerman (1995) “Çevreci olmak için çok fakir” ifadesiyle yoksul ülkelerin çevre kirliliği ile mücadele edemeyeceğini ve bu mücadeleyi ancak gelişmiş ülkelerin göstereceğini belirtmiştir. Martinez-Alier (1995) ise gelişmiş ülkelerden ziyade gelişmekte olan ülkelerin çevre sorunlarından ziyade büyüme sorunlarıyla ilgilendiğini, bu durumun da çevre kirliliğini artırdığını ifade etmiştir. Bu gelişmeler ÇKE hipotezinin temelini oluşturmuştur. Ters U şeklinde ifade edilen ÇKE, ilk defa Grossman ve Krueger (1991) tarafından elde edilmiştir. ÇKE hipotezi kavramını ilk defa Panayotou (1993) ifade etmiştir. ÇKE hipotezinde bağımlı değişkenlerde doğal kaynaklara yönelik insan talebi yer alırken, arz yönü hesaba katılmamaktadır. Siche vd. (2010) doğanın hem talep hem de arz tarafını dikkate alan kapsamlı bir değişken geliştirdiler ve bu değişkeni LCF olarak adlandırdılar. Doğan ve Pata (2022), LCF göstergesi ile gelir arasındaki ilişkinin U şeklinde olabileceğini öne sürdüler ve YKE hipotezini önerdiler.

Bu bölüm üç alt başlıktan oluşmaktadır. Birinci kısımda ÇKE hipotezinin teorik altyapısı çerçevesinde GSYİH ile CO₂ salımı arasındaki ilişkiyi analiz eden çalışmalar incelenmektedir. İkinci kısım ÇKE hipotezi kapsamında EF ile GSYİH arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaları oluşturmaktadır. Üçüncü kısımda YKE hipotezinin teorik altyapısı çerçevesinde LCF ile GSYİH arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar sunulmaktadır.

1.1. CO₂ ile GSYİH Arasındaki İlişki

CO₂ ile GSYİH arasındaki ilişkiyi ÇKE hipotezi kapsamında inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan Coondoo ve Dinda (2008) 88 ülkede, Dutt (2009) 124 ülkede, Iwata vd. (2010) Fransa’da, Saboori vd. (2012) Malezya’da, Farhani ve Shahbaz (2014) 10 MENA ülkesinde, Ahmed vd. (2016) 24 Avrupa ülkesinde, Saboori vd. (2016) Malezya’da, Marques vd. (2017) Avustralya’da ve Yurtkuran (2021) Türkiye’de yapmış oldukları analizde ÇKE hipotezinin geçerli olduğunu belirlemişlerdir.

Dijkgraaf ve Vollebergh (2005) 24 OECD ülkesinde, Azomahou vd. (2006) 100 ülkede, Pao vd. (2011) Rusya’da, Du vd. (2012) Çin’de, Kohler (2013) Güney Afrika’da, Pablo-Romero ve Jesus (2016) 25 Latin Amerika ve Karayip ülkelerinde, Aung vd. (2017) Myanmar’da, Özokcu ve Özdemir (2017) 78 ülkede, Masron ve Subramaniam (2018) gelişmekte olan 64 ülkede gerçekleştirmiş oldukları çalışmada ÇKE hipotezinin geçersiz olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

1.2. EF ile GSYİH Arasındaki İlişki

Ekolojik ayak izi, CO₂ salımına göre daha kapsamlı bir çevre göstergesidir. Bu kapsamda da ÇKE hipotezi çalışmalarında CO₂ salımının yanı sıra EF'yi çevresel gösterge olarak belirten birçok çalışma bulunmaktadır. Charfeddine (2017) 15 MENA ülkesinde, Pandey vd. (2020) 15 Asya ülkesinde, Sharma vd. (2021) 8 Asya ülkesinde ÇKE hipotezinin geçerli olduğunu ifade etmişlerdir. Hervieux ve Darne (2016) seçilmiş 11 ülkede bu hipotezin geçerli olmadığını tespit etmişlerdir. Son yıllarda EF'nin çevre göstergesi olarak yapıldığı çalışmalara bakıldığında;

Mehmood (2022) SAARC ülkelerinde 1990-2016 döneminde ekonomik büyüme, biyokütle enerji tüketimi, küreselleşme ve doğal kaynakların çevre kalitesi üzerindeki etkisini analiz etmiş ve ÇKE hipotezinin geçerli olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Ng vd. (2022) 36 OECD ülkesinde ekonomik büyüme, işsizlik oranı ve alternatif enerji kaynakları ile EF arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir ve ÇKE hipotezinin geçersizliğini belirtmişlerdir. Saqib vd. (2023) ABD'de 2005-2020 döneminde ekonomik büyüme, finansal teknoloji, yenilenebilir enerji ve yenilenemez enerjinin çevre üzerindeki etkisini incelemiş ve ÇKE hipotezinin geçerli olduğunu tespit etmiştir. Hakkak vd. (2023) Rusya'da 1992-2018 döneminde gerçekleştirmiş olduğu çalışmada ekonomik büyüme, kentleşme, nükleer enerji tüketimi ve yenilenebilir enerji kaynaklarının EF üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Yazarlar Rusya'da ÇKE hipotezinin geçerli olduğunu ifade etmişlerdir. Mohamed vd. (2024) Malezya'da ekonomik büyüme ve elektrik tüketiminin çevre kalitesi üzerindeki etkisini analiz etmiş ve ÇKE hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Boluk ve Karaman (2024) Türkiye'de 1968-2020 döneminde ekonomik büyüme, enerji tüketimi, tarımsal üretim ve çevre kalitesi arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir ve ÇKE hipotezinin geçerli olduğunu tespit etmişlerdir. Ximei vd. (2025) Asya-Pasifik Ekonomik İş birliği ülkelerinde 1991-2020 dönemi için gerçekleştirmiş oldukları çalışmada ÇKE hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Özbek ve Naimoğlu (2025) İngiltere'de 1990-2022 döneminde FMOLS, DOLS ve CCR uzun dönem tahmincileri yardımıyla yapmış oldukları analizde ÇKE hipotezini geçerli bulmuşlardır.

1.3. LCF ile GSYİH arasındaki ilişki

Son yıllarda çevre kirliliğinin hem arz hem talep tarafını dikkate alan LCF değişkeni analizlerde yer almaktadır. Pata ve Kartal (2023) Güney Kore'de, Dogan ve Pata (2022) G7 ülkelerinde, Guloglu vd. (2023) 26 OECD ülkesinde, Jin vd. (2023) Almanya'da, Yurtkuran ve Güneysu (2023) Türkiye için YKE hipotezinin geçerli olduğunu tespit etmişlerdir. Pata vd. (2023) ise Almanya için gerçekleştirmiş olduğu analizde bu hipotezin geçerli olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Feng vd. (2024) E-7 ülkelerinde 1996-2019 döneminde panel kantil regresyon yöntemiyle analiz uygulamışlardır. Wu vd. (2024) 1996-2019 döneminde panel kantil regresyon yöntemi yardımıyla çalışma gerçekleştirmişlerdir. Wang vd. (2024) 1990-2020 döneminde seçilmiş BRICS ülkelerinde 1990-2018 döneminde Drisscoll-Kraay regresyon yöntemi yardımıyla analizde bulunmuşlardır. Çamkaya vd. (2025) Fransa'da MMQR

yöntemi yardımıyla 1985-2021 dönemi için analiz gerçekleştirmişlerdir. Khan vd. (2025) G8 ülkelerinde 1990-2020 dönemi için analizde bulunmuşlardır. Yazarlar YKE hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Shahzad vd. (2024) 2000-2020 döneminde panel kantil regresyon yöntemi yardımıyla dünyadaki en fazla turizmin yaşandığı ülkelerde analiz gerçekleştirmiştir. Erdoğan (2024) Afrika ülkelerinde 1992-2020 döneminde FMOLS ve DOLS yöntemiyle çalışma yapmıştır. Yazarlar YKE hipotezinin geçersiz olduğunu belirlemiştir.

Türkiye’de YKE hipotezini inceleyen çalışmalara bakıldığında; Yurtkuran ve Güneysu (2023) 1980-2018 döneminde AARDL yönteminden yararlanarak çalışmada bulunmuşlardır ve YKE hipotezinin geçerli olduğunu belirlemişlerdir. Daştan (2024) 1980-2019 döneminde AARDL yöntemini kullanmıştır ve YKE hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çağlar vd. (2024) AARDL yöntemi yardımıyla gerçekleştirmiş olduğu çalışmada YKE hipotezinin geçerli olduğunu ifade etmişlerdir.

2. VERİ, MODEL VE METODOLOJİ

2.1. Veri ve Model

Bu çalışma Türkiye’de çevresel kirlilik ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ÇKE ve YKE hipotezleri çerçevesinde analiz etmektedir. Bağımlı değişkenlerden CO₂ ve EF ÇKE hipotezi analizinde, LCF ise YKE hipotezi analizinde kullanılmıştır. Logaritması alınan değişkenlere ait veri setine 1961 ile 2022 yılları arasında ulaşılabildiği için bu çalışmada kullanılan veri seti quadratic match sum yöntemiyle üçer aylık frekansa dönüştürülmüş ve 1961Q1-2022Q4 olarak belirlenmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenler, değişkenlerin sembolleri, ölçüm yöntemleri ve kullanılan kaynaklar Tablo 1’de listelenmiştir.

Tablo 1: Değişkenlere ait Semboller, Ölçüm Yöntemleri ve Kaynaklar

Değişken	Sembol	Ölçüm Yöntemi	Kaynak
Yük Kapasitesi Faktörü	LCF	Biyokapasite/Ekolojik ayak izi	Global Footprint Network (2025)
Ekolojik ayak izi	EF	Kişi başına global hektar alan	Global Footprint Network (2025)
CO ₂ salımı	CO ₂	Kişi başına, ton fosil yakıt	Our World in Data (2024)
Gayri safi yurtiçi hasıla	GSYİH	Kişi başına, sabit fiyatlar, 2015 \$	World Bank (2024)

2.2. Metodoloji

Bu çalışmadaki ampirik analizler üç adımdan oluşmaktadır.

- Birinci olarak tanımlayıcı istatistikler yapılmıştır. Bu adım verilerin temel değerleri hakkında bilgi içermektedir. Bununla birlikte bu aşamada serilerin normal dağılıp dağılmadığının tespitinde Jargue Bera normallik testi uygulanmıştır.
- İkinci aşamada doğrusallık testi uygulanmıştır. Serilerin lineer olup olmadığının tespitinde Broock vd. (1996) tarafından geliştirilen ve Brock- Dechert- Scheinkman (BDS) olarak adlandırılan yöntemden yararlanılmıştır.
- Son aşamada ise CQ yöntemi yardımıyla seriler arasındaki ilişki analiz edilmiştir.

2.3. CQ Testi

Değişkenler arasındaki karmaşık ilişkilerin incelenmesi ekonometrik analizlerde uzun zamandır devam eden bir zorluk olmuştur. Kantil regresyon bu arayışta güçlü bir araç olarak ortaya çıkmış ve araştırmacıların bir değişkenin farklı kantillerdeki koşullu dağılımını keşfetmesini sağlamıştır (Koenker ve Hallock, 2001). CQ testi iki zamanlı değişken arasındaki ilişkiyi incelemek ve kantil bağımlılığını analiz etmek için Han vd. (2016) tarafından literatüre kazandırılmıştır. İlk olarak Linton ve Whang (2007) tarafından önerilen, zaman serisi değişkenlerinin çeşitli kısımlarını tahmin eden bu test, kantil vuruşlarının korelogramına bağlı olmaktadır. CQ testi birçok açıdan fayda sağlamaktadır. İlk olarak CQ testinin yorumlanması diğer testlere göre daha kolay olmaktadır. İkincisi, korelogramda moment koşulları ve varyans oranına ihtiyaç varken CQ testinde bunlara gerek duyulmamaktadır. Üçüncüsü, CQ testi güçlü kuyruk ağırlıklı serilerde etkin ve doğru sonuçlar elde edilmesini sağlamaktadır. Dördüncüsü, serilerde meydana gelen aşırı gecikme bu testte farklı kantiller arasından optimum gecikmenin seçilmesiyle sorun olmaktan çıkarılır ve modelin yanlış belirlenme sorunu ortadan kaldırılır. Beşincisi, CQ testi verilerde yaşanan aykırı değerlerin etkilerini değerlendirebilir ve normal dağılıma sahip olmayan verilerle başa çıkabilir.

CQ yönteminde iki zaman serisi, $i = 1, 2$ ise $x_i, t, t \in Z$ ile gösterilir. Bir serinin dağılım ve yoğunluk fonksiyonları $F_i(\cdot)$ ve $f_i(\cdot)$ olarak ifade edilebilir. $q_i(\alpha) = \inf\{v : F_i(v) \geq \alpha\}$, $\alpha_i \in (0, 1)$ ise x_i, t 'nin kantilidir. $\alpha = (\alpha_1, \alpha_2)^T$ için $(q_1(\alpha_1), q_2(\alpha_2))^T$ iki boyutlu kantil serisini verir.

Denklem 1'de gecikmesi k ve kantili α olan CQ formülü sunulmaktadır.

$$p_{\alpha}(k) = \frac{E[\Psi_{\alpha_1}(x_{1,t-q_1(\alpha_1)})\Psi_{\alpha_2}(x_{2,t-k-q_2(\alpha_2)})]}{\sqrt{E[\Psi_{\alpha_1}^2(x_{1,t-q_1(\alpha_1)})]}\sqrt{E[\Psi_{\alpha_2}^2(x_{2,t-k-q_2(\alpha_2)})]}} \quad (1)$$

Denklem 1'de α gösterge parametresini temsil eder. Zaman gecikmeleri $k = 0, +1, +2, \dots, x_{1,t}$ ve $x_{2,t}$ arasındaki ilişki, bir dizi kantil boyunca CQ yöntemi ile belirlenir. Bu yöntem, aylık ve yıllık analizler için bağımlılığın kapsamını ve uzunluğunu $k=1$ ve $k=12$ gecikmelerinin bir fonksiyonu olarak belirlemeyi mümkün kılar.

3. AMPİRİK SONUÇLAR

Tablo 2'de tanımlayıcı istatistiklere ait bilgiler yer almaktadır. En az sapması olan değişken EF iken en fazla sapma gösteren değişken ise CO₂'dir. İki değişken pozitif sağa çarpık iken, iki değişken negatif sola çarpıktır. Ayrıca tüm değişkenlerin çarpıklık değerleri sıfıra, basıklık değerleri de ikiye yakındır. Jarque-Bera test istatistik değerleri de serilerin normal dağılıma sahip olmadığını göstermektedir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

	LCF	EF	CO ₂	GSYİH
Ortalama	-0,24	0,92	0,90	8,62
Ortanca	-0,23	0,88	1,05	8,58
Maksimum	0,53	1,25	1,68	9,56
Minimum	-0,83	0,48	-0,62	7,81
Standart sapma	0,40	0,22	0,59	0,47
Çarpıklık	0,16	-0,17	-0,57	0,24
Basıklık	1,87	1,98	2,31	2,08
Jarque-Bera	14,12	11,81	18,49	11,14
Olasılık Değeri	0,00	0,00	0,00	0,00

Tablo 3, BDS testinin sonuçlarına ilişkin bilgileri içermektedir. BDS testinin sıfır hipotezi, serinin doğrusal olarak bağımlı olduğunu belirtirken, alternatif hipotez, serinin doğrusal olarak bağımlı olmadığını belirtir. Tablo 3'e bakıldığında m=2 ile m=6 arasındaki tüm değişkenlerin z istatistiksel değerlerinin anlamlı olduğu görülmektedir. Bu, tüm değişkenlerin farklı boyutlarda doğrusal olmadığı anlamına gelir. Sonuç olarak hem JB test istatistiği hem de BDS yöntemi, serinin doğrusal olmayan bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu istatistikler dikkate alındığında, CQ yönteminin ampirik analiz için iyi bir seçim olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

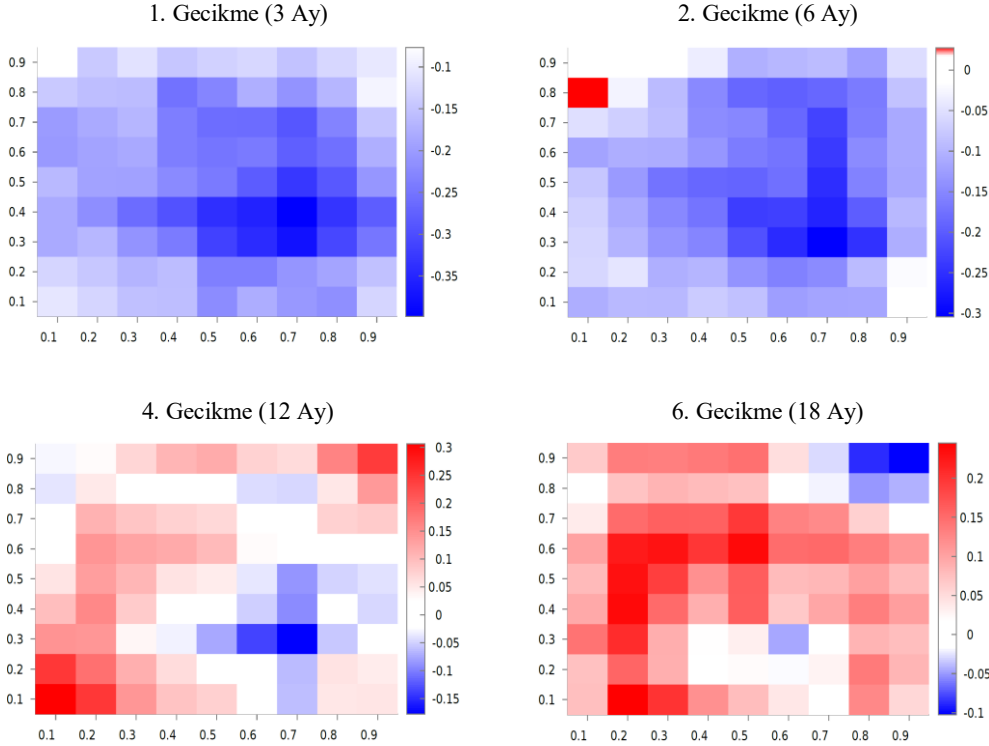
Tablo 3: BDS test for non-linearity

m	LCF	EF	CO ₂	GSYİH
2	0,20*	0,19*	0,21*	0,20*
3	0,34*	0,32*	0,35*	0,34*
4	0,44*	0,40*	0,45*	0,44*
5	0,51*	0,46*	0,52*	0,51*
6	0,56*	0,50*	0,57*	0,56*
*: %1'de anlamlı				

Bu çalışmada CQ analizinde 4 farklı gecikme hesaplanmıştır. Gecikme 1 üç ay, gecikme 2 altı ay, gecikme 4 on iki ay ve gecikme 6 on sekiz aydır. Tanımlayıcı istatistikler ve BDS testinden sonra, bu çalışmada seriler arasındaki ilişki CQ yaklaşımı kullanılarak analiz edilmekte ve sonuçlar Şekil 8, Şekil 9 ve Şekil 10'da gösterilmektedir. Şekillerde, kırmızı renkler seriler arasında pozitif, mavi renkler negatif bir ilişkiyi ifade etmektedir. Beyaz renkler ise seriler arasında ilişki olmadığını belirtmektedir. Şekillerde, dikey eksenler bağımsız değişkeni (GSYİH) ve yatay eksenler bağımlı değişkenleri (LCF, EF ve CO₂) temsil etmektedir.

Çalışmada ilk olarak GSYİH ile LCF arasındaki ilişki kısa ve uzun vadede analiz edilmektedir. Bu ilişki, Şekil 8'de yer almaktadır. GSYİH'nin LCF üzerindeki etkisi, 3 aylık dönemde (1. gecikme) farklı kantillerde bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. GSYİH, 0,5. ve 0,8. kantiller arasında LCF'yi azaltmaktadır. Bu dönemde, GSYİH'nin LCF üzerinde olumlu bir etkisi bulunmamaktadır. Yani GSYİH'deki artış çevre kirliliğini arttırmaktadır. 6 aylık dönemde (2. gecikme) de çok bir değişiklik bulunmamaktadır. Negatif etki 0,5. ve 0,8. kantiller arasında devam ederken, GSYİH 0,1. kantilde LCF'yi artırmaktadır. 12 aylık

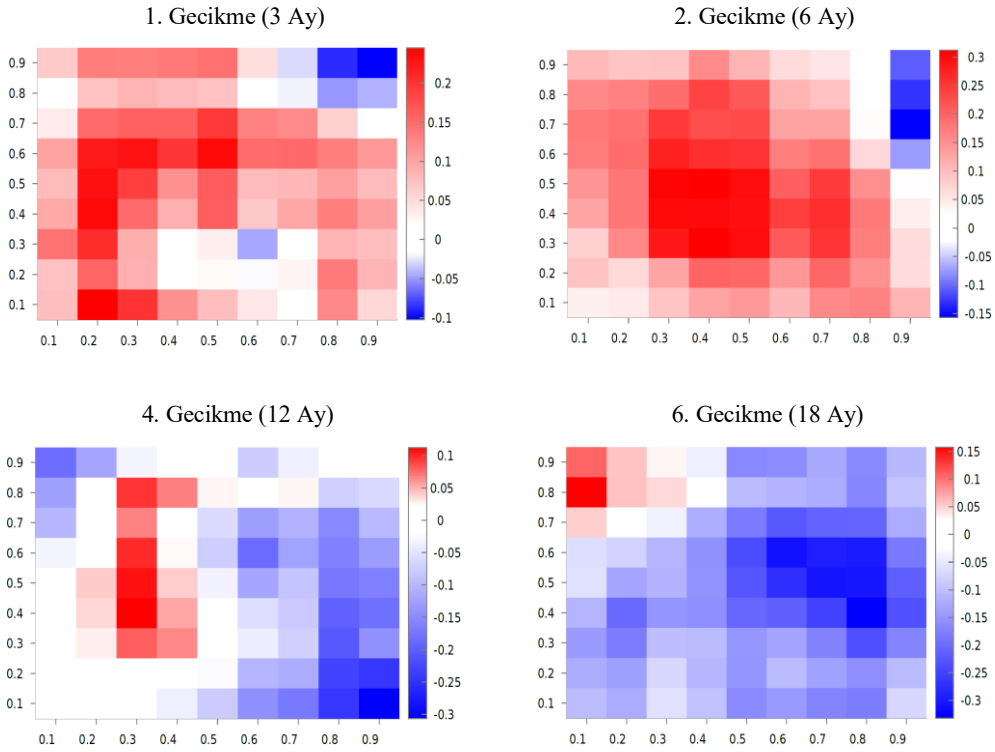
dönemde (3. gecikme), GSYİH özellikle 0,1, 0,2 ve 0,9 kantillerde LCF'yi artırmaktadır. Son olarak, 18 aylık dönemde (6. gecikme), GSYİH'nin LCF üzerindeki olumlu etkisinin belirgin olduğu görülmektedir. GSYİH'nin 0,8 ve 0,9. kantiller hariç tüm kantillerde LCF'yi artırdığı sonucuna varılmıştır. Bu nedenle, kısa vadede LCF'yi azaltan GSYİH, uzun vadede bu değişkeni arttırmakta ve kirlilik azalmaktadır. Sonuçlar, YKE hipotezinin Türkiye'de geçerli olduğunu göstermektedir.

Şekil 8: GSYİH'nin LCF üzerindeki etkisine ait CQ yöntemi sonuçları

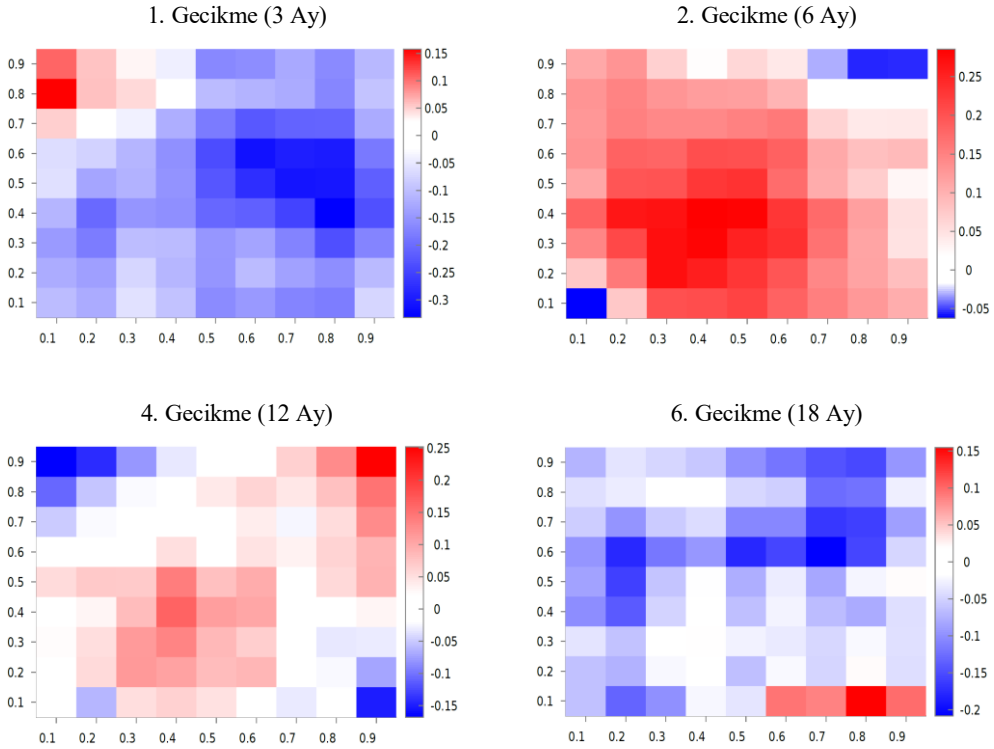
İkinci olarak, bu çalışmada GSYİH'nin EF üzerindeki etkisi analiz edilmektedir. Sonuçlar Şekil 9'da gösterilmiştir. 3 aylık dönemde (gecikme 1), GSYİH'nin EF'yi 0,2. ve 0,5. kantillerde pozitif yönde etkilediği görülmektedir. Yani kısa dönemde GSYİH'deki artış çevre kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir. 6 aylık dönemde (gecikme 2), GSYİH'nin EF üzerindeki pozitif etkisi 0,3. ve 0,8. kantillerde belirgin bir şekilde devam etmektedir. Yalnızca 0,9. kantilde bir negatif etkinin olduğu görülmektedir. 12 aylık dönemde (gecikme 4), GSYİH'nin EF üzerinde 0,3 ila 0,4. kantillerde pozitif bir etkisi bulunurken bu etki ve 0,6 ila 0,9. kantillerde negatif bir etkiye dönüşmektedir. Yani GSYİH'deki artışlar çevre kalitesine katkıda bulunmaya başlamaktadır. Son olarak, 18 aylık dönemde (gecikme 6), pozitif etki yalnızca 0,1. kantilde bulunabilirken, pozitif etkinin tüm kantillere yayıldığı gözlemlenmektedir. Sonuç olarak kısa dönemde GSYİH'de yaşanan artış EF'yi artırırken

uzun vadede bu değer EF'yi düşürmekte çevre kalitesini arttırmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de ÇKE hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir.

Şekil 9: GSYİH'nin EF üzerindeki etkisine ait CQ yöntemi sonuçları

Son olarak, bu çalışma GSYİH'nin CO₂ salımı üzerindeki etkisini incelemektedir ve sonuçlar Şekil 10'da gösterilmektedir. 3 aylık dönemde (1. gecikme) GSYİH'nin CO₂ salımını 0.1. kantilde arttırdığı görülmektedir. 6 aylık dönemde (2. gecikme) GSYİH'nin CO₂ salımı üzerindeki pozitif etkisi 0,2. ve 0,6. kantiller arasında görülmektedir. Yani kısa dönemde GSYİH'deki artış CO₂ salımının giderek fazlalaşmasına sebebiyet vermektedir. 12 aylık dönemde (4. gecikme), GSYİH'nin CO₂ salımı üzerindeki pozitif etkisinin giderek azaldığı, buna karşılık negatif etkinin de belirginleşmeye başladığı görülmektedir. Son olarak, 18 aylık dönemde (4. gecikme), GSYİH'nin CO₂ salımı üzerindeki negatif etkisi özellikle 0,2. ila 0,8. kantiller arasında meydana gelmektedir. Sonuç olarak, kısa dönemde çevre kirliliğine sebebiyet veren ve CO₂ salımını arttıran GSYİH, uzun dönemde bu salımı azaltmakta ve çevre kalitesine katkıda bulunmaktadır.

Şekil 10: GSYİH'nin CO₂ üzerindeki etkisine ait CQ yöntemi sonuçları

SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu çalışma Türkiye’de ekonomik büyümenin LCF, EF ve CO₂ salımı üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek için CQ yönteminden yararlanılmıştır. Sonuçlar kısa dönemde ekonomik büyümedeki artışların çevre kirliliğini arttırdığını, uzun dönemde de azalttığını belirtmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de YKE ve ÇKE hipotezlerinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Ekonomik büyüme, mal ve hizmet üretiminin artmasını sağlayarak bireyler için daha yüksek gelirler ve gelişmiş yaşam standartları sağlar. Bu, gıda, barınma, sağlık hizmeti ve eğitim gibi ihtiyaçlara daha iyi erişim anlamına gelir. Ekonomik büyüme genellikle teknolojik yeniliği besler ve üretkenliği daha da artırabilecek, yaşam standartlarını iyileştirebilecek ve toplumsal zorlukları ele alabilecek yeni ürün, süreç ve hizmetlerin geliştirilmesine yol açar. Genişleyen ekonomiler yeni iş fırsatları yaratır, işsizliği azaltır ve bireylere gelir ve amaç duygusu sağlar. Bununla birlikte, ekonomik büyümenin zorlukları olmadığını kabul etmek önemlidir. Kontrolsüz veya sürdürülemez büyüme çevresel hasara, toplumsal eşitsizliğe ve kaynak tükenmesine yol açabilir. Dolayısıyla ekonomik büyümeyi sürdürülebilir ve kapsayıcı bir şekilde gerçekleştirmek, faydalarının geniş çapta

paylaşılmasını ve çevrenin gelecek nesiller için korunmasını sağlamak hayati önem taşımaktadır.

Artan çevresel zorluklar ve sürdürülebilir kalkınmaya yönelik acil ihtiyaç karşısında, araştırmacılar ve politika yapıcılar çevresel korumayı ekonomik büyümeyle nasıl uzlaştıracakları sorusuyla boğuşmaktadırlar. Geleneksel olarak bu iki değişken arasında bir denge bulunmaktadır ve ekonomik büyümenin doğası gereği çevresel bozulma gün geçtikte artmaya devam etmektedir. Ancak, giderek artan bir araştırma grubu, ekonomik büyümeyi teşvik ederken aynı zamanda doğal çevreyi de koruyabilen daha ayrıntılı bir yaklaşımın mümkün olduğunu öne sürmektedir. “Yeşil büyüme” kavramı, ekonomik kalkınmanın çevresel kaynakların ve hizmetlerin sürekli sağlanmasını garanti eden bir şekilde sürdürüldüğü umut verici bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır (Capasso vd., 2019). OECD, yeşil büyümeyi doğal varlıkların refahımızın dayandığı kaynakları ve çevresel hizmetleri sağlamaya devam etmesini sağlarken ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı teşvik etmek olarak tanımlamaktadır. Bu yaklaşım, ekonomi ile çevre arasındaki karşılıklı bağımlılığı kabul eder ve hem ekonomik hem de çevresel hedeflere ulaşmak için yenilikçi stratejilerden yararlanmayı amaçlamaktadır. Bu tür stratejilerden biri, ekonomik performans üzerinde olumlu bir etkisi olduğu gösterilen yeşil inovasyonun teşvik edilmesidir (Wang vd., 2019). Temiz teknolojilerin ve kaynak açısından verimli süreçlerin benimsenmesini teşvik eden çevre yönetimi uygulamaları ve politikaları, artan üretkenliğe, azaltılmış çevresel etkiye ve yeni ekonomik fırsatların yaratılmasına yol açabilir. Dünya COVID-19 salgını ve bunun kapsamlı sonuçlarıyla boğuşurken, yeşil bir toparlanmaya duyulan ihtiyaç giderek daha belirgin hale gelmiştir. Ülkeler, ekonomilerini canlandırmaya yardımcı olabilecek ve aynı zamanda iklim değişikliği ve biyolojik çeşitlilik kaybı gibi acil çevresel endişeleri ele alabilecek yeşil teşvik önlemlerini araştırmalıdır. Kamuoyunun farkındalığı ve katılımı da çevre kirliliğine karşı mücadelede temel bileşenlerdir. Halkı çevre korumanın önemi konusunda eğitmek ve bireyleri çevre dostu seçimler yapmaya teşvik etmek, değişim için tabandan bir hareketi hızlandırabilir. Hükümetler ayrıca sıkı çevre düzenlemelerini uygulamada, sürdürülebilir uygulamaları teşvik etmede ve yenilikçi kirlilik azaltma teknolojilerinin araştırma ve geliştirilmesine yatırım yapmada öncü bir rol üstlenmelidir. Sürdürülebilir ekonomik büyümenin belirgin bir örneği, ülkelerin ve bölgelerin fosil yakıtlardan uzaklaşıp güneş, rüzgar ve hidroelektrik gibi daha temiz, yenilenebilir enerji kaynaklarına doğru geçiş yapmak için yoğun çaba sarf ettiği yenilenebilir enerji sektöründe bulunabilir. Sürdürülebilir ekonomik büyümenin bir başka örneği, geleneksel doğrusal “al-yap-atık” modeli yerine kaynakların yeniden kullanımı, geri dönüşümü ve yeniden amaçlandırılmasını vurgulayan “dairesel ekonomi” kavramında bulunabilir. Bu yaklaşım yalnızca atığı ve çevresel etkiyi azaltmakla kalmaz, aynı zamanda işletmeler ve endüstriler ürün ve malzemelerin yaşam döngüsünü uzatmanın yenilikçi yollarını araştırdıkça yeni ekonomik fırsatlar da sunar.

Türkiye, yeşil büyüme ilkelerini politikalarına ve uygulamalarına dahil etmeye giderek daha fazla odaklanmaktadır ve enerji kaynaklarını çeşitlendirmek ve özellikle güneş, rüzgar ve hidroelektrik projeleriyle yenilenebilir enerji payını artırmak için çalışmalar

gerçekleştirmektedir (Erat ve Telli, 2020). Bununla birlikte yeşil teknolojiler kullanılarak ülkede kirletici gazları arıtmak ve gübre üretmek için geliştirilen yenilikçi sistemler kullanılmaktadır (Tübitak, 2023). Yeşil büyüme kapsamında Türkiye gelişmiş ülkelere yetişmek için mevcut çabaları temel alarak ve temel alanlara odaklanarak çeşitli stratejiler geliştirebilir. Bu bağlamda net ve tutarlı politikalar hayati önem taşımaktadır. Bu politikalar güçlü düzenlemeler ve uygulama mekanizmalarıyla desteklenen yenilenebilir enerji, emisyon azaltımı ve kaynak verimliliği için iddialı hedefler belirlemeyi içermelidir. AB'nin standartları ve en iyi uygulamalarıyla uyumlu olmak Türkiye için faydalı bir yol haritası sağlayabilir. Bunun yanında araştırma ve geliştirmeyi desteklemek, yeşil teknolojileri teşvik etmek ve yenilenebilir enerji, enerji verimliliği ve sürdürülebilir tarım gibi alanlarda inovasyonu teşvik etmek esastır. Bu alanlarda özel sektör yatırımlarını vergi indirimleri, sübvansiyonlar ve diğer mekanizmalar aracılığıyla teşvik etmek geçişi hızlandırabilir. Yeşil projeler için finansmana erişim hayati önem taşır. Yeşil bankalar kurmak, yeşil tahviller geliştirmek ve sürdürülebilir girişimler için uluslararası yatırım çekmek gerekli sermayeyi sağlayabilir. Kaynak verimliliğini, atık azaltmayı ve dairesel ekonomi prensiplerini endüstriler ve tüketiciler arasında teşvik etmek hayati önem taşır. Kamuoyu bilinçlendirme kampanyaları ve eğitim programları tüketim modellerini daha sürdürülebilir tercihlere doğru kaydırmaya yardımcı olabilir. Yeşil ekonomi girişimlerinde gelişmiş ülkeler, uluslararası örgütler ve diğer paydaşlarla iş birliği yapmak bilgi paylaşımını, teknoloji transferini ve fonlara erişimi kolaylaştırabilir. Küresel iklim anlaşmalarına ve girişimlerine katılmak da önemlidir. Yeşil teknolojiler ve sürdürülebilir uygulamalar konusunda yetenekli bir iş gücü geliştirmek için eğitim ve öğretim programlarına yatırım yapmak uzun vadeli başarı için elzemdir. Buna yenilenebilir enerji, enerji verimliliği ve çevre yönetimi gibi alanlarda mühendisler, teknisyenler ve politika yapıcılar için eğitim dahildir. Türkiye bu stratejilere odaklanarak yeşil ekonomiye geçişini hızlandırabilir, yeni ekonomik fırsatlar yaratabilir ve çevresel performansını iyileştirebilir ve nihayetinde bu kritik alanda gelişmiş ülkeleri yakalayabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Etik Kurallara Uygunluk" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Birden çok yazarlı çalışmada her bir yazarın katkısı aşağıdaki gibidir:

Çalışmanın giriş bölümü Doç. Dr. Uğur Korkut PATA tarafından, literatür bölümü Doç. Dr. Güray AKALIN tarafından, verilerin toplanması ve ampirik uygulamanın gerçekleştirilmesi Doç. Dr. Süleyman YURTKURAN tarafından, sonuç bölümü ise Doç. Dr. Sinan ERDOĞAN tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abbasi, F., & Riaz, K. (2016). CO₂ emissions and financial development in an emerging economy: an augmented VAR approach. *Energy Policy*, 90, 102-114.
- Ahmed, A., Uddin, G. S., & Sohag, K. (2016). Biomass energy, technological progress and the environmental Kuznets curve: Evidence from selected European countries. *Biomass and Bioenergy*, 90, 202-208.
- Ali, S., Ghimire, A., Khan, A., Tariq, G., Shah, A. A., & Tariq, M. A. U. R. (2022). Modelling the nexus of carbon dioxide emissions, economic growth, electricity production and consumption: Assessing the evidence from Pakistan. *Frontiers in Environmental Science*, 10, 1075730.
- Aung, T. S., Saboori, B., & Rasoulinezhad, E. (2017). Economic growth and environmental pollution in Myanmar: an analysis of environmental Kuznets curve. *Environmental Science and Pollution Research*, 24, 20487-20501.
- Azomahou, T., Laisney, F., & Van, P. N. (2006). Economic development and CO₂ emissions: A nonparametric panel approach. *Journal of Public Economics*, 90(6-7), 1347-1363.
- Beckerman, W. (1995). Economic growth and the environment: Whose growth? Whose environment? In *Growth, the Environment and the Distribution of Incomes* (pp. 275-290). Edward Elgar Publishing.
- Boluk, G., & Karaman, S. (2024). The impact of agriculture, energy consumption and economic growth on ecological footprint: testing the agriculture-induced EKC for Türkiye. *Environment, Development and Sustainability*, 26, 31817-31837.
- Broock, W. A., Scheinkman, J. A., Dechert, W. D., & LeBaron, B. (1996). A test for independence based on the correlation dimension. *Econometric Reviews*, 15(3), 197-235.
- Caglar, A. E., Destek, M. A., & Manga, M. (2024). Analyzing the load capacity curve hypothesis for the Türkiye: A perspective for the sustainable environment. *Journal of Cleaner Production*, 444, 141232.
- Capasso, M., Hansen, T., Heiberg, J., Klitkou, A., & Steen, M. (2019). Green growth—A synthesis of scientific findings. *Technological Forecasting and Social Change*, 146, 390-402.
- Charfeddine, L., & Mrabet, Z. (2017). The impact of economic development and social-political factors on ecological footprint: A panel data analysis for 15 MENA countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 76, 138-154.
- Coondoo, D., & Dinda, S. (2008). Carbon dioxide emission and income: A temporal analysis of cross-country distributional patterns. *Ecological Economics*, 65(2), 375-385.
- Çamkaya, S., Kaya Y., & Karabayır, M. E. (2025). Do renewable and nuclear R&D expenditures affect environmental quality in France? An assessment from the perspective of the LCC hypothesis and SDGs. *Energy*, 135179.

- Daştan, M. (2024). The Role of Renewable Energy, Technological Innovation, and Human Capital on Environmental Quality in Türkiye: Testing the LCC Hypothesis with Smooth Structural Shifts. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (65), 76-91.
- Dijkgraaf, E., & Vollebergh, H. (2005). A test for parameter homogeneity in CO₂ panel EKC estimations. *Environmental and Resource Economics*, 32(2), 229-39.
- Dogan, A., & Pata, U. K. (2022). The role of ICT, R&D spending and renewable energy consumption on environmental quality: Testing the LCC hypothesis for G7 countries. *Journal of Cleaner Production*, 380, 135038.
- Du, L., Wei, C., & Cai, S. (2012). Economic development and carbon dioxide emissions in China: Provincial panel data analysis. *China Economic Review*, 23(2), 371-384.
- Durmaz, N., & Lee, J. (2015). An empirical analysis of import demand function for Turkey: an ARDL bounds testing approach. *The Journal of Developing Areas*, 49(4), 215-226.
- Dutt, K. (2009). Governance, institutions and the environment-income relationship: a cross-country study. *Environment, Development and Sustainability*, 11, 705-723.
- Erat, S., & Telli, A. (2020). Within the global circular economy: a special case of turkey towards energy transition. *MRS Energy Sustain* 7 (1): 1–10.
- Erdogan, S. (2024). On the impact of natural resources on environmental sustainability in African countries: a comparative approach based on the EKC and LCC hypotheses. *Resources Policy*, 88, 104492.
- Farhani, S., & Shahbaz, M. (2014). What role of renewable and non-renewable electricity consumption and output is needed to initially mitigate CO₂ emissions in MENA region? *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 40, 80-90.
- Feng, Z., Durani, F., Anwar, A., Ahmad, P., Syed, Q. R., & Abbas, A. (2024). From brown to green: Are emerging countries moving in right direction? Testing the validity of LCC hypothesis. *Energy & Environment*, 0958305X241228519.
- Global Footprint Network (2025). Country trends. <https://data.footprintnetwork.org/#/countryTrends?cn=231&type=BCpc,EFCpc>.
- Grossman, G., & Krueger, A. (1991). Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement. *Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement*.
- Guloglu, B., Caglar, A. E., & Pata, U. K. (2023). Analyzing the determinants of the load capacity factor in OECD countries: evidence from advanced quantile panel data methods. *Gondwana Research*, 118, 92-104.
- Ha, N. T. T., Johari, S. M., Thuong, T. T. H., Phuong, N. T. M., & Anh, L. T. H. (2020). The impact of innovation on economic growth: the spillover effect of foreign direct investment. *Humanities & Social Sciences Reviews*, 8(2), 708-714.
- Han, H., Linton, O., Oka, T., & Whang, Y. J. (2016). The cross-quantilogram: Measuring quantile dependence and testing directional predictability between time series. *Journal of Econometrics*, 193(1), 251-270.

- Hakkak, M., Altıntaş, N., & Hakkak, S. (2023). Exploring the relationship between nuclear and renewable energy usage, ecological footprint, and load capacity factor: A study of the Russian Federation testing the EKC and LCC hypothesis. *Renewable Energy Focus*, 46, 356-366.
- Hervieux, M. S., & Darné, O. (2016). Production and consumption-based approaches for the environmental Kuznets curve using ecological footprint. *Journal of Environmental Economics and Policy*, 5(3), 318-334.
- Iwata, H., Okada, K., & Samreth, S. (2010). Empirical study on the environmental Kuznets curve for CO₂ in France: the role of nuclear energy. *Energy Policy*, 38(8), 4057-4063.
- Jin, X., Ahmed, Z., Pata, U. K., Kartal, M. T., & Erdogan, S. (2024). Do investments in green energy, energy efficiency, and nuclear energy R&D improve the load capacity factor? An augmented ARDL approach. *Geoscience Frontiers*, 15(4), 101646.
- Khan, K. A., Hamid, A., Sharif, A., Syed, Q. R., & Anwar, A. (2025). Impact of adaptation technologies and green energy on environmental quality: Evidence from G8 economies. *Gondwana Research*, 139, 230-242.
- Koenker, R., & Hallock, K. F. (2001). Quantile regression. *Journal of economic perspectives*, 15(4), 143-156.
- Kohler, M. (2013). CO₂ emissions, energy consumption, income and foreign trade: A South African perspective. *Energy Policy*, 63, 1042-1050.
- Linton, O., & Whang, Y. J. (2007). The quantilogram: With an application to evaluating directional predictability. *Journal of Econometrics*, 141(1), 250-282.
- Marques, A. C., Fuinhas, J. A., & Leal, P. A. (2018). The impact of economic growth on CO₂ emissions in Australia: the environmental Kuznets curve and the decoupling index. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 27283-27296.
- Martinez-Alier, J. (1995). The environment as a luxury good or “too poor to be green”? *Ecological Economics*, 13(1), 1-10.
- Masron, T. A., & Subramaniam, Y. (2018). The environmental Kuznets curve in the presence of corruption in developing countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 12491-12506.
- McBain, B., Lenzen, M., Wackernagel, M., & Albrecht, G. (2017). How long can global ecological overshoot last? In B. McBain, M. Lenzen, M. Wackernagel, & G. Albrecht, *Global and Planetary Change* (Vol. 155, p. 13). Elsevier BV. <https://doi.org/10.1016/j.gloplacha.2017.06.002>
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens III, W. W. (1972). The limits to growth-club of rome.
- Mehmood, U. (2022). Biomass energy consumption and its impacts on ecological footprints: analyzing the role of globalization and natural resources in the framework of EKC in SAARC countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(12), 17513-17519.

- Mohamed, E. F., Abdullah, A., Jaaffar, A. H., & Osabohien, R. (2024). Reinvestigating the EKC hypothesis: Does renewable energy in power generation reduce carbon emissions and ecological footprint? *Energy Strategy Reviews*, 53, 101387.
- Ng, C. F., Yii, K. J., Lau, L. S., & Go, Y. H. (2022). Unemployment rate, clean energy, and ecological footprint in OECD countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 30, 42863–42872.
- Niccolucci, V., Galli, A., Kitzes, J., Pulselli, R. M., Borsa, S., & Marchettini, N. (2008). Ecological footprint analysis applied to the production of two Italian wines. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 128(3), 162-166.
- Our World in Data (2024). Per capita CO₂ emissions. <https://ourworldindata.org/grapher/co-emissions-per-capita>.
- Özbek, S., & Naimoğlu, M. (2025). The effectiveness of renewable energy technology under the EKC hypothesis and the impact of fossil and nuclear energy investments on the UK's Ecological Footprint. *Energy*, 135351.
- Özokcu, S., & Özdemir, Ö. (2017). Economic growth, energy, and environmental Kuznets curve. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 72, 639-647.
- Pablo-Romero, M. D. P., & De Jesús, J. (2016). Economic growth and energy consumption: The energy-environmental Kuznets curve for Latin America and the Caribbean. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 60, 1343-1350.
- Panayotou, T. (1993). *Empirical Tests and Policy Analysis of Environmental Degradation at Different Stages of Economic Development*, Geneva, Switzerland: International Labour Office, Working Paper; WP238.
- Pandey, S., Dogan, E., & Taskin, D. (2020). Production-based and consumption-based approaches for the energy-growth-environment nexus: evidence from Asian countries. *Sustainable Production and Consumption*, 23, 274-281.
- Pao, H. T., Yu, H. C., & Yang, Y. H. (2011). Modeling the CO₂ emissions, energy use, and economic growth in Russia. *Energy*, 36(8), 5094-5100.
- Pata, U. K., & Kartal, M. T. (2023). Impact of nuclear and renewable energy sources on environment quality: Testing the EKC and LCC hypotheses for South Korea. *Nuclear Engineering and Technology*, 55(2), 587-594.
- Pata, U. K., & Yurtkuran, S. (2018). Yenilenebilir enerji tüketimi, nüfus yoğunluğu ve finansal gelişmenin CO₂ salımına etkisi: Türkiye Örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 303-318.
- Pata, U. K., & Yurtkuran, S. (2023). Is the EKC hypothesis valid in the five highly globalized countries of the European Union? An empirical investigation with smooth structural shifts. *Environmental Monitoring and Assessment*, 195(1), 17.
- Pata, U. K., Caglar, A. E., Kartal, M. T., & Depren, S. K. (2023). Evaluation of the role of clean energy technologies, human capital, urbanization, and income on the environmental quality in the United States. *Journal of Cleaner Production*, 402, 136802.

- Saboori, B., Sulaiman, J., & Mohd, S. (2012). Economic growth and CO₂ emissions in Malaysia: a cointegration analysis of the environmental Kuznets curve. *Energy Policy*, 51, 184-191.
- Saboori, B., Sulaiman, J., & Mohd, S. (2016). Environmental Kuznets curve and energy consumption in Malaysia: A cointegration approach. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 11(9), 861-867.
- Sahoo, B., Behera, D. K., & Rahut, D. (2022). Decarbonization: examining the role of environmental innovation versus renewable energy use. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(32), 48704-48719.
- Saqib, N., Duran, I. A., & Ozturk, I. (2023). Unraveling the interrelationship of digitalization, renewable energy, and ecological footprints within the EKC framework: empirical insights from the United States. *Sustainability*, 15(13), 10663.
- Shahzad, U., Tiwari, S., Mohammed, K. S., & Zenchenko, S. (2024). Asymmetric nexus between renewable energy, economic progress, and ecological issues: Testing the LCC hypothesis in the context of sustainability perspective. *Gondwana Research*, 129, 465-475.
- Sharma, R., Sinha, A., & Kautish, P. (2021). Does renewable energy consumption reduce ecological footprint? Evidence from eight developing countries of Asia. *Journal of Cleaner Production*, 285, 124867.
- Siche, R., Pereira, L., Agostinho, F., & Ortega, E. (2010). Convergence of ecological footprint and emergy analysis as a sustainability indicator of countries: Peru as case study. *Communications in Nonlinear Science and Numerical Simulation*, 15(10), 3182-3192.
- Tübitak (2023). Yeşil büyüme teknoloji yol haritası gübre sektörü teknolojik ihtiyaçlar ve çözümler. Tübitak yayınları. 1-116.
- Ximei, K., Javaid, M. Q., Shams, T., & Sibt-e-Ali, M. (2025). Information and communication technology, economic globalization, and environmental sustainability in APEC nations: Insights from LCC and EKC hypotheses testing. *Sustainable Development*, 33(1), 878-903.
- Wang, Y., Sun, X., & Guo, X. (2019). Environmental regulation and green productivity growth: Empirical evidence on the Porter Hypothesis from OECD industrial sectors. *Energy Policy*, 132, 611-619.
- Wang, S., Zafar, M. W., Vasbieva, D. G., & Yurtkuran, S. (2024). Economic growth, nuclear energy, renewable energy, and environmental quality: Investigating the environmental Kuznets curve and load capacity curve hypothesis. *Gondwana Research*, 129, 490-504.
- Wajeetongratana, P. (2020). Economic growth and its key factors: an alternative view on the factors stimulating agriculture growth. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 175, p. 13028). EDP Sciences.
- World Bank (2024). GDP per capita (constant 2015 US\$). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD>.

- Wu, Y., Anwar, A., Quynh, N. N., Abbas, A., & Cong, P. T. (2024). Impact of economic policy uncertainty and renewable energy on environmental quality: testing the LCC hypothesis for fast growing economies. *Environmental Science and Pollution Research*, 31(25), 36405-36416.
- Yap, J. T. (1998). Beyond 2000: Assessment of Economic Performance and an Agenda for Sustainable Growth. In J. T. Yap, *RePEc: Research Papers in Economics*. Federal Reserve Bank of St. Louis. https://ideas.repec.org/p/phd/dpaper/dp_1998-28.html
- Yurtkuran, S. (2020). N11 ülkelerinde ekolojik ayak izi yakınsaması: Fourier durağanlık testinden yeni kanıtlar. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 6(2), 191-210.
- Yurtkuran, S. (2021). Çevresel Kuznets eğrisi hipotezinin geçerliliği ve yeşil lojistik: Türkiye örneği. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(45), 171-201.
- Yurtkuran, S. (2022). Gelen turist sayısının en fazla olduğu 10 ülkede turizm ile CO₂ salımı arasındaki ilişki: panel fourier Toda-Yamamoto nedensellik analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (61), 281-303.
- Yurtkuran, S., & Güneysu, Y. (2023). Financial inclusion and environmental pollution in Türkiye: Fresh evidence from load capacity curve using AARDL method. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(47), 104450-104463.

RUSYA'NIN HAKLI SAVAŞ İDDİALARI KAPSAMINDA RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI'NIN DEĞERLENDİRİLMESİ *

EVALUATION OF THE RUSSIAN-UKRAINE WAR WITHIN THE FRAMEWORK OF RUSSIA'S JUST WAR CLAIMS

Araştırma Makalesi
Research Paper

Çiğdem ELBİR **
Ayça EMİNOĞLU ***

Öz:

Bu çalışma, "haklı savaş" çerçevesinde Rusya ve Ukrayna arasındaki silahlı mücadelenin, Rusya açısından bir "haklı savaş" iddiası taşıyıp taşımadığını incelemeyi amaçlamaktadır. Kuramın yapı taşı niteliğinde olan ve hangi koşullar altında savaşa başvurulabileceğini ifade eden jus ad bellum ve başlatılan savaşın nasıl meşru kabul edilerek devam ettirilebileceğinin inceliklerini ifade eden jus in bello ilkeleri bağlamında yaşanan savaşın başlangıç süreci incelenmiştir. Ayrıca Rusya-Ukrayna Savaşı üzerinden değerlendirilen haklı savaş kuramının ilk halini Hristiyan teolojisi vasıtasıyla kazandığı bilindiğinden dolayı Saint Augustine ve Thomas Aquinas'ın öğretileri ve kuramın yakın dönem temsilcisi olan Micheal Walzer'in görüşleri, çalışma kapsamında dikkate alınmıştır. Bu bağlamda, Rusya'nın haklı savaş iddialarının temel argümanları; etnik kökene dayanan "Büyük Rus Ulusu" projesi, Ukrayna'nın sahip olduğu jeopolitik konum itibarıyla Rusya'nın batıya açılan kapısı olması, NATO'nun genişlemesinin Karadeniz hakimiyetine dönüşmeye başlaması dolayısıyla Rusya'nın çevrelenmiş olma hissiyatı ile Trump yönetiminin 2017 yılı itibarıyla Kiev'e savunma silahları satmaya karar vermesi şeklindedir. Çalışmada bu argümanlar haklı savaş kavramının sahip olduğu prensipler kapsamında analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Haklı Savaş, Rusya, Ukrayna, NATO, ABD

Abstract:

This study aims to examine whether the armed struggle between Russia and Ukraine within the framework of a "just war" carries a "just war" claim from Russia's perspective. The war process was examined in the context of the principles of Jus ad Bellum, which is the building block of the theory and expresses the conditions under which war can be resorted to, and Jus in Bello, which expresses the subtleties of how the war has been initiated can be considered legitimate and continued. In addition, since it is known that the just war theory, which was evaluated through the Russia-Ukraine War, gained its first form through Christian theology, the teachings of Saint Augustine and Thomas Aquinas and the views of Micheal Walzer, the recent representative of the theory, were taken into consideration within the scope of the study. In this context, the main arguments for Russia's just war claims are; The "Great Russian Nation" project based on ethnicity, Ukraine is Russia's gateway to the West due to its geopolitical location, and Russia's feeling of being surrounded by NATO's expansion began to turn into Black Sea domination and the Trump administration's decision to sell defensive weapons to Kyiv as of 2017. Within the scope of the study, these arguments were analyzed within the scope of the principles of the concept of just war.

Keywords: Just War, Russia, Ukraine, NATO, USA

* Makale Geliş Tarihi: 11.01.2024

Makale Kabul Tarihi: 29.02.2024

** Doktora Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, cigdemelbir92@gmail.com, orcid.org/0000-0003-4099-9325.

*** Doçent Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, aeminoglu@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6925-7339.

GİRİŞ

Uluslararası ilişkiler disiplinin temel araştırma ve “high politics” yani bilinen adıyla “yüksek politika” unsuru olarak ele aldığı konuların başında gelen savaş kavramının birçok tanımı ve türü olmakla beraber çalışmanın içeriği itibarıyla “haklı savaş” kavramı incelenmiştir. Haklı savaş kavramı, başlangıçta devletler tarafından çok fazla önem arz etmeyen bir konu iken zamanla savaşların cephe dışına çıkması, savaş alanlarının genişlemesi ve savaştan mağdur olan sivil halkın artması ile beraber önem kazanmıştır. Kavram, “jus ad bellum” ve “jus in bello” olmak üzere iki kategoriden oluşmaktadır. Jus ad bellum, haklı savaşa ne zaman başvurulabileceğini belirtirken; Jus in bello, çıkan savaşın meşru olarak nasıl devam ettirileceğini ifade etmek için kullanılmaktadır. Çalışma kapsamında Rusya'nın haklı savaş iddiaları; savaşı başlatan ve savaş devam ederken yürütülen politikalar üzerinden değerlendirilmiştir. Bu bağlamda öncelikle haklı savaş kuramının çerçevesi çizilerek Vladimir Putin'in savaş öncesinde ve savaş süreci ile beraber uyguladığı savaş taktiklerinin arka planı ele alınmıştır.

Rusya'nın ülkesinin bekasını sağlamak adına yürüttüğü güvenlik stratejilerine bakıldığında, 1990'lı yıllardaki güvenlik stratejisinin merkezinde ekonomik kalkınma yer alırken 2000'li yıllarda bu durumun değiştiği gözlemlenmektedir. Bu yıllarda “Gerçekçi Caydırma” stratejisi olarak adlandırılan strateji bağlamında, ülke bütünlüğüne karşı bir tehdit algılanması durumunda tek taraflı kuvvet kullanma hakkını saklı tutmakla beraber, kriz ve çatışmaları önleme operasyonlarında diplomatik, ekonomik ve kuvvet kullanma dışındaki yöntemlere başvurulacağı belirtilmiştir. Rusya'nın Kırım'ı ilhak etme süreci ve yaşanmakta olan Ukrayna savaşının arka planındaki güvenlik stratejisi ise “Yakın Çevre Doktrini”dir. Bu kapsamda Rusya, 2014 yılında Kırım'ı ilhak sürecini tamamlamıştır. Rusya'nın tarihsel ve etnik bağlamında Kırım'ın bir Rus toprağı olduğunu ifade eden açıklamaları, sahip olduğu neo-empyralist görüşü ortaya koymaktadır.

ABD ve NATO'nun, Rusya karşısında Batı yanlısı bir devlet inşa etme girişimleri bağlamında Rusya açısından Ukrayna'nın ne denli vazgeçilmez olduğu yönünde Rusya tarafından hatırlatıcı adımlar atılmıştır. Ukrayna'nın Rusya ile ortak etnik kökeninin yanı sıra sahip olduğu jeopolitik konum, ülkeyi Rusya açısından vazgeçilmez kılmaktadır. Sınırlarında ABD ve NATO hakimiyeti istemediğini her zaman dile getiren Rusya, Ukrayna'nın NATO üyesi olması sürecini güvenlik tehdidi olarak kabul ederek bir haklı savaş yürüttüğü iddiasında bulunmuştur. Ancak kuramın temel argümanı olan jus in bello kavramına göre, sivil halkın savaş sürecine dahil edilmemesi, savaştan ve sivil halk ayrımının gözetilmesi gerekmektedir. Rusya'nın yürüttüğü savaş politikası bu durumu pek mümkün kılmamaktadır. Rusya perspektifinden ele alınan savaşın başlangıç süreci çalışma içerisinde İngilizce ve Türkçe literatür taranmak suretiyle, söylem analizi yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir. Ayrıca sürecin güncelliği münasebetiyle gazete haberleri kronolojik bağlam açısından kaynak olarak kullanılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde “Haklı Savaş Kuramı” başlığı altında kuramın kökeni ve gelişimi incelenmiştir. Bu bağlamda, özellikle teorinin öncülerinden olan Saint Augustine ve Thomas Aquinas'ın fikirlerine yer verilmiştir. Ayrıca teorinin yakın dönem

temsilcilerinden olan Michael Walzer'in kavram üzerine yaptığı değerlendirmeler ele alınarak teorinin sınırlılıkları ve kuralları incelenmiştir. Rusya'nın haklı savaş gerekçelerinin temel dayanağını ortaya koyabilmek adına çalışmanın ikinci bölümünde "Rusya'nın Haklı Savaş İddialarının İlk Adımı: Kırım'ın İlhakı" süreci ele alınmıştır. Ayrıca, Kırım'ın ilhak edilmesinin hemen ardından yaşanan ve bugün ki savaşın önemli bir nedeni olarak gösterilen Doğu Ukrayna sorununa değinilerek ilhak süreci detaylandırılmıştır. Son olarak Rusya'nın devam eden savaş bağlamında yürüttüğü savaş politikası "Rusya'nın Haklı Savaş İddialarının Son Adımı: Ukrayna Savaşı" başlığı altında ele alınarak Rusya'nın bir haklı savaş yürütüp yürütmediği analiz edilmiştir.

1. HAKLI SAVAŞ KURAMI

Savaş kavramının tanımı, savaşın neden ortaya çıktığı ve insanların neden savaşa başvurduğunu araştıran Uluslararası İlişkilerin iki temel teorisi olan realizm ve idealizm, savaş olgusunun insan doğasından kaynaklandığı hususunu tartışmaya açmıştır (Budak, 2020: 97). Bu bağlamda Thomas Hobbes, insan doğası ile savaş arasındaki bağlantıyı kurarken, herhangi bir uyarıcıya gerek olmadan insanın doğuştan sahip olduğu dürtülerin savaşın bizzat nedeni olduğunu vurgulamıştır. Dolayısıyla Hobbes'a göre savaş, yaşamla beraber öğrenilen ya da zamanla gelişerek ortaya çıkan bir kavram değil, insanın yaratılış gereği sahip olduğu yani doğuştan var olan bir olgu özelliğindedir (Hobbes, 1997: 76-79). Realistleri savaşın kaynağının insan doğası olduğunu savunmaları yönünden eleştiren idealistlerin referans kaynağı olan J.J. Rousseau ise insanın doğal halinde tehditlerden kaçma eğiliminde olduğunu ve sadece alışkanlığın getirdiği güç ve tecrübe ile savaştığını savunmaktadır. Ayrıca çıkar, intikam, tehdit gibi olguların insanın doğal yapısında doğuştan bulunmadığını, insanın ancak diğer insanlarla toplum içerisinde bulunduğunda diğerlerine karşı saldırma ve savaşı başlatma güdüsünde olabileceğini savunmaktadır (Rousseau, 1982: 108).

Savaş kavramına ilişkin tartışmaların Uluslararası İlişkiler disiplini içerisindeki kökeni ise M.Ö. 431-404 yılları arasında yaşanan Peleponnez Savaşlarına dayanmaktadır. Ancak esas itibarıyla egemen devlet olgusunun ve dolayısıyla yeni devlet anlayışının kabul edildiği 1648 Westphalia Antlaşması ile beraber savaş olgusunun disiplin içerisindeki yeri netleşmiştir. Bu tarihten itibaren savaş olgusu, imparatorluklar ve devletler arasında cereyan eden şiddet eylemi olarak tanımlanmıştır (Eker, 2015: 33). Kavramın ontolojik ve epistemolojik yapı nedeniyle sahip olduğu belirsizlik, Sun Tzu'nun "Savaş Sanatı" adlı eserinde "*Savaş, devlet için hayati önemi haizdir. Yaşam ya da ölümle son bulan bir sahadır ve hayatta kalmaya veya mahvolmaya giden bir yoldur*" şeklinde tanımlanmıştır (Tzu, 2018:5). Tzu'nun yanı sıra Carl von Clausewitz de savaşı politik olarak devam eden ilişkiler sürecinin başka araçlar kullanarak devam etmesi şeklinde ifade etmiştir (Clausewitz, 1975: 22). "Savaş Üzerine" adlı eseri ile Clausewitz savaş kavramını iki farklı şekilde açıklamıştır. Clausewitz, savaş olgusunu karşıt iradelerin birbirlerine karşı uyguladıkları şiddet olarak tanımlamıştır. Çatışma içerisinde olan iki taraf da "*Ben düşmanı ezmedikçe düşman beni ezebilir*" düşüncesiyle hareket ettiği için rakibine karşı üstünlük sağlama güdüsü ile eyleme geçmektedir. İki tarafın da aynı eğilim içerisinde olduğu durumda savaş hali tarafları

aşırılıklara iten bir yarışma haline bürümektedir. Clausewitz'in "mutlak savaş" olarak adlandırdığı bu durum, sınırsız şiddet halini içermektedir (Karaosmanoğlu, 2011: 10).

Savaş kuramları üzerine önemli çalışmaları olan ve iki dünya savaşını da görmüş Quincy Wright'ın 1942 yılında yayınladığı ve 1964 yılında gözden geçirilerek tekrar piyasaya sürülen "A Study of War" kitabında savaş şu şekilde tanımlamaktadır; "*Farklı ancak benzer birimler arasında şiddet içeren bir temas hali*". Yapılan tanım içerisinde savaş, ilkel iki kabile arasındaki mücadeleden modern iki devlet arasındaki mücadeleye kadar kapsamlı bir boyutu barındırırken şiddet temasının ve aynı türden birimler arasında gerçekleşiyor olmasının da vurgusu yapılmıştır. Ayrıca Wright, savaşı toplumların veya devletlerin barış araçları ile çözüme kavuşturamadıkları anlaşmazlıklar ve ulaşmak istedikleri hedefleri elde etmek için başvurulacak son yol olarak kabul etmektedir (Wright, 1941).

Savaş olgusu tarih boyunca hem toplumları hem de felsefe alanını etkileyen bir unsur olmasından dolayı savaşın kime karşı çıkartılabileceği, savaş esnasında nasıl davranılacağı, kimlerin savaş kapsamına alınacağı gibi konular "haklı savaş" kuramı bağlamında açıklanmıştır (Walzer, 2010: 24). Savaşın bir şekli olarak görülen haklı savaş, batı kültürüne göre siyasal çıkarları gerçekleştirmek söz konusu olduğunda, devletlerin zor kullanabileceği duruma binaen zor kullanımının bir haklı sebebe dayandırılması, sınırlarının belirlenmesi olarak tanımlanmaktadır (Ereker, 2004: 2). Bu bağlamda haklı savaş kavramının kökenlerine bakıldığında ilk olarak klasik Roma ve Yunan düşüncesinde ortaya çıkmasına rağmen esas şeklini Hristiyan teolojisi vasıtasıyla kazandığı görülmektedir. Doktrin, iki imparatorluk boyunca kiliselerde değişen şartların bir getirisi olarak ortaya çıkmıştır. Amaç, Hristiyanlığın yıkıcı bir din olduğu algısını yıkararak imparatorluğun resmi dini olarak kabul edilmesini sağlamaktır. Bu nedenle, devletlerinin günaha girmeden nasıl savaşacakları hususuna bir çözüm bulmak adına haklı savaş kuramını ortaya atmışlardır. Savaş sürecini haklı bir sebebe dayandırma arayışlarına ilk çözüm önerisi Saint Augustine tarafından getirilmiştir. Augustine'e göre savaşan devletlerden en az biri, savaşı haklı bir gerekçeye dayandırabiliyorsa o devlet savaşı başlatabilir veya savaşın tarafı olabilir (Claude, 1980: 87).

Saint Augustine'in ardından Thomas Aquinas, Martin Luther, Vitoria, Grotius, Pufendorf ve Bynkershoek başta olmak üzere pek çok ilahiyatçı, din adamı ve uluslararası hukukçu kuramın sınırlarını ortaya koyabilmek için çalışmalar yürütmüştür. Thomas Aquinas'ın haklı savaş kuramı, Augustine tarafından netlik kazandırılan üç temel esasa dayanmaktadır. Augustine'e göre; bir savaşın haklı savaş olabilmesi için ilk olarak savaşın bireyler bazında değil liderler bazında yürütülmesi gerekmektedir. İkinci olarak savaşın haklı bir gerekçesi olması gerekmekte ve üçüncü olarak ise savaşın haklı gerekçesinin kötülükten vazgeçip iyiliğe yönlendirmek esasına dayanması gerekmektedir. Aquinas, bahsi geçen üç ilkeyi geliştirerek bazı eklemeler yapmış ve haklı savaş kavramının tanımsal çerçevesini genişletmiştir. Augustine'e göre, zararın var olması savaş çıkartabilmek için yeterli bir sebep iken Aquinas'a göre savaşın haksız tarafında bulunan tarafta bazı kusurların da olması gerekirken, haklı savaş kuramında egemenlik kavramı bir çıkış noktası niteliğindedir. Bunun sebebi egemenlik vasfını liderin tanrıdan alıyor olmasından kaynaklanmaktadır. İlahi bir yetki ile egemenliği kullanan liderin, sahip olduğu vasıftan dolayı, vereceği savaşın ahlaki ve

dini normlara uygun olmasına dikkat edeceği algısı mevcuttur. Bu algıda orta çağda ulus devletlerin ortaya çıkması ile birlikte azalan kilise etkisinin bir getirisi olarak daha laik ve seküler öğretiler geçerlilik kazanmıştır (Dalar, 2008: 231).

Aquinas, haklı savaş teorisini tanımlarken, adalet kavramının temel çıkış noktası olarak alınması gerektiğini ifade etmiştir. Kuram, bir yasal koddan ziyade ahlaki bir doktrin niteliği taşıdığı için daha kapsamlı ve geniş ilkeler iyi ilkelere tercih edilebilmesine dayanmaktadır. Vitoria, İspanyolların, Güney Amerika bölgesindeki Kızılderililerin yaşadığı coğrafyanın fethedilmesinin haklı bir nedeni olduğunu iddia etmesiyle haklı savaş kuramına katkıda bulunmuştur (Vitoria, 2010). Pufendorf ise haklı savaş kuramına ülke borçlarını tahsil edilmesi için savaş çıkartılabileceği gerekçesini eklemiştir (Pufendorf, 1934). Ayrıca Francis Bacon da haklı savaşın, çok güçlenmekle tehdit eden yöneticileri zayıflatarak Avrupa dengesini koruma mücadelelerini içerdiğini savunması yönünden kavramın tanımlanmasına katkı sağlamıştır (Bacon, 1999). Kısacası, geleneksel haklı savaş doktrini, adaletsizliğin genel olarak düşünüldüğü ve büyük ölçüde tanımsız bırakıldığı ve askeri olarak tepki gösterenlere meşruiyet kazandıran önermeye çok yakın bir kavram niteliğindedir. Adaletsizliğin faillerine karşı direnmek veya onları devirmek için, intikam, yararlanma, tazminat istemek ve adaleti tesis etmek için savaşabilme anlayışı kuramın hâkim teorisidir (Claude, 1980: 87).

Haklı savaş kuramının gelişmesini sağlayan üç ana dönem olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki, Augustine'in ortaya attığı düşüncelerden orta çağın ilk yarısına kadar olan süreçte Hristiyanlığın ahlaki ve politik açıdan daha derli toplu bir hal kazandığı ve ülke liderlerinin adalet duygusuyla hareket ettiğinin kabul edildiği dönemdir. İkinci önemli zaman dilimi, orta çağdan 1945 yılına kadar geçen süreç içerisinde masum halkı korumak ve savaşa başvurma gerekçelerinin etik ve yasal dayanaklar çerçevesinde ele alındığı dönemdir. Üçüncü dönem ise İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan sürece tekabül etmekte ve bu süreç kuvvet kullanımı, savaşa başvurma gibi durumların tamamen yasaklandığı dönemi kapsamaktadır. Bahsi geçen bu üç dönem incelendiğinde Hristiyanlık dininin benimsenmesinin öncesinde Batı toplumlarında gelişmeye başlayan haklı savaş kuramının zaman zaman toplum içerisindeki genel kabullerden, zaman zaman da dini inanışlardan etkilendiği görülmektedir. Hristiyanlığı benimseyen batı toplumlarında daha pasifist konumda yer alan savaş olgusu, kilise öğretilerinin kabul edilmesi ve tanrı uğruna savaşların yapılabileceği vurgusu ile meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Batı'da yaşanan dini, siyasi ve toplumsal gelişmeler haklı savaş kavramının sekülerleşmesi ile beraber kavram üzerinde edilgen bir etkiye sahip bir hale gelmiştir (Eren ve Gürkaynak, 2015: 174).

Haklı savaş kavramına katkı sunan düşünürler tarafından şekillendirilen “jus ad bellum” ve “jus in bello” kategorilerine değinmek kavramın anlaşılabilirliği ve sınırlarının belirlenmesi açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda jus ad bellum, haklı savaşa ne zaman başvurulabileceğini belirtirken; jus in bello, çıkan savaşın meşru olarak nasıl devam ettirileceğini ifade etmek için kullanılmaktadır (Smith, 1998: 286). Ayrıca jus ad bellum kavramı, bir savaşın ortaya çıkması halinde hangi unsurların doktrin kapsamına gireceği

hususlarını belirlemek için kullanılmaktadır. Ancak belirlenen kriterler, değişen ülke liderleri ve her çağda ortaya çıkan düşünürler bağlamında değişiklik gösterebilmektedir. Buna rağmen *jus ad bellum* kavramı, bir savaşa başvurmanın haklı sebebinin sadece savunma amaçlı olabileceğini belirtmektedir. Kavram, hukuki otoritenin yani meşru savaş ilan etme yetkisinin hükümdara ait olduğunu belirtmekle beraber savaşın sınır genişletmek veya kişisel nedenler dışında kamu yararını esas alması gerektiğini ifade etmektedir (Orend, 2007: 573). Nitekim savaşa son çare olarak başvurulması gerektiğini ifade eden kavram, orantılılık esasına dayanarak savaşın tek amacının barışı tesis etmek olduğunu vurgulamaktadır. Savaşın sürdürülmesi ile alakalı olan *jus in bello* kavramı, orantılılık esası altında savaşta orantılı bir güç kullanımının olması, sivil halk ile savaşanların ayrılması gerektiğini vurgulamaktadır. Başlangıçta devletler tarafından yeterince önemli kabul edilmeyen kavram, savaşların cephe dışına çıkması, savaş alanlarının genişlemesi ve savaştan mağdur olan sivil halkın artması ile beraber önem kazanmıştır. Ayrıca kavram, modern dönem kapsamında da haklı savaş üzerine çalışan teorisyenlerin temel dayanağı olarak kabul edilmektedir (Dorman, 2016: 139).

Kavramın yakın dönem temsilcilerinden olan Michael Walzer, savaş üzerine yapılan tanımlamalarda savaşın tamamen ahlak dışı bir unsur olarak ele alınmasına karşı çıkmıştır. Bunun yerine hangi koşullar altında savaşa başvurulabileceğini birtakım kurallar vasıtasıyla açıklamayı uygun görmüştür. Bu bağlamda Walzer'in savaş kavramına getirdiği en önemli tanımsal yenilik; bireylerin vatandaşlık bağıyla bağlı oldukları devlet aktörünün onları şiddete yönlendirmesi ve yine bireylerin sahip oldukları özgür irade dışında savaşan kitleler haline dönüşmesi şeklinde bir tanımlama yapmasıdır. Savaş olgusunun, ölüm, insan hakları ihlali ve barbarlık gibi unsurları içermesi nedeniyle Walzer, kavramı kurallar ile sınırlandırılmış “normatif bir olgu” olarak değerlendirmiştir (Walzer, 2010). Nitekim Walzer'in, “normatif bir olgu” değerlendirmesi haklı savaş kuramının kapsamını belirleyen bir argümandır. Walzer, devletlerin ancak ihlal edilmemesi gereken kurallar bağlamında savaşılabileceği görüşünü savunmaktadır. Walzer'in haklı savaş kuramında etik unsurunu belirleyen ayırım; savaşan ve sivil ayırımının yapılmasına dayanmaktadır. Bu ayırmı Walzer, “legalist paradigma” çerçevesinde ele alarak uluslararası toplumun hukukuna, toprak bütünlüğüne ve siyasi egemenlik haklarına atıfta bulunmuştur. Nitekim Walzer'a göre haklı bir savaşın başlatılabilmesi için; meşru müdafaa, ağır insan hakları ihlallerinin yaşanması, önleyici savaş gibi unsurlar bağlamında mümkündür (Şahin, 2016: 124).

Haklı savaşın temel eksenleri olan *jus ad bellum* ve *jus in bello* kavramlarını Walzer, hem kavramların birliktelikleri ve ilişkileri yönüne hem de çatışmalı niteliklerine değinerek savaşa dair akıl yürütmenin merkezine oturtmuştur. Bu iki kategoriye meşruluk noktasında irdeleyen Walzer, savaşın ortaya çıkış sebeplerinin haklılığına dair inanış kuvvetlendikçe meşru savunma yöntemlerinin dışına çıkma ve savaşın yürütülüş biçiminde bir aşırılığa kaçma durumunun da kuvvetleneceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla savaşan taraflarda bulunan insanların sahip oldukları haklar, savaşa neden başvurduklarına dair sundukları nedenler bağlamında haklılıkları ile orantılı olarak artar ya da azalır görüşü, Walzer'in “en üst derecede olağanüstü durum” olarak adlandırdığı aşama ile ahlaki bir aciliyet durumuna

denk gelmektedir. Ayrıca Walzer, jus ad bellum ve jus in bello kavramları arasında yaşanan tartışmayı, savaşma yöntemlerinin meşruluğu sınırlamasının bir tarafa bırakılması ile çözüme ulaştırmış hatta sonlandırmıştır (Walzer, 2010). Geleneksel haklı savaş teorisi anlayışının yanında daha güncel bir bakış açısı sunan Walzer, ve beraberindeki haklı savaş teorisyenlerinin hemfikir oldukları konu: bir devletin savaşa girmesi hususu ahlaken kabul edilebilir argümanlar barındırabilir ve bu en azından ahlaki olarak haklı bir savaşın olabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca haklı savaş kuramının en temel amacı bir savaşın ortaya çıkmasını engellemektir. Eğer savaşın ortaya çıkması önlenemiyorsa en azından sebebiyet vereceği yıkıcılığın boyutunun en aza indirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla haklı savaş kuramına göre; savaşa izin veren nedenler oldukça sınırlı tutulmalı ve savaşmaya yönelik olan araçlar sınırlandırılmalıdır. Buradan da anlaşılacağı üzere haklı savaş kuramı, savaş yanlısı değil zalimliğin önüne geçerek insan haklarına önem verilmesini önceleyen bir kuramdır (Özdemir, 2022: 389).

Kavramın hukuksal boyutuna bakıldığında ise Grotius'un, haklı savaş kavramını uluslararası hukukun bir kuralı olarak ele almasının Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler Antlaşması'na zemin hazırlamış olduğu görülmektedir. Ancak 17. ve 19. yüzyıllar süresince devletlerin "raison d'état (devlet aklı)" anlayışı kapsamında kuvvete başvurma noktasında hiçbir sınırlayıcı unsurun olmaması nedeniyle Grotius'un haklı savaştan uzaklaşıldığı görülmektedir (Grotius, 2001). Grotius'tan geriye doğru gidilerek Cicero dönemine gelindiğinde barışın haklı olmayan nedenlerle bozulmasını engellemek adına savaşın tamamen yasaklandığı görülmektedir. BM Antlaşması kapsamında 17. ve 19. yüzyıllarda yaşanan Grotius'un haklı savaştan sapmalar Cicero'nun savaşı tamamen yasaklamasını yeniden baz almış ve gündeme taşımıştır. Dahası bu kural uluslararası hukukun temeli olarak kabul edilmiştir (Cicero, 1961). BM, Grotius'tan etkilenerek özellikle 19. yüzyılda meşru savunma dışında hiçbir sebebin savaş gerekçesi olarak sayılamayacağını belirtmiştir (Ata, 2014: 91). BM Antlaşması'nın 2/4 maddesi, BM üyesi olan devletlerinin tamamının başka bir devletin toprak bütünlüğüne ve siyasal bağımsızlığına karşı kuvvet kullanmasına karşı çıkmaktadır. Ancak BM Antlaşması'nın 51. maddesine göre kuvvet kullanma yoluna sadece meşru müdafaa ve Güvenlik Konseyi'nin yetkisi ile başvurulabilmesi hükmü yer almaktadır. Bu bağlamda 51. maddeye daha detaylı bakıldığında ise madde, meşru müdafaa halleri ile kuvvet kullanma noktasında bir istisna niteliği taşımaktadır. Maddeye göre meşru müdafaa durumuna başvurabilmek için silahlı bir saldırıya maruz kalmak şartı aranmakla beraber devletlerin kuvvet kullanma noktasında denetim organı niteliğinde olan Güvenlik Konseyine bildirme yükümlülüğü bulunduğunu da ifade etmektedir. Dolayısıyla BM Antlaşması, meşru müdafaa dışında kuvvet kullanımını yasaklarken esas itibarıyla haklı savaş prensiplerine göre değil yaşanan iki büyük savaşın ardından ortaya çıkan yıkımın yeniden yaşanmaması adına savaşı yasaklama yoluna gitmiştir (adalet.gov.tr, 2023).

2. RUSYA'NIN HAKLI SAVAŞ İDDİALARININ İLK ADIMI: KIRIM'IN İLHAKI

Rusya'nın bir haklı savaş gayreti içerisinde olup olmadığını açık bir şekilde ortaya koyabilmek için öncelikli olarak Kırım'ın ilhak edilmesi süreci ve bu bölgenin Rusya

açısından ne denli önemli olduğu hususuna değinmek gerekmektedir. Kırım yarımadasının yaklaşık olarak 700 yıllık bir geçmişinin bulunması dünya tarihi açısından bölgeyi jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemli bir noktaya taşımaktadır. Bu nedenle Kırım özellikle Rusya ve ABD gibi büyük devletlerin ilgisini ve dikkatini çeken pozisyonunu korumuştur (Konak, 2009: 84). Kırım'ı Rusya penceresinden önemli kılan bir diğer husus bölgenin Karadeniz Havzası içinde yer almasıdır. Kırım'ın sahip olduğu konum Karadeniz'de hâkimiyet belirtme noktasında kilit bir önem teşkil etmektedir. Ayrıca Kırım'a hâkim olarak Karadeniz Havzasının sahip olduğu jeopolitik unsurlar arasında olan enerji nakil güzergâhlarını yönetme egemenliğine erişme Rusya'nın iştahını kabartan bir durumdur. Dolayısıyla Rusya, Kırım üzerinde hâkimiyet kuran devletin bölgede yaşanan süreçlere müdahale edebilme noktasında elini kuvvetlendiren bir konumda olduğunun pek tabii farkındadır. Ayrıca Kırım sadece jeopolitik açıdan değil ekonomik ve askerî açıdan da Rusya için önem arz etmekteydi. Rusya donanmasının Karadeniz ayağı, Kırım'ın Sivastopol limanını üs olarak kullanmakta ve bunun için Ukrayna'ya kira ödemek durumundaydı. Ancak Kırım'ın ilhak edilmesi ile beraber kira anlaşması da feshedilmiştir. İki ülke arasındaki kira sözleşmesi, Sovyetlerin dağılmasının ardından ülkelerin sahip oldukları donanmaların 1997 yılı itibariyle pay edilmesinden itibaren Rusya donanmasını Ukrayna karasularında bulundurmasının karşılığı olarak 2014 yılında Kırım'ı ilhak edene kadar geçen süre zarfında geçerli olmuştur (Ağır, 2015: 34). Dolayısıyla Rusya bölgeye hâkim olmak adına çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Kırım'ı kendi topraklarına bağlama arzusu içerisinde olan Rusya'nın bu hedefleri 2014 yılında nihayete ermiştir. 2014 yılı itibariyle Kırım'ın ilhakı gerçekleşmiş ve bölge Rus toprağı halini almıştır (Konak, 2009: 84).

Rusya'nın ilhak gerekçelerine detaylı olarak değinmeden önce ilhaka giden süreç irdelenmelidir. Tarihsel sürece bakıldığında, 1654 yılından 1954 yılına kadar Kırım'ın özerk bir statüye sahip olduğu görülmektedir. 1954 yılına gelindiğinde 1654 yılında imzalanan ve Ukrayna'yı Rus Çarlığına bağlayan Pereyeslav Antlaşmasının 300. yılı olması münasebetiyle Kırım, Ukrayna'ya hediye edilmiştir. Tartışmalı konumunu günümüze kadar koruyan kararın neden verildiği üzerine yapılan araştırmalarda da fikir birliği bulunmamaktadır. Ortaya atılan fikirlerden bir tanesi, dönemin Sovyet lideri olan Kruşçev'in, Pereyeslav Antlaşmasının 300. yılı vesilesiyle Nazi işgali ve iç savaş gibi nedenlerle açlık ve kıtlık yaşayan Ukrayna'ya Kırım'ı vererek destek sağlamak istemesi olarak ifade edilmiştir (Kenez, 2006: 229). İkinci bir fikir ise ilk görüşe katılmayanlardan biri olan Andrew Wilson tarafından ortaya atılmıştır. Ona göre Kırım'ın Ukrayna'ya hediye edilmesinin sebebi Ukrayna'yı daha az Ukraynalılaştırmak için tasarlanan bir plan olduğu yönündedir. Burada esas amaç Kırım'da bulunan Rus nüfusunun Ukrayna'ya göç etmesi ve orada ülkenin demografik yapısında Rusya lehine değişiklikler yapacak olmasıdır. Ancak ortaya atılan iki teorenin de geçerliliği kanıtlanmamıştır. Üçüncü olarak, Kırım'a giden su vb. işaelerin halihazırda Ukrayna Sovyet'inden karşılanıyor olması söz konusudur.

Rusya'nın Karadeniz donanmasının Sivastopol'de bulunması iki ülke arasında zaman zaman gerilimlere yol açmış ve bu gerilimler 2014 yılında Kırım'ın ilhakı ve ardından gerçekleştirilen referandum ile sona erdirilmiştir. Bu bilgiler ışığında Rusya'nın haklı bir

savaş iddiasında bulunma gerekçelerine baktığımız da Ukrayna’da başa gelen liderlerin batı yanlısı politikalar izlemesi ve bu durumu Rusya’nın tehdit olarak algılaması ilk gerekçe olarak ifade edilebilir. Bu nedenle, Ukrayna’da seçimler ve başa gelen liderler Rusya için her zaman önemli olmuştur. Batı yanlısı Yuşenko’nun ardından Rusya yanlısı Yanukoviç’in başa gelmesi halk tarafından geçerlilik kazanmamış ve hileli bir seçim olduğu ileri sürülerek ülkede iç karışıklıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durum beraberinde 2004 yılında yaşanan Turuncu Devrim sürecini getirmiştir. İkinci bir devrim ise Kırım’ın ilhakinin hemen öncesinde Ukrayna’nın Bağımsızlık Meydanı olarak adlandırılan Maidan meydanında başlayan gösterilerle başlamıştır. İkinci devrimin nedeni, Turuncu Devrimin ardından tekrar başa gelen Yanukoviç’in AB yanlısı politikalardan vazgeçmesi ve ikili ortaklıkları sonlandırmasıdır. Devrimin ardından 22 Şubat 2014’te Yanukoviç’in ülkeyi terk etmesinden yaklaşık 5 gün sonra Rusya özel kuvvetlerini Kırım yarımadasına çıkartmıştır (İmanbeyli, 2014: 1). Böylece referanduma giden süreç başlamıştır.

6 Mart 2014 tarihinde Kırım Yasama Organı tarafından kabul edilen referandum kararnamesi iki seçenekli olarak hazırlanmıştır. Seçenekler; Kırım’ın Rusya ile yeniden birleşmesini onaylıyor musunuz? Kırım, Ukrayna’nın bir parçası mı? şeklinde iki adet sorudan oluşmaktaydı. 16 Mart tarihinde yapılan referandum sonucunda ilk seçenek yani Kırım’ın Rusya’ya yeniden bağlanması seçeneği yüzde 96,77’lik bir oranla kabul edilmiştir. Ancak Ukrayna bu referandum sürecinin uluslararası hukuka aykırı olduğu ve bu durumun bir devletin içişlerine karışmak olduğunu ifade ederek referandum sürecine itiraz etmiştir. Bu bağlamda, Ukrayna’nın itirazı Anayasa Mahkemesi, Avrupa’da Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Avrupa Konseyi Venedik Komisyonu (Venedik Komisyonu) tarafından haklı bulunarak referandumun Ukrayna Anayasasına aykırı olduğunu kabul etmişlerdir. Bu nedenle, Kırım’daki referandum, başka yerlerdeki yani sömürge konumunda olan bölgelerdeki uluslararası aktörler tarafından onaylanan veya Rusya’nın rızasıyla gerçekleşen plebisit tatbikatlarından farklı bir yapı arz etmekteydi.

17 Mart 2014’te, referandumdan bir gün sonra, Rusya Federasyonu Başkanı, Kırım Cumhuriyeti’nin Tanınmasına Dair Kararnameyi imzalamıştır. Rusya Federasyonu Hükümeti, Devlet Duması ve Federasyon Konseyi, 18 Mart 2014’te yerel Kırım kurumlarının Rusya Federasyonu’na katılmayı teklif ettiği ve Kırım Cumhuriyeti’nin Rusya Federasyonu’na kabulüne ilişkin bir anlaşma imzalamıştır. Yine 18 Mart 2014 tarihinde, Federal Anayasa Kanununun kabul edilmesinden üç gün önce, Rusya Devlet Başkanı, Kırım Cumhuriyeti’nin Rusya Federasyonu’na Katılımı Anlaşması’nın anayasaya uygunluğunu doğrulama talebini Rusya Federasyonu, Anayasa Mahkemesine iletmıştır. 19 Mart’ta, Anayasa Mahkemesi, anlaşmanın “imzalama, akdedilme ve yürürlüğe girme usulü bakımından Rusya Federasyonu Anayasası’na aykırı olarak değerlendirilemeyeceği” sonucuna varan bir karar almıştır. Kırım’ın Rusya Federasyonu’na ilhaki, 21 Mart 2014 tarihli Federal Anayasa Kanunu’nda Rus hukukunun amaçları doğrultusunda resmileştirilmiştir. İlhak, Moskova, Simferopol ve Sivastopol’da bir kutlama silah selamı ile birlikte yapılmıştır (Grant, 2017: 71).

Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi sürecini bir fırsat olarak gören ve Ukrayna'nın Rusya sınırında yer alan Karkov, Lugansk, Donetsk, Donbas, Mariupol şehirlerinde etnik Ruslar ayaklanmaya başlamıştır. Ayaklanmalar ilk aşamada siyasi bir ayrılıkçı girişim olarak başlamasına rağmen, 6 Şubat 2014 tarihi ile silahlı bir mücadele boyutunu almıştır. Halk “NATO’yu ve AB’yi istemiyoruz” sloganları ile sokağa çıkarak hükümet binalarına baskınlar düzenlemiştir (Cabbarli, 2016: 111). İstikrarlı bir ülke kurmak hedefinde olan Ukrayna'nın iç siyasetinde her daim önemli rolü olan; Rusya, AB ve ABD aktörleri, özellikle seçim süreçlerinde kendilerini göstermektedir. Bu perspektiften bakıldığında 2014 yılında vuku bulan Doğu Ukrayna sorununun arka planında 2004’te yaşanan Turuncu Devrim’in oluşturduğu dinamiklerin 2013 yılının kasım ayında Devlet Başkanı Yanukoviç’in, AB Ortaklık Anlaşmasını ertelemesine sebebiyet vermesi yer almaktadır. Ülke içerisinde batı yanlısı olarak bilinen kitlenin protesto hareketlerini sonlandırma noktasında başarısız olan Yanukoviç, ülkeyi terk etmiş ve Batı yanlısı bir iktidar başa gelmiştir. Ardından, Rus nüfusunun yoğun olduğu Donbass (Donetsk ve Lugansk) bölgesinde Moskova destekli güçler ile Batı destekli güçler arasında çatışmalar başlamıştır (Kaçmaz, 2020: 160). Ukrayna Hükümeti, olaylar karşısında hakimiyeti sağlama noktasında eksik kalmasından dolayı 2014’un yaz aylarında seferberlik ilan etmiştir. Bu şekilde çatışmaların önünün alınabilmesi sağlanmış ancak 7 Nisan’da Donetsk, 28 Nisan’da Lugansk “Halk Cumhuriyeti” olduklarını ilan etmişlerdir. Bu bağlamda, 11 Mayıs’ta bir referandum süreci başlamıştır ki bu sürece Rusya tarafsız kalmayarak destekleme girişimlerinde bulunmuştur. Bu durum sürecin hızlanmasında etkili olarak 24 Mayıs 2014’te Donetsk ve Luhansk Halk Cumhuriyetleri Halk Birliği Cumhuriyeti adıyla birleştiklerini açıklamışlar ve çok geçmeden Birliğin adının Novorossiya (Yeni Rusya) olarak değiştirildiğini bildirmişlerdir. Ukrayna’nın doğusunda olaylar devam ederken, Putin Paris’e yaptığı ziyaret kapsamında görüştüğü İngiltere ve Fransa devlet başkanlarına, Ukrayna’daki seçim sürecine saygılı olduklarını ve yeni gelen hükümet ile çalışacaklarını ancak Kırım konusu tarihi Rus toprakları bağlamında ayrı bir anlam ifade ettiği için farklı bir strateji yürütemeyeceklerini ifade etmiştir (Bingöl, 2014: 22).

Doğu Ukrayna sorunu bağlamında ve Kırım’ın ilhakı noktasında Rusya’nın savunduğu haklı savaş iddiası ise “tarihi Rus toprakları” tezi ve “Rus Dünyası” teorisinden kaynaklanmaktadır. Bu iki teori neo-empyralist konsept adı altında savunulmaktadır. İki teorisinin geliştirilmesi noktasında önemli girişimleri olanların başında Aleksandr Dugin gelmektedir. Dugin, Avrasyacılık düşüncesini “üçüncü yol” olarak sunmuş ve Rusya’nın ideolojik tartışmaları ülkenin dışına çıkmıştır (Dugin, 2005). Dugin’in dışında Moskova’nın Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleri Enstitüsü Başkanı olan Konstantin Zatulin, enstitüyü eski Sovyet topraklarında Rus çıkarlarının belirlenmesi ve bilimsel zemine oturtulması amacıyla kurmuştur. Rusya’nın, Kırım’ın ilhakında dayanak olarak gösterdiği bu iki teoriyi Rus neo-empyralizminin genişlemeci, aşırı-milliyetçi politikalarının ve revizyonist girişimlerinin bir bütünü olarak açıklamak mümkündür. Rusya’nın ileri sürdüğü teoriler, bölünmüş Rus halkı fikrinin kabul edilemeyeceğinden kaynaklanmakta ve bu halkların tek bir siyasi çatı altında birleştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Rus birliğinin ve güçlü bir

devlet olarak varlığını sürdürmenin tek koşulu olarak “Rus dünyası” teorisi kabul edilmektedir. “Rus dünyası” kavramı batıya karşı duyulan tepkiyi ifade etmenin yanı sıra demokratik değerlere dair karşıtlığı da içermektedir. Dolayısıyla bu kavramı destekleyenler arasında hem aşırı sağcılar hem de aşırı solcular bulunmaktadır. Zıt görüşe sahip ideolojileri birleştiren ortak düşman algısı kapsamında sağcı ve solcuların her şeyden önce Batı karşıtı ve antidemokratik görüşü savunmalarıdır. Bu çerçevede askeri bir güç kullanmak gerekse dahi Rus halklarının bölünmüş olma durumlarına son verilmesi gerektiğini savunmakta ve bunu yegâne hedef olarak benimsemektedirler (Morkva, 2021: 381).

Kırım’ın ilhak edilmesinden sonra 2014 yılının 18 Mart’ın da devlet başkanı Putin, Rusya Federasyonu Federal Meclisi’nde yaptığı konuşmada “tarihi Rus toprakları” ve “Rus Dünyası” vurgusu dikkat çekmiştir. Bu konuşma kapsamında Putin, neo-emperyalist görüşünü siyasi programı içerisinde dünya kamuoyunu sunmuştur. Putin’in ortaya koyduğu vizyona göre Ukrayna devleti “yapay bir varlık” olarak kabul edilmektedir. Bu kapsamda Ukrayna’nın güney doğusunda yer alan bölge ve Kırım’ın tarih boyunca etnik Rus halkına ev sahipliği yaptığı ve bu bölgelerin Ruslara ait olduğu vurgusu yapılarak geçmiş devlet liderlerinin yanlış stratejileri bağlamında bu toprakların Ukrayna’ya verildiği ve dolayısıyla buraların Rusya’nın elde etmesi gereken yerler olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Putin yaptığı konuşmada “Kırım’ın insanların gönüllerinin derinliklerinde hep Rusya’nın bir parçası” olduğu cümlesini kurmuştur (BBC, 2014). Putin’in bu cümlesi, esas itibarıyla bölgede haklı savaş unsurlarını kullandığını dile getirmek amacı ile kurulmuştur.

3. RUSYA’NIN HAKLI SAVAŞ İDDİALARININ SON AYAĞI: UKRAYNA SAVAŞI

Rusya ve Ukrayna arasında yaşanmakta olan savaşın Rusya açısından bir haklı savaş niteliği taşıyıp taşımadığını analiz edebilmek adına tarihsel arka planını ele almak gerekmektedir. 20. yüzyılda yaşanan Bolşevik Devrimine kadar Ruslar ve Ukraynalılar diğer pek çok etnik kimlikle beraber aynı imparatorluk altında yaşamayı başarmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki Rus milliyetçiliğinin gelişim göstermesinde Kiev Knezliği büyük bir rol üstlenmektedir. Dolayısıyla Ukrayna topraklarının hakimiyet altına alınması ve bu bölgenin güvenliğinin sağlanması ve bölgedeki Rus kimliğinin korunması Rusya açısından öncelikli bir hedef niteliği taşımıştır (Tüysüzoğlu, 2011: 63). Ayrıca “Büyük Rus Ulusu” projesi kapsamında Slav ırkına mensup ulusları bir çatı altında toplama düşüncesine sahip olan Rusya için Ukraynalılar ile Beyaz Ruslar oldukça önemli kabul edilmektedir. Ancak Rusya’nın bu hedeflerine karşılık Ukraynalılar, bağımsız bir Ukrayna kurma hedefinde olmuşlardır. Bu açıdan bakıldığında iki devlet arasında çıkan savaşın temel nedeni; etnik olarak Ukrayna’nın bölünmüş bir yapı arz etmesi olarak gösterilebilir (Kurt, 2020: 3).

Rusya açısından Ukrayna’yı vazgeçilmez kılan bir diğer önemli sebep yukarıda da bahsedildiği üzere ülkenin sahip olduğu jeopolitik konumdur. Ülkenin Rusya’nın güneye açılan kapısı konumunda olması ile Karadeniz’e çıkış sağlama ve bölgede hakimiyet belirtme noktasında önemli bir noktada bulunması, Rusya açısından ülkenin vazgeçilmezliğini arttırmaktadır (Dönmez, 2023: 118). Ayrıca Halford Mackinder’in ortaya attığı “Heartland Teorisi” yani bilinen adıyla “Kara Hakimiyet Teorisine” göre dünya

hakimiyeti noktasında önem arz eden Avrasya coğrafyasının Batı ile Rusya arasında bir rekabet alanı oluşturması münasebetiyle ve tampon devlet olarak Ukrayna'nın öne çıkması son derece önemlidir (Özey, 2017: 97). Ukrayna'nın bir diğer jeopolitik önemi, Rusya'nın Balkanlara ve Doğu Avrupa'ya açılan kapısı olma özelliğine sahip olmasıdır. Nitekim genel bir pencereden bakıldığında, Rusya açısından Ukrayna'nın hem güneye hem de batıya açılan önemli bir kapı özelliği taşıması ülkenin vazgeçilmezliği arttırmaktadır. Brzezinski'de, Ukrayna'nın jeopolitik önemini vurgulamak adına ünlü “Satranç Tahtası” tezinde Ukrayna'nın yeni ve önemli bir alan olduğunu ve dolayısıyla Rusya'nın Ukrayna'yı kaybetmesi halinde “Avrasya İmparatorluğu” kurma hedeflerine veda etmesi gerektiği ifadelerini kullanmıştır (Brzezinski, 2005: 57-58). Teoriler ve bilim insanlarının görüşleri bağlamında bakıldığında da Ukrayna'nın Rusya için önemi anlaşılmaktadır.

Ukrayna açısından Rusya ile olan bağlar ele alındığında ise yaklaşık olarak 44 milyon nüfusa sahip olan ülke içerisindeki etnik unsurlar arasında yüzde 77'lik oranda Ukraynalıların bulunmasının yanı sıra, yüzde 17'lik bir oranla en fazla Ruslar bulunmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023). Dolayısıyla, etnik yakınlık ve bağlılık Ukrayna açısından da inkâr edilemez bir noktadadır. Bu noktada, Ukraynalıların “küçük Ruslar” olarak anılması da etnik yakınlığı gözler önüne seren bir husustur (CIA, 2023). Ukrayna'nın etnik olarak bölünmüş bir yapıda olması, iki ülke arasındaki coğrafi ve etnik yakınlık ve Ukrayna'nın sahip olduğu jeopolitik önemin yanı sıra Rusya ve Ukrayna arasındaki gerilimin tırmanması 2014 yılında AB ve Ukrayna arasında imzalanan Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Alanını İçeren Ortaklık Anlaşmasına dayanmaktadır. 1 Eylül 2017 itibariyle yürürlüğe giren anlaşma bağlamında, Ukrayna'nın Batı ile yaptığı ticaret hacmi artarak ülke ekonomisi büyüme göstermiştir. Ekonomik olarak güçlenmeye başlayan Ukrayna, siyasi olarak da Rusya'yı dengelemek istediği için ABD ve dolayısıyla NATO ile ilişkilerini güçlendirme yoluna gitmiştir. Nitekim dönemin ABD Başkanı Clinton'ın dış politika hedefleri arasında Avrasya coğrafyasında yer alan doğu-batı ve kuzey- güney yönlü enerji ve ticareti kontrol altında tutma politikasının yer alması Ukrayna'yı ABD açısından önemli bir noktaya taşımıştır. Dolayısıyla bu devletin Rusya ile yakın ilişki içerisinde olması ya da Rusya hakimiyet altında olması ABD tarafından istenmeyen bir neticedir (Torbakov, 2001: 305).

Rusya ve Ukrayna arasında yaşanan savaş, 1962 yılında yaşanan Küba Füze Krizi'nden bu yana en tehlikeli çatışma ve Avrupa'da İkinci Dünya Savaşından beri yaşanan en büyük askeri eylem olarak nitelendirilmektedir. Bu tanımlamalar, bölgede yaşanan krizin ehemmiyetini ve tehdit ettiği güvenlik algılarını ortaya koymaktadır (Euronews, 2022). Bu bağlamda, Ukrayna ve Rusya arasında yaşanan sorunun ilk kıvılcımlarının atıldığı noktadan günümüze kadar yaşanan sürece Rusya perspektifinden bakılarak bir analiz yapılması gerekmektedir. İki ülke arasındaki savaşı Putin'in başlattığı gerçeği tartışmasız bir durumdur. Ancak buradaki esas husus Putin'in bu hamleyi neden yaptığı, bu hamlenin altında yatan sebeplerin neler olduğu hususudur. Batı dünyasında Putin'in neden böyle bir atakta bulunduğu dair ana akım bir görüş bulunmaktadır. Batı'nın görüşüne göre Rusya, Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu sınırların da ötesinde bir Rusya yaratma arzusunadadır. Dolayısıyla bu hedefine ulaşmak için irrasyonel ve saldırgan politikalar yürütmektedir

(Mearsheimer, 2022). Bu görüşe göre yaşanan savaşın tek suçlusu ve haksız bir savaş argümanı yürüten devletin Rusya olduğu ileri sürülmektedir. Ancak bu bilginin doğruluğu tartışmalıdır.

Rusya'nın ve özellikle Putin'in savaşın henüz başlangıç aşamasındaki söylemelerinde dört gerekçe savaşa başvurma nedeni olarak gösterilmektedir. Bu gerekçelerin ilki; savaşın başlamasından hemen önce Moskova haber ajansları tarafından, Ukrayna'nın Luhansk Halk Cumhuriyeti'nin egemenliği altında bulunan bölgelere havan saldırısı düzenlediğine dair iddialar öne sürmesi olarak sayılmaktadır. Ancak Ukrayna, tam tersi bir açıklama yaparak Rus birliklerinin kendilerine ateş açtığını belirtmiştir. İkinci bir gerekçe olarak; savaştan bir gün önce Putin, Ukrayna'nın Donbas bölgesinde bulunan Rus vatandaşlarına soykırım yaptığı ve bu nedenle bölgeye müdahale etmesi gerektiği gösterilmektedir. Putin'in 23 Şubat'taki konuşmasında üçüncü olarak sunduğu gerekçenin temeli, 2014'te Ukrayna'da yaşanan devrime dayanmaktadır. Ukrayna devrimindeki radikal sağcılardan güç alan Putin, Ukrayna yönetiminin içerisinde Neo-Nazi unsurların bulunduğunu ve bunların ancak Rusya tarafından düzenlenen askeri operasyonla temizleneceğini ifade etmiştir. Ayrıca Putin'in 21 Şubat tarihinde yaptığı konuşmasında "Ukrayna Rusya için sadece komşu bir ülke değil, aynı zamanda tarihin bir parçasıdır, Ukraynalılar yoldaşlarımız ve akrabalarımızdır" ifadeleri bu durumu bölgeye müdahale etmesinin dördüncü gerekçesi olarak göstermiştir (Independent, 2022).

Devam etmekte olan savaşın başlıca sorumluları arasında Rusya'nın yanı sıra NATO ve ABD'nin de sayılması gerekmektedir. İleri sürülen bu tezin perde arkasını dolduran sebeplerin başında sayılabilecek olan ilk neden; krizin bugünkü duruma kadar tırmanacağını sinyali olarak kabul edilen George W. Bush'un, Nisan 2008 yılında gerçekleştirilen NATO'nun Bükreş Zirvesinde, Ukrayna ve Gürcistan'ın örgüte üye olacağını duyurması hamlesidir. Bu beyan Rusya için kabul edilebilir bir beyan niteliği taşımamakla beraber ülkenin çevrelenmiş olma hissini arttıran bir hamle olarak kabul edilmiştir (Ankasam, 2023). Dolayısıyla ABD'nin açıkladığı bu kararı, Rusya varoluşsal bir tehdit olarak nitelendirmiş ve hemen ardından bu durumu engelleyeceğini ifade eden açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca Putin "*Ukrayna NATO'ya katılırsa, Rusya ile NATO arasında savaş çıkar*" ifadelerini kullanarak Ukrayna ve NATO ülkelerini sert bir dille uyarmıştır (Euronews, 2022). Ancak ABD, Rusya açısından kırmızı çizgi olarak kabul edilen Ukrayna konusunda geri adım atmamaya Ukrayna'yı Rusya sınırında Batılı bir kale yapmak adına daha da ileri giden girişimlerde bulunmaya devam etmiştir. ABD'nin benimsediği bu stratejinin iki unsuru bulunmaktadır. Bunlar; Ukrayna'yı AB ile yakınlaştırmak ve ülkeyi ABD yanlısı bir demokrasi haline dönüştürmektir. ABD'nin stratejilerini gerçekleştirmek adına ilk hamlesi Şubat 2014'te ABD tarafından desteklenen bir ayaklanma olarak, Ukrayna'nın Rusya yanlısı Cumhurbaşkanı Yanukoviç'in ülkeyi terk etmesini sağlamak olmuştur (Diyarbakırlıoğlu, 2020: 215). Rusya ise buna karşılık olarak Ukrayna'nın doğusundaki Donbass bölgesinde başlayan bir iç savaşın alevlenmesine de yardımcı olmuştur.

İç savaşın temeli 2013 yılında Avrupa Birliği ile imzalanma sürecinde olan Ortaklık Anlaşması'nın Rusya tarafından engellenmesine dayanmaktadır. İç savaşın Kırım'ın ilhakına sebebiyet vermesine giden süreç yukarıda ele alınmıştır. Ancak konu bütünlüğünü sağlamak adına tekrar ele alınması elzemdir. Bu bağlamda, Kiev'de başlayan gösterileri Ukrayna polisinin sert müdahaleler ile bastırmaya çalışması krizin yayılmasına sebebiyet vermiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı Yanukoviç'in istifasını isteyen protestocuları tarafına çekmeyi başaramayan Yanukoviç, ülkeyi terk ederek Rusya'ya sığınmıştır (Bingöl,2014: 16). Yanukoviç'in ardından kurulan geçiş hükümetinin ulus-devlet bağlamında belirlediği stratejiler Rusya tarafından benimsenmemiştir. Nitekim Rusya, Kırım'daki Ruslara baskı yaparak bölgede bir referandum sürecine gidilmesine ön ayak olmuştur. 26 Şubat 2014 tarihinde referandum sürecini destekleyenler ile desteklemeyenler Simferepol meydanında karşı karşıya gelmiştir.16 Mart'ta gerçekleşen referandumdan yüzde 96'lık bir oranla Rusya'ya bağlanma kararı çıkmıştır. 18 Mart tarihinde Kırım'ın resmi olarak Rusya'ya bağlanması 6 Nisan 2014 yılında yaşanan Donbas Krizini tetiklemiştir. Kısa süre içerisinde ilerleme kaydeden ayrılıkçılar 11 Mayıs 2014'te yapılan referandum neticesinde Donetsk Halk Cumhuriyeti (DHC) ve Luhansk Halk Cumhuriyeti olarak kurulduklarını ilan etmişlerdir. Referandumu ve bağımsızlık sürecini Ukrayna reddederken; Rusya yerel halkı desteklediğini belirtmiştir (Uyaniker, 2018: 151).

Çatışmaların devam ettiği dönemde Malezya Havayolları'na ait bir yolcu uçağının Donbas Bölgesi'nde düşürülmesi nedeniyle Rusya suçlanmış ve iki ülke arasındaki gerilim artmıştır. Sürecin neticesi bağlamında Temmuz 2014'te iki ülke arasında "Minsk I" adıyla anılan barış görüşmeleri süreci başlamıştır. Görüşmelere Rusya, Ukrayna, DHC, LCH ve AGİT temsilcilerinin katılması ile ateşkes sağlanmıştır. Ancak bu ateşkes süreci yalnızca 5 gün sürmüştür. 2015 yılının ocak ayında "Minsk II" adıyla yürütülen barış görüşmeleri başlamıştır. AGİT temsilcilerine ek olarak Fransa ve Almanya'nın yer aldığı "Minsk II" görüşmeleri tıpkı "Minsk I" gibi kısa süreli bir ateşkes sağlamıştır (Koçak, 2015: 20). Donbas Bölgesi özelinde devam eden çatışmalar iki ülke arasında krizi tırmandırmaya devam etmiştir.

Tırmanan kriz hamlelerinde bir sonraki büyük hamle, Ukrayna'nın fiili olarak NATO üyesi haline gelmesi ve Trump yönetiminin 2017 yılı itibariyle Kiev'e savunma silahları satmaya karar vermesidir. Süreç, Rusya tarafından "neyin savunması?" sorusunu gündeme getirmiştir. Kiev'e satılan savunma silahları Moskova ve Donbas bölgesindeki müttefikler tarafından saldırgan bir hamle olarak kabul edilmiştir. Ancak Rusya'nın bu durumu tehdit olarak algılaması NATO üyesi ülkeler açısından çok fazla dikkate alınan bir durum olmamıştır. Ayrıca ABD dışındaki diğer NATO ülkeleri de Ukrayna'ya silah göndererek, silahlı kuvvetlerini eğiterek ve ortak hava ve deniz tatbikatlarına katılmasına izin vererek Rusya aleyhine kabul edilebilecek bir harekete girişmiştir. Rusya'ya karşı yapılan hamleler bunlarla sınırlı kalmamış Temmuz 2021 tarihinde Ukrayna ve Amerika, Karadeniz bölgesinde 32 ülkeden donanmanın katıldığı büyük bir deniz tatbikatına ev sahipliği yapmıştır. "Sea Breeze Operasyonu" olarak adlandırılan operasyon, Rusya'yı, kendi

kararuları olarak kabul ettiği bölgeye kasten giren bir İngiliz deniz destroyerine ateş açmaya itecek kadar kıskırtan bir hamle olmuştur (Mearsheimer, 2022).

Yaşanan süreç içerisinde Rusya'nın aslında bir haklı savaş süreci yürüttüğü ve bunun sadece bir iddia olmasının ötesinde bir durum olduğunu ortaya koyabilmek adına Trump döneminin ardından devam eden sürece bakılması gerekmektedir. Ukrayna ile ABD arasındaki ilişkiler Biden hükümeti döneminde de devam ederek iki ülke arasındaki bağlar daha belirgin bir nitelik kazanmıştır. İki ülke ilişkilerindeki belirginlik Kasım ayında ABD Dışişleri Bakanı Antony Blinken ve Ukraynalı mevkidaşı Dimitri Kuleba tarafından imzalanan ve önemli bir belge olan "ABD-Ukrayna Stratejik Ortaklık Şartı" ile ortaya konulmuştur. Bu ortaklık şartının amacı Ukrayna'nın Avrupa ve Avrupa-Atlantik kurumlarına tam entegrasyon için gerekli derin ve kapsamlı reformları uygulamasına olan bağlılığının altını çizmekti. Belge açıkça Ukrayna-ABD stratejik ortaklığını güçlendirmek için Başkanlar Zelensky ve Biden tarafından verilen taahhütler üzerine inşa edilmiş ve iki ülkenin "2008 Bükreş Zirvesi Deklarasyonu" tarafından yönlendirileceği vurgulanmıştır (Gray, 2023). Dolayısıyla Moskova, bu gelişmeleri kabul edilebilir bulmamış ve Ukrayna sınırına asker yerleştirmeye başlamıştır.

Süreç, Rusya'nın aralık ayında tam anlamı ile bir diplomatik soğukluğu hızlandırmasına sebebiyet vermiştir. Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un yaşanan süreç için "*kaynama noktasına ulaştık*" ifadelerini kullanmıştır. Bu bağlamda savaş öncesi bir adım olması adına Rusya, Ukrayna'nın kesinlikle NATO'nun bir parçası olmayacağına ve ittifakın 1997'den beri Doğu Avrupa'da konuşlandığı askeri varlıkları kaldıracağına dair yazılı bir garanti talep etmiştir. Ancak Rusya'nın talepleri ABD tarafından herhangi bir karşılık görmemesinin yanı sıra Ukrayna ile yaşanan süreçte herhangi bir geri adım atılmayacağı açıklanmıştır. Dolayısıyla Rusya açısından herhangi bir müzakere yürütecek ya da diplomatik bir süreç başlatacak bir durum kalmadığı için Ukrayna'yı işgal etme süreci başlatılmıştır (Mearsheimer, 2022). Ayrıca tarihsel olarak bakıldığında özellikle 1997 yılı itibarıyla bariz bir şekilde göze çarpmaya başlayan NATO'nun genişlemesi, Rusya tarafından hoş karşılanmamış ve çevrenme hissini tetiklemiştir. 2021 itibarıyla genişleme girişimlerini Ukrayna üzerinde arttıran NATO bağlamında Rusya, Ukrayna'yı askeri bir birliğe katılmaması hususunda uyarmıştır. Ancak NATO ve Ukrayna'nın Rusya'yı dikkate almayarak attığı adımlar neticesinde Rusya karşı atak olarak bağımsızlıklarını ilan eden Donetsk Halk Cumhuriyeti ve Luhansk Halk Cumhuriyetini 21 Şubat 2022 tarihinde tanımış ve hemen ardından bölgeye asker göndermiştir. Yaşanan bu durum, Rusya tarafından savaşın başlatılacağına dair verilen ilk sinyal olarak okunabilir. Nitekim öyle de olmuştur. 24 Şubat 2022 tarihine gelindiğinde Doğu Ukrayna üzerine askerî harekât başlamıştır (Setav, 2022).

Ardından Rusya ile sınır olan AB ülkeleri ve ABD'nin uygulamak istediği stratejinin bir adımı olarak yaptırımlar süreci başlamıştır. Aslına bakıldığında yaşanan süreç, Soğuk Savaş dönemine vurgu yapan bir nitelik arz etmektedir. Güncelliğini koruyan savaş kapsamında ülkeler Rusya destekçileri ve ABD destekçileri olarak ikiye bölünmekte ve iki kutupluluk görünmezlik boyutundan görünürlük boyutuna taşınmaktadır. Elbette ki bu benzetme yapılırken Soğuk Savaş süreci kadar keskin bir ayırımdan bahsedilmemektedir.

Küreselleşen dünya ve liberal ekonomilerin hâkimiyet kazanması ile ülkeler arasındaki bağlar pek çok farklı dinamiğe bağlı durumdadır. İki ülkenin birbirine karşı kesin bir taraf tutması dolayısıyla zor bir niteliktedir. Ancak süreç keskin olmasa da benzerlik taşımakta ve Ukrayna- Rusya özelinden ziyade ABD ve Rusya minvalinde bir destekleme süreci yaşanmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere savaşı resmi olarak Rusya başlatmıştır ancak savaşın perde arkası Rusya'yı bu hamleyi yapmaya iten bir periyod oluşturmuştur. AB ve ABD'nin kamuoyunu etkili kullanması ve diğer devletlerle olan ikili ilişkilerini devreye sokması ile Rusya'ya karşı bir ambargo ve yaptırım süreci başlatmışlardır. Ekonomik olarak çöken bir devletin askeri bir mücadeleyi etkin bir şekilde yürütemeyeceği varsayımından hareketle ABD, Rusya'ya uygulanan yaptırımların başat gücü olmuştur (İstikbal, 2022).

ABD'nin yanı sıra AB ülkelerinden Rusya'ya yönelik yaptırımların başlatılması ile beraber özellikle Avrupa Komisyonu'nun açıkladığı verilere göre Şubat 2022'den bu yana AB, Rusya'ya 43,9 milyar Euro'dan fazla ihraç edilen mal ve 91,2 milyar Euro'dan fazla ithal ürünü yasaklamıştır. Bu oranlar, 2021 verileri ile kıyaslandığında ihracatın yüzde 49'unun, ithalatın ise yüzde 58'inin yaptırıma tabi olduğu anlamına gelmektedir (Europa.eu, 2023). 2021 yılında Rusya'ya 12,6 milyar £ (15,4 milyar \$) değerindeki altın ihracatı da 2022 yılında aralarında İngiltere ve ABD'nin de bulunduğu ülkeler tarafından yasaklanmıştır. İngiltere hükümeti 2022'nin şubat ayında benzer bir tedbir planı açıklayarak Rusya'nın 604 milyar dolarlık döviz rezervinin 350 milyar dolarını (275 milyar £) kestğini ifade etmiş ancak Mayıs 2023'te bunu uygulamayacağını açıklamıştır. Rusya'ya uygulanan yaptırımlar yalnızca bankacılık teknolojileri üzerinden uygulanan SWIFT sisteminden çıkarılması şeklinde yapılan yaptırımlarla kalmayarak aralarında McDonald's, PepsiCo, H&M ve Adidas gibi global markaların bulunduğu 1000'den fazla uluslararası şirketin Rusya'da çalışmayı durdurması ile devam etmektedir. Ayrıca ABD, İngiltere, AB ve Kanada hava sahasından tüm Rus uçuşlarının yasaklanması gibi ciddi yaptırımlar uygulamaktadır. Bunların dışında Rusya'ya lüks mal ihracatı yasağı da getirilmiştir (spglobal.com, 2023).

Rusya'ya uygulanan yaptırımların esas amacının Rusya'yı ekonomik olarak çökerterek yönetilmesi kolay bir ülke haline getirmek olduğunu söylebilir. Ekonomik çöküntünün bir getirisi olarak da savaş sürecinin sona erdirilmesi planlanmaktadır. Nitekim bunun doğru bir strateji olduğunu söylemek de mümkündür. Bakıldığında Rusya'ya uygulanan yaptırımlar bağlamında ülkede fiyatların genel seviyesinde hızlı bir yükseliş yaşanmıştır. Bunun bir getirisi olarak da insanlar bankalardan paralarını çekme eğiliminde olmuşlardır. Ancak tüm bunların yanı sıra Uluslararası Para Fonu (IMF), Rusya ekonomisinin 2023'te yüzde 0,7 oranında büyüyebileceğine inandığına dair açıklamalarda bulunmuştur. Bunun nedeni, Uluslararası Enerji Ajansı'na (IEA) göre Rusya'nın günde 8,3 milyon varil petrol ihraç etmesidir; bahsi geçen miktar Nisan 2020'den bu yana en yüksek seviyedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki Rusya'nın en büyük ithalatçıları Hindistan ve Çin'dir. Ancak IEA, Rusya'nın petrol ve gaz ihracatından elde ettiği kazancın Batı yaptırımları nedeniyle Nisan 2023'te ayda 18,2 milyar £'dan (22,5 milyar \$) 6,5 milyar £'a (8,1 milyar \$) düştüğüne dair açıklamaları da bulunmaktadır. Rusya, tüm bu yaptırımlara cevap olarak aralarında telekomünikasyon, tıp, taşıt, tarım, elektrikli ekipmanlar ve kereste ürünlerinin de bulunduğu 200'den fazla ürünün

Batı'dan ithalatını yasaklamaya başlamıştır. Ayrıca yabancı devlet tahvili sahiplerine faiz ödemelerini engelleyerek Rus firmalarının yurt dışındaki hissedarlara ödeme yapmasını yasaklamıştır. Ek olarak milyarlarca dolar değerindeki Rus yatırımlarını elinde bulunduran yabancı yatırımcıların bunları satması yasaklamıştır (BBC, 2023).

Rusya, haklı savaş gerekçeleri ile başlattığını savunduğu savaş sürecinde kendisine uygulanan yaptırımlara karşı verdiği karşı yaptırım tepkileri ile savaşın devam edeceğinin sinyallerini vermiştir. Burada belirlemek gerekir ki Rusya'nın haklı savaşa iddiaları ile başladığı savaş bağlamında sivil halkı öldürmesi, savaş alanını cephelerden sivil halkın bulunduğu bölgelere taşınması insan hakları ihlali kapsamında değerlendirilmesi gereken bir konudur. Nitekim ağustos sonu itibarıyla, BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, Ukrayna'da 9.511'i öldürülen ve 17.206'sı yaralanan olmak üzere 26.717 sivil kaybı kaydettiğini belirtmiştir. Mart ayında, BM destekli olarak yürütülen bir soruşturmanın vardığı sonuç şu ifadelerle dile getirilmiştir: *"Rus yetkililerin çok sayıda uluslararası insancıl hukuk ve uluslararası insan hakları hukuku ihlali gerçekleştirdiği, ayrıca aşırı kazara ölüm, yaralanma, zarar verme, kasten öldürme, işkence, insanlık dışı muamele, hukuka aykırı hapsedme, tecavüz, hukuka aykırı nakil ve sınır dışı etme gibi savaş suçları da dahil olmak üzere çok çeşitli savaş suçları işlediği sonucuna varıldı."* Rusya özellikle savaşın henüz çok başındayken yani Mart 2022'de Donetsk bölgesindeki Azak Denizi'nde 450.000 nüfuslu Mariupol şehrine saldırılar düzenleyerek yaklaşık 600 kişinin barındığı bir tiyatro salonu ile doğum ve çocuk hastanesini füzelerle vurmuştur. Ayrıca İnsan Hakları İzleme Örgütü'ne göre Mart 2022'de Çerniv'de ekmek kuyruğunda beklerken en az 17 kişinin Rusya tarafından öldürüldüğü bildirilmiştir. Son 18 ayda okullar ve hastaneleri insanların barınak olarak kullanması nedeniyle Rusya'nın buraları ateş altına aldığı gözlemlenmiştir (Cbc.ca, 2023). Buradan da Rusya'nın savaşın hemen başından günümüze kadar olan süreç boyunca aynı politikayı güttüğü yani sivil halkı savaşa dahil ettiği bir savaş politikası yürütmekte olduğu anlaşılmaktadır. Elbette ki bu durum haklı savaş iddialarını çürüten bir nitelik arz etmektedir. Savaş başlatmanın haklı bir dayanağı olması gerektiğinin altını çizen jus ad bellum kavramına göre; Rusya'nın bir haklı savaş başlattığını söylemek mümkün olsa da savaşın devam ettirilmesi sürecinin dayanağı olan jus in bello kavramına göre değerlendirildiğinde; sivil halkın öldürülmesi, hastane ve barınaklara füze saldırılarının düzenlenmesi gibi ağır insan hakları ihlali sayılan durumların Rusya tarafından tereddütsüz bir şekilde gerçekleştiriliyor olması haklı bir savaş kapsamında değerlendirilecek bir durum niteliği taşımamaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Savaş kavramının önemli bir parçası olarak ele alınan haklı savaş kavramı, Uluslararası İlişkiler disiplinin ana teorilerinden realizmin temel argümanı olan çıkar çatışmaları üzerinden şekillenmektedir. Bir devletin siyasi çıkarlarının tehlikeye girmesi ile güç ve zor kullanabilmesinin haklı bir sebebe dayandırılması olarak kabul edilen kavram, batı kültürünün disipline bir kazanımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kavramın literatüre kazandırılmasını sağlayarak ana hatlarını belirleyen Augustine'e göre savaşan devletlerden en az biri savaş haklı bir gerekçeye dayandırabiliyorsa o devlet savaşı başlatabilir veya

savaşın tarafı olabilir. Kavramın anlaşılması ve uygulanabilirliğinin sağlanması noktasında karşımıza çıkan Aquinas ise kuramı, Augustine'in üç temel esasına dayandırmaktadır. Augustine'e göre; bir savaşın haklı savaş olabilmesi için ilk olarak savaşın bireyler bazında değil liderler bazında yürütülmesi gerekmektedir. İkinci olarak savaşın haklı bir gerekçesi olması gerekmekte ve üçüncü olarak ise savaşın haklı gerekçesinin kötülükten vazgeçip iyiliğe yönlendirmek esasını dayanması gerekmektedir. Walzer ise, savaş kavramının yalnızca ahlak dışı olarak değerlendirilmesine karşı çıkarak savaşın çok boyutlu bir yapı olduğunu ileri sürmüştür. Walzer'a göre devletler arasında savaşların olması yadsınamaz bir gerçektir ancak kurallar ile sınırlandırılmış bir savaş ile sivil ve savaşan arasında daha net bir ayrım yapılmalıdır. Ayrıca Walzer, haklı bir savaşın başlatılabilmesi için ağır insan hakları ihlali, meşru müdafaa halleri, özgürlük girişimleri gibi belli gerekçeler bulunması gerektiğine vurgu yapmıştır. Walzer'in vurguladığı savaşa başvurma gerekçeleri, haklı savaş kuramı kapsamında jus ad bellum kategorisi üzerinden ele alınmıştır. Kavramın bir diğer dayanağı olan jus in bello, çıkan savaşın meşru olarak nasıl devam ettirileceğini ifade etmek için kullanılmaktadır. Rusya-Ukrayna Savaşı, kavramın bahsi geçen iki kategorisi üzerinden değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Jus in bello kavramı, Rusya'nın haklı savaş iddialarının ne denli gerçek dışı olduğunu ortaya koyan bir niteliğe sahip olmakla beraber orantılılık esası altında savaşta orantılı bir güç kullanımının olması, sivil halk ile savaşanların arasında bir ayrım olması gerektiğini vurgulamaktadır. Nitekim ağustos sonu itibarıyla, BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, Ukrayna'da 9.511'i öldürülen ve 17.206'sı yaralanan olmak üzere 26.717 sivil kaybı kaydettiğini belirtmesi ve Rusya'nın ekmek kuyruğunda bekleyen insanların üzerine bomba yağdırması ayrıca okul ve hastane gibi yerleri barınak olarak belirleyen insanların olduğu bölgelerde bombalama faaliyetleri yürütmesi Rusya'nın yürüttüğü savaş politikasında sivil halk ile savaşanlar ayrımı yapılmadığını açıklayan bir niteliğe sahiptir.

Haklı savaş kuramının jus ad bellum kategorisine göre Rusya'nın ileri sürdüğü savaş gerekçeleri özellikle etnik köken, Doğu Ukrayna sorunu ve NATO'nun genişlemesine karşı ülkenin algıladığı güvenlik tehditlerini bertaraf etmek amaçlı bir meşru müdafaa üzerinde şekillenmektedir. Bu bağlamda Rusya'nın haklı savaş iddialarının ilki, etnik kökene dayanan "Büyük Rus Ulusu" projesidir. Proje kapsamında Slav ırkına mensup ulusları bir çatı altında toplama düşüncesine sahip olan Rusya için Ukraynalılar ile Beyaz Ruslar oldukça önemli kabul edilmektedir. Ayrıca Rusya etnik köken projesini Rus milliyetçiliğinin gelişmesinde önemli rol oynayan Kiev Knezliğine kadar dayandırmaktadır. Bunun yanı sıra Rusya açısından Ukrayna'yı 21. yüzyılda ve özellikle savaş kavramının ciddi dönüşümlere uğradığı bir dönem içerisinde hem hibrit savaş hem de konvansiyonel savaş unsurlarına başvurarak savaş başlatan bir devlet olmayı göze alacak kadar önemli kılan unsur; Ukrayna'nın sahip olduğu jeopolitik konumdan kaynaklanmaktadır. Buradan kastedilen Ukrayna'nın Rusya açısından hem güneye hem de batıya açılan bir kapı niteliğinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu kapının güvenliğinin sağlanması Rusya'nın beka mücadelesi vermesine neden olabilecek bir husustur. Özellikle Rusya'ya rahatsızlık veren durum; NATO genişlemesinin Karadeniz hakimiyetine doğru ilerlemesi ve Rusya'nın

çevrelenmiş olmasıdır. NATO genişlemesinin Rusya’da bu denli güvenlik endişesi uyandırmasında ABD’nin katkıları oldukça yüksektir. Özellikle Putin’in, Ukrayna’nın kendileri için bir kırmızı çizgi olduğunu belirtmesinin ardından ABD’nin Ukrayna’yı Rusya sınırında bir batı kalesi haline getirmeye devam etmesi Rusya’nın hassasiyetlerini dikkate almadıklarını göstermiştir.

Devam eden savaşın ana sebebine bakıldığında ise, Ukrayna’nın fiili olarak NATO üyesi haline gelmesi ve Trump yönetiminin 2017 yılı itibariyle Kiev’e savunma silahları satmaya karar vermesi ile beraber Rusya tarafından “Neyin savunması?” sorusunu gündeme getirmesi olmuştur. Bu soru aynı zamanda Kiev’in savunma silahlarına sahip olmasının Rusya açısından güvenlik açığı olarak kabul edildiğinin kanıtı niteliğindedir. Yine ABD ve NATO tarafından Rusya’nın silah satışından rahatsız olması pek önemli bir gündem teşkil etmeyerek ABD dışındaki diğer NATO ülkeleri de Ukrayna’ya silah göndermeye devam etmişlerdir. Ayrıca, Ukrayna’nın silahlı kuvvetlerini eğiterek ortak hava ve deniz tatbikatlarına katılmasına izin vermek suretiyle Rusya aleyhine kabul edilebilecek birtakım hareketliliklere de sebebiyet vermişlerdir. Rusya’ya karşı yapılan hamleler bu kadarla sınırlı kalmayarak Temmuz 2021 tarihinde Ukrayna ve Amerika, Karadeniz bölgesinde 32 ülkeden donanmanın katılım sağladığı büyük bir deniz tatbikatına ev sahipliği yapmıştır. “Sea Breeze Operasyonu” olarak adlandırılan operasyon, Rusya’yı, kendi karasuları içerisine dahil ettiği bölgeye kasten giren bir İngiliz deniz destroyerine ateş açmaya itecek kadar kışkırtan bir hamle olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Soğuk Savaş döneminin başat güçlerinden olan ve halen bölgesinde önemli bir aktör olarak kabul edilen Rusya’nın sınırlarında bu denli gözdağı niteliği taşıyan hareketleri kabul etmeyeceği aşık bir durumdur. Dolayısıyla haklı savaş argümanları ve özellikle jus ad bellum kategorisi bağlamında bakıldığında, sürecin Rusya açısından bir meşru müdafaa niteliği taşıdığını söylemek mümkündür.

Rusya-Ukrayna Savaşı’nın başlamasının hemen ardından AB ülkeleri ve ABD tarafında Rusya’ya uygulanan yaptırımların giderek artırılması aynı zamanda savaşın şiddetinin artmasına neden olan unsurlar arasında yer almaktadır. Bu açıdan bakıldığında özellikle jus ad bellum kavramına göre, savaşı başlatan devlet olan Rusya’nın bu savaşın başlaması noktasında haklı gerekçeleri bulunmaktadır. Ancak savaşın devamında jus in bello kavramı ve Walzer’in ileri sürdüğü öğretilere göre, savaşta sivil ve savaşan ayrımı yapılmaması ve savaşın sivil halkın yaşadığı bölgelere taşınması ve buna sebebiyet verenin bizzat Rusya olması devam eden savaş bir haklı savaş iddiasından çıkararak insan hakları ihlali olarak değerlendirilmesine dayanak oluşturmaktadır. Bu noktada belirtmek gerekir ki; 39 ülkenin talebi ile Putin’in ağır insan hakları ihlalinde bulunarak savaş suçu işlediği gerekçesi kapsamında Uluslararası Ceza Mahkemesi’nde devam eden soruşturmaları bulunmaktadır. Dolayısıyla haklı savaş kuramının temel yapı taşları bağlamında Rusya’nın savaş başlatma gerekçeleri haklı savaş kapsamına girse de yürüttüğü savaş politikası haklı savaş niteliği taşımamaktadır. Rusya’nın savaş sürecinin en başından beri sivil halkı hedef alan girişimlerinin haklı bir dayanağının olması haklı savaş kuramının kriterleri bağlamında mümkün görülmemektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Etik Kurallara Uygunluk" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın giriş ve literatür bölümü Çiğdem Elbir tarafından, verilerin toplanması ve ampirik uygulamanın gerçekleştirilmesi Ayça Eminoğlu tarafından, sonuç bölümü ise her iki yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Adalet.gov.tr. (2023, 06 23). *Birleşmiş Milletler Antlaşması*. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf adresinden alındı
- Ağır, O. (2015). Kırım'ın Rusya Federasyonu'na Bağlanması ve Rusya'ya Komşu Ülkelere Olası Etkileri, *Akademik Bakış Dergisi*, 29-47.
- Bacon, F. (1999). *Novum Organum*, Ankara: Doruk Yayıncılık.
- BBC. (2014, 04 18). www.bbc.com/turkce. 06 15, 2022 tarihinde Putin: Kırım Hep Rusya'nın Parçası Oldu: https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/03/140318_putin_kirim adresinden alındı
- BBC. (2023, 07 29). *What are the sanctions on Russia and are they hurting its economy?* <https://www.bbc.com/news/world-europe-60125659> adresinden alındı
- Bingöl, O. (2014). Ukrayna Krizinin Ulusal, Bölgesel-Küresel Bağlamı ve Gelecek Öngörülleri, *Karadeniz Araştırmaları*, 15-38.
- Brzezinski, Z. (2005). *Büyük Satranç Tahtası*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Budak, M. M. (2020). Savaşın Kökenleri ve Vekaleten Savaş Aktörleri Olarak Terör Örgütleri, *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 91-112.
- Cabbarlı, H. (2016). İki Güç Arasında Ukrayna. *Karadeniz Araştırmaları*, 95-123.
- CBC (2023, 09 01). *'People who did nothing wrong': The toll of Russian strikes on civilian targets in Ukraine*. CBC NEWS: <https://www.cbc.ca/news/world/civilian-attacks-russia-ukraine-1.6958649> adresinden alındı
- CIA. (2023, 08 20). *The World Factbook, "Ukraine"*,. www.cia.gov: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/ukraine/> adresinden alındı
- Cicero. (1961). *De Officiis*, Cambridge: Harvard University Press.
- Claude, I. (1980). Just Wars: Doctrines and Institutions, *Political Science Quarterly*, 83-96.
- Clausewitz, C. v. (1975). *Savaş Üzerine*, Berlin: May Yayınları.
- Dalar, M. (2008). Uluslararası Hukukta "Haklı Savaş" Doktrini: Bir Problemin Analizi, *Muhafazakâr Düşünce*, 229-241.
- Diyarbakırlıoğlu, K. (2020). Viktor F. Yanukoviç Dönemi Ukrayna'nın Avrupa Birliği İle İlişkilerini Belirleyen Dinamikler. *International Journal of Social Inquiry*, 209-234.
- Dorman, E. (2016). Thomas Aquinas ve Haklı Savaş Teorisi, *Felsefe Dünyası*, 135-158.
- Dönmez, H. (2023). Rusya-Ukrayna Savaşına Giden Süreç: "Avrasyacılık" Anlayışı Çerçevesinden Bir İnceleme, *International Journal of Politics and Security*, 114-144.
- Dugin, A. (2005). *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Eker, S. (2015). Savaş Olgusunun Dönüşümü: Yeni Savaşlar ve Suriye Krizi Örneği, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 31-66.
- Ereker, F. (2004). İlkçağlardan Günümüze Haklı Savaş Kavramı, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1-36.

- Euronews. (2022, 03 24). <https://tr.euronews.com>. 06 18, 2022 tarihinde Bir ayını dolduran Rusya'nın Ukrayna işgali nasıl başladı, sebepleri ve sonuçları neler?: <https://tr.euronews.com/2022/03/24/bir-ay-n-dolduran-rusya-n-n-ukrayna-iskali-nas-l-baslad-sebepleri-ve-sonuclar-neler> adresinden alındı
- Euronews. (2022, 02 08). *Putin'den Macron'a Kırım mesajı: Ukrayna, NATO'ya girerse Rusya ile NATO arasında savaş çıkar*. [tr.euronews.com: https://tr.euronews.com/2022/02/08/putin-den-macron-a-k-r-m-mesaj-ukrayna-nato-ya-girerse-rusya-ile-nato-aras-nda-savas-c-kar](https://tr.euronews.com/2022/02/08/putin-den-macron-a-k-r-m-mesaj-ukrayna-nato-ya-girerse-rusya-ile-nato-aras-nda-savas-c-kar) adresinden alındı
- Europa.eu. (2023, 07 28). *EU sanctions against Russia explained*. <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/sanctions-against-russia-explained/> adresinden alındı
- Grant, T. (2017). Annexation of Crimea, *Cambridge University Press*, 68-95.
- Gray, A. (2023, 10 07). *Bucharest declaration: NATO's Ukraine debate still haunted by 2008 summit*. [reuters.com: https://www.reuters.com/world/europe/natos-ukraine-debate-still-haunted-by-bucharest-pledge-2023-07-10/](https://www.reuters.com/world/europe/natos-ukraine-debate-still-haunted-by-bucharest-pledge-2023-07-10/) adresinden alındı
- Grotius, H. (2001). *On the Law of War and Peace in Three Books (1625)*, Kitchener: Botoche Books.
- Hobbes, T. (1997). *Leviathan*, Oxford: Clarendon Press.
- İmanbeyli, V. (2014). Ülke-İçi Krizden Uluslararası Soruna Ukrayna- Kırım Meselesi, *Seta Perspektif*, 1-8.
- İstikbal, D. (2022, 04 01). *Avrupa'nın Rusya Yaptırımları*. 06, 25, 2022 tarihinde <https://kriterdergi.com/dosya-ukrayna-krizi/avrupanin-rusya-yaptirimlari> adresinden alındı
- Independent. (2022). Putin'in savaş gerekçesi olarak kullandığı 4 söylem. Erişim tarihi: 01.04.2022. <https://www.indytrk.com/node/478706/dunya/putinin-savas-gerekçesi-olarak-kullandigi-4-soylem>
- Kaçmaz, M. (2020). Avrasya denkleminde jeopolitik kırılma; Ukrayna. *Türk Coğrafya Dergisi*, 157-165.
- Karaosmanoğlu, A. (2011). Yirmibirinci Yüzyılda Savaşı Tartışmak: Clausewitz Yeniden, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 5-25.
- Kenez, P. (2006). *A History of the Soviet Union From The Beginning To The End*, New York : Cambridge University Press.
- Koçak, M. (2015). *Bölgesel Çatışmadan Küresel Krize Doğu Ukrayna*, Ankara: SETA Yayınları.
- Konak, A. (2009). Kırım'ın İlhakı İle Sonuçlanan Ukrayna Krizi ve Ekonomik Etkileri, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 80-93.
- Kurt, S. (2020). Güvenlikleştirme Kuramı Açısından Rusya Federasyonu-Ukrayna Çatışmasını Anlamak, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 1-30.
- Mearsheimer, J. J. (2022). *mearsheimer.com*. 06 19, 2022 tarihinde John Mearsheimer on why the West is principally responsible for the Ukrainian crisis: <https://www.mearsheimer.com/> adresinden alındı

- Morkva, V. (2021). Rusya'nın 2014 İlhakı Sonrası Kırım'da Kırım Tatar Halkının Durum, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 375-397.
- Orend, B. (2007). Jus Post Bellum: The Perspective of a Just-War Theorist, *Leiden Journal of International Law*, 571-591.
- Özdemir, E. (2022). Haklı Savaş Geleneğinde Savaş Sonrası Adalet (Jus Post Bellum). *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 385-422.
- Özey, R. (2017). Mackinder'in Heartland Teorisinin Düşündürdükleri, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 95-100.
- Pufendorf, S. v. (1934). *Of The Law Of Nature And Nations*, London.
- Rousseau, J. (1982). *İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma*, İstanbul: Say Kitap.
- Sarı, Ö. E. (2021). Quincy Wright". E. Büyükkakıncı içinde, *Savaş Kuramları* (s. 288-314), Ankara: Adres Yayınları.
- Setav. (2022, 02 24). 24 Şubat 2022 Rusya'nın Ukrayna İşgali. 06 25, 2022 tarihinde SETA: <https://www.setav.org/tag/24-subat-2022-rusyanin-ukraynaya-isgali/> adresinden alındı
- Smith, M. F. (1998). Humanitarian Intervention and Just War, *Mershon International Studies Review*, 283-312.
- Spglobal. (2023, 07 28). *Sanctions against Russia – a timeline*. S&P Global Market Intelligence: <https://www.spglobal.com/marketintelligence/en/news-insights/latest-news-headlines/sanctions-against-russia-8211-a-timeline-69602559> adresinden alındı
- Şahin, K. (2016). Michael Walzer, Haklı Savaş, Haksız Savaş: Tarihten Örneklerle Desteklenmiş Ahlakî Bir Tez. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 123-125.
- T.C Dışişleri Bakanlığı. (2023, 05 20). *Ukrayna Ülke Künyesi*. <https://www.mfa.gov.tr/ukrayna-kunyesi.tr.mfa> adresinden alındı
- Tüysüzoğlu, G. (2011). Ukrayna'da Turuncu Devrim'in Sonu, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 62-79.
- Torbakov, I. (2001, 08 20). Rusya'dan Ayır Ya da Rusya'nın Bir Parçası: Ukrayna Rusya İlişkilerinin Kederli Bir Destanı. *Avrasya Dosyası*, 297-314. [commission.europa.eu: https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/making-trade-policy_en](https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/making-trade-policy_en) adresinden alındı
- Tzu, S. (2018). *Savaş Sanatı*, İstanbul: Salon Yayınları.
- Uyaniker, H. (2018). Kırım Sorunundan Donbas Savaşına Ukrayna-Rusya Uyuşmazlığı, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 137-158.
- Vitoria, F. d. (2010). *Political Writings*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Walzer, M. (2010). *Haklı Savaş Haksız Savaş: Tarihten Örneklerle Desteklenmiş Ahlakî Bir Tez*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Wright, Q. (1941). *A Study of War*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Wilson, A. (2014). *Ukraine crisis: What it means for the West*, New Haven: Yale University Press.

BÜTÇE BİLİNCİNİN ÖLÇÜLMESİ VE BÜTÇE BİLİNCİNİN ARTMASINDA ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER: SAĞLIK YÖNETİMİ LİSANS ÖĞRENCİLERİ İLE BİR ARAŞTIRMA*

MEASURING BUDGET AWARENESS AND FACTORS EFFECTIVE IN INCREASING BUDGET AWARENESS: A STUDY WITH UNDERGRADUATE HEALTHCARE MANAGEMENT STUDENTS

Araştırma Makalesi
Research Paper

Mustafa CANBAZ **
Fatma KILINÇASLAN ***
Özlem GEDİK ***

Öz:

Devletler vatandaşların toplumsal ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yapılanmış ve adaletli, yaşam standartlarına uygun bir ortamın sunulabilmesini görev edinmiştir. Farklı idari alanlarda kamusal hizmet sunumu, devletlerin temel görevlerinden olup bu hizmet, vergiler ile yerine getirebilmektedir. İşletmeler ve vatandaşlardan toplanan vergilerin etkin bir şekilde kullanılması, mali yönetimin görev kapsamını oluşturmakla birlikte bu durum bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Bütçenin oluşturulması bu bağlamda ele alınmaya değer bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütçe, devletin temel mali planını oluşturan, tahmin edilen gelir ve giderlerin bir arada bulunduğu belgeyi ifade etmekte olup halkın kamusal hizmet kapsamında beklentilerini göz önünde bulundurarak faaliyetlerin organize edilmesini gerektirmektedir. Bu kapsamda bütçe konusunda bireylerin bilinç düzeyi ve farkındalığının oldukça önemli olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada, "sağlık temalı bir üniversitede sağlık yönetimi bölümü öğrencileri"nin bütçe bilinci ve bütçe bilincinin artışıyla etkili olan faktörlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada veriler anket uygulanarak elde edilmiş ve SPSS programı ile analiz edilmiştir. Yapılan basit doğrusal regresyon analizlerinde öğrencilerin "bilgilendirilme", "güven, memnuniyet, katılım", "odaklılık ve öncelik" "kaynak kullanımı ve temel prensipler" boyutlarının "bütçe bilinci" üzerinde etkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bütçe, Bütçe Bilinci, Bütçe Bilinç Düzeyi

Abstract:

States are designed to meet the social needs of citizens and have a responsibility to provide an environment that is equitable and conducive to living standards. Delivering public services in various administrative areas is one of the fundamental duties of states, and this obligation can be fulfilled through taxation. While the effective use of taxes collected from businesses and citizens falls within the purview of financial management, it also presents certain challenges. In this regard, the development of the concept of a budget is an important issue. A budget refers to the document that outlines the fundamental financial plan of the state, which includes estimated revenues and expenditures and necessitates the organization of activities based on the public's expectations within the scope of public services. In this context, individual awareness and understanding of the budget are considered crucial. This study aims to investigate the budget awareness of "students in the health management department at a health-focused university" and the factors that influence the enhancement of budget awareness. Data was collected through a questionnaire and analyzed using the SPSS program. The results of the simple linear regression analysis indicated that the

aspects of “being informed,” “trust, satisfaction, participation,” “focus and priority,” and “resource utilization and basic principles” have an impact on the budget awareness”.

Keywords: Budget, Budget Awareness, Budget Awareness Level

* Makale Geliş Tarihi: 10.01.2025

Makale Kabul Tarihi: 10.04.2025

** Doç. Dr. Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, mcanbaz67@yahoo.com, orcid.org/0000-0002-5261-6187 (Sorumlu Yazar).

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, fatmakilincaslan4@gmail.com, orcid.org/0009-0003-1360-9499.

**** Dr. Öğr. Üyesi, Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ozlem.gedik@afsu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0840-0765.

GİRİŞ

Toplumsal yaşamın bir sonucu olarak devlet, kurumların en kapsamlısı olarak var olmuş, ekonomik ve toplumsal yaşamda önemli bir rol üstlenerek toplum hayatını yönlendirmiş ve yönlendirmeye devam etmektedir (Yılmaz ve Biçer, 2010: 34). Bu bağlamda devlet, “toplumun ihtiyaçlarının karşılanması ve ihtiyaçların giderilmesi esnasında beliren ilişkileri düzenleyen örgütsel yapı” şeklinde isimlendirilmektedir (Alkan, 2015: 1). Devletin ekonomi faaliyetleri mali alandaki politikalar ile yönetilmektedir. Maliye politikasının önemli bir unsuru olan kamu bütçesi, temel bir maliye aracıdır. Bu araç, klasik kamu müdahalesinin fonksiyonları yanında ekonomide kalkınmayı ve büyümeyi gerçekleştirmenin yanında, gelir ve servet dağılımında adaletin sağlanmasını hedefleyen bir yaklaşımdır (Yılmaz ve Biçer, 2010: 35).

Geçmişten günümüze kamu gelirlerinin harcama ve gelir gruplarına nasıl aktarılacağı ve bölüşüleceği konusu sürekli tartışılmıştır. Bu durum, kamu harcama yönetimini doğrudan ilgilendirmiş ve devletin temel gelir, harcama ve yatırım belgesi olan bütçenin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Kamunun vergi gibi temel gelir kalemi yanında tüm harcamalarının da bütçe aracılığıyla gerçekleştirildiği göz önüne alındığında, bu kapsamdaki yönetimin de bütçe kararları ile şekillendiği söylenebilir. Nihayet bütçe, kamu harcamalarıyla ilgili problemin çözülmesinde bir araç olarak sadece kamu harcamaları açısından değil gelirlerle birlikte dikkate alınması gerekir (Bektaş ve Çetinkaya, 2021: 237).

Demokratik sistemlerde bütçeleme sürecinde, maliye politikaları ve kamu mali yönetimi alanındaki gelişmeler ile birlikte farklı alanlardan vatandaşların sürece dâhil olması gündeme gelmektedir. Zira, vatandaşların verdikleri vergilerin kullanım alanlarını bilme hakları yanında talepleri söz konusudur. Bu kamusal talep, bir yandan vergi bilincine olumlu katkı sağlarken, diğer yandan kamu politikalarının etkinliği, kaynakların adil paylaşımı bakımından önem arz etmektedir. Vatandaşların kamu gelir ve harcamalarına karşı artan ilgileri, hükümetlerin harcamalar ve kaynakların verimliliği konusunda daha şeffaf davranmasını gerekli kılmaktadır. 2003 yılı sonrası yeniden yapılanma dönemine giren devlet “5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu (KMYKK)” ile bütçeleme anlayışında önemli bir reform gerçekleştirerek 2006 yılındaki sosyal güvenlik sisteminin toplulaştırılması reformu da dâhil yeni birçok kurumsal yapılanmaya ve anlayışa yönelmiştir (Geyik ve Özbay, 2023: 44). Zira ülkemizde 1982 Anayasası’nın 161. maddesi; “kamu tüzel kişilerinin harcamalarının yıllık bütçelerle yapılmasını” ifade etmektedir. Buna karşılık, “6085 sayılı Sayıştay Kanunu”nun 38’inci maddesi de kamu kaynaklarının elde edilmesi ve kullanılmasında idarenin hesap verme sorumluluğunu vurgulamaktadır (Güngör Göksu, 2020: 127).

Etkili bir yönetimin temelini teşkil eden şeffaflık, sosyal ve ekonomik hedeflere ulaşmada önemli bir husus olup ayrıca mali piyasaların güvenli ve sorunsuz çalışmasına katkı yapmaktadır. Şeffaflık sayesinde hükümetlerin kurum ve kuruluşlarının yönetim birimlerinde görev alan kişilerin yaptığı işlemlerden doğan sorumluluğu ve hesap verebilirliği sağlanmaktadır. Bu sebeple, hükümetlerin bütçe şeffaflığına özen göstermesi oldukça önemlidir (Cankaya, 2014: 144; Pehlivan ve Gerekan, 2010: 56). Bütçe,

hükümetlerin en güçlü sosyo-ekonomik politikalarının bir aracıdır ve vatandaşların yaşamlarında önemli bir yere sahiptir. Vatandaşların bütçeleri anlayabilmesi, bu konuda bilgi edinebilmesi ve süreçlere ulaşabilmesi, kamu kaynaklarının kullanımında hükümetlerin hesap verebilirliğinin sağlanması bakımından önemlidir (Alkan, 2015: 1).

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Bütçe

Vatandaşların ihtiyacını karşılamak ve bu ihtiyaçları karşılarken adil ve yaşam standartlarına uygun bir ortamın oluşmasını sağlamak (refah seviyesini yükseltmek) devletin önemli amaçlarından biridir. Devlet, kamu hizmetini birçok idari ve fonksiyonel yapılar aracılığıyla yapmakta ve bu yapılanma için gelir yaratarak hizmet sunumunu gerçekleştirebilmektedir. Elde edilen vergilerin etkin bir şekilde kullanılması kamu mali yönetiminin temelini oluşturmaktadır ve bununla birlikte sorunlar da ortaya çıkabilmektedir. Gelirlerin yer aldığı ve bu gelirlerin dağıldığı giderlerin gösterildiği bir belge olan “bütçe”, kamu hizmetlerini yerine getirebilmek için var olmuştur. Gelirleri ve harcamaları bir araya getiren bu belge, hükümetlerin en temel mali planını oluşturmaktadır (Hançer, 2018: 5).

Bütçe kelimesi ortaya çıktığı dönemde “para çantası” ya da “kamu cüzdanı” kavramlarının karşılığı olarak kullanılmıştır. Kavram gelişiminin ilk dönemlerinde devletin gelir-gider belgelerini ve mali kaynakların kullanım gereksinimlerini açıklama vazifesini üstlenmiştir. 17. yüzyılda ilk defa bugünkü anlamıyla kullanılan bütçe, zaman içinde İngilizce’de budget halini almıştır (Coşkun, 1997: 11). Ülkemizde bu terimin kullanımına Tanzimat Döneminde karşılıklı ayrıca bütçe terimi Cumhuriyet döneminde 491 sayılı “Teşkilatı Esasiye Kanunu” içinde yer almaktadır (Gölçek, 2014: 133).

Türk Dil Kurumu (TDK) bütçeyi; iki farklı anlamda ele almaktadır. İlkinde, herhangi bir kurum ya da kuruluşun, ailenin, öngördüğü gelir ve giderlerin tamamı; ikincisinde ise belirli bir dönemdeki gelir ve giderin oran niceliğinin belirlenmesine ve onaylanmasına izin veren karar anlamındadır. (Türk Dil Kurumu, 2024a). Bütçe kavramı zaman içinde siyasi ve hukuki bir kimlik kazanmış ve çağdaş bütçeleme yaklaşımı ile bütçe kavramı yalnızca mali araç olmaksızın ekonomik bir unsur olarak kullanım alanı edinmiştir (Ataç, 2004: 3).

1.2. Bütçe Okuryazarlığı

Okuryazarlık, bireylerin hayatlarında gelişen her şeyi nasıl algıladıkları, sosyal çevrelerinde olan ilişkilerin nasıl bir anlam bulduğu, nesne ve olayların nasıl biçimlendiği ile ilgili bir kavram olarak ifade edilmektedir (Aşıcı, 2009: 11). Bütçe okuryazarlığı ise vatandaşın bütçe sürecine katılabilmesi ve kamuya ait bütçelerin okunup anlaşılabilmesi kabiliyeti şeklinde tanımlanmaktadır. Vatandaşın kamu bütçelerinin ne anlama geldiğini anlayarak bütçe süreçlerine katılmalarını konu edinmektedir. Bireylerin bütçe süreçlerini veya ekonomik ve mali işleyişin nasıl olduğunu anlamaları “finansal okuryazarlık” ve “vergi okuryazarlığı” ile ilgili olduğu gibi “bütçe okuryazarlığı” ile de bağlantılı olup, bireyin kendi bütçesini yönetebilmesi bütçe okuryazarlığı çerçevesinde değerlendirilir. Katılımcılık ve bütçe okuryazarlığı aynı temelde değerlendirilebilir. Bütçe okuryazarlığı katılımcılıkla aynı

kapsamda olup vatandaşın bütçe sürecinde aktif rol üstlenmesini içermektedir (Pehlivan, 2021: 7-8).

Bütçe okuryazarlığı kendi içinde iki kapsamda değerlendirilebilir. İlki, bu okuryazarlığa sahip bireylerin teknik bütçe bilgisine sahip olup bu belgeyi yorumlayabilmelerini içerirken, ikincisi ise daha kapsamlı bir okuryazarlık gerektirmekte ve bu kapsamda bireylerin beyanname hazırlayabilmelerini, kamu bütçe politikalarının sosyo-ekonomik etkilerini anlayabilmelerini ve kendilerini bu konuda geliştirebilmelerini ifade etmektedir (Eroğlu ve Kaynar, 2023: 64).

1.3. Bütçe Bilinci

TDK, bilinç kavramını üç farklı şekilde tanımlamaktadır. İlki, bireyin kendisi ve çevresini bilme becerisi; ikincisi, ana bilgi, ana görüş; üçüncüsü ise şuur, bilginin açık şekilde zihinde izlenim sürecidir (Türk Dil Kurumu, 2024b). Literatürde vergi bilincine ait oldukça fazla sayıda çalışmanın yanı sıra birçok açıklayıcı kavram bulunmakta, fakat bütçe bilincine dair net bir tanım bulunmamaktadır. Güngör Göksu (2020: 128) bütçe bilincini, bireylerin devlet bütçesi ile ilgili farkındalığı, harcama kalemleri hakkında bilgili olma ve buna dair eylemleri takip etme olarak ifade etmiştir.

Vergi bilinci, genel olarak idarenin verdiği hizmet ve mükellefin vergi vermesi konusu içerisinde mükellefin psikolojisinin incelendiği ve odaklanıldığı bir yaklaşım olarak ele alınabilir. Başka bir deyişle, davranışsal kamu maliyesi kapsamında iki taraflı bir ilişki içinde olan idare ve mükelleflerin incelendiği bir konudur. Buradan yola çıkarak genel vergi bilinci, bireylerin vergi verme sorumluluğunun farkında olmasını, bireyin bunu bilmesini ve hatırlamasını gerektiren bir durumu ifade etmektedir (Korlu vd., 2016: 445). Uyanık (2019: 359) çalışmasında literatüre dayanarak vergi bilincinin özetini “bir verginin ödenmesi gerektiğinin farkında olmak” tanımıyla belirtmiştir.

Mali alandaki yeni gelişmeler incelendiğinde, “mali saydamlık”, “hesap verebilirlik”, “katılımcılık”, “vatandaş odaklı yönetim” ve “bütçe okuryazarlığı” gibi kavramlar ön plana çıkmaktadır. Bu kavramların toplumun her seviyesindeki bireyler tarafından anlaşılması ve uygulanabilmesi için bir farkındalık oluşturulması gerekmektedir. Ayrıca, devlet algısı değişerek bu yeni kavramların esas alındığı bir yönetim anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu anlayış, temsili ve katılımcı demokrasiyi içeren bir beklenti yaratmıştır (Hançer, 2018: 95).

2. LİTERATÜR ÖZETİ

“5018 sayılı KMYKK” bütçeleme konusunda yaşanan değişimlerle reform sayılabilecek anlayışları beraberinde getirmiştir. Aşağıda yer verilen çalışmalarda dile getirilen görüşlere bakıldığında, toplumun her düzeyinde ve eğitimin her alanında bireylerin bilinç düzeylerinin artırılması beklentisi bulunmakta, bu kapsamda incelenen bütçeye yönelik ampirik ve teorik çalışmalardan bir kısmına aşağıda yer verilmiştir.

Geyik ve Özbay (2023: 58), çalışmalarında vatandaşların bütçeleme sürecinde daha fazla yer alınması gerekliliğini konu edinmiştir. Vergilerin nerelerde kullanıldığı, vatandaşlar tarafından bilgi sahibi olma istekleriyle kaynakların nasıl ve nerelerde

kullanıldığı sorgulanmaya başlanmış ve bu durum hükümetin daha şeffaf olmasını getirmiştir. Çalışmada vatandaş bütçesinin kavramsal çerçevesi ele alınarak Türkiye’de vatandaş bütçesinin uygulanması değerlendirilmiştir. Bütçe şeffaflığının önemli olduğu, sadece uzmanlara olan şeffaflığın yeterli olmadığı aynı zamanda vatandaşlar için de ulaşılabilir ve anlaşılır bir vatandaş bütçesinin varlığının diğer hususlar kadar önemli olduğu önerilerinde bulunmuşlardır.

Güngör Göksu (2020: 143), çalışmasında kamu yönetiminde yaşanan gelişmelerle birlikte devlet bütçesini kapsayacak birtakım yeniliklerin kabul edildiğini ve bu yeniliklerle daha şeffaf bir yönetim anlayışının, yönetici ve sorumluların topluma ve bireylere karşı daha fazla sorumluluk üstlenmesinin, kamusal zararlar konusunda daha ilgili bir kitlenin gelişmesinin önemini çizmiş, kamu gelirlerinde, harcamalarında ve hizmetlerinde bireylerin farkındalığını tespit etmeye çalışmıştır. Analizler sonucunda örnekleme Sakarya olan çalışmada bütçe bilinç skorunun 2,61 olduğu tespit edilmiştir. Hesaplama maksimum ve minimum skor değeri beş ile bir arasında değerlendirilmiştir. Belirlenen faktörler bütçe bilinci üzerinde etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Ergen ve Durak Oldaç (2020: 243), çalışmalarında bütçe hakkı kavramını ele almışlardır. Halkın mali konularda söz sahibi olması parlamenter sistemin gelişmesiyle bütçe hakkı olarak oluşum sağlamıştır. Çalışmada bu hakkın gelişim süreci, çıkarılan anayasalar ve kanunlarda ne gibi düzenlemeler gerçekleştiği açıklamaya çalışılmıştır. Magna Carta ilk yazılı belge olarak İngiltere’de yönetim ve millet arasında yaşanan mücadele sonucunda neticelenmiştir. Ülkemizde yenilikçi devlet yöneticilerinin girişimleriyle cumhuriyetten önce bütçe hakkı gelişmeleri kendini göstermiş ve Cumhuriyetten sonra anayasa ve kanunlarla bütçe ve bütçe hakkı konularında kesin ve net hükümlerin olduğunu belirtmişlerdir.

Eroğlu ve Demirbaş (2016: 308), çalışmalarında mali saydamlık konusunun önemiyle Türkiye’de mali saydamlığın durumunu değerlendirerek buna yönelik önerilerde bulunmuşlardır. Bilgi edinmenin bir sonucu olan mali saydamlık, demokrasinin varlığına delil teşkil etmektedir. 2000’lerin başında ülkemizde mali saydamlığın gelişmesine ve güçlenmesine yönelik çalışmalara başlandığını günümüze kadar ise yasal ve idari düzenlemeler gerçekleştiğini belirtmişlerdir. Bu doğrultuda çalışmalarında, mali saydamlığın geliştirilmesi için hesap verebilirliğin esas alındığı ve her düzeyden katılımcının yer aldığı bir yapının oluşturulması, mali bilgi ve belgelerin açık, anlaşılır ve kolay erişilebilir olması, vatandaşların hesap sorabilme bilincinin güçlendirilmesi vb. önerilerinde bulunmuşlardır.

Alkan ve Yıldız (2016: 63), Dumlupınar Üniversitesi’nde Maliye bölümünde öğrenim gören öğrencilerin ve üniversitede çalışan personelin bütçeleme süreçleriyle ilgili bütçeye yönelik algılarının belirlenmesi amacıyla araştırma gerçekleştirmişlerdir. Çalışma, bütçe kavramıyla birlikte bütçe çalışmaları ve uygulamalarının bütçe hazırlık, uygulama ve denetim aşamalarının değerlendirmesini kapsamaktadır. Değerlendirmede demografik özelliklere göre dağılımları ve bütçe algılarına bakılarak araştırma sonucunda öneriler

geliştirmişlerdir. Yapılan analizler sonucunda katılımcıların bütçe ve bütçe algılarının aynı zamanda bütçe sürecindeki hazırlık, uygulama ve denetim konularında bilgili oldukları görülmüştür. Katılımcıların cinsiyeti ile bütçe aşamaları arasında anlamlı bir fark olduğu ve erkek katılımcıların bütçeye yönelik algı ortalamalarının kadın katılımcılara göre daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır. Bütçe bilincinin oluşması ile bilgi düzeyi yüksek ülke ekonomisinde bilinçli bireylerin yer almasının öneme sahip olacağını belirtmişlerdir.

Harrington vd., (2016: 144) çalışmalarında öğrencilerin bütçeleme niyeti ve bütçelemeye yönelik tutumlarını ele almış ve öğrencilerin tutum, öznel norm, algılanan davranışsal kontrolün bütçeleme niyeti üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Öğrencilere düşük çaba gerektiren bir bütçeleme yöntemi öğretmenin onların finansal sorumluluk üstlenmesinde rehber vazifesi göreceği ifade edilmiştir. Finansal eğitim sunumunun ise bütçe bilincine ilişkin tutumu iyileştirebileceği belirtilmiştir.

Cesur ve Çelikkaya (2014: 12), çalışmasında vergi kültürü kavramının gelişimini ele almıştır. Bu kültürün gelişmesinde çoğu değişkenle birlikte vergilerdeki afların, vergi denetim sıklığının da etkili olabileceği aynı zamanda vatandaşın devlete duyduğu güvenin eklenebileceğinin mümkünlüğüne değinilmiştir. Çalışmanın amacı vergi kültürünün oluşum süreci ve bu sürecin vergi kültürüne ne gibi katkıların olduğunu değerlendirmektir. Devlete duyulan güven ve bu güvenin sonucunda vatandaşlık bilincinin oluşmasıyla bir toplumda vergi kültürünün yer edinebileceği belirtilmiştir.

Ergen (2012:332) çalışmasında vatandaşların kamudaki süreçlere aktif katılım sağlama anlayışını benimsemelerini, katılımcı bütçe tekniği uygulamalarının yaygınlaşmasına dayandırmıştır. Katılımcı bütçe tekniğinin, çift yönlü değerlendirilebildiği hem politika sağlayıcılar hem de politikaların uygulandığı vatandaşlara katkısı olacağı belirtilmiştir. Bu bütçeleme tekniği ile vatandaşların sürece dâhil olması, toplumsal farkındalığı beraberinde getireceğinden daha verimli ve farkındalığın artırdığı, sınırlı kamu kaynaklarının yönetiminde daha kapsamlı bir kesimin temsilinin sağlanacağı belirtilmiştir. Katılımcı bütçelemede etkili ve verimli yerel yönetimlerin bu model ile mümkün olabileceği ve bu modelin yaygınlaştırılmasının teoride ve pratikte yarar sağlayacağı önerisinde bulunulmuştur.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Mali sistem yapısı, rasyonel ve ideal kararları vermesi gereken bir yönetim anlayışını gerektirmektedir. Bu bakımdan yönetim, kamunun mali sisteminin uygulanabilmesi için önem taşıyan bir kavramdır. Bu bağlamda yönetim kavramı, önceden belirlenmiş amaçlar doğrultusunda bu amaçları gerçekleştirebilmek için gereklilikler ve uygulamalar bütünü olarak değerlendirilmenin yanında mevcut kaynakların amaçlar doğrultusunda kullanılması ve düzenlenmesi faaliyetleri olarak da belirtilebilir (Ergen, 2016: 95).

Yönetim olgusu, sağlık yönetimi kapsamında ele alındığında da benzer öneme sahiptir. Zira kamu sağlık kurumlarının yönetimi, diğer tüm kurumlar gibi bütçeye ve bu bütçenin etkili bir şekilde yönetilmesine ihtiyaç duyar. Bu bakış açısı, sağlık yönetimi müfredatı

kapsamında verilen yönetim, muhasebe ve mali içerikli derslerin öğrencilerde çalışma hayatlarında ihtiyaç duyacakları kimi kazanımların elde edilmesine yönelik bir beklentiyi ve farkındalığı da ifade etmektedir. Bütçe bilincine sahip olma ve bütçe bilincini ölçme arayışı ile yapılan bu çalışmanın sonuçları, söz konusu beklentiyi önemli ve anlamlı kılmaktadır.

Bütçe uygulamaları yani kamu kesimine ait gelir ve harcamalar yasalarla yerine getirilmektedir. Kamu bütçesinin süreci incelendiğinde, bütçenin "hazırlık", "uygulama" ve "denetim" aşamalarını toplumun her bireyinin bilmesi önemlidir. Bunun için, bireylerin bu sürece dâhil olmaları ve bütçe bilincinin gelişmesi gerekmektedir. Bu sayede, bütçeye dair farkındalığın ve anlayışın artması mümkün olabilecektir (Yıldız ve Alkan, 2017: 140). Bu çalışmanın amacı, aldıkları eğitim doğrultusunda bütçe konusundaki bilgi seviyelerinin yüksek olması beklenen sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin bütçe bilincinin ne düzeyde olduğunu ve bu bilincin nasıl etkilendiğini incelemektir. Özellikle, "bilgilendirilme", "güven, memnuniyet, katılım", "odaklılık ve öncelik", "kaynak kullanımı ve temel prensipler" gibi faktörlerin, öğrencilerin bütçe bilinci üzerindeki etkilerini belirlemektir.

Çalışmada yer alan “bilgilendirilme boyutu”, kitle iletişim araçları, medya, kamu spotu vb. farklı mekanizmalar aracılığıyla bütçe bilgilerinin vatandaşlarla paylaşılmasını; "güven, memnuniyet, katılım boyutu", ülkede yöneticilere, demokrasiye vb. duyulan güven ve memnuniyet duygularını ve vatandaş katılımını; "odaklılık ve öncelik boyutu", devlet bütçesinin özellikle hazırlama ve planlama aşamalarında vatandaşların fikirlerine, isteklerine doğrudan öncelik verilmesi ve uygulama sonrasında bütçe bilgilerinin vatandaşlarla paylaşılmasını; "kaynak kullanımı ve temel prensipler boyutu" ise kamu kaynaklarının kullanılmasında adalet, etkinlik, verimlilik vb. hususlara dikkat edilmesi ve denetim mekanizmalarının işlevsel olmasını ifade etmektedir (Güngör Göksu, 2020: 136).

3.2. Evren ve Örneklem

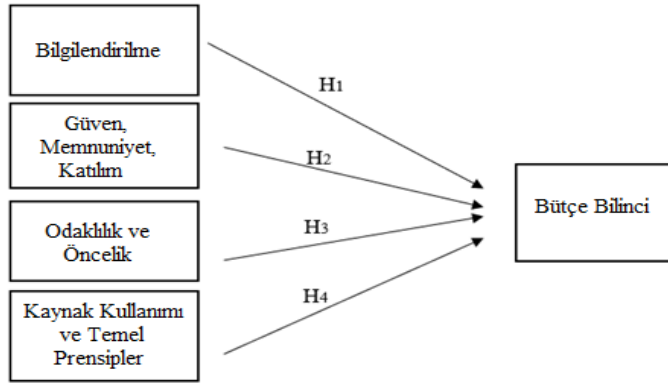
Araştırmada evreni, Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi sağlık yönetimi bölümü öğrencileri oluşturmaktadır. Bölümde öğrenim gören ve evren büyüklüğünü temsil eden 565 öğrenci bulunmaktadır. Evrenin bilindiği araştırmalarda örneklem “ $n = Nt^2 / pq / d^2(N-1) + t^2 pq$ ” ile belirlenebilmektedir (Baş, 2010). Hesaplama sonucunda formülden elde edilen örneklem sayısı 229 olarak bulunmuş, çalışmada 250 öğrenciye ulaşılmıştır.

3.3. Veri Toplama Aracı ve Hipotezler

Araştırma verileri “anket formu” kullanılarak toplanmıştır, ankette ilk olarak demografik veriler (cinsiyet, yaş, sınıf düzeyi, öğrenim türü), daha sonra ise bütçe bilinci ve etkili faktörler ölçeğinin yer aldığı bölüm bulunmaktadır. Güngör Göksu (2020) tarafından geliştirilen “Bütçe Bilinci ve Etkili Faktörler Ölçeği” 33 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin ilk 12 maddesinden “bütçe bilinç skoru”nu hesaplama yararlanılmaktadır. Ölçekteki diğer maddeler bireylerin bütçe bilincinin artışında etkili olan faktörleri belirlemede kullanılmaktadır. Ölçek “bilgilendirilme” “güven, memnuniyet, katılım” “odaklılık ve öncelik” “kaynak kullanımı ve temel prensipler” şeklinde beş alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçek, 5’li likert olup verilerin analizi sonucunda elde edilen bulgular, bütçe bilinç skorunun

belirlenmesi ve bütçe bilincini etkileyen faktörlerin düzeyini belirlemeyi hedeflemektedir. Ölçek puanlamada 1 puan, minimum bütçe bilinç düzeyini; 5 puan ise maksimum bütçe bilinç düzeyini belirtmektedir.

Araştırmanın modeline ve çalışma kapsamında oluşturulan hipotezlere aşağıda yer verilmiştir.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli

- H₁: Öğrencilerin bütçe hakkında çeşitli kanallar aracılığıyla bilgilendirilmesinin bütçe bilinci üzerinde etkisi vardır.
- H₂: Güven, memnuniyet ve katılımın öğrencilerin bütçe bilinci üzerinde etkisi vardır.
- H₃: Odaklılık ve önceliğin öğrencilerin bütçe bilinci üzerinde etkisi vardır.
- H₄: Kaynak kullanımı ve temel prensiplerin öğrencilerin bütçe bilinci üzerinde etkisi vardır.

3.4. Verilerin Analizi

Araştırma verilerinin analizi “SPSS 26 istatistik programı” ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmada betimsel istatistik olarak frekans, ortalama, standart sapma vb. verilmiştir. Çalışma kapsamında toplanan verilere normallik testi yapılarak hangi testlerin yapılacağına (parametrik-parametrik olmayan) karar verilmiştir. Normal dağılım gösterdiğinin tespit edilmesi için basıklık ve çarpıklık değerleri göz önünde bulundurulmuş ve bu değerlerin “-1 ile +1 aralığı”nda olduğu görülmüştür (Can, 2013; Morgan, Leech, Gloeckner ve Barrett, 2004). Sonuçlara göre çarpıklık (,713/ ,307) ve basıklık (-,683/ ,154) değerlerinin istenilen aralıkta olduğu tespit edilmiştir. Ölçekte yer alan “bilgilendirilme”, “güven, memnuniyet, katılım”, “odaklılık ve öncelik” “kaynak kullanımı ve temel prensipler” boyutlarının bütçe bilinci üzerindeki etkisini belirlemede “basit doğrusal regresyon analizi” yapılmıştır.

3.5. Çalışma Etik Beyanı

Çalışmanın yapılabilmesi için “Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi Müdahale Olmayan Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu”na başvurulmuş, ilgili evrak süreçleri sonrası kurul tarafından 13/12/2024 tarih ve 2024/11 sayılı kararı ile izin verilmiştir.

4. BULGULAR

Çalışma kapsamında elde edilen demografik bulgular ve istatistiksel değerlendirmeler aşağıdadır.

Tablo 1: Bireylerin Sıklık Dağılımları (n=250)

Özellikler	Kategoriler	Sayı	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	186	74,4
	Erkek	64	25,6
Yaş Grubu	18-20	82	32,8
	21-23	141	56,4
	24 ve üzeri	27	10,8
Sınıf Düzeyi	1. sınıf	78	31,2
	2. sınıf	56	22,4
	3. sınıf	34	13,6
	4. sınıf	82	32,8
Öğrenim Türünüz	Normal Öğretim	147	58,8
	İkinci Öğretim	103	41,2
Bütçe denildiğinde sizdeki temel çağrışımları belirtiniz?	Denetim / Yolsuzluk / İsrar	20	8
	Kamu / Devlet / Anayasa	14	5,6
	Büyüme / Kalkınma / Ekonomi	84	33,6
	Vergi / Harcama / Borçlanma	132	52,8
Ülkemizde uygulanan bütçe ile ilgili gelişmeleri takip edebilmek amacıyla en çok hangi kaynaktan yararlanırsınız?	Resmi Yayınlar	52	20,8
	İnternet	178	71,2
	Gazete, Dergi vb. Basılı Yayınlar	12	4,8
	Diğer	8	3,2
Ülkemizde sizce hangi alanın bütçesi öncelikli olmalıdır?	Eğitim	95	38
	Sosyal Güvenlik-Sosyal Harcamalar	29	11,6
	Savunma-Güvenlik	26	10,4
	Altyapı Yatırımları	10	4
	Yerel Yönetim Hizmetleri	8	3,2
	Sağlık	82	32,8
Kamu kurumlarının bütçe sürecine hangi aşamada katılmak sizin için önceliklidir?	Bütçe Hazırlık Aşaması	109	43,6
	Bütçe Uygulama Aşaması	75	30
	Bütçe Denetim Aşaması	66	26,4
Yandaki kamu kurumlarının hangisinin bütçeleme sürecine katılmak sizin için önceliklidir?	Belediyeler [Yerel Yönetimler]	16	6,4
	Bakanlıklar [Eğitim, Sağlık vb.]	148	59,2
	Üniversite	59	23,6
	Yatırımcı Kamu Kuruluşları [Ulaştırma, Enerji vb.]	27	10,8

Tablo 1’de araştırmaya katılan öğrencilerin %74,4’ünün kadın, %56,4’ünün 21-23 yaş aralığında, %32,8’inin 4. sınıf ve %58,8’inin normal öğretim olduğu görülmüştür. Öğrencilerin %52,8’i bütçenin vergi, harcama, borçlanma kavramlarını çağrıştırdığını belirtmiştir. Öğrencilerin %71,2’i bütçe ile ilgili gelişmeleri takip ederken internetten yararlandıklarını, %38’i eğitimin, %32,8’i ise sağlığın bütçesinin öncelikli olması gerektiğini belirtmiştir. Öğrencilerin %43,6’sı bütçe hazırlık aşamasına katılımının öncelikli olduğunu ve %59,2’si bakanlıkların bütçeleme sürecine katılımının öncelikli olduğunu belirtmiştir.

4.1. Güvenilirlik Analizi

Analiz öncesinde ölçek ve alt boyutlarına ilişkin güvenilirlik analizleri yapılmıştır. Güvenilirliğe ait katsayının 0,70 olması ölçek ve alt boyutlarına ilişkin güvenilirliğin iyi bir değer sahip olduğu ifade edilmektedir (Kılıç, 2016: 47-48).

Tablo 2: Ölçeğin Güvenilirlik Analizi

Boyutlar	Cronbach's α	Madde Sayısı
Bütçe Bilinci	0,897	12
Bilgilendirme	0,853	5
Güven, Memnuniyet Katılım	0,868	6
Öncelik ve Odaklılık	0,888	5
Kaynak Kullanımı ve Temel Prensipler	0,896	5
Bütçe Bilincinin Ölçülmesi ve Etkileyen Faktörler Ölçeği	0,951	33

Tablo 2’de ölçeğe ait “Cronbach’ Alfa değeri”nin 0,70’in üzerinde olduğu görülmüştür. Bu katsayı, güvenilirliğin iyi düzeyde olduğunu göstermektedir. “Bütçe Bilincinin Ölçülmesi ve Etkileyen Faktörler Ölçeği”nin “Cronbach’ Alfa değeri”nin ise 0,951 olduğu tespit edilmiştir.

4.2. Bütçe Bilinç Düzeyine İlişkin Bulgular

Öğrencilere ait bütçe bilinç düzeyi aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3: Öğrencilerin Bütçe Bilinç Düzeyi

	Minimum	Maksimum	Standart Sapma	Ortalama
Bütçe Bilinç Düzeyi	1	5	0,70	3,07

12 sorudan oluşan boyuta göre öğrencilerin bütçe bilinç düzeyi 3,07’dir. Beş, en yüksek bilinci ve bir ise en düşük bilinç düzeyini belirttiğinden, 3,07 değeri öğrencilerin bütçeye ilişkin yüksek bilgisi olmadığını ve devlet bütçesi hakkında ilgi ve bilgilerinin yeterli düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Öğrencilerin, doğrudan iktisat ve maliye gibi alanlarda eğitim almadıkları, dahası bir tematik sağlık üniversitesinde lisans düzeyinde oldukları göz önüne alındığında, bu bütçe bilinç düzeyinin yetersizliğine rağmen, orta düzeyde değerlendirmek mümkündür. Zira dört yıllık bölümden katılımcıların dâhil edildiği bu çalışma kapsamında, konu hakkında bilgilenen tek öğrenci grubu, mezun olmaya yakın olan dördüncü sınıflar olup, öğrencilerin aldığı ders 8. yarıyılta ‘Kamu Maliyesi’ ile sınırlı

kalmıştır. Dolayısıyla, eğitim seviyesinin artması ile daha fazla bütçe bilinç düzeyine ulaşılacağı düşünülmektedir.

4.3. Hipotez Testlerine İlişkin Bulgular

H_1 , H_2 , H_3 ve H_4 hipotezlerinin regresyon analizleri aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.

H_1 : Öğrencilerin bütçe hakkında çeşitli kanallar aracılığıyla bilgilendirilmesinin bütçe bilinci üzerinde etkisi vardır.

Tablo 4: Bilgilendirmenin Bütçe Bilinci Üzerine Etkisi

H_1	Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	R^2	Beta	F	p	Sonuç
	Bilgilendirilme	Bütçe Bilinci	,225	,474	71,797	,000	Kabul

Tablo 4'te bilgilendirilmenin bütçe bilinci üzerindeki etkisini tespit etmek için yapılmış olan regresyon analizi sonuçları görülmektedir. Tablodaki değerlere göre bütçe bilinci anlamlı düzeyde bütçe hakkında çeşitli kanallar aracılığıyla bilgilendirilmesinden etkilenmektedir ($F=71,797$ $p=,000$). Beta değerine göre öğrencilerin bilgilendirilmesindeki bir birimlik artış, bütçe bilincinde 0,474 birimlik artış sağlamaktadır. R^2 'ye göre, bütçe bilincinin %22,5'i ($R^2=0,225$), bilgilendirilme değişkeni tarafından açıklanabilmektedir. Buna göre H_1 hipotezi kabul edilmiştir.

H_2 : Güven, memnuniyet ve katılımın öğrencilerin bütçe bilinci üzerinde etkisi vardır.

Tablo 5: Güven, Memnuniyet, Katılımın Bütçe Bilinci Üzerine Etkisi

H_2	Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	R^2	Beta	F	p	Sonuç
	Güven, Memnuniyet, Katılım	Bütçe Bilinci	,209	,457	65,636	,000	Kabul

Tablo 5'te güven, memnuniyet, katılımın bütçe bilinci üzerindeki etkisini tespit etmek için yapılmış olan regresyon analizi sonuçları görülmektedir. Tablodaki değerlere göre bütçe bilinci anlamlı düzeyde güven, memnuniyet ve katılımdan etkilenmektedir ($F=65,636$ $p=,000$). Beta değerine göre öğrencilerin güven, memnuniyet ve katılım düzeyinde meydana gelen bir birimlik artış, bütçe bilincinde 0,457 birimlik artış sağlamaktadır. R^2 'ye göre, bütçe bilincinin yaklaşık %21'i ($R^2=0,209$), güven, memnuniyet, katılım değişkeni tarafından açıklanabilmektedir. Buna göre H_2 hipotezi kabul edilmiştir.

H_3 : Odaklılık ve önceliğin öğrencilerin bütçe bilinci üzerinde etkisi vardır.

Tablo 6: Odaklılık ve Önceliğin Bütçe Bilinci Üzerine Etkisi

H_3	Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	R^2	Beta	F	p	Sonuç
	Odaklılık ve Öncelik	Bütçe Bilinci	,230	,480	74,145	,000	Kabul

Tablo 6'da odaklılık ve önceliğin bütçe bilinci üzerindeki etkisini tespit etmek için yapılmış olan regresyon analizi sonuçları görülmektedir. Tablodaki değerlere göre bütçe bilinci anlamlı düzeyde bütçelerinin toplum odaklı hazırlanması ve toplum bireylerinin

beklentilerinin öncelikli olmasından etkilenmektedir ($F=74,145$ $p=,000$). Beta değerine göre bütçelerin toplum odaklı hazırlanması ve bireylerinin beklentilerinin öncelikli olmasındaki bir birimlik artış, bütçe bilincinde 0,480 birimlik artış sağlamaktadır. R^2 'ye göre bütçe bilincinin %23'ü ($R^2=0,230$), odaklılık ve öncelik değişkeni tarafından açıklanabilmektedir. Buna göre H_3 hipotezi kabul edilmiştir.

H₄: Kaynak kullanımı ve temel prensiplerin öğrencilerin bütçe bilinci üzerinde etkisi vardır.

Tablo 7: Kaynak Kullanımı ve Temel Prensiplerin Bütçe Bilinci Üzerinde Etkisi

	Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	R ²	Beta	F	p	Sonuç
H₄	Kaynak Kullanımı ve Temel Prensipler	Bütçe Bilinci	,243	,493	79,687	,000	Kabul

Tablo 7'de kaynak kullanımının ve temel prensiplerin bütçe bilinci üzerindeki etkisini tespit etmek için yapılmış olan regresyon analizi sonuçları görülmektedir. Tablodaki değerlere göre bütçe bilinci anlamlı düzeyde kaynak kullanımı ve temel prensiplerden etkilenmektedir ($F=79,687$ $p=,000$). Beta değerine göre kaynak kullanımı ve temel prensiplerin varlığındaki bir birimlik artış, bütçe bilincinde 0,493 birimlik artış sağlamaktadır. R^2 'ye göre bütçe bilincinin %24,3'ü ($R^2=0,243$), kaynak kullanımı ve temel prensipler değişkeni tarafından açıklanabilmektedir. Buna göre H_4 hipotezi kabul edilmiştir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Sağlık temalı bir üniversitede lisans eğitimi alan sağlık yönetimi öğrencileri ile gerçekleştirilmiş olan bu çalışma, yönetim ve mali içerikli dersler kapsamında çalışma alanının gereksinimleri doğrultusunda öğrencilerin bütçeye ilişkin bakış açılarını ve farkındalığını ifade etmektedir. Kamu kuruluşlarının belli bir bütçe ile idare edilmesi, bütçe konusunu sağlık idareciliği alanında önem arz eden bir düzeye ve araştırılması gereken bir konu haline getirmektedir. Sağlık idarecilerinin bütçenin önemi ve bütçe bilinci konusunda farkındalıkları, "5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu" ile güçlendirilmiş ve bu kanun doğrultusunda bütçeleme anlayışında yenilikler yapılmıştır.

Çalışmada sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin bütçe bilincinin ne düzeyde olduğu ve bu bilincin nasıl etkilendiği incelendiğinden, "bilgilendirilme", "güven, memnuniyet, katılım", "odaklılık ve öncelik", "kaynak kullanımı ve temel prensipler" alt boyutlarının bütçe bilinci üzerinde oluşturduğu etkiler, basit regresyon analizi ile test edilmiştir. Yapılan regresyon analizi sonucunda "bilgilendirmenin", "güven, memnuniyet ve katılımın", "odaklılık ve önceliğin", "kaynak kullanımı ve temel prensiplerin" bütçe bilinci üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu ve öğrencilerin bilinç düzeyini arttırdığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Bulguların detayına inildiğinde öğrencilerin bütçe konusunda beklenti ve taleplerinin anket, kısa mesaj, kamu spotları ya da kamuya açık toplantılar eşliğinde yapılmasının bilgilendirilme mekanizmasına olumlu etkisinin olacağı ve bütçe konularına ilgi duyan yönlerini açığa çıkaracağı şeklinde yorumlanması, benzer şekilde öğrencilerin politika belirleme sürecinde aktif bir paydaş olma rolünü üstlenme isteğinin, sosyal adaletin

artmasının, ekonomik ve mali politikalar ile demokratik bir ortamın varlığının bütçe konularına ilgi duymalarını sağlaması mümkündür. Devamında gelirlerin adil harcanması vurgusunun, denetim mekanizmalarının etkili olma rolünün, kaynakların etkin kullanımına riayetinin ve şeffaflığın öğrencilerin bütçe konularına ilgi duymasında olumlu etki edeceği düşünülmektedir.

Teknolojik gelişmelerin ulaştığı seviye ile yaşadığımız dönemde bütçe belgeleri ile bunların uygulama sonuçları ve gerçekleştirmelerine erişimin kolaylaşması, kaçınılmaz olarak bunları analiz edebilmek ve yorumlayabilmek için gerekli bilinç düzeyine sahip olmayı gerekli kılmaktadır. Bu konuda literatür incelendiğinde, yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim Barut ve Türkal (2024: 1056) tarafından bütçe bilincine ilişkin kuramsal bir perspektifin ele alındığı çalışmada da benzer bir sınırlılığa işaret edilmiştir.

Ulaşılan çalışmalar içinde Yıldız ve Alkan'ın (2017: 141) üniversite öğrencileri ile gerçekleştirdiği çalışmada, öğrencilerin bütçe algısına ilişkin hukukilik algısı ile şeffaflık, hesap verebilirlik ve katılımcılık arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, çalışmamızın sonuçları ile paralellik göstermektedir. Çalışmada ayrıca bütçeleme süreçlerinde şeffaflık, bütçelemede etkinlik, hesap verebilirlik, hukukilik alt boyutlarında yapılacak iyileştirici çalışmaların bireylerin bütçe uygulamalarında kamu harcamalarının toplumsal ihtiyaçlara uygun belirlenmesi algısını güçlendireceği ifade edilmiştir.

Güngör Göksu'nun (2020: 143) Sakarya'da ikamet eden bireyler ile gerçekleştirdiği çalışmada bireylerin bütçe bilinç skoru, çalışmamızda ulaşılan bütçe bilinç skoruna kıyasla daha düşük çıkmıştır. Çalışmamız sonuçları ile benzerlik içeren sonuç ise bilgilendirme, güven, memnuniyet ve katılım, odaklılık ve öncelik, kaynak kullanımı ve temel prensipler boyutlarının bütçe bilincini olumlu etkilediğidir.

Selen ve Tarhan ise (2014: 122) çalışmada “mali şeffaflık”, “hesap verilebilirlik”, “bütçe savunuculuğu”, “mali demokrasi”, “katılımcılık” ve “vatandaş bütçe/vatandaş odaklı bütçe” uygulamalarının vatandaşların bütçe bilincinin artmasında etki olduğunu ifade etmiştir. Ulaşılan bu sonuçlar çalışmamızın sonuçları ile benzerlik içermektedir.

Beydemir'in (2024: 169) Türkiye'de yaşayan bireylerin bütçe bilincini ele aldığı çalışmada, bireylerin devlet bütçesine yönelik ilgi ve farkındalık düzeyinin çok düşük düzeyde olduğu sonucuna varılmıştır. Çalışmada vatandaş odaklı bütçeleme, şeffaflık ve vatandaşların bilgilendirilmesi faktörlerinin ise bireylerin bütçe bilinci üzerinde etkisi olduğu tespit edilmiştir. Ulaşılan bu sonuç, bütçe bilincini etkilediği ifade edilen boyutlar esas alındığında çalışmamızın sonucu ile paralellik göstermektedir.

Bu araştırmada, sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin bütçe bilinci ve farkındalığı araştırılmış ve “bilgilendirmenin”, “güven, memnuniyet ve katılımın”, “odaklılık ve önceliğin”, “kaynak kullanımı ve temel prensiplerin” bütçe bilincini olumlu etkilediği tespit edilmiştir. Araştırma sonuçları, sağlık yönetimi bölümünde lisans boyunca alınan yönetim, muhasebe ve mali içerikli derslerin öğrencilerin bütçe bilincinin artırılmasına ve bir

farkındalık oluşturulmasına katkısı bakımında dikkat çekicidir. Bu bağlamda kamu maliyesi, bütçe ve bütçe ile ilgili konu ve düzenlemelerin ders müfredatlarında daha kapsamlı yer alması önerilmektedir.

Bütçe algısı ve bütçe bilinci ile ilgili seminer, konferans ve etkinliklerin artırılmasının öğrencilerin hem eğitimlerine hem de yönetsel becerilerine katkısı olacağı düşünülmektedir. Teknik olan bütçe belgelerinin sade, açık ve anlaşılır şekilde olması, bütçenin şeffaf ve anlaşılır bir şekilde sunulması, güvenin artmasına yardımcı olma vazifesi üstlenmektedir. Artan güven ile bireylerin devlete olan bağlılığı güçlenerek devletin en önemli gelir kaynağı olan vergiler konusunda daha duyarlı olmalarını sağlayacağı ifade edilebilir. Böylelikle bütçe bilinci güçlenmiş bireylerden oluşan toplumun tesisi sağlanmış olacaktır.

Ayrıca çocukların ve gençlerin devlet bütçesine yönelik ilgi ve farkındalık düzeyini geliştirebilecek katılımcı mekanizmaların geliştirilmesi ve buna yönelik projelerin hayata geçirilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Son olarak sivil toplum kuruluşları ve politika yapıcılar ile bütçe bilincini ve farkındalığını sağlayacak çağın koşullarına uygun dijital uygulama örneklerinin neler olabileceğine ilişkin derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmesi, bu konuda çalışma yapacak araştırmacılara öneriler arasında yer almaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Etik Kurallara Uygunluk" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Makale yazarların eşit katkısı ile üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Alkan, F. (2015). Yükseköğretim kurumlarında bütçe algısı üzerine ampirik bir çalışma (Master's thesis, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Alkan, F., & Yıldız, F. (2016). Kamu kurumlarının bütçeleme süreçlerinde bireylerin bütçe algısı üzerine bir araştırma. *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, 6(2), 54-66.
- Aşıcı, M. (2009). Kişisel ve sosyal bir değer olarak okuryazarlık. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7(17), 9-26.
- Ataç, E. (2004). *Bütçe*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Barut, M.E., & Türkal, H. (2024). Bütçe bilinci ve bütçe bilincinin artışında etkili olan faktörlere kuramsal bir bakış, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 7(4), 1051-1073.
- Baş, T. (2010). *Anket (6. baskı)*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Bektaş, N.B., & Çetinkaya, Ö. (2021). Bütçe yönetimi kavramı ve Türkiye’de bütçe yönetiminin başarısının değerlendirilmesi. *International Journal of Public Finance*, 6(2), 233-262.
- Beydemir, M. (2024). Vatandaş odaklı bütçeleme yaklaşımı perspektifinden Türkiye’de vatandaşların bütçe bilinci analizi (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Can, A. (2013). *SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Cankaya, Ş. (2014). Mali şeffaflık ve hesap verebilirlik. *Sayıştay dergisi*, (94), 141-146.
- Cesur, A., & Çelikkaya, A. (2014). Türkiye’de vergi kültürünün gelişmesinde Gelir İdaresi Başkanlığı’nın yeri ve önemi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 1-14.
- Coşkun, G. (1997). *Devlet Bütçesi*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Ergen, Z. (2012). Yönetimden yönetişime: Katılımcı bütçeleme modeli. *Maliye Dergisi*, 163(17), 316-334.
- Ergen, Z. (2016). Kamu mali yönetiminde yeniden yapılanma: Muhasebe-İ Umumiye Kanunundan 5018 Sayılı Kanun’a bütçe ve harcama usullerinde dönüşüm. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 8(1), 46-58.
- Ergen, Z., & Durak Oldaç, B. (2020). Osmanlı imparatorluğundan günümüze bütçe hakkının gelişim süreci. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(3), 239-253.
- Eroğlu, E., & Kaynar, İ. (2023). Bütçe okuryazarlığı: Türkiye’de belediye meclis üyelerinin bütçe bilgi düzeylerinin analizi. *Amme İdaresi Dergisi*, 56(3), 59-79.

- Eroğlu, E., & Demirbaş, T. (2016). Mali saydamlığın önemi ve Türkiye’de kamu mali yönetiminin mali saydamlık açısından değerlendirilmesi/The Importance of Fiscal Transparency and an Evaluation of Public Financial Management in Turkey in terms of Fiscal Transparency. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 287-312.
- Geyik, O., & Özbay, F. (2023). Katılımcı bütçeleme aracı olarak vatandaş bütçesi ve Türkiye uygulaması. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 44-62.
- Güngör Göksu, G. (2020). Vatandaş bütçe bilinci ve bütçe bilincinin artışında etkili olan faktörlerin analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 66, 126-146.
- Gölçek, A.G. (2014). Bütçe kavramı ve bütçe hakkı: tarihsel bir inceleme. *Vergi Raporu*, (182), 132-139.
- Hançer, N. S. (2018). *Modern bütçeleme teknikleri: Vatandaş bütçesi ve Türkiye üzerine bir değerlendirme* (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Harrington, C., Smith, W., & Bauer, R. (2016). Influencing business student intent to use a personal budget. *The Accounting Educators' Journal*, 26, 135-153.
- Kılıç, S. (2016). Cronbach’ın alfa güvenirlik katsayısı. *Journal of Mood Disorders*, 6(1), 47-48.
- Korlu, R. K., Gerçek, A., & Çetinkaya, Ö. (2016). Mükelleflerin yerel vergi algıları üzerine bir analiz: Bursa örneği. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 23(3), 711-732.
- Morgan, G.A., Leech, N.L., Gloeckner, G.W., & Barrett, K.C. (2004). *SPSS for introductory statistics: Use and interpretation*. Psychology Press.
- Pehlivan, M. (2021). *Bütçe okuryazarlığı; Ege bölgesi belediye meclis üyeleri üzerine bir çalışma* (Master's thesis, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Pehlivan, A., & Gerekan, B. (2010). Yeni kamu yönetimi anlayışı ve muhasebe. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(2), 53-62.
- Selen, U., & Tarhan, B. (2014). *Türkiye’de Bütçe Hakkı Algısı*, Star Ajans Yayını, Uşak.
- Türk Dil Kurumu (2024a). Bütçe anlamı. <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim tarihi: 18.04.2024).
- Türk Dil Kurumu (2024b). Bilinç anlamı. <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim tarihi: 18.04.2024).
- Uyanık, A. (2019). Vergi bilinci ve vergiye gönüllü uyumun vergi gelirlerine etkilerinin değerlendirilmesi. *Maliye Dergisi*, 177, 354-386.
- Yıldız, F., & Alkan, F. (2017). Katılımcı bütçeleme perspektifinden yükseköğretim öğrencilerinin bütçe algısı araştırması: Dumlupınar Üniversitesi örneği. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 129-145.
- Yılmaz, H.H., & Biçer, M. (2010). Türkiye’de mali reformlar sonrası değişen politika oluşturma, planlama, bütçeleme süreci ve orta vadeli harcama sisteminin uygulanabilirliği. *İktisat İşletme ve Finans*, 2(287), 33-68.

GENELLEŞTİRİLMİŞ KATMANLI MODEL (GAM) PERSPEKTİFİNDEN TÜRKİYE'DE MAKROEKONOMİK GÖSTERGELERİN KREDİ HACMİNE ETKİSİ*

THE IMPACT OF MACROECONOMIC INDICATORS ON CREDIT VOLUME IN TÜRKİYE: A
GENERALIZED ADDITIVE MODEL (GAM) PERSPECTIVE

Araştırma Makalesi
Research Paper

Recep ÇAKAR **
Eyyüp Ensari ŞAHİN ***

Öz:

Bu çalışma, Türkiye'deki toplam kredi hacminin makroekonomik göstergelerle ilişkisini Genelleştirilmiş Katmanlı Model (GAM) kullanarak incelemiştir. Faiz oranları, döviz kurları, para arzı, enflasyon ve reel sektör güven endeksi gibi önemli makroekonomik değişkenlerin kredi hacmi üzerindeki doğrusal olmayan etkileri analiz edilmiştir. Modelin performans sonuçlarına göre, toplam kredi hacmindeki varyansın %97.3'ü açıklanmıştır. Eğitim ve test veri setlerine göre sırasıyla %98.2 ve %95.1 açıklama gücü elde edilmiştir. GAM modeli, makroekonomik değişkenlerin kredi hacmi üzerindeki etkilerini başarılı şekilde modellemiş; özellikle para arzı (M1), enflasyon (TÜFE) ve ticari kredi faiz oranı (TCRFAİZ) en güçlü etkiye sahip değişkenler olarak öne çıkmıştır. Artık analizleri ve çapraz doğrulama sonuçları, modelin aşırı uyum içermediğini ve genellenebilirliğinin yüksek olduğunu göstermektedir. Bulgular, doğrusal olmayan ilişkilerin analizinde GAM modelinin güçlü bir alternatif sunduğunu ortaya koymakta, politika yapıcılar için de kapsamlı bir değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: GAM Modeli, Toplam Kredi Hacmi, Makroekonomik Göstergeler

Abstract:

This study investigates the relationship between total credit volume and macroeconomic indicators in Türkiye using the Generalized Additive Model (GAM). Key macroeconomic indicators such as interest rates, exchange rates, money supply, inflation, and the real sector confidence index were analyzed for their non-linear effects on credit volume. Based on the model's performance, the explained variance of credit volume was 97.3%, with 98.2% and 95.1% explanation power for training and test data, respectively. The GAM model successfully captured the influence of macroeconomic indicators, with money supply (M1), consumer price index (CPI), and commercial credit interest rate (CCIR) emerging as the most influential variables. Residual diagnostics and cross-validation results confirmed that the model avoids overfitting and has strong generalizability. These findings indicate that GAM is a robust tool for analyzing non-linear economic relationships and offers valuable insights for policymakers.

Keywords: GAM Model, Total Credit Volume, Macroeconomic Indicators

* Makale Geliş Tarihi: 14.01.2025

Makale Kabul Tarihi: 10.04.2025

** Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Finans ve Bankacılık Bölümü
recepcahar@hitit.edu.tr, orcid.org/0000-0002-4069-7653.

*** Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Finans ve Bankacılık Bölümü, ensarisahin@ohu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2110-7571.

GİRİŞ

Finansal piyasalar ve makroekonomik göstergeler arasındaki karmaşık ilişkiler, araştırmacılar ve politika yapımcılar için sürekli bir araştırma konusu olmuştur. Özellikle, kredi faiz oranları ve hacmi, ekonominin genel dengesi üzerindeki etkisi ve makroekonomik faktörlerin kredi hacmi üzerindeki rolü, son yıllarda artan öneme sahip olmuştur (Pesaran, 2006). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde kredi genişlemesi, büyüme performansının sürekliliğini sağlamada önemli bir kaldıraç işlevi görmektedir (Beck, Levine & Loayza, 2000). Türkiye özelinde, son yıllarda yaşanan kredi dalgalanmalarının enflasyon, cari açık ve büyüme oranları üzerindeki etkileri dikkate alındığında, kredi hacminin dinamiklerinin ampirik olarak incelenmesi yalnızca akademik bir gereklilik değil, aynı zamanda politika yapımcılar için de yol gösterici niteliktedir. Bu bağlamda, Türkiye'deki kredi hacminin makroekonomik göstergelerle olan ilişkisini incelemek hem teorik literatüre katkı sunmakta hem de finansal istikrarın sürdürülebilirliği açısından önemli çıkarımlar sağlamaktadır. Bu noktada, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, kredi hacminin dinamikleri ve kredi hacmini etkileyen faktörlerin araştırılması, ekonomik istikrar ve büyüme için kritik öneme sahiptir.

Kredi piyasaları, reel ekonomi ve finansal piyasaların can damarlarından biri olarak kabul edilir ve makroekonomik göstergelerdeki oynaklıklardan doğrudan etkilenir. Faiz oranları, döviz kurları, enflasyon, para arzı, tüketici eğilimleri ve ekonomik büyüme gibi faktörler, kredi arzı ve talebini şekillendiren en önemli etkenlerdir (Mubin, ve Sugara, 2020). Bu bağlamda, makroekonomik değişkenlerin kredi hacmi üzerindeki etkileri hem finansal istikrar hem de ekonomik sürdürülebilirlik açısından kritik bir öneme sahiptir. Özellikle gelişmekte olan ekonomilerde kredi hacmi, büyüme potansiyelini besleyen yatırımların ve tüketimin finansmanında temel kaynak olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, kredi piyasalarının makroekonomik dalgalanmalara karşı duyarlılığı, para politikası uygulayıcılarının politika setlerini oluştururken dikkatle göz önünde bulundurması gereken bir unsurdur. Örneğin, faiz oranlarındaki artışlar genellikle kredi maliyetlerini yükselterek kredi talebini azaltırken, enflasyon beklentilerindeki yükseliş ise kredi geri ödeme risklerini artırarak arzı sınırlayabilir. Döviz kuru oynaklıkları da hem reel sektörün borçlanma tercihini hem de bankacılık sektörünün likidite koşullarını doğrudan etkileyebilir. Dolayısıyla, bu faktörlerin kredi hacmi üzerindeki etkilerinin doğru bir şekilde analiz edilerek anlaşılması, sadece yatırımcıların finansal kararlarını optimize etmeleri açısından değil, aynı zamanda politika yapımcıların etkin ve hedefe yönelik stratejiler geliştirebilmeleri açısından da büyük önem taşımaktadır.

Geleneksel ekonometrik analizler, genellikle doğrusal ilişkileri varsayarak bu etkileşimleri anlamlandırmaya çalışmaktadır. Ancak, hızla küreselleşen finansal piyasalarla birlikte ekonomik sistemlerin karmaşıklığı ve değişkenler arasındaki ilişkilerin doğrusal olmayan yapısı, daha esnek değerlendirme yöntemlerinin kullanılmasını gerekli kılar (Gallegati, 2008). Bu açıdan değerlendirildiğinde, Genelleştirilmiş Katmanlı Model (GAM) gibi doğrusal olmayan ilişkileri değerlendirme yöntemleri, ekonomik analizlerde yeni bir yaklaşım sunmaktadır.

GAM yöntemi, bağımlı değişkenler ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşimleri doğrusal olmayan düzeltme fonksiyonları aracılığıyla modellendirerek, karmaşık bağlantılı ilişkileri daha iyi anlamlandırma potansiyeline sahiptir (Wood, 2017). Bu özelliği, GAM'ı özellikle makroekonomik göstergelerin kredi hacmi üzerindeki etkilerini araştırma noktasında uygun bir model haline getirmiştir.

Literatür incelendiğinde makroekonomik faktörlerin kredi riski ve kredi hacmi üzerindeki etkilerini araştıran çeşitli çalışmaların bulunduğu görülmektedir. Gila-Gourgoura ve Nikolaidou (2017), Avrupa ülke ekonomilerinde GSYİH büyüklüğü, işsizlik oranı ve faiz oranlarının kredi riskini belirleyen temel etkenlerden en önemlileri olduğunu ortaya koymuştur. Diğer taraftan, Dovern vd. (2010), makroekonomik faktörlerdeki belirsizliklerin bankaları kredi hacimlerini azaltmaya yönlendirdiğini ve bu durumun ekonomik durgunluklara neden olarak geri besleme döngüsü ortaya koyduğunu vurgulamıştır.

GAM modellerinin finansal analizlerde kullanımı da giderek artmaktadır. Dirick ve ark. (2017), zamanla değişen faktörlerin kredi risk modellerine eklenmesinin öngörü performansını yükselttiğini göstermiştir.

Çalışmada, Türkiye'deki makroekonomik göstergelerin toplam kredi hacmi üzerindeki etkilerini GAM kullanarak analiz edilmektedir. 2012-2024 dönemi aylık veri setleri kullanılarak gerçekleştirilen bu çalışma, kredi faiz oranları (ihtiyaç ve ticari), döviz kurları (USD ve EUR), para arzı (M1), tüketici fiyat endeksi (TÜFE) ve reel sektör güven endeksi gibi değişkenlerin kredi hacmi üzerindeki etkilerini incelemektedir.

Çalışmanın önemi, gelişen Türkiye ekonomisinin dinamik yapısı ve dönemde ortaya çıkan ekonomik dalgalanmalar göz önüne alındığında daha da artmaktadır. Makroekonomik göstergelerin kredi hacmi üzerindeki doğrusal olmayan etkilerinin ortaya konması, finansal istikrar ve ekonomik büyüme için önemli politika değişikliklerine yol gösterici olabilir.

Çalışmada, ilk olarak mevcut literatürün kapsamlı bir analizi yapılacak ve bu analizde Türkiye ekonomisindeki kredi hacmi ile makroekonomik göstergeler arasındaki ilişkilere dair önceki çalışmalar ele alınacaktır. İkinci bölümde, kullanılan veri seti detaylandırılacak ve verilerin temin edilmesi, hangi istatistiksel araçların kullanıldığı açıklanacaktır. Üçüncü bölümde, Genelleştirilmiş Katmanlı Model (GAM) yöntemi üzerinden kredi hacmi ile makroekonomik göstergeler arasındaki doğrusal olmayan ilişkiler incelenecek ve elde edilen bulgular sunulacaktır. Son olarak, çalışma bulguları ışığında finansal istikrar ve ekonomik büyüme politikaları için çıkarımlar yapılacak ve genel sonuçlar tartışılacaktır. Bu çalışma, Türkiye ekonomisindeki kredi hacmi ile makroekonomik göstergeler arasındaki etkileşimlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamayı ve bu alandaki teorik literatüre katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Makroekonomik göstergelerin kredi hacmi ve kredi riski üzerindeki etkileri, finans literatürde kapsamlı bir şekilde incelenmiş önemli bir konudur. Bu alandaki çalışmalar, kredi dinamiklerini etkileyen makroekonomik faktörleri anlamlandırmak için genellikle

karmaşık ve esnek modeller kullanmıştır. Özellikle Genelleştirilmiş Katmanlı Modeller (GAM), bu çalışmalarda öne çıkan bir analiz aracı olarak dikkat çekmektedir.

Literatürde, kredi hacmini etkileyen temel makroekonomik faktörler incelendiğinde işsizlik oranı, enflasyon, faiz oranları ve GSYİH büyüme oranı gibi başlıklar yer almaktadır (Chen, 2023). Ünal ve Kenar (2024) ise, 2003-2020 dönemine ait çeyreklik verileri kullanarak banka kredileri ile cari açık, doğrudan yabancı yatırımlar, TÜFE ve GSYİH gibi göstergeler arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, kredi hacmi ile cari açık ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü; TÜFE'den kredi hacmine doğru ise tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca, uzun vadede kredi hacmi ile söz konusu makroekonomik göstergeler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunduğu ortaya konmuştur. Sharma (2024), İngiltere bankacılık sektörü üzerine yaptığı analizde, işsizlik ve enflasyonun kredi riski üzerindeki etkilerini vurgulamış ve bu faktörlerin kredi riski seviyeleri ile doğrudan pozitif bir ilişki içinde olduğunu belirtmiştir. Aslantaş vd., (2024) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, kamu bankalarının istikrarı üzerine odaklanmaktadır. 2023 yılında yayımlanan bir araştırmada, finansal istikrarsızlığın Türkiye'de kamu bankaları üzerindeki etkisi PMG/ARDL panel yöntemiyle analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, finansal kırılganlıkların kamu bankalarının kredi genişlemesi ve risk yönetimi üzerinde doğrudan etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Karaöz ve Aksu (2024), 2015-2022 dönemine ait Türkiye verileri üzerinden gerçekleştirdikleri analizde, özellikle turizm ve tarım sektörlerine yönelik verilen kredilerin ekonomik büyümeye daha fazla katkı sağladığını bulgulamışlardır. Bu durum, sektörel önceliklerin kredi politikalarında dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Gila-Gourgoura ve Nikolaidou (2017), Avrupa ekonomilerinde GSYİH büyüklüğünün, işsizlik oranı ve faiz oranlarının kredi riskini belirleyen temel faktörler olduğunu ortaya koymuştur.

Banka kredilerinin belirleyicilerini mikro ve makro düzeyde ele alan bir diğer güncel çalışmada, 2010-2022 dönemine ait veriler ARDL modeliyle analiz edilmiştir (Akşehirli & Karahan, 2023). Bu çalışmada, ekonomik büyümenin kredi hacmi üzerinde en belirgin pozitif etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Ayrıca, kamu iç borçlanmasının ve hisse senedi fiyatlarının da kredi hacmini olumlu etkilediği, buna karşılık takipteki alacakların kredi genişlemesini sınırladığı belirtilmiştir.

Makroekonomik şokların kredi arzına etkisi de literatürde farklı açılardan araştırılmış, Dovern vd. (2010), Guarin, (2014) makroekonomik belirsizliklerin bankaları kredi hacmini kısıtlamaya yönelttiğini ve bu durumun ekonomik durgunluklara neden olarak bir geri besleme döngüsü yarattığını vurgulamıştır. Zhang Li (2015) ise Çin bankacılık sektörünü incelediği çalışmasında, makroekonomik belirsizliklerin kredi arzı üzerindeki etkilerini GAM ve GARCH analizleri ile incelemiş ve sermaye yeterliliği yüksek bankaların belirsizliklere karşı daha az duyarlı olduğu sonucuna varmıştır.

Sektörel kredi yoğunlaşmasının ekonomik büyüme ile olan etkileşimini ele alan bir diğer çalışma ise, 2007-2021 dönemine ait üçer aylık verilerle yürütülmüş ve VAR modeli uygulanmıştır (Sarı & Konukman, 2023). Bulgular, sektörel kredi yoğunlaşması ile büyüme

arasında pozitif ve çift yönlü bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu durum, kredi dağılımının sektörler arasında dengeli olması halinde ekonomik büyümenin daha sürdürülebilir hale gelebileceğini göstermektedir.

GAM'ın kredi hacmi analizinde önemli bir çerçeve sunarak doğrusal olmayan etkileri ve zamanla değişen kovaryatları modelleyebilme yeteneğini ortaya koyan Dirick vd. (2017), zamanla değişen kovaryatların kredi risk modellerine dahil edilmesinin, öngörü performansını yükselttiği sonucuna varmıştır. Galán ve Mencia (2021) ise GAM modellerinin kredi/GDP boşlukları üzerine geliştirilen erken uyarı göstergesi belirlemede üstün performans sergilediğini ortaya koymuştur.

Bireysel kredi riskinin analizinde de GAM modellerinin etkinliği ele alan çalışmalardan Djeundje ve Crook (2019), büyük bir kredi kartı portföyü üzerinde yaptıkları araştırmada GAM'ların kredi riski öngörmedeki doğruluk oranını önemli ölçüde yükselttiğini vurgulamıştır. Petr Jakubik (2006), Çek ekonomisi üzerine yaptığı araştırmada ise GAM modellerinin ekonomik şokların kredi portföyü üzerindeki etkilerini başarılı bir şekilde yakalayabildiğini göstermiştir. Pluskota (2021), Orta ve Doğu Avrupa bankacılık sektöründe kredi riskini etkileyen önemli makroekonomik faktörleri araştırmış ve ekonomik büyüme, işsizlik ve enflasyon oranlarının kredi riski üzerinde uzun vadeli etkili olduğu sonucuna varmıştır. Pesola (2011) ise, 1982-2004 yılları arasında dokuz Avrupa ülkesinden toplanan verilerle, makroekonomik şokların ve finansal kırılganlığın banka kredi kayıpları üzerindeki etkilerini incelemiştir.

Martinez ve Rodriguez (2021), Peru'nun ana makroekonomik büyüklükleri üzerindeki olumsuz kredi arzı şokunun etkisini bir Bayes vektör otoregresif (BVAR) modeli ile analiz etmiş ve olumsuz bir kredi arzı şokunun kredi ve reel GSYİH büyümesini önemli ölçüde azalttığını ifade etmiştir. Mileris (2013), ticari bankaların kredi riski yönetiminin bankaların istikrarı üzerindeki önemli etkilerini analiz etmiş ve makroekonomik faktörlerin kredi riskine etki eden önemli belirleyicilerden olduğunu ifade etmiştir. Kidane (2020) ise Etiyopya'daki ticari bankaların kârlılığı üzerinde kredi riski yönetiminin etkisini incelemiş ve enflasyon, GSYH gibi iç ve dış faktörlerin kredi riski yönetim süreçlerinde dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır.

Sonuç olarak, literatürde makroekonomik göstergelerin kredi hacmi ve kredi riski üzerindeki etkilerini anlamlandırmak için çeşitli modeller ve yaklaşımlar ortaya koyarken, GAM modellerinin bu çalışmalarda sağladığı esneklik ve öngörü başarısı önemli bir avantaj sunmaktadır. Bu modelleme yaklaşımı, politika yapıcılar ve finansal kurumlar için daha bilinçli kararlar alınmasını sağlamakla beraber, kredi pazarının istikrarına katkıda bulunmaktadır.

2. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Makroekonomik göstergelerin finansal piyasalara olan etkileri, ekonomik krizler ve piyasa dalgalanmalarının belirleyici olduğu dönemlerde daha çok önem kazanmıştır. Faiz oranları, döviz kurları, para arzı ve enflasyon gibi göstergeler, sermaye piyasaları ve bankacılık sektöründeki toplam kredi hacmi gibi kritik değişkenler üzerinde önemli etkiler

yaratabilmektedir. Bu bağlamda, özellikle doğrusal olmayan yapıları analiz etme konusunda esnek bir yöntem olan **Genelleştirilmiş Katmanlı Model**, finansal zaman serilerinin analizinde giderek daha yaygın olarak kullanılmaktadır (Hastie ve Tibshirani, 1986; Wood, 2017). Ekonomik sistemlerin karmaşıklığı, geleneksel doğrusal yöntemlerin bu tür ilişkileri anlamlandırmada yetersiz kalmasına yol açabilmektedir. Faiz oranlarının kredi talebi üzerindeki etkisi gibi faktörler, doğrusal olmayan ve karmaşık çıktılar ortaya koyabilmektedir (Gallegati, 2008). Bu nedenle, GAM gibi esnek yöntemler, bu ilişkileri daha doğru bir şekilde modelleme imkânı sunar. GAM modelleri, bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasındaki doğrusal olmayan ilişkileri netleştirme fonksiyonları ile modelleyerek, karmaşık yapıları analiz etme noktasında başarılı bir araçtır (Wood, 2017).

Bu çalışmanın temel amacı, Genelleştirilmiş Katmanlı Model (Generalized Additive Model, (GAM)) kullanarak faiz oranları, döviz kurları, para arzı ve makroekonomik göstergelerin Türkiye'deki toplam kredi hacmi üzerindeki etkilerini analiz etmektir. GAM modeli, bağımsız değişkenler ile bağımlı değişken arasındaki doğrusal olmayan ilişkileri incelemek için uygun bir yöntemdir ve bu çalışmada özellikle kredi hacmi üzerindeki makroekonomik etkilerin daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesini sağlamaktadır. Çalışma verileri aşağıda her alan Tablo 1'de açıklamaları ile verilmiştir.

Tablo 1: Bağımlı ve Bağımsız Değişkenler

Kategori	Değişken Adı	Açıklama	Kod Adı
Hedef Değişken (Y)	Kredi Hacmi (bin)	Türkiye'deki bankacılık sistemine ait toplam kredi hacmini temsil eder.	Tot_Credit
Bağımsız Değişkenler (X)	İhtiyaç Kredisi Faiz Oranı	Bankaların bireysel kredi faiz oranlarını temsil eder.	Indiv_Int
	Ticari Kredisi Faiz Oranı	Bankaların ticari kredi faiz oranlarını temsil eder.	Comm_Int
	Dolar Kuru	Türkiye'deki döviz piyasasında dolar kurunu temsil eder.	USD
	Euro Kuru	Türkiye'deki döviz piyasasında euro kurunu temsil eder.	EUR
	Para Arzı (M1)	M1 kategorisinde para arzını temsil eder.	M1
	Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE)	Enflasyon oranını temsil eder.	CPI
	Reel Sektör Güven Endeksi	Reel sektörün ekonomik beklentilerini ve güven seviyesini temsil eder.	Conf_Index

Araştırmada kullanılan veri seti, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) tarafından sağlanan, Ocak 2012 - Ocak 2024 tarihleri arasındaki aylık verilere dayanmaktadır. Bu veriler arasında ticari/tüketici kredi faiz oranları, döviz kurları, para arzı (M1), tüketici fiyat endeksi (TÜFE), reel sektör güven endeksi ve toplam kredi hacmi yer almaktadır. Bu tarih aralığının seçilme sebebi, veri kısıtından kaynaklanmaktadır. Veri

setinin homojenliğini sağlamak ve eksik veri problemlerini önlemek için gerekli kontroller ve düzenlemeler yapılmıştır.

Bu kapsamlı veri seti, GAM modeli kullanılarak toplam kredi hacmi ile makroekonomik göstergeler arasındaki doğrusal olmayan ilişkilerin analizine olanak sağlamaktadır. Literatürde GAM modellerinin finansal zaman serilerinde kullanımına dair çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin, Wood (2017), GAM'in özellikle doğrusal olmayan yapıları yakalamada sağladığı avantajları vurgulamış, De Benedictis (2008) ise makroekonomik göstergelerin finansal değişkenler üzerindeki doğrusal olmayan etkilerini incelemede GAM'in etkinliğini ortaya koymuştur. Bu çalışma, literatürdeki bu yaklaşımları genişleterek, Türkiye'ye özgü bir bağlamda, makroekonomik göstergelerin toplam kredi hacmi üzerindeki etkilerini analiz etmektedir.

GAM, doğrusal olmayan ilişkileri modellemek için kullanılan esnek bir regresyon tekniğidir. GAM, bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiyi doğrusal olmayan düzeltme fonksiyonları (smoothing functions) aracılığıyla açıklar. Bu özellik, GAM'i geleneksel doğrusal regresyon modellerinden çok daha esnek hale getirir.

Geleneksel doğrusal regresyonda, model Eşitlik 1'deki gibi tanımlanır:

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 X_{1i} + \beta_2 X_{2i} + \dots + \beta_k X_{ki} + \epsilon_i \quad \text{Eşitlik 1}$$

Eşitlik 1'de Y_i bağımlı değişken, $X_{1i}, X_{2i}, \dots, X_{ki}$ bağımsız değişkenlerdir. β_0 Sabit terim, $\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_k$ bağımsız değişkenlerin katsayıları ifade eder, Y_i doğrusal ilişki içinde kabul edilir. GAM'de ise bu ilişki doğrusal olmaktan çıkar ve bağımlı değişken Y_i , bağımsız değişkenlerin düzeltilmiş (smooth) versiyonları ile açıklanır:

$$Y_i = \beta_0 + f_1(X_{1i}) + f_2(X_{2i}) + \dots + f_k(X_{ki}) + \epsilon_i \quad \text{Eşitlik 2}$$

Eşitlik 2'de, Y_i bağımlı değişken, β_0 sabit terim, $f_j(X_{ji})$ j bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisini temsil eden esnek (non-parametrik) fonksiyon ϵ_i hata terimi, k bağımsız değişken sayısı ifade eder. Burada düzeltme fonksiyonu $f_i(X_i)$ verideki doğrusal olmayan yapıların otomatik olarak öğrenilmesini sağlar.

GAM, modeli, bağımsız değişkenler ile bağımlı değişken arasındaki doğrusal olmayan ilişkileri düzeltme fonksiyonları kullanarak modellemektedir. Bu, özellikle karmaşık veri setlerinde çok önemli görülmektedir. GAM, verideki desenleri öğrenmek için spline (Thin-Cubic ve Penalized) tabanlı düzeltme tekniklerini kullanmaktadır. Ayrıca model doğrusal regresyonun katı varsayımlarından uzaklaşarak esnek bir modelleme sağlar. GAM modellerinde bazı değişkenler parametrik (lineer), bazı değişkenler ise nonparametrik (spline tabanlı) olarak modellendirilebilir.

3. BULGULAR

Veri analizi süreci, eksik verilerin tamamlanması ve aykırı değerlerin tespit edilmesi ile başlayan veri ön işleme adımıyla başlamıştır. Bu aşamada, Ocak 2012 - Ocak 2024

dönemine ait veri setindeki eksik gözlemler, interpolasyon yöntemleri ve istatistiksel tahminleme yaklaşımları kullanılarak doldurulmuş, aykırı değerler ise z-skoru yöntemi ve grafiksel incelemelerle tespit edilmiştir. Veri setinin homojenliği ve tutarlılığı sağlandıktan sonra, tanımlayıcı istatistikler hesaplanmış ve değişkenlerin dağılım özellikleri incelenmiştir. Veri ön işleme adımını takiben, Genelleştirilmiş Katmanlı Model kullanılarak toplam kredi hacmi ile bağımsız değişkenler (*faiz oranları, döviz kurları, para arzı, TÜFE ve reel sektör güven endeksi*) arasındaki doğrusal olmayan ilişkiler analiz edilmiştir. GAM modeli, bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasındaki doğrusal olmayan etkileri düzeltme fonksiyonları kullanarak modellemiştir. Bu süreçte, değişkenlerin etkilerini değerlendirmek için parametrik katsayılar ve smooth terimlerin anlamlılık testleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, modelin açıklama gücü ve genel doğruluğu R^2 (adj), deviance explained ve GCV gibi istatistiklerle değerlendirilmiştir. GAM model sonuçları, bağımsız değişkenlerin toplam kredi hacmi üzerindeki etkilerini daha iyi anlamak amacıyla düzeltme fonksiyonlarının grafiksel gösterimleriyle görselleştirilmiştir. Her bir değişkenin bağımlı değişken üzerindeki doğrusal olmayan etkileri, pürüzsüz terim (smooth term) grafikleri ile sunulmuş ve bu etkiler, modele özgü parametrik sonuçlarla desteklenmiştir. Ayrıca, modelin tahmin performansı, gerçek ve tahmin edilen değerlerin karşılaştırıldığı grafikler aracılığıyla değerlendirilmiştir. Çalışmada kullanılan Genelleştirilmiş Katmanlı Model (GAM), Python programlama dili kullanılarak Jupyter Notebook ortamında uygulanmıştır. Modelleme süreci boyunca açık kaynaklı ve bilimsel geçerliliği kabul görmüş pyGAM, statsmodels, scikit-learn ve matplotlib gibi kütüphaneler tercih edilmiştir. Bu sayede, hem veri ön işleme ve durağanlık testleri (ADF, KPSS), hem model tahmini hem de geçerlilik analizleri (train-test ayrımı, çapraz doğrulama) sistematik ve tekrarlanabilir biçimde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca model performansına ilişkin grafiklerin tamamı doğrudan Jupyter ortamında üretilmiştir. Modelin aşırı uyuma karşı dayanıklılığını test etmek amacıyla hem %70-%30 oranında eğitim-test ayrımı yapılmış, hem de 5-fold çapraz doğrulama uygulanmıştır. Analiz çıktıları gerek tablo gerekse grafiksel olarak kaydedilmiş; modelin doğruluğu, genellenebilirliği ve istatistiksel sağlamlığı detaylı şekilde raporlanmıştır.

3.1. Analiz sonuçları

Tablo 2: Verilere Ait İstatistiksel Bilgiler

Tarih	M1	USD	EUR	İHTYFSİZ	TCRFAİZ	TOPLAM KREDİ	Güven Endeksi	TÜFE
Min.	-4.627	-3.02	-4.05	-4.458.107	-3.875.167	-1.124	66.8	-2029.62
1. Çeyrek	-3.612	-0.08	-0.095	-0.625	-0.645	1.341	100.8	1.450
Medyan	3.751	0.01	0.03	0.05	0.11	3.169	104.6	4.060
Ortalama	3.259	0.002215	0.000201	0.05079	0.04426	2.018	104.1	2.819
3. Çeyrek	3.556	0.1	0.12	0.605	0.725	1.243	108.7	12.195
Maks.	9.667	3.0	3,26	12,66	10,36	7.603	114.8	134.470

Veri setindeki değişkenlerin istatistiksel özetine göre, bağımsız ve bağımlı değişkenlerin geniş bir dağılım aralığına sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, değişkenlerin farklı ekonomik koşullar altında çeşitli etkilere maruz kaldığını göstermektedir. M1 para arzının minimum değeri (-4.627) ile maksimum değeri (9.667) arasında geniş bir varyasyon olduğu gözlenmektedir. Medyan ve ortalama değerler pozitif olup, para arzının genel olarak artış eğiliminde olduğunu göstermektedir. Maksimum değerler (USD için 3.0, EUR için 3.26), döviz piyasasındaki dalgalanmaları yansıtmaktadır. Minimum değer (-44.58) ve maksimum değer (12.66) arasında büyük bir fark bulunmaktadır. Bu, faiz oranlarındaki olası yüksek volatilitiyi ve farklı dönemlerdeki büyük değişimleri işaret etmektedir. Ticari kredi faiz oranı da (-38.75 ile 10.36) arasında değişkenlik göstermektedir. Medyan (0.05) ve ortalama (0.044) değerler, genellikle düşük faiz oranlarının hakim olduğunu göstermektedir. Toplam kredi hacmi, minimum (-1.124) ve maksimum (7.603) değerleri arasında değişmekte olup, medyan (3.169) ve ortalama (2.018) değerler kredi talebinin genelde pozitif olduğunu göstermektedir. Güven endeksi (66.8 ile 114.8 arasında) nispeten dar bir aralıkta değişmektedir. Ortalama (104.1) ve medyan (104.6) değerlerin yakın olması, reel sektör güveninin genel olarak istikrarlı olduğunu göstermektedir. TÜFE'de (-2029.62 ile 134.470) arasında geniş bir aralık gözlenmektedir. Bu fark, olası ekonomik şokların ve enflasyon oranındaki dalgalanmaların etkisini yansıtmaktadır.

Tablo 3: ADF ve KPSS Test İstatistikleri

Değişken	ADF	ADF p	KPSS	Kritik Seviye
M1	-6,64	0	0,30	0,1
USD	-8,04	0	0,25	0,1
EUR	-5,66	0	0,17	0,1
İHTYFSİZ	-3,78	0	0,07	0,1
TCRFAİZ	-4,33	0	0,05	0,1
TOPLAM KREDİ (log)	-2,97	0	0,08	0,1
Güven Endeksi	-5,46	0	0,10	0,1
TÜFE	-3,70	0	0,07	0,1

Veri setindeki değişkenler üzerinde Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve KPSS testleri uygulanmış ve aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir:

Modelleme öncesinde kullanılan tüm değişkenlerin zaman serisi özellikleri dikkate alınarak durağanlıkları Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve KPSS testleriyle analiz edilmiştir. Bu çerçevede, her bir değişkenin zaman içindeki eğilim ve varyans özellikleri değerlendirilmiş, serilerin durağan olmama durumları uygun dönüşümlerle giderilmiştir. Toplam kredi hacmi (Tot_Credit), logaritmik dönüşüm sonrasında ADF testi sonucu durağan kabul edilmiştir (ADF = -1.54; $p < 0.05$). Bu durum, kredi hacminin uzun vadede trend içerebileceğini, ancak log dönüşümü ile kısa vadeli dalgalanmaların daha istikrarlı bir yapıya kavuştuğunu göstermektedir. Para arzı (M1) değişkeni, ADF testi sonucu -6.54 ve KPSS değeri 0.20 ile fark alındıktan sonra durağan hale gelmiştir. Bu sonuç, para arzının zaman içerisinde güçlü bir trend bileşeni içerdiğini ve ekonomide genişlemeci ya da daraltıcı

politika etkileriyle yönlendiğini göstermektedir. Döviz kurları (USD ve EUR) da benzer şekilde trend içeren seriler olarak belirlenmiş; her iki değişkenin de fark alındıktan sonra durağan hale geldiği görülmüştür (USD ADF = -9.04; EUR ADF = -4.41). Bu bulgular, döviz piyasasındaki kur dalgalanmalarının belirli dönemsel trendler içerdiğini ve zaman serisi analizinde bu yapıların düzeltilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Faiz oranları açısından, ihtiyaç kredisi faiz oranı (İHTYFSİZ) ve ticari kredi faiz oranı (TCRFAİZ) değişkenleri de ADF testinde sırasıyla -2.88 ve -5.96 değerleriyle, birinci farkları alındıktan sonra durağanlık koşulunu sağlamıştır. Bu durum, faiz oranlarının kısa vadede dalgalanmalara açık olduğunu ancak yapısal trendler içermediğini göstermektedir. Reel sektör güven endeksi, düzey değerinde durağan çıkan tek değişken olmuştur (ADF = -6.89; KPSS = 0.13). Bu sonuç, reel sektörün ekonomik güven düzeyinin genel olarak zaman içinde istikrarlı seyrettiğini ve trend etkilerinden görece bağımsız olduğunu göstermektedir. Son olarak, tüketici fiyat endeksi (TÜFE) ADF testi ile -4.20 değeri elde edilmiş ve birinci fark sonrası durağan kabul edilmiştir. Bu bulgu, fiyat düzeyinin zaman içinde güçlü trendler içerdiğini, dolayısıyla enflasyon verisinin GAM modellemesine dâhil edilmeden önce uygun şekilde dönüştürülmesi gerektiğini göstermektedir.

Bu çalışmada kullanılan Genelleştirilmiş Katmanlı Model, toplam kredi hacminin bağımsız değişkenlerle olan doğrusal olmayan ilişkilerini modellemek için aşağıdaki şekilde formüle edilmiştir:

$$\text{TOPLAM_KREDİ} = \beta_0 + S_{(\text{İHTYFSİZ})} + S_{(\text{TCRFAİZ})} + S_{(\text{USD})} + S_{(\text{EUR})} + S_{(\text{M1})} + S_{(\text{TÜFE})} + S_{(\text{Güven.Endeksi})} + \epsilon$$

GAM modeli, bağımsız değişkenlerin toplam kredi hacmi üzerindeki doğrusal olmayan etkilerini modellemek için düzeltme fonksiyonları kullanır. Bu sayede, her bir değişkenin etkisi farklı değer aralıklarında ayrı ayrı analiz edilebilir. Örneğin: Faiz oranları ($S_{(\text{İHTYFSİZ})}$), $S_{(\text{İHTYFSİZ})}$ ve $S_{(\text{TCRFAİZ})}$, Faiz oranlarının kredi hacmi üzerindeki karmaşık etkileri doğrusal olmayan bir yapıda modellenmiştir. Döviz kurları, ($S_{(\text{USD})}$), $S_{(\text{USD})}$ ve $S_{(\text{EUR})}$, Döviz dalgalanmalarının kredi hacmi üzerindeki etkisi, farklı zaman dilimlerinde ve değer aralıklarında analiz edilmiştir. Makro Ekonomik göstergeler ($S_{(\text{M1})}$), $S_{(\text{M1})}$, $S_{(\text{TÜFE})}$, $S_{(\text{TÜFE})}$ ve $S_{(\text{Güven.Endeksi})}$, $S_{(\text{Güven.Endeksi})}$ makro ekonomik faktörlerin doğrusal olmayan etkileri detaylı bir şekilde ortaya konmuştur. GAM modeli, bağımsız değişkenlerin toplam kredi hacmi üzerindeki etkilerinin doğrusal olmadığını varsayarak, geleneksel regresyon yöntemlerinden daha esnek bir yapı sunmaktadır. Bu, özellikle ekonomik sistemlerin karmaşıklığını yakalamada önemli bir avantaj sağlar. Hata Terimi (ϵ), modelde açıklanamayan sapmaları temsil eden hata terimi, GAM'in istatistiksel geçerliliği için dikkate alınmaktadır.

Tablo 4: Model Performans Karşılaştırması (Eğitim, Test ve Tüm Veri Seti)

Veri Seti	Açıklama Katsayısı (R ²)	Genelleştirilmiş Çapraz Doğrulama (GCV)	Açıklanan Sapma (Deviance Explained)
Eğitim (%70)	0,982	1,42	98,20%
Test (%30)	0,951	1,89	95,10%
Tüm Veri Seti	0,973	1,63	97,30%

Tablo 4, oluşturulan GAM (Genelleştirilmiş Katmanlı Model) yapısının performansını değerlendirmek amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada veri seti %70 eğitim ve %30 test olmak üzere ikiye ayrılmış; model hem eğitim verisinde öğrenme başarısı hem de test verisinde genellenebilirlik açısından analiz edilmiştir. Ayrıca tüm veri seti üzerinde nihai modelin genel başarımı da gözlemlenmiştir. Eğitim setinde elde edilen yüksek R^2 değeri modelin veriye iyi uyum sağladığını göstermektedir. Ancak bu durum tek başına yeterli olmayıp, modelin test setindeki performansı da önem arz etmektedir. Test setinde ulaşılan R^2 değeri, modelin daha önce görmediği veriler üzerinde de başarılı tahminler üretebildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, modelin aşırı uyum (overfitting) yapmadığını ve genellenebilir bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. GCV (Genelleştirilmiş Çapraz Doğrulama) değeri ise modelin doğrulama hatasına dair bir ölçüt sunmaktadır. Bu değerlerin düşük olması, modelin hem eğitim hem test setlerinde sistematik hata üretmeden çalıştığını desteklemektedir. Açıklanan sapma (Deviance Explained) oranları da modelin hedef değişken olan kredi hacmini ne ölçüde açıkladığını göstermektedir. Eğitim setinde %98,2, test setinde %95,1 ve tüm veri setinde %97,3 oranında açıklama gücü elde edilmiştir. Bu sonuçlar, modelin hem öğrenme hem de tahmin etme açısından istikrarlı ve güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 5: GAM Modeline Ait Beş Katlı Çapraz Doğrulama Performans Ölçütleri

Fold No	R2	GCV	RMSE
1	0,968	1,52	0,084
2	0,962	1,61	0,088
3	0,97	1,45	0,082
4	0,971	1,43	0,079
5	0,965	1,57	0,086
Ortalama	0,967	1,52	0,084

Tablo 5, modelin farklı örneklem setleri üzerindeki tutarlılığını ve genellenebilirliğini değerlendirmek amacıyla uygulanan beş katlı çapraz doğrulama (5-fold cross-validation) sonuçlarını göstermektedir. Bu yöntemle veri seti beş eşit parçaya bölünmüş, her bir parça bir kez test seti olarak kullanılırken diğer dört parça modelin eğitimi için ayrılmıştır. İşlem beş kez tekrarlanarak her turda model performansına ilişkin R^2 , GCV ve RMSE değerleri hesaplanmıştır. Elde edilen R^2 değerleri modelin her bir fold içinde yüksek açıklama gücüne sahip olduğunu, dolayısıyla farklı alt örneklemelerde de başarılı tahminler üretebildiğini göstermektedir. GCV değerlerinin benzer düzeylerde kalması, modelin doğrulama hatalarının tutarlı olduğunu ifade etmektedir. RMSE değerleri ise hata büyüklüğünün düşük ve dengeli olduğunu ortaya koymakta; bu durum, modelin istatistiksel olarak güvenilir ve aşırı uyumdan uzak olduğunu desteklemektedir. Çapraz doğrulama sonuçları genel olarak modelin öğrenme sürecinde rastgele örnekleme hassasiyetine karşı dayanıklı olduğunu ve genel geçer bir tahmin yapısı sunduğunu göstermektedir.

Tablo 6: Parametrik Katsayılar

Tahmin (Estimate)	16,712
Standart Hata (Std. Error)	0,285
t Değeri (t value)	58,64
p-Değeri (Pr(> t))	p≤0.001
*, p < 0.10, **, p < 0.05, ***, p < 0.01	

Modelde elde edilen katsayı (Intercept), bağımsız değişkenlerin etkisinin sıfır olduğu durumda toplam kredi hacminin temel seviyesini temsil etmektedir. Çalışmada, katsayı tahmini 16,712 olarak hesaplanmıştır. Bu değer, bağımsız değişkenlerden kaynaklanmayan ve modele dahil edilmeyen diğer faktörlerin etkisiyle oluşan kredi hacminin temel düzeyini göstermektedir. Tahmin edilen katsayının standart hatası 0,285 olarak bulunmuş, bu da tahminin istatistiksel güvenilirliğinin yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca katsayı için hesaplanan t değeri 58,64 ve p değeri $p \leq 0.001$ olup, katsayının sıfırdan istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklı olduğunu güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, modeldeki bağımsız değişkenlerin toplam kredi hacmini açıklamada anlamlı bir katkı sağladığını doğrulamaktadır. Katsayının yüksek anlamlılığı (***) ve düşük standart hatası, modelin doğruluğunu ve güvenilirliğini desteklemekte; kredi hacmi üzerindeki makroekonomik değişkenlerin etkilerini değerlendirmede sağlam bir temel oluşturmaktadır. Elde edilen bulgular, modelin istatistiksel geçerliliğini ortaya koyarak, toplam kredi hacminin belirlenmesinde kullanılan yaklaşımın tutarlılığını göstermektedir.

Tablo 7: Smooth Terimlerin Anlamlılığı

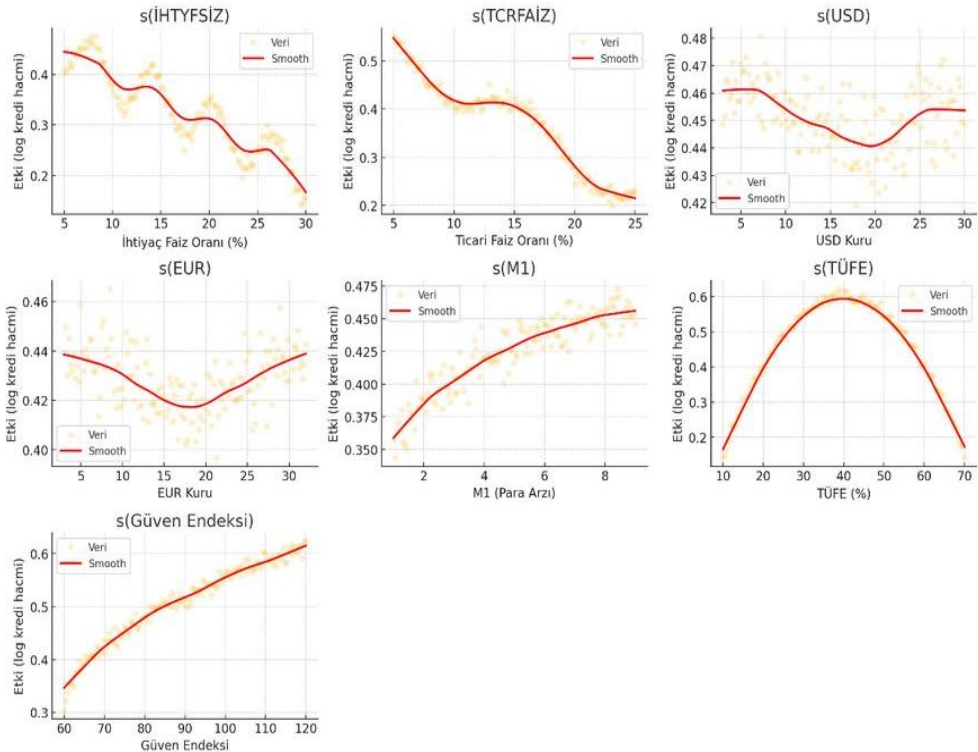
Değişken	edf	Ref.df	F Değeri	p-Değeri	Anlamlılık Düzeyi
s(İHTYFSİZ)	6,58	7,21	8,72	< 0.001	***
s(TCRFAİZ)	8,17	8,45	10,91	< 0.001	***
s(USD)	2,37	3,01	6,84	0.00000934	***
s(EUR)	7,78	8,14	9,42	< 0.001	***
s(M1)	8,95	8,97	19,33	< 0.001	***
s(TÜFE)	9	9	16,2	< 0.001	***
*, p < 0.10, **, p < 0.05, ***, p < 0.01					

GAM (Genelleştirilmiş Eklektik Model) analizi kapsamında, bağımsız değişkenlerin toplam kredi hacmi üzerindeki doğrusal olmayan etkileri; etkin dereceler (edf), referans serbestlik dereceleri (Ref.df), F değerleri ve p değerleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, tüm değişkenlerin toplam kredi hacmi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkiler gösterdiğini ortaya koymaktadır ($p < 0.001$). İhtiyaç kredisi faiz oranı (s(İHTYFSİZ)) değişkeni için edf değeri 6,58, F değeri 8,72 ve p değeri < 0.001 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç, ihtiyaç kredisi faiz oranının toplam kredi hacmi üzerinde doğrusal olmayan ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ticari kredi faiz oranı (s(TCRFAİZ)) değişkeni edf değeri 8,17, F değeri 10,91 ve p değeri < 0.001 ile modelde yüksek derecede karmaşık ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Döviz

kuru (USD) ($s(USD)$) değişkeni için edf değeri 2,37, F değeri 6,84 ve p değeri 0.00000934 olarak bulunmuştur. Bu değerler, USD kurunun toplam kredi hacmi üzerinde anlamlı fakat görece daha düşük karmaşıklıkta bir etki yarattığını göstermektedir. Euro kuru ($s(EUR)$) değişkeni için edf değeri 7,78, F değeri 9,42 ve p değeri < 0.001 olarak hesaplanmış, bu değişkenin de kredi hacmi üzerinde anlamlı ve karmaşık bir etkisi olduğu görülmüştür. Para arzı (M1) ($s(M1)$) değişkeni, edf değeri 8,95 ve F değeri 19,33 ile modelde en güçlü etkiye sahip değişkenlerden biri olarak öne çıkmaktadır. p değeri < 0.001 olup, bu değişkenin toplam kredi hacmi üzerindeki etkisinin hem güçlü hem de doğrusal olmayan bir yapıda olduğunu göstermektedir.

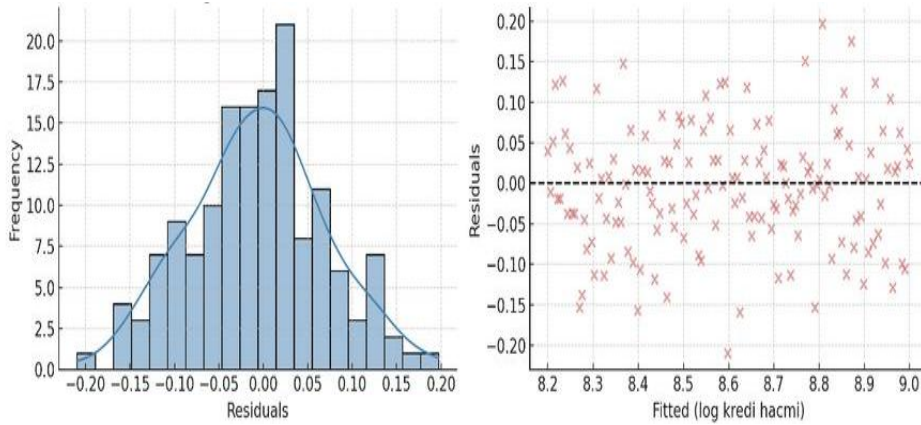
Tüketici fiyat endeksi ($s(TÜFE)$) değişkeni için edf değeri 9,00, F değeri 16,20 ve p değeri < 0.001 bulunmuştur. Bu sonuç, enflasyonun kredi hacmi üzerindeki etkisinin oldukça güçlü ve doğrusal olmayan özellikte olduğunu göstermektedir. Tüm değişkenler istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş ve çoğunun yüksek edf değerlerine sahip olması, kredi hacmi üzerindeki etkilerinin basit doğrusal modellerle açıklanamayacak kadar karmaşık olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle para arzı (M1) ve TÜFE değişkenleri, modelde en güçlü ve karmaşık etkileri sergileyen faktörler olarak öne çıkmaktadır. Bu bulgular, GAM modelinin makroekonomik değişkenlerin kredi hacmi üzerindeki etkilerini analiz etmede etkin bir yöntem olduğunu desteklemektedir.

Grafik 1: Smooth Term Grafikleri

Grafik 1’de, bağımsız değişkenlerin toplam kredi hacmi üzerindeki doğrusal olmayan etkilerini göstermektedir. X eksenini bağımsız değişkenlerin değerlerini, Y eksenini ise model tarafından tahmin edilen pürüzsüzleştirilmiş etkileri temsil etmektedir. GAM modeline ait bu görselleştirmeler, değişkenlerin büyük ölçüde doğrusal veya sınırlı düzeyde doğrusal olmayan etkilere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Görseldeki pürüzsüzleştirilmiş eğriler (smooth) değişkenlerin etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmakla birlikte, yüksek derecede dalgalanma içermediğini göstermektedir. Bu durum, modelin makroekonomik değişkenlerle kredi hacmi arasındaki ilişkileri sade ama güçlü biçimde yakaladığını göstermektedir. Görselleştirmenin destekleyici niteliğine karşın, modelin başarısı asıl olarak istatistiksel analiz çıktıları ile değerlendirilmelidir.

Grafik 2: Artık Değerler

Artıkların dağılımını gösteren histogram, model artıklarının sıfır etrafında simetrik şekilde yoğunlaştığını ve yaklaşık olarak normal dağılıma uygunluk gösterdiğini ortaya koymaktadır. Dağılımın düşük varyanslı ve simetrik yapısı, modelin sistematik hata içermediğini ve rastgele hataların sınırlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, tahmin edilen değerler ile artıklar arasındaki ilişkiyi gösteren ikinci grafik, artıkların sabit bir bant içinde dalgalandığını ve belirgin bir desen içermediğini ortaya koymaktadır. Bu bulgular, modelin homoskedastisite varsayımını karşıladığını ve tahmin sürecinde bağımlı değişkenin varyansını yüksek doğrulukla açıkladığını göstermektedir. Dolayısıyla, modelin istatistiksel açıdan güvenilir olduğu ve tahmin performansının tutarlı olduğu söylenebilir.

Tablo 8: Model Performansı

Özellik	Değer
R2 (Eğitim Verisi)	0,982
R2 (Test Verisi)	0,951
R2 (Tüm Veri Seti)	0,973
Açıklanan Sapma (Tüm Veri)	97.3%
GCV (Tüm Veri)	1.63
Scale Estimate (Tüm Veri)	1.26×10^{19}
Gözlem Sayısı (n)	151

GAM modelinin performansı, toplam kredi hacmi üzerindeki değişimi açıklama konusunda oldukça yüksek bir başarı göstermektedir. Tüm veri seti üzerinde elde edilen R^2 değeri 0.973, açıklanan sapma oranı ise %97.3 olup, modelin bağımlı değişkenin varyansının büyük bölümünü doğru şekilde yakaladığını ortaya koymaktadır. Eğitim ve test verisi ayrımıyla yapılan validasyon sürecinde de model, sırasıyla %98.2 ve %95.1 oranında açıklama gücü sergileyerek genellenebilirliğini kanıtlamıştır. Modelin GCV değeri 1.63, scale estimate değeri ise yaklaşık 1.26 katrilyon olarak hesaplanmıştır. Bu büyüklük, kredi hacmi değişkeninin ölçeksel düzeyinden kaynaklanmakta olup modelin tahmin başarısını olumsuz yönde etkilememektedir. Elde edilen bu sonuçlar, GAM modelinin makroekonomik değişkenlerle kredi hacmi arasındaki doğrusal olmayan ilişkileri yakalamada etkili ve güvenilir bir yöntem olduğunu göstermektedir.

Tablo 9: Basis Dimension (k) Kontrolü

Değişken	k'	edf	k-index	p-değeri
s(İHTYFSİZ)	9	6,58	1,04	0,69
s(TCRFAİZ)	9	8,17	1,25	1
s(USD)	9	2,37	0,98	0,34
s(EUR)	9	7,78	1,09	0,85
s(M1)	9	8,95	1,19	0,99
s(TÜFE)	9	9	1,14	0,96
s(Güven Endeksi)	9	2,5	1,02	0,57

Modelde belirlenen k' (basis dimension) ve edf (effective degrees of freedom) değerleri, düzeltme fonksiyonlarının karmaşıklığını ve değişkenlerin doğrusal olmayan etkilerini yeterli şekilde yakalayıp yakalamadığını kontrol etmeye yönelik önemli ölçütlerdir. Tüm değişkenler için k' değeri 9.00 olarak belirlenmiştir. Bu, modelde kullanılan temel boyutların belirli bir sınır içinde kaldığını ve analiz edilen değişkenlerin doğrusal olmayan etkilerini yakalamak için yeterli olduğunu göstermektedir. Effective degrees of freedom (edf) değerleri incelendiğinde, edf'nin k' değerine yakın olduğu, ancak hiçbir değişkenin k' sınırına ulaşmadığı görülmektedir. Bu durum, seçilen k değerinin model için uygun olduğunu ve aşırı pürüzsüzleştirme ya da gereksiz karmaşıklıktan kaçınıldığını ifade etmektedir. K-index değerleri ise tüm değişkenlerde 1'in üzerinde veya buna oldukça yakın bulunmuştur. Bu sonuç, pürüzsüzleştirme işleminin stabil olduğunu ve modelin istikrarlı bir şekilde çalıştığını göstermektedir. Ayrıca, düşük p-value değerleri, mevcut k değerinin yeterli olduğunu ve daha yüksek bir k değerine ihtiyaç duyulmadığını ortaya koymaktadır. Bu analiz, modelin performansını artırmak ve değişkenler arasındaki doğrusal olmayan ilişkilerin doğru bir şekilde temsil edilmesini sağlamak için kritik bir adım olarak değerlendirilir. K kontrollerinin ardından GAM modelinde kullanılan bağımsız değişkenlerin toplam kredi hacmi üzerindeki doğrusal olmayan etkilerini değerlendirmek için ve smooth terimlerin anlamlılık analizi yapılmıştır.

Tablo 10: Bağımsız Değişkenlerin Etkileri

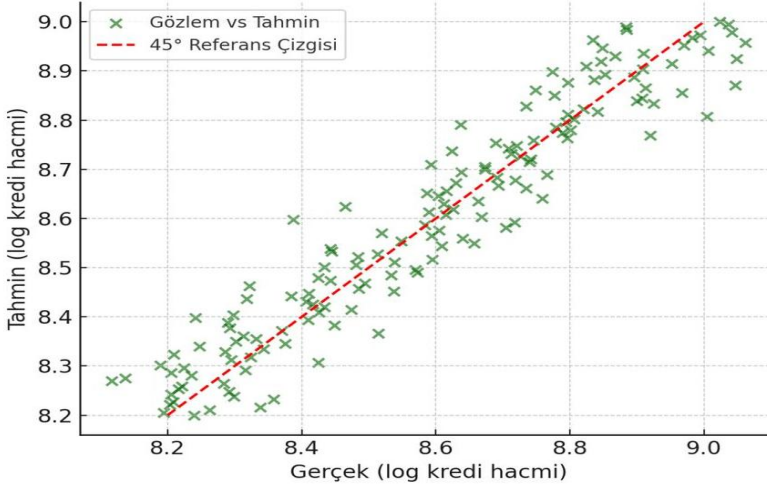
Değişken	edf	F-Değeri	p-Değeri	Yorum
s(İHTYFSİZ)	6,58	8,72	< 0.001	İhtiyaç kredisi faiz oranı, kredi hacmini istatistiksel olarak anlamlı ve doğrusal olmayan bir yapıda etkilemektedir.
s(TCRFAİZ)	8,17	10,91	< 0.001	Ticari kredi faiz oranı, modelde yüksek etkiye ve karmaşık (doğrusal olmayan) bir yapıya sahiptir.
s(USD)	2,37	6,84	0.00093	Dolar kuru kredi hacmini anlamlı şekilde etkilemekte; ancak ilişki düşük karmaşıklıkla, daha çok doğrusal karakterde seyretmektedir.
s(EUR)	7,78	9,42	< 0.001	Euro kuru, kredi hacmi üzerinde anlamlı ve belirgin biçimde doğrusal olmayan bir etkiye sahiptir.
s(M1)	8,95	19,33	< 0.001	Para arzı (M1), modeldeki en güçlü etkiye sahip değişkenlerden biridir ve yüksek karmaşıklık sergilemektedir.
s(TÜFE)	9	16,2	< 0.001	TÜFE, kredi hacmini anlamlı şekilde etkileyen güçlü bir değişkendir; karmaşıklık sınırı değerdedir (edf = 9.00).
s(Güven Endeksi)	2,5	5,91	0.00018	Reel sektör güven endeksi daha sade bir yapıyla, fakat anlamlı biçimde kredi hacmi üzerinde etkili olmaktadır.

GAM modeli, toplam kredi hacmini açıklamada yüksek düzeyde başarı göstermiştir. Modelin bağımlı değişken olan kredi hacmindeki varyansın %97.3'ünü açıklaması, kullanılan makroekonomik değişkenlerin kredi hacmi üzerindeki etkilerini güçlü biçimde yansıttığını göstermektedir. Özellikle para arzı (M1), enflasyon (TÜFE) ve ticari kredi faiz oranı (TCRFAİZ), modelde en yüksek etki gücüne sahip değişkenler olarak öne çıkmaktadır. Para arzı değişkeni (edf = 8.95) ve TÜFE (edf = 9.00), yüksek karmaşıklıkla sahip doğrusal olmayan etkileriyle kredi hacmini en güçlü şekilde etkileyen faktörlerdir. Ticari kredi faiz oranı da (edf = 8.17) benzer biçimde yüksek etki gücü ve karmaşıklık düzeyiyle dikkat çekmektedir. Bu değişkenlerin GAM modelinde edildiği yüksek edf ve F-değeri, bağımlı değişken üzerindeki güçlü ve doğrusal olmayan etkileşimi ifade etmektedir.

Daha düşük karmaşıklık düzeyine sahip değişkenler arasında USD kuru (edf = 2.37), EUR kuru (edf = 7.78) ve reel sektör güven endeksi (edf = 2.50) yer almaktadır. Bu değişkenler kredi hacmini daha basit, ancak yine de anlamlı düzeyde etkileyen faktörlerdir. Döviz kurlarının borçlanma maliyetleri ve dış ticaret beklentileri üzerinden kredi talebini etkilediği; güven endeksinin ise ekonomik beklentilerin krediye yansımalarıyla ilişkili olduğu değerlendirilmektedir. Model sonuçları, bağımsız değişkenlerin kredi hacmi üzerindeki etkilerinin farklı derecelerde doğrusal olmayan yapılar sergilediğini ortaya koymaktadır. Özellikle M1 ve TÜFE gibi değişkenler, karmaşık etkileşimleriyle kredi hacmi üzerinde belirleyici rol oynamaktadır. Buna karşın daha düşük karmaşıklık taşıyan değişkenler de istatistiksel olarak anlamlı katkılar sunmakta ve modelin açıklama gücüne destek vermektedir. Bu bulgular, GAM modelinin doğrusal olmayan ilişkileri etkin biçimde yakalayabildiğini ve makroekonomik etkenlerin finansal göstergeler üzerindeki etkilerini

çözümlemede güçlü bir araç olduğunu göstermektedir. Modelin genel geçerliği ve tahmin gücünün görsel olarak desteklenmesi amacıyla gerçek ve tahmin değerlerinin karşılaştırıldığı grafik incelenmiştir. Bu grafiksel değerlendirme, modelin tahmin başarısının görsel düzeyde izlenmesini sağlamak ve bağımlı değişken ile açıklayıcı değişkenler arasındaki ilişkinin ne düzeyde temsil edildiğini ortaya koymaktadır. Bu sayede modelin güvenilirliği ve uygulamaya dönük potansiyeli hakkında bütüncül bir değerlendirme yapılabilmektedir.

Grafik 3: Gerçek ve Tahmin Edilen Kredi Hacmi Modeli

Grafik 3'te, GAM modelinin toplam kredi hacmi üzerindeki tahmin performansını değerlendirmek amacıyla oluşturulmuştur. X ekseninde gerçek (gözlemlenen), Y ekseninde ise model tarafından tahmin edilen log dönüşümlü kredi hacmi değerleri yer almaktadır. Kırmızı kesikli çizgi, ideal tahmin çizgisi olan 45° referans çizgisini temsil etmektedir; bu çizgi üzerindeki noktalar, modelin tahminlerinin gerçek değerlere birebir eşleştiğini gösterir. Grafikteki gözlem noktalarının büyük çoğunluğu bu referans çizgisi etrafında konumlanmakta ve sistematik bir sapma göstermemektedir. Bu durum, modelin yüksek doğrulukla tahmin ürettiğini ve bağımlı değişken olan kredi hacmi üzerindeki varyansı büyük ölçüde doğru biçimde açıkladığını ortaya koymaktadır. Modelin tahmin edilen değerleri ile gerçek değerler arasında güçlü bir korelasyon bulunması, tahmin gücünün ve genellenebilirliğinin yüksek olduğunu desteklemektedir.

Tablo11: GAM Modeline Ait Artık Testleri ve Tanı Sonuçları

Test Türü	Sonuç	Yorum
Artık Ortalaması	≈ 0	Sapmasız modelleme
Durbin-Watson	1.98	Otokorelasyon yok
Shapiro-Wilk	$p = 0.213$	Normal dağılıma uygun
Ljung-Box (lag=12)	$p = 0.369$	Artıklar rastgele

Tablo 11'de, GAM modeline ilişkin artık (residual) analizlerinin tanısal test sonuçlarını özetlemektedir. Artık ortalamasının sıfıra yakın olması, modelin sistematik sapma içermediğini ve tahminlerin sapmasız olduğunu göstermektedir. Durbin-Watson testi sonucunun yaklaşık 2'ye yakın çıkması, model artıklarında otokorelasyon bulunmadığını ifade etmektedir. Shapiro-Wilk testi sonucu, artıkların normal dağılım varsayımını karşıladığını; Ljung-Box testi ise artıkların rassal yapıda olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, modelin istatistiksel açıdan güvenilir olduğunu ve tahmin hatalarının rastgele dağıldığını desteklemektedir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışmada, Türkiye'deki toplam kredi hacminin belirleyicileri, makroekonomik göstergeler temelinde Genelleştirilmiş Katmanlı Model (GAM) yöntemiyle incelenmiştir. Model, kredi hacmi üzerinde etkili olabileceği düşünülen faiz oranları, döviz kurları, para arzı, enflasyon ve güven endeksi gibi değişkenlerin etkilerini doğrusal olmayan yapılarıyla birlikte değerlendirme imkânı sunmuştur. Çalışmada kullanılan veri seti, 2012-2024 dönemine ait aylık gözlemlerden oluşmaktadır.

Modelin genel performansı oldukça başarılı bulunmuştur. Tüm veri seti üzerinden tahmin edilen R^2 değeri 0.973 olup, kredi hacmindeki varyansın %97.3'ü açıklanabilmiştir. Eğitim veri setinde bu oran %98.2, test veri setinde ise %95.1 olarak gerçekleşmiştir. Bu bulgular, modelin hem yüksek tahmin gücüne hem de genellenebilirliğe sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, 5 katlı çapraz doğrulama sonuçlarında da ortalama R^2 değeri 0.967 olarak bulunmuştur. GCV ve RMSE değerlerinin dengeli seyretmesi, modelin istikrarlı yapısını desteklemektedir. Artık analizlerine yönelik olarak yapılan tanı testlerinde de modelin sapmasız, otokorelasyondan uzak ve normal dağılıma uygun hatalar ürettiği gözlemlenmiştir. Bu yönüyle modelin güvenilirliği istatistiksel olarak teyit edilmiştir.

Modelde yer alan pürüzsüz terimlere ilişkin bulgular, bazı makroekonomik değişkenlerin kredi hacmi üzerinde anlamlı ve doğrusal olmayan etkilere sahip olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle para arzı (M1), enflasyon (TÜFE) ve ticari kredi faiz oranı (TCRFAİZ) kredi hacmi üzerinde en güçlü etkiyi sergileyen değişkenlerdir. M1 değişkeni için edf değeri 8.95, TÜFE için 9.00 ve TCRFAİZ için 8.17 olarak hesaplanmıştır. Bu değerler, değişkenlerin doğrusal olmayan ve karmaşık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca söz konusu değişkenlerin F-değerleri de oldukça yüksek olup, kredi hacmini açıklamada belirleyici olduklarını ortaya koymaktadır. USD kuru (edf = 2.37), EUR kuru (edf = 7.78) ve reel sektör güven endeksi (edf = 2.50) ise daha düşük karmaşıklıkla ancak istatistiksel olarak anlamlı etkiler sergilemiştir. Döviz kurları kredi borçlanma maliyetlerini, güven endeksi ise kredi talebini etkileyen psikolojik ve beklenti bazlı unsurları yansıtmaktadır.

Elde edilen bulgular, makroekonomik değişkenlerin kredi hacmi üzerindeki etkilerinin yalnızca doğrusal ilişkilerle açıklanamayacağını, belirli eşik etkiler ve doğrusal olmayan etkileşimlerin de dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Bu durum, politika yapıcılar açısından para arzı, faiz oranları ve fiyat istikrarı gibi alanlarda alınacak kararların kredi

genişlemesi üzerindeki etkilerinin karmaşık ve çok boyutlu olduğunu ortaya koymaktadır. Para arzı ve enflasyon değişkenlerinin güçlü etkisi, merkez bankası politikalarının kredi kanalı aracılığıyla etkin bir şekilde işlediğine işaret etmektedir. Bu nedenle, fiyat istikrarı hedefinin yanı sıra finansal istikrarın sağlanması açısından da para politikası araçlarının koordineli kullanımı önem arz etmektedir. Ticari kredi faiz oranlarının belirgin etkisi, reel sektör desteklerinin kredi maliyetleriyle birlikte düşünülmesini gerekli kılmaktadır. Güven endeksinin pozitif etkisi ise piyasa beklentilerinin kredi talebi üzerinde belirleyici olabileceğini göstermektedir. GAM modelinin doğrusal olmayan yapıları etkili bir şekilde ortaya koyma kapasitesini göstermektedir. GAM modeli, hem yorumlanabilirlik açısından hem de esnekliğiyle finansal zaman serilerinin analizinde önemli bir yöntem alternatifi sunmaktadır. Bu bağlamda, özellikle doğrusal olmayan yapıya sahip finansal ve ekonomik ilişkilerin analizinde GAM gibi esnek modelleme yöntemlerinin daha yaygın şekilde kullanılması önerilmektedir.

Gelecek çalışmalarda, modelin farklı dönemler için (örneğin kriz dönemleri, faiz şokları veya pandemi sonrası dönemler) uygulanması, modelin esnekliğini test etme açısından faydalı olacaktır. Ayrıca bireysel kredi, konut kredisi veya KOBİ kredisi gibi kredi türlerine özgü mikro verilerle modelin geliştirilmesi, daha ayrıntılı sonuçlar sunabilir. GAM modeli, spline fonksiyonları dışında farklı pürüzsüzleştiricilerle de test edilebilir; bunun yanı sıra makine öğrenmesi yöntemleri ile (örneğin karar ağaçları, random forest, XGBoost gibi) karşılaştırmalı analizler yapılarak doğrusal olmayan modelleme yöntemlerinin performansları değerlendirilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Etik Kurallara Uygunluk" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın giriş ve literatür bölümü, verilerin toplanması ve ampirik uygulamanın gerçekleştirilmesi, sonuç bölümü her iki yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akşehirli, N., ve Karahan, Ö. (2023). Türkiye'de Banka Kredilerinin Makro ve Mikro Belirleyicileri. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 8(2), 179–195. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/joeep/issue/79312/1344994>
- Aslantaş, M. F., Yılmaz, T., ve Çapanoğlu, M. F. (2024). Finansal İstikrarsızlığın Kamu Bankalarının İstikrarına Etkisi: Bir PMG/ARDL Panel Yaklaşımı. *Sosyoekonomi*, 32(59), 297-324. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2024.01.13>
- Beck, T., Levine, R., & Loayza, N. (2000). Finance and the Sources of Growth. *Journal of financial economics*, 58(1-2), 261-300. [https://doi.org/10.1016/S0304-405X\(00\)00072-6](https://doi.org/10.1016/S0304-405X(00)00072-6)
- Bernanke, B. S., & Blinder, A. S. (1988). Credit, money, and aggregate demand. *American Economic Review*, 78(2), 435-439.
- Breiman, L. (2001). Random forests. *Machine learning*, 45(1), 5-32.
- Chen, Y. (2023). The impact of macroeconomic factors on bank credit risk. *Advances in Economics Management and Political Sciences*, 53(1), 79-84. <https://doi.org/10.54254/2754-1169/53/20230799>
- De Benedictis, R., Gallegati, M., & Tamberi, M. (2008). Overall specialization and development: countries diversity. *The Review of World Economic*, 145 (1), 37-55. <https://doi.org/10.1007/s10290-009-0007-4>
- Dirick, L., Claeskens, G., & Baesens, B. (2017). Time to default in credit scoring using survival analysis: a benchmark study. *Journal of the Operational Research Society*, 68(6), 652–665. <https://doi.org/10.1057/s41274-016-0128-9>
- Djeundje, V. B., & Crook, J. (2019). Identifying hidden patterns in credit risk survival data using Generalised Additive Models. *European Journal of Operational Research*, 278(3), 764-778. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2019.02.006>
- Dovern, J., Meier, C. P., & Vilsmeier, J. (2010). How resilient is the German banking system to macroeconomic shocks?. *Journal of Banking & Finance*, 34(8), 1839-1848. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2009.12.001>
- Galán, J. E., & Mencia, J. (2021). Model-based indicators for the identification of cyclical systemic risk. *Empirical Economics*, 60(2), 421-445. <https://doi.org/10.1007/s00181-020-01993-2>
- Gila-Gourgoura, E. and Nikolaidou, E. (2017). Credit Risk Determinants in The Vulnerable Economies of Europe: Evidence From The Spanish Banking System. *International Journal of Business and Economic Sciences Applied Research*, 10(1), 60-71. <https://doi.org/10.25103/ijbesar.101.08>
- Guarin, A., Londoño, J. M., & Mendoza, L. (2014). An Early Warning Model For Predicting Credit Booms. *Ensayos sobre Política Económica*, 32(1), 45-54. [https://doi.org/10.1016/s0120-4483\(14\)70020-x](https://doi.org/10.1016/s0120-4483(14)70020-x)
- Hastie, T., & Tibshirani, R. (1986). Generalized Additive Models. *Statistical Science*.
- Hawkins, D. M. (2004). The Problem of Overfitting. *Journal of chemical information and computer sciences*, 44(1), 1-12. <https://doi.org/10.1021/ci0342472>

- Jakubik, P. (2006). Macroeconomic Credit Risk Model. Occasional Publications-Chapters in Edited Volumes, 84-92.
- Karaöz, N., & Aksu, A. (2024). Türkiye’de Kredi Türlerinin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi. *Journal of Economics, Finance and Sustainability*, 2(1), 63–78. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/efs/issue/86792/1539614>
- Kidane, S. (2020). Credit Risk Management And Profitability: Empirical Evidence On Ethiopian Commercial Banks. *Jurnal Perspektif Pembiayaan Dan Pembangunan Daerah*, 8(4), 377-386. <https://doi.org/10.22437/ppd.v8i4.10225>
- Koop, G., & Korobilis, D. (2010). Bayesian Multivariate Time Series Methods for Empirical Macroeconomics. *Foundations and Trends in Econometrics*, 3(4), 267-358. <https://doi.org/10.1561/08000000013>
- Martinez, J., & Rodriguez, G. (2021). Macroeconomic Effects of Loan Supply Shocks: Empirical evidence for Peru. *Latin American Economic Review*, 30(1), 1-24. <https://doi.org/10.47872/laer-2021-30-5>
- Mileris, R. (2013). Macroeconomic Determinants of Loan Portfolio Credit Risk in banks. *Engineering Economics*, 23(5). <https://doi.org/10.5755/j01.ee.23.5.1890>
- Mubin, M. K., & Sugara, A. (2020). The Impact of Macroeconomic Variables on Credit risk: Evidence from Indonesian Business Sector Level Data. *International Journal of Research in Business and Social Science* (2147-4478), 9(5), 235-244. <https://doi.org/10.20525/ijrbs.v9i5.804>
- Pesaran, M. H., Schuermann, T., Treutler, B. J., & Weiner, S. M. (2006). Macroeconomic Dynamics and Credit Risk: A Global Perspective. *Journal of Money, Credit and Banking*, 1211-1261.
- Pesola, J. (2011). Joint Effect of Financial Fragility And Macroeconomic Shocks on Bank Loan Losses: Evidence From Europe. *Journal of Banking & Finance*, 35(11), 3134-3144. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2011.04.013>
- Pluskota, A. (2021). Macroeconomic Determinants Affecting Credit Risk in Central and Eastern Europe. *Folia Oeconomica Stetinensia*, 21(1), 92-104. <https://doi.org/10.2478/fofi-2021-0007>
- Salan, M. S. A., Hossain, M. M., et al. (2023). Relationships Between Total Reserve And Financial Indicators of Bangladesh. *PLOS ONE*. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0284179>
- Sarı, S., ve Konukman, A. (2023). Türkiye’de Sektörel Kredi Yoğunlaşması Ve Büyüme İlişkisinin VAR Analizi ile İncelenmesi. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(1), 1–15. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek/issue/78002/1225880>
- Sharma, H., Andhalkar, A., Ajao, O., & Ogunleye, B. (2024). Analysing the Influence of Macroeconomic Factors on Credit Risk in the UK Banking Sector. *Analytics*, 3(1), 63-83. <https://doi.org/10.3390/analytics3010005>
- Ünal, S., ve Kenar, A. (2024). Türkiye’de Banka Kredileri İle Seçilmiş Makroekonomik Göstergeler Arasındaki İlişki. *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*, (13), 51–62. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpuibf/issue/85739/1479653>

Wood, S. N. (2017). Generalized Additive Models: An Introduction with R. *CRC Press*.

Zhang, L., Lian, Y. H., & Xin, B. H. (2015). Macroeconomic Uncertainty, Banks Heterogeneity and Credit Supply. *Modern Economic Science*, (37), 60-71...
<https://doi.org/10.4236/ojbm.2019.72042>

ULUSLARARASI MAHKEME KARARLARININ ROLÜ VE ÖNEMİ: KARAYİP DENİZİNDE NİKARAGUA İLE HONDURAS ARASINDAKİ TOPRAK VE DENİZ UYUŞMAZLIĞI DAVASI (2007) ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

THE ROLE AND IMPORTANCE OF INTERNATIONAL COURT DECISIONS: AN EVALUATION OF TERRITORIAL AND MARITIME DISPUTE BETWEEN NICARAGUA AND HONDURAS (2007) IN THE CARIBBEAN SEA

Araştırma Makalesi
Research Paper

Yasin Çağlar KAYA**

Öz:

Bu çalışma, uluslararası hukukun uygulanmasında uluslararası mahkeme kararlarının rolünü ve önemini, 2007 yılında Karayip Denizi'nde Nikaragua ve Honduras Kara ve Deniz Anlaşmazlığı Davası'na odaklanarak incelemektedir. Çalışma, mahkeme kararlarının uluslararası hukukun ikincil (yardımcı) kaynakları olarak sınıflandırılmalarına rağmen mahkeme kararlarının nasıl önem kazandığını ve kimi zaman uluslararası antlaşmalar gibi birincil (asli) kaynaklardan üstün tutulduğunu ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Çalışma, Uluslararası Adalet Divanı'nın (UAD) uluslararası mahkeme kararlarına diğer uluslararası hukuk kaynaklarından daha fazla öncelik verdiğini göstermektedir. Nikaragua v. Honduras davasının analizi gerçekleştirilirken incelenen konuyla ilgili uluslararası hukukun genel çerçevesini ortaya koyan ve içtihadın eleştirel bir kavramsal analizini birincil kaynaklar üzerinden değerlendirmeyi içeren doktrinel metot kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda UAD'ın, önceki mahkemeler tarafından verilen kararlara yaptıkları referansların sadece örf ve âdet hukuku kurallarına değil o davalara özgü alınmış kurallara da yapıldığı ortaya çıkmıştır. Çalışma, uluslararası mahkemelerin kararlarının uluslararası hukukun birincil kaynakları gibi bağlayıcı olmamasına rağmen, mahkemeler tarafından tutarlı bir şekilde uygulanmalarının istikrar ve hukuki güvenliği artırırken mahkemelerin esnekliğini azalttığı ve mahkeme kararlarının uluslararası hukukun kaynakları arasındaki yerinin yeniden değerlendirilmesi gerektiği sonucuna varmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Hukukun Kaynakları, Uluslararası Mahkeme Kararları, 2007 Nikaragua/Honduras Davası

Abstract:

This study examines the role and importance of international judicial decisions in the application of international law, focusing on the case of the Nicaragua-Honduras Land and Maritime Disputes in the Caribbean Sea in 2007. The study aims to show how, despite the fact that judicial decisions are classified as secondary (subsidiary) sources of international law, they have gained importance and, in some cases, taken precedence over primary sources such as international treaties. The study shows that the International Court of Justice (ICJ) prioritizes international judicial decisions over other sources of international law. The analysis of the Honduras/Nicaragua case is based on the doctrinal method, which involves eliciting a statement of law on the subject under study and a critical conceptual analysis of case law through primary sources. As a result of the analysis, it was found that the references made by the ICJ to the decisions of previous courts are not only to the rules of customary law, but also to the

rules directly adopted for those cases alone. The study concludes that although the decisions of international courts are not binding as primary sources of international law, their consistent application by the courts increases stability and legal certainty while reducing the flexibility of the courts, and that the place of judicial decisions among the sources of international law should be re-evaluated.

Keywords: Sources of International Law, International Court Decisions,
2007 Nicaragua/Honduras Case

* Makale Geliş Tarihi: 15.01.2025

Makale Kabul Tarihi: 06.03.2025

** Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
y.caglarkaya@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9401-4566.

GİRİŞ

Uluslararası hukukun kaynakları UAD Statüsü'nün 38(1) maddesine göre (a) uluslararası antlaşmalar, (b) örf ve âdet hukuku, (c) hukukun genel ilkeleri, (d) mahkeme kararları ve yetkin yazarların öğretileri olarak belirtilmiştir. 38. maddenin a, b ve c bentleri taraflar açısından bağlayıcı kaynakları oluştururken d bendi bağlayıcı olmayıp yardımcı kaynak olarak kabul edilmiştir. D bendinde belirtilen yetkin yazarların öğretileri günümüz uluslararası hukukunun gelişmesi ile önemini yitirmiş olmasına rağmen uluslararası mahkeme kararları önemini korumuş ve hatta bazı durumlarda yardımcı kaynak olmanın ötesine geçmiştir. UAD Statüsü'nün 59. maddesi uyarınca uluslararası mahkeme kararları yalnızca uyuşmazlığın tarafları arasında ve karar verilen dava için bağlayıcıdır. Başka bir ifadeyle uluslararası hukukta mahkemelerin önceki mahkemeler tarafından verilen kararlara uyma zorunluluğu (*stare decisis*) yoktur (Hillier, 1998: 81). Fakat, uluslararası hukukta her ne kadar *stare decisis* olmasa da mahkemelerin daha önce verilmiş kararları incelediği ve bu önceki kararlarla paralel karar verme eğiliminde olduğu görülmektedir (Hillier, 1998: 81; Shaw, 2021: 78).

Uluslararası mahkemelerin karar verirken bağlayıcı olmasa da önceki mahkeme kararlarını değerlendirmeye alması hukuki güvenlik ilkesi çerçevesinde anlaşılabilir bir durumdur. Hukuki güvenlik ilkesi her ne kadar bir iç hukuk kuralı olsa da hukukun genel ilkeleri gereği uluslararası hukukta da kullanılabilecek bir ilkedir. Hukuki güvenlik ilkesi iç hukuk sistemlerinde “Hukuk kurallarının ihdası ve uygulanmasında belirlilik ve öngörülebilirlik alt ilkeleri üzerinde yükselen ve hukuk devletinin çekirdeği mesabesinde bir temel olgu” (Arıkan, 2022: 43-44) veya “Hukukun uygulanmasındaki belirsizlik veya ani değişim riskini ortadan kaldırmaya yönelik bir garanti veya koruma olarak” (Çaptuğ, 2021: 139) tanımlanabilir. Bu ilkenin uluslararası hukuka yansımaları ise mahkemelerin benzer şartlar içeren davalarda verdikleri kararların birbiriyle olabildiğince uyuşması veya zıt düşmemesi olarak değerlendirilebilir. Genel olarak uluslararası hukukta da uygulama bu şekilde olmaktadır (Tanaka, 2006: 6). Uluslararası mahkemeler, karar verme süreçlerinde asli kaynakları kullanırken, önceki mahkemelerin bu kaynakları nasıl değerlendirdiğini inceler ve bu değerlendirmeler doğrultusunda kararlarını oluştururlar. Fakat, söz konusu uluslararası deniz hukuku ve özellikle deniz yetki alanlarının sınırlandırılması olduğu takdirde önceki mahkeme kararların oynadığı rol çok daha büyük önem kazanmaktadır.

Normal şartlar altında önceki mahkeme kararlarıyla bir uyum sağlamak ve zıt düşmemek için kullanılan uluslararası mahkeme kararları deniz yetki alanlarının sınırlandırılması söz konusu olduğu zaman yardımcı kaynak olma özelliğinin ötesine geçip bir asli kaynak gibi değerlendirilmeye başlanmaktadır (Kaya, 2013: 167-170). Kıyı uzunlukları, el uzatmama/kesme ve küçük adaların oluşturacağı deniz yetki alanları gibi özel durumları (*special circumstances*) içeren bazı hususlarda mahkemelerin kararları hala farklılık göstermeye devam etse de (Fietta ve Cleverly, 2016: 584), özel durumların yaratacağı etkilerin haricinde kalan hususlarda mahkemelerin kararları neredeyse birbirinin aynısıdır (Tanaka, 2006: 6; Cottier, 2015: 233-235). Ayrıca, uluslararası mahkemeler önceki mahkeme kararlarına sürekli referanslarda bulunarak verdikleri kararların meşruiyetini bu

kararlar doğrultusunda açıklama eğilimindedirler. Dolayısıyla, deniz yetki alanlarının sınırlandırılması davalarında önceki mahkemelerin vermiş olduğu kararlar, uygulamada yardımcı kaynaktan öteye geçip asli kaynak gibi değerlendirilmektedir.

Önceki mahkeme kararlarının uluslararası mahkemeler tarafından sıklıkla değerlendirilmeye alındığının en büyük göstergesini mahkemelerin karar metinlerinde önceki dava kararlarına yapılan referanslar göstermektedir. Ayrıca, dava sayısı arttıkça yapılan referansların da doğru orantılı olarak arttığı görülmektedir. Örneğin, UAD, önceki mahkeme kararlarına 1969 Kuzey Denizi Kıta Sahaneliği Davası'nda 4 referans, 1993 Jan Mayen Davası'nda 23 referans ve 2001 Katar-Bahreyn Deniz Alanlarının Sınırlandırılması ve Bölgesel Sorunlar Davası'nda 32 referans yapmıştır. Bu nedenle, uluslararası mahkemelerin vermiş olduğu kararların zaman içerisinde daha da önem kazandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ayrıca, sonuçlandırılan dava sayısının artması ve örnek gösterilebilecek daha fazla karar metninin mevcut olması da mahkemelerin yapmış olduğu referans sayısındaki artışa sebep olarak gösterilebilir.

Önceki mahkemeler tarafından verilen kararlara referans yapan yalnızca uluslararası mahkemeler değildir. Taraf devletler de argümanlarını ve iddialarını öne sürerken önceki mahkemelerin vermiş olduğu kararlara referans yaparak, mahkemelerin kararlarını bu doğrultuda vermesi gerektiğini dile getirmektedir. Dolayısıyla, uluslararası mahkeme kararlarını uygulamada asli bir kaynak olarak değerlendiren sadece uluslararası mahkemeler değil aynı zamanda devletlerdir. Devletlerin bu kararları argüman olarak mahkemelere sunması mahkemeler açısından bu kararları uygulama noktasında bağlayıcı olmasa bile, devletlerin bu tutumu uluslararası mahkeme kararlarının devletler tarafından bağlayıcı olarak değerlendirildiği şeklinde düşünülebilir.

Uluslararası mahkemelerin önceki dava kararlarına yaptıkları her referans mahkeme kararlarının bağlayıcı bir kaynak olarak değerlendirmesi gerektiği sonucunu doğurmamaktadır. Uluslararası mahkemelerin en önemli görevlerinden biri örf ve âdet hukuku kurallarını belirlemek ve ortaya koymaktır (Talmon, 2015). Mahkemeler yıllar içerisinde birçok eylem ve davranışı örf ve âdet hukuku kuralı olarak belirlemiştir ve mahkemeler tarafından kabul edilen örf ve âdet hukuku kuralları da uluslararası hukuk açısından bağlayıcı niteliktedir. Bu sebeple, uluslararası mahkemeler tarafından önceki mahkeme kararlarına yapılan her referans aynı niteliği taşımamaktadır. Uluslararası mahkemelerin önceki mahkeme kararlarında ortaya koyulan örf ve âdet hukuku kurallarına referans yapması son derece normal ve doğaldır. Çünkü, örf ve âdet hukuku kuralları hem niteliği açısından bağlayıcı hem de deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasında büyük önem arz etmektedir. Çalışmanın argümanını oluşturan referanslar ise örf ve âdet hukuku oluşturmayan, yalnızca ilgili davaya özgü verilen kararlara yapılan referanslardır.

Bu çalışma, uluslararası mahkemelerin önceki mahkemeler tarafından verilmiş ve örf ve âdet hukuku oluşturmayan kararlarına yaptıkları referansları inceleyerek deniz yetki alanlarının sınırlandırılması davalarında mahkeme kararlarının emsal karar gibi değerlendirildiğini açıklamayı amaçlamaktadır. Bu amaçla 2007 tarihli Karayip Denizi'nde

Nikaragua ve Honduras Arasındaki Toprak ve Deniz Uyuşmazlığı Davası incelenecektir. UAD tarafından sonuçlandırılan bu davanın karar metninde önceki mahkeme kararlarına yapılan referanslar incelenerek, uluslararası mahkeme kararlarının deniz yetki alanlarının sınırlandırılması davalarında uygulamada bağlayıcı kurallar gibi değerlendirildiği ispatlanmaya çalışılacaktır.

1. KARAYİP DENİZİNDE NİKARAGUA İLE HONDURAS ARASINDAKİ TOPRAK VE DENİZ UYUŞMAZLIĞI DAVASI

Önceki mahkeme kararlarının değerlendirilmesi ilk olarak Divan'ın, Nikaragua'nın anlaşmazlık konusu bölgedeki adalar üzerindeki egemenlik ile ilgili yeni iddiasının geçerliliği incelenirken ortaya çıkmıştır. Nikaragua başvurusunda mahkemeden “Nikaragua ve Honduras arasındaki karasuları, kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölgeyi hakkaniyet ilkeleri ve ilgili durumlar göz önünde bulundurularak tek sınırlandırma çizgisiyle sınırlandırmasını” talep etmiştir. Nikaragua Divan'a talebini bildirirken talebe ekleme yapma veya talebi değiştirme hakkını saklı tuttuğunu da belirtmiştir (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 104). Nikaragua ilk talebinde belirtmediği halde gerçekleştirilen duruşmalarda birçok ada ve adacığın ayrıca Nikaragua'ya ait olduğunu belirtmiştir (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 105). Gerçekleştirilen sözlü duruşmalarda ise bu adaların egemenliklerinin tek sınırlandırma çizgisine engel olmayacak şekilde belirlenmesini talep etmiştir (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 107).

Divan Nikaragua'nın belirttiği adaların egemenliği ile ilgili sonradan eklenen talebe cevap verirken “Başvuru sahibinin, mahkemeye götürmek istediği anlaşmazlığı mahkemeye sunması ve kendisine sunduğu talepleri belirtmesinin başvuru sahibine ait olduğuna şüphe yoktur” cevabını vermiş ve ayrıca UAD Statüsü 38(2) ve 40(1) maddelerinde belirtilen başvuru esaslarına göre başvuru sahibinin tartışmanın konusu ve iddianın doğasını başvuru dosyasında belirtmesi gerektiğini söylemiştir (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 108).

Divanın 38(2) ve 40(1) maddelerini öne sürerek Nikaragua'nın iddialarına cevap vermesi son derece doğaldır çünkü UAD'ın işleme mekanizması UAD Statüsü'nde açıkça belirtilmiştir ve UAD bu kurallar çerçevesinde hareket etmek zorundadır. Fakat, “Başvuru sahibinin, mahkemeye götürmek istediği anlaşmazlığı mahkemeye sunması ve kendisine sunduğu talepleri belirtmesinin başvuru sahibine ait olduğuna şüphe yoktur” cevabı ise 1998 yılında İspanya ve Kanada arasında gerçekleşen Balıkçılık Yetki Alanları Davası'nda (İspanya v. Kanada, 1998: para. 29) UAD'ın benzer bir sorun karşısında vermiş olduğu cevaptır. Dolayısıyla, Nikaragua'nın talebine verilecek cevap her ne kadar UAD Statüsünde mevcut olsa bile Divan Nikaragua'nın iddiasına cevap verirken önceki bir mahkeme tarafından verilmiş bir kararın varlığını belirtmiş ve mevcut davada doğrudan bu kuralı uygulamıştır. Burada Divan her ne kadar salt mahkeme kararını gerekçe göstermemiş olsa da UAD Statüsü'nde halihazırda mevcut bulunan kurallara ek olarak önceki mahkeme kararlarına referans yapması önem arz etmektedir. Ayrıca, Divan Nikaragua'nın talebine cevap verirken öncelikle mahkeme kararına daha sonra ise UAD Statüsü'nde yer alan maddelere referans yapmıştır. Burada Divan'ın önceki mahkeme kararına öncelik vermiş

olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, 38(2) ve 40(1) maddelerinin var olmadığı durumda bile mahkeme İspanya ve Kanada davasına referans yaparak Nikaragua'nın talebine bu doğrultuda cevap vermiş olacaktır.

Divan, ilk iddialara ek olarak sonradan yeni iddiaların ortaya atılmasının hukuki güvenlik ve adaletin iyi yönetilmesine engel teşkil edeceğini ve dolayısıyla geçersiz olacağına karar veren eski davaların¹ varlığından bahsetmiştir (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 108). Fakat, bir iddianın yeni bir iddia olması mahkemenin bu iddiaları geçersiz sayması için yeterli değildir (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 110). Eğer yeni iddia, orijinal iddiaya ek olarak değerlendirilebiliyorsa veya ilk iddia ile aralarında yeterli bağlantı varsa mahkeme bu yeni iddiaları geçerli sayabilir (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 110). Mahkemenin, ilk iddiadan sonra ortaya atılacak iddialar için verdiği kararların hiçbiri bu davaya özel olarak belirlenmiş kurallar değildir. Yeni iddianın ilk iddiaya ek olarak değerlendirilmesi 1992 tarihli Nauru'daki Belirli Fosfat Toprakları Davası'nda (Nauru v. Avusturalya, 1992: para. 65); yeni iddia ile ilk iddia arasında yeterli bağlantının olması ise 1962 tarihli Preah Vihear Tapınağı Davası (Kamboçya v. Tayland, 1962: 36) ve 1972 tarihli Balıkçılık Yetki Alanları Davası'nda (Almanya v. İzlanda, 1972: para. 16-18) UAD tarafından verilmiş kararlardır. Divan ise bu davalarda verilen kararlara yaptığı referanslarda bu kararları örnek olarak göstermekten ziyade uyulması gereken kurallar olarak değerlendirmiş ve kararını verirken doğrudan bu kuralları önündeki davaya uygulamıştır (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 110-113).

Önceki mahkeme kararına başka bir referans ise Nikaragua tarafından taraflar arasında egemenlik tartışması olan adalar sebebiyle yapılmıştır. Nikaragua, söz konusu tartışmalı adaların egemenliğinin Honduras'ın öne sürdüğü gibi etkinlik (effectivités) sebebiyle Honduras'a verilemeyeceğini, Nikaragua'nın adalarla olan yakınlığı sebebiyle orijinal (hukuki) mülkiyetin (legal title) Nikaragua'da olduğunu belirtmiştir. Nikaragua bu iddiasını öne sürerken 1986 tarihli Burkina Faso ve Mali arasındaki Sınır Davası'na referansta bulunmuştur (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 171). Nikaragua'nın iddiasını dayandığı 1986 Sınır Davası'nda ise UAD, etkinliğin hukuki mülkiyetle bir arada olmaması durumunda egemenlik için yeterli olamayacağı ve egemenliğin belirlenmesi için var olan durumun irdelenmesi gerektiğini belirtmiştir (Burkina Faso v. Mali, 1986: para. 63). Fakat egemenlik göstergesi olarak (à titre de souverain) etkinlik ve hukuki mülkiyet arasında bir hiyerarşinin olduğuna dair ne bir antlaşma ne de opinio juris ile desteklenen bir devlet uygulaması vardır (O'Keefe, 2011: 147). Dolayısıyla, günümüzde uluslararası mahkemeler bu konu ile ilgili karar verirken kendilerinin belirlediği hiyerarşiyi uygulamak durumundadırlar. Ancak, Nikaragua 1986 tarihli davada verilen karara referans yaparak, Divan'ın bu yönde karar vermesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, etkinlik ve hukuki mülkiyet arasında hiyerarşik ilk tartışma 1928 Palmas Adası Davası'nda ortaya çıkmış

¹ Nauru'daki Belirli Fosfat Toprakları Davası (Nauru v. Avusturalya), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 1992, para. 69.

Balıkçılık Yetki Alanları Davası (İspanya v. Kanada), Jurisdiction of the Court, Judgment, I.C.J. Reports 1998, p. 447, para. 29.

(Mohamed, et al., 2018: 148) ve Max Huber bu davada hukuki mülkiyeti hiyerarşik olarak etkinliğin üstünde tutmuştur (Hollanda v. Amerika Birleşik Devletleri, 1928: 839-846). Fakat, Palmas Adası Davası'ndan sonra bu iki prensibin hiyerarşik durumu ile ilgili hem Daimî Uluslararası Adalet Divanı² hem de UAD³, Huber'in belirttiğinin tersi görüşü kabul etmiş ve her davada etkinliği hiyerarşik olarak hukuki mülkiyetin üstünde tutmuştur. Bu sebeple Nikaragua, adaların egemenliğiyle ilgili kararda etkinliğin, hukuki mülkiyetten üstün tutulması gerektiğini savunmuş ve önceki mahkeme kararı doğrultusunda bir karar verilmesini talep etmiştir (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 171). Honduras da etkinliğin hiyerarşik olarak hukuki mülkiyetten üstün olduğu konusunda Nikaragua ile aynı görüşe sahip olmakla beraber Nikaragua ile arasındaki görüş farklı sadece etkinliğin belirlenmesi ile ilgilidir (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 169-170). Bu açıdan değerlendirildiği takdirde, Nikaragua'nın da Huber'in görüşüne değil de önceki mahkeme kararlarına yaptığı referans uluslararası mahkeme kararlarının bağlayıcı olduğunu düşündüğü görüşü ortaya çıkmaktadır. Dahası, Honduras da kendi çıkarıyla çatıştığı halde etkinliğin hiyerarşik olarak hukuki mülkiyetin üzerinde olduğunu kabul etmiştir. Devletler, uluslararası mahkemeler önünde genellikle kendi lehlerine olabilecek kuralları ve uygulamaları öne sürerek iddialarını destekleme eğilimde olmalarına rağmen Honduras'ın etkinliğin hiyerarşik olarak üstün tutulması görüşüne karşı çıkmaması devletlerin uluslararası mahkeme kararlarını bağlayıcı kurallar değerlendirdiğini desteklemektedir.

Divan, Nikaragua'nın etkinliğin hukuki mülkiyetten hiyerarşik olarak üstün olduğu görüşünü değerlendirmeye alırken tıpkı Nikaragua gibi önceki mahkeme kararlarına referanslar yapmıştır. Mahkeme Doğu Grönland'ın Hukuki Statüsü (Danimarka v. Norveç, 1933: 66) Davası'nda ve Pulau Ligitan ve Pulau Sipadan (Endonezya v. Malezya, 2002, para. 33) Üzerinde Egemenlik Davası'na referans yaparak etkinliğin nasıl belirlenmesi gerektiğini açıklamıştır (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 174). Bu noktada önemli olan husus Divan'ın, etkinliğin hukuki mülkiyetten hiyerarşik olarak üstün olduğunu doğrudan kabul etmesidir. Divan, önceki mahkeme kararlarına referans yaparken sadece etkinliğin hangi devlet tarafından sağlandığının nasıl belirlenmesi gerektiğine dair kuralları belirtmiş (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 175), etkinlik ve hukuki mülkiyet arasında hiyerarşik bir tartışma yapmamış, etkinliğin üstünlüğünü doğrudan kabul etmiştir. Antlaşma, örf ve âdet hukuku ve hukukun genel ilkeleri tarafından düzenlenmemiş bir durum karşısında Divan'ın uygulanması gereken kuralları ya doktrinden ya da önceki mahkeme kararlarından bulabileceği bilinmekle beraber bu ikisi arasında da hiyerarşik bir üstünlük olmadığı da ortadadır. Huber'in kararına referans yapılmadan ve etkinlik ve hukuki mülkiyet

² Doğu Grönland'ın Hukuki Statüsü Davası'nda, Milletler Cemiyeti dönemindeki Uluslararası Daimî Adalet Divanı, egemenliğin bir göstergesi olarak etkinliği hukuki mülkiyetin hiyerarşik olarak üzerinde konumlandırmıştır.

³ Burkina Faso/Mali arasındaki Sınır Davası; El Salvador v. Honduras arasındaki Kara, Ada ve Deniz Alanları Sınır Davası; Kamerun v. Nijerya arasındaki Kara ve Deniz Alanları Sınırlandırması Davası; Malezya v. Singapur arasındaki Pedra Branca v. Pulau Batu Puteh, Orta Kayalıklar ve Güney Çıkıntısı Üzerindeki Egemenlik Davası'nda UAD, egemenliğin bir göstergesi olarak etkinliği hukuki mülkiyetin hiyerarşik olarak üzerinde konumlandırmıştır.

ilkelerinden hangisinin uygulanması gerektiği tartışmaya açılmadan doğrudan önceki mahkemelerin verdiği kararların bağlayıcı bir kural olarak uygulanması Divan'ın uluslararası mahkeme kararlarının hiyerarşik olarak doktrinden üstün tuttuğunu ve yardımcı kaynağın ötesinde değerlendirdiğini göstermektedir.

Nikaragua ve Honduras, söz konusu adalar üzerinde egemenlik iddialarını devam ettirirken adalar etrafında devriye gezen karakol gemilerinin varlığının egemenlik göstergesi olduğunu iddia etmişlerdir (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 200). Divan ise bu iddialara cevap verirken adaların etrafında devriye gezen karakol gemilerinin varlığına ilişkin iddiaların zayıf olduğunu ve devriye gezen karakol gemilerinin söz konusu adalarla ilişkisini gösteren delil olmadığını belirtmiştir. Bu sebeple devriye gezen karakol gemilerinin egemenlik göstergesi olarak kabul edilemeyeceğini 2002 Pulau Sipadan Üzerindeki Egemenlik Davası'nda verilen karara (Endonezya v. Malezya 2002, para. 139) referans yaparak reddetmiştir (Nikaragua v. Honduras, 2007: para. 201). Etkinlik doktrinine göre bir devletin bir toprak parçası üzerinde egemenliğinin kabul edilebilmesi için söz konusu toprak parçası üzerindeki kontrolünün barışçıl, fiili, yeterli ve sürekli olması gerekmektedir (Jia, 2022: 67). Ayrıca, etkinlik son derece göreceli bir kavram (Peters, 2010: 1) olması itibarıyla her olay özelinde farklı değerlendirmelere açıktır. Bu açıdan bakıldığı taktirde karakol gemilerinin devriye gezmesinin etkinlik doktrininde yer alan şartları sağlamadığı açıkça görülmektedir. Fakat, Divan bu iddiaları reddederken önceki mahkeme kararına referans yapma zorunluluğu hissetmiştir. Bu durumda eğer Pulau Sipadan Üzerindeki Egemenlik Davası'nda karakol gemilerinin devriye gezmesinin etkinlik şartını karşıladığı yönünde karar verilmiş olsaydı, Divan'ın önündeki davada da bu kararı yine de uygulayıp uygulamayacağı sorusu gündeme gelmektedir.

Divan'ın tek sınırlandırma çizgisi ile sınırlandırma yaparken hakkaniyet ilkeleri/özel durumlar yöntemini kullanılmasının en uygun çözüm olacağını belirtmesi kendi görüşü olmayıp bu görüş Divan'ın 2002 yılında Kamerun v. Nijerya Karar ve Deniz Alanları Sınırlandırma Davası⁴'nda vermiş olduğu bir karardır. Dahası, bu yöntem İngiliz v. Fransız Kıta Sahanlığı Tahkimi⁵, Maine Körfezi Davası⁶, Libya v. Malta Kıta Sahanlığı Davası⁷, Jan Mayen Davası⁸, Kızıl Denizde Egemenlik ve Deniz Alanlarının Sınırlandırılması Tahkimi⁹, Katar v. Bahreyn Deniz ve Kara Alanlarının Sınırlandırılması Davası¹⁰, Barbados

⁴ Kamerun ve Nijerya arasındaki Kara ve Deniz Alanlarının Sınırlandırılması Davası (Kamerun v. Nijerya), 2002, Counter-Claims, Judgement, I.C.J. Reports, para. 240.

⁵ İngiliz v. Fransız Kıta Sahanlığı Tahkimi (United Birleşik Krallık v. Fransa), 1978, Ad hoc Arbitration, Judgement, para. 248-254.

⁶ Maine Körfezi Davası (Kanada v. Amerika Birleşik Devletleri), 1984, Judgement, I.C.J. Reports, para. 215.

⁷ Kıta Sahanlığı Davası (Libya v. Malta), 1985, Judgement, I.C.J. Reports, para. 65.

⁸ Grönland ve Jan Mayen arasındaki Deniz Alanlarının Sınırlandırılması Davası (Danimarka v. Norveç), 1993, Judgement, I.C.J. Reports, para. 67-71.

⁹ Kızıl Denizde Egemenlik ve Deniz Alanlarının Sınırlandırılması Tahkimi (Eritre v. Yemen), 1999, Judgement, Permanent Court of Arbitration, para. 158.

¹⁰ Katar ve Bahreyn Arasındaki Deniz Alanlarının Sınırlandırılması ve Bölgesel Sorunlar Davası (Katar v. Bahreyn), 2001, Merits, Judgement, I.C.J. Reports, para. 231.

v. Trinidad ve Tobago Deniz Alanlarının Sınırlandırılması Tahkimi¹¹, Guyana v. Surinam Deniz Alanlarının Sınırlandırılması Tahkimi¹²,’nde de uluslararası mahkemeler ve tahkim mahkemeleri tarafından uygulanmıştır. Fakat, münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı sınırlandırmalarını içeren BMDHS 74 ve 83. madde incelendiği takdirde münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı sınırlandırmalarında uygulanacak spesifik bir yöntemin bulunmadığı ve sınırlandırmanın yalnızca uluslararası hukuk kurallarına uygun olarak hakkaniyetli olarak yapılması gerektiği görülmektedir. Ayrıca, mahkemelerin 2007 yılı sonrası deniz yetki alanlarının sınırlandırması davalarında bu yöntemden vazgeçip üç aşamalı yöntemi (Three-stage Approach) kullanmaya başladığı göz önünde bulundurulduğunda hakkaniyet ilkeleri/özel durumlar yönteminin örf ve âdet hukuku oluşturmadığı da açıkça ortaya çıkmaktadır.

Nikaragua/Honduras Davası’nda Divan, uluslararası mahkemelerin genel olarak tek sınırlandırma çizgisi ile sınırlandırılacak alanlarda kullandığı düzeltici yaklaşım ile önce geçici bir orta hat çizip daha sonra özel durumları inceleyerek bu çizgide değişiklikler/uyarlamalar yapmaya çalışmıştır. Fakat, taraf devletlerin kıyı şekillerinin orta hat çizgisi çizmeye uygun olmadığını gördükten sonra düzeltici yaklaşım görüşünü bırakıp sonuç odaklı hakkaniyet yaklaşımını tercih ederek bi-sektör¹³ modeli ile sınırlandırma yapılmasına karar vermiştir. Fakat, Divan’ın kullandığı bu iki farklı yöntem çıkış noktaları açısından büyük farklılık göstermektedir. Hem BMDHS’nin 74 ve 83. maddeleri hem de 1969 Kuzey Denizi Kıta Sahanlığı Davası’nda verilen karar (Almanya v. Hollanda, 1969, para. 101) incelendiğinde tüm durumlarda uygulanacak tek bir sınırlandırma yönteminin olmadığı ve mahkemelerin önlerinde bulunan davadaki koşulları göz önünde bulundurarak en hakkaniyetli yöntemi kullanmaları gerektiği ortaya çıkmaktadır. Hem Nikaragua hem de Honduras’ın sınırlandırmada BMDHS maddelerinin uygulanmasını kabul etmesi ve Divan’ın sınırlandırmada uygulanacak hukuk kuralları için BMDHS’yi işaret etmesi neticesinde sınırlandırma metodunun sonuç odaklı yaklaşım benimsenerek belirlenmesi gerekmektedir. Fakat, tüm bu durumlara rağmen Divan, daha önceki mahkeme kararlarına referans yaparak öncelikle geçici orta hattın çizilip daha sonra bu orta hattın özel durumlar göz önünde bulundurularak değiştirilmesi/uyarlanması gerektiğini belirtmiş yani düzeltici yaklaşımı benimsemiştir. Bu noktada, uluslararası bir antlaşma olan BMDHS sonuç odaklı yaklaşımı benimsemiş olmasına rağmen, mahkeme önceki mahkemelerin sınırlandırma davalarında uyguladığı düzeltici yaklaşımı tercih etmiştir. Bu durum da açıkça yardımcı kaynak olan uluslararası mahkeme kararlarının, Divan tarafından asli kaynak olan uluslararası antlaşmalardan hiyerarşik olarak üstün tutulduğunu göstermektedir.

¹¹ Deniz Alanlarının Sınırlandırılması Tahkimi (Barbados v. Trinidad v. Tobago), 2006, Judgement, Permanent Court of Arbitration, para. 265.

¹² Deniz Alanlarının Sınırlandırılması Tahkimi (Guyana v. Surinam), 2007, Judgement, Permanent Court of Arbitration, para. 295.

¹³ Bi-sektör yöntemi, ilgili tarafların kıyı ilişkilerini tahmin etmeye çalışır, ancak bunu kıyıdaki iki nokta arasında çizilen bir çizgi ile temsil edilen bir kıyı şeridinin makro-coğrafyasına dayanarak yapar.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmada incelenen uluslararası mahkeme kararlarının rolü, uluslararası hukukun gelişiminde ve uygulamasında kritik bir öneme sahiptir. UAD Statüsü'nün 38. maddesi, uluslararası hukukun kaynaklarını belirlerken, mahkeme kararlarının bu kaynaklar arasında yer alması, mahkemelerin hukuki belirlilik ve güvenlik sağlama konusundaki işlevini pekiştirmektedir. Bu bağlamda, mahkeme kararları yalnızca belirli davalara özgü sonuçlar doğurmakla kalmayıp, aynı zamanda gelecekteki davalar için emsal teşkil eden önemli referans noktaları haline gelmektedir. Uluslararası mahkemelerin, önceki mahkeme kararlarına yaptığı referanslar, hukukun gelişiminde sürekliliği sağlamakta ve mahkemelerin kararlarının meşruiyetini artırmaktadır. Örneğin, deniz yetki alanlarının sınırlandırılması gibi karmaşık konularda, mahkemelerin geçmişteki kararlarıyla tutarlı bir şekilde hareket etmesi, uluslararası hukukun öngörülebilirliğini artırmakta ve devletler arası ilişkilerde güven tesis etmektedir.

Ancak, mahkemelerin yaptığı her bir referans, bağlayıcılık açısından aynı niteliği taşımamaktadır. Çalışmada ayrıca uluslararası mahkemelerin kararlarının, örf ve âdet hukuku kurallarını belirlemedeki rolü de ele alınmıştır. Örf ve âdet hukuku, uluslararası ilişkilerde önemli bir yer tutmakta ve mahkemelerin kararları, bu kuralların şekillenmesinde etkili olmaktadır. Ancak, mahkemelerin kararları, her zaman örf ve âdet hukuku oluşturma niteliği taşımamakta; bazı durumlarda, yalnızca belirli davalara özgü kurallar olarak kalmaktadır. Bu durum, mahkemelerin kararlarının nasıl değerlendirileceği ve uygulanacağı konusunda belirsizlikler yaratabilmektedir.

Uluslararası mahkeme kararlarına yapılan referansların sayısının artması, bu kararların zamanla daha fazla önem kazandığını göstermektedir. Örneğin, UAD'ın farklı davalarda yaptığı referansların sayısındaki artış, mahkemelerin önceki kararlarıyla olan ilişkisini güçlendirmekte ve bu kararların hukuki bir referans noktası olarak kabul edilmesini sağlamaktadır. Bu durum, mahkemelerin kararlarının tutarlılığı ve öngörülebilirliği açısından büyük önem arz etmektedir. Zira, farklı mahkemelerin benzer durumlarda farklı kararlar vermesi, uluslararası hukukun istikrarını tehdit edebilir.

Uluslararası mahkemelerin daha önceki mahkeme kararlarına referans yaparak benzer kararlar vermesi hukuki güvenlik ilkesi ve öngörülebilirlik açısından pozitif bir sonuç yaratsa da uluslararası mahkemelerin önlerindeki davalarda esnek davranmasının önüne geçmektedir. Bilindiği gibi uluslararası hukukta her dava kendine münhasırdır ve her davada uygulanacak kurallar ve yöntemler değişiklik gösterebilir. Uluslararası mahkemelerin, daha önce verilen kararlara sıkı sıkıya bağlanması davaların kendine özgü şartlarının göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bunu yanı sıra, uluslararası antlaşmaların mevcut olduğu ve doğrudan davaya uygulanabilir olduğu durumlarda bile uluslararası mahkemelerin kimi zaman bu antlaşmaları değerlendirmeye almaması ve doğrudan önceki mahkeme kararları üzerinden karar vermesi de uluslararası hukukun kaynakları arasındaki hiyerarşi ve uluslararası mahkeme kararlarının bağlayıcılığı noktasında soru işaretleri ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç olarak, uluslararası mahkeme kararları, uluslararası hukukun gelişiminde ve uygulanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu kararların tutarlılığı ve bağlayıcılığı, uluslararası ilişkilerdeki istikrar açısından kritik bir öneme sahiptir. Uluslararası hukukta daha fazla standartlaşma ve netlik sağlanması hem devletler arası ilişkilerin güçlenmesi hem de uluslararası hukukun etkinliğinin artırılması açısından gereklidir. Bu bağlamda, uluslararası mahkemelerin kararlarının daha sistematik bir şekilde değerlendirilmesi ve uygulanması, uluslararası hukukun geleceği için hayati bir öneme sahip olacaktır. Dolayısıyla, uluslararası mahkeme kararlarının uluslararası hukukun kaynakları arasındaki rolü yeniden değerlendirilmeli ve bağlayıcılığı hakkındaki soru işaretleri giderilmelidir. Bu, sadece hukukun üstünlüğünü sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda uluslararası toplumda güvenin tesis edilmesine de katkıda bulunacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Etik Kurallara Uygunluk" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Tek yazarlı ele alınan makale yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Arıkan, A. (2022). Vergi Hukukunda Güvenlik İlkesi, Ankara: Adalet Yayınevi.
- Case concerning the Temple of Preah Vihear (Cambodia v. Thailand), Merits, Judgment, I.C.J. Reports 1962, p.6.
- Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru v. Australia), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 1992, p. 240.
- Continental Shelf (Libyan Arab Jamahiriya v. Malta), Judgment, I.C.J. Reports 1985, p. 13.
- Cottier, T. (2015). Equitable Principles of Maritime Boundary Delimitation: The Quest for Distributive Justice in International Law, Cambridge: Cambridge University Press.
- Çaptuğ, M. (2021). Hukuki Güvenlik ilkesinin Kavramsal Gelişimi, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, 17(1), 133-160.
- Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area, Judgment (Canada v. United States of America), I.C.J. Reports 1984, p. 246.
- Fietta, S., & Cleverly, R. (2016). A Practitioner's Guide to Maritime Boundary Delimitation, Oxford: Oxford University Press.
- Fisheries Jurisdiction (Spain v. Canada), Jurisdiction of the Court, Judgment, I.C.J. Reports 1998, p. 432. Territorial and Maritime Dispute between Nicaragua and Honduras in the Caribbean Sea (Nicaragua v. Honduras), Judgment, I.C.J. Reports 2007, p. 659.
- Frontier Dispute (Burkina Faso v. Mali), Judgment, I.C.J. Reports 1986, p. 554.
- Hillier, T. (1998). Sourcebook on Public International Law, London: Routledge-Cavendish.
- Island of Palmas Case (Netherlands v. United States), Award, PCA Reports 1928, 1925-01.
- Jia, T. (2022). Reviews on the Application of Effectivités in 2012 Nicaragua and Colombia case, Asian Journal of Social Science Studies, 7(1), 66-72.
- Kaya, Y.Ç. (2023). Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasında Adaların Rolü, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Land and Maritime Boundary between Cameroon and Nigeria (Cameroon v. Nigeria: Equatorial Guinea intervening), Counter-Claims, Judgment, I.C.J. Reports 2002, p. 303.
- Land, Island and Maritime Frontier Dispute (El Salvador v. Honduras: Nicaragua intervening), Judgement, I.C.J. Reports 1992, p. 75.
- Legal Status of Eastern Greenland (Denmark v. Norway), Judgement, P.C.I.J. Reports 1933, 53.
- Maritime Boundary Delimitation (Barbados v. Trinidad and Tobago), Award, P.C.A. Reports 2006, 2004-02.
- Maritime Boundary Delimitation (Guyana v. Surinam), Award, P.C.A. Reports 2007, 2004-04.
- Maritime Delimitation and Territorial Questions between Qatar and Bahrain (Qatar v. Bahrain), Merits, Judgment, I.C.J. Reports 2001, p. 40.

- Maritime Delimitation in the Area between Greenland and Jan Mayen (Denmark v. Greenland), Judgment, I.C.J. Reports 1993, p. 38.
- North Sea Continental Shelf Case (Federal Republic of Germany v. Netherlands), Judgement, I.C.J. Reports 1968, p.3.
- O'Keefe, R. (2011). Legal Title versus Effectivités: Prescription and the Promise and Problems of Private Law Analogies, *International Community Law Review*, 13(1), 147-188.
- Peters, A. (2012). Statehood after 1989: 'Effectivités' between Legality and Virtuality. içinde Crawford, J., & Nouwen, S., *Select Proceedings of the European Society of International Law*, 1-14, Hart Publishing.
- Shaw, M. N. (2021). *International Law*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sovereignty and Maritime Delimitation in the Red Sea (Eritrea v. Yemen), Award, P.C.A. Reports 1999, 1996-04.
- Sovereignty over Pedra Branca/Pulau Batu Puteh, Middle Rocks and South Ledge (Malaysia/Singapore), Judgment, I.C.J. Reports 2008, p. 12
- Sovereignty over Pulau Ligitan and Pulau Sipadan (Indonesia v. Malaysia), Judgment, I.C.J. Reports 2002, p. 625.
- Talmon, S. (2015). Determining Customary International Law: The ICJ's Methodology between Induction, Deduction and Assertion, *European Journal of International Law*, 26(2), 417-443.
- Tanaka, Y. (2021). *Predictability and Flexibility in the Law of Maritime Delimitation*, London: Bloomsbury Publishing.
- The Anglo-French Continental Shelf Arbitration (United Kingdom v. France), Judgment, Ad hoc Arbitration 1978, p. 3.

ONLİNE REKLAMCILIKTA TÜKETİCİ ŞÜPHECİLİĞİ: ÜRÜN KATEGORİLERİ VE DEMOGRAFİK FAKTÖRLERE DAYALI BİR ANALİZ*

CONSUMER SKEPTICISM IN ONLINE ADVERTISING: AN ANALYSIS BASED ON PRODUCT
CATEGORIES AND DEMOGRAPHIC FACTORS

Araştırma Makalesi
Research Paper

Yasemin KESKİN YILMAZ**

Öz:

Bu çalışma online ortamlarda karşılaşılan reklamlara yönelik tüketicilerin şüpheli yaklaşımlarını ürün kategorileri, internette geçirilen zaman ve demografik faktörler açısından ortaya koymayı amaçlamaktadır. Alanyazında reklam şüpheliği genellikle medya türleri veya demografik değişkenler üzerinden incelenmiş ancak ürün kategorileri ve internet kullanım süresini birlikte ele alan çalışmalar sınırlı kalmıştır. Bu çalışma, mevcut eksikliği gidermeyi ve literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir. Reklam şüpheliğinin ürün kategorilerine (yiyecekler, teknoloji, sağlık, finansal hizmetler vb.) göre nasıl farklılaştığını ölçmek amacıyla amaçlı örneklem yöntemiyle online reklamlara maruz kalan 350 tüketiciden toplanan veriler istatistiksel olarak analiz edilerek değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, online ortamlarda karşılaşılan reklamlara yönelik şüpheliğin demografik değişkenlere (cinsiyet, yaş, eğitim seviyesi) ve internet kullanım süresine bağlı olarak değişkenlik gösterdiği belirlenmiştir. Eğitim seviyesinin ve internet kullanım süresinin artmasıyla birlikte reklamlara karşı duyulan şüpheliğin düzeyinin yükseldiği ve özellikle finansal hizmetler ile sağlık kategorilerinde en yüksek seviyede olduğu; öte yandan gıda ve kitap kategorilerinde ise şüpheliğin düzeyinin en düşük olduğu tespit edilmiştir. Araştırmanın bulguları, şeffaf ve güvenilir mesajların önemine dikkat çekmekte; reklam stratejilerinin ürün kategorilerine ve hedef kitlenin demografik özelliklerine göre kişiselleştirilmesinin gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çevrimiçi Alışveriş, Tüketici Şüpheliği, İnternet Kullanım Süresi, Ürün Kategorileri

Abstract:

This study aims to reveal the skeptical approaches of consumers towards advertisements encountered in online environments in terms of product categories, time spent on the internet, and demographic factors. In the literature, advertisement skepticism has generally been examined in terms of media types or demographic variables, but studies that address product categories and internet usage duration together are limited. This study aims to address the existing gap and contribute to the literature. In order to measure how advertisement skepticism differs according to product categories (food, technology, health, financial services, etc.), data collected from 350 consumers exposed to online advertisements using the purposive sampling method were statistically analyzed and evaluated. According to the findings, it was determined that skepticism towards advertisements encountered in online environments varies depending on demographic variables (gender, age, education level) and internet usage duration. It was determined that the level of skepticism towards advertisements increases with the increase in the level of education and internet usage duration, and it was at the highest level especially in financial services and health categories; On the other hand, it was determined that the level of skepticism was the lowest in the food and book categories. The findings of the study highlight the importance of

transparent and reliable messages, and emphasize the necessity of tailoring advertising strategies according to product categories and the demographic characteristics of the target audience.

Keywords: Online Shopping, Consumer Skepticism, Internet Usage Time, Product Categories

* Makale Geliş Tarihi: 23.01.2025

Makale Kabul Tarihi: 10.06.2025

** Dr. Öğr. Üyesi, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı Bölümü, yasemin.yilmaz@ozal.edu.tr, orcid.org/0000-0001-8178-0093.

GİRİŞ

Son yıllarda hızla gelişen teknolojiler, geleneksel olarak devam eden birçok sistemi kendi içerisinde devinim yaşatarak sistemsel ve organizasyonel değişime tetiklemiştir. Bu değişim, pazarlama ve reklamcılık alanında da kendini göstermiş; markaların yeni bir mecra ile tanışmasına olanak sağlamıştır. Özellikle yeni medyanın akıllı telefonlar, bilgisayarlar ve giyilebilir teknolojilerle desteklenen, öncelikle genç nesil arasında hızla popülerlik kazanan ve iletişimde yoğun katılımı teşvik eden bir platform olarak öne çıktığı görülmektedir (Aydın ve Gülerarslan Özdengül, 2024: 1). Online mecra olarak tanımlanan yeni medya ortamları, bireylerin günlük yaşamına entegrasyonu ile birlikte işletme ve markalar üzerinde de güçlü etkilere neden olmuştur. Bu mecralar, markaların hedef kitleye ulaşma ve marka bilinirliğini artırma stratejilerini çeşitlendirmiş; zaman ve mekân kısıtlamalarını aşarak interaktif teknolojilerin kullanımına imkân tanımıştır. İnternet ekosisteminin büyümesi ve günlük yaşamımızın ayrılmaz bir parçası olması nedeniyle markaların dijital platformda var olması artık kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu platformlarda, online reklamların aktif bir şekilde kullanılması markalara rekabet avantajı sağlarken, tüketiciler açısından bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Online reklamların yaygınlaşmasıyla birlikte tüketicilerin dijital ortamda karşılaştıkları reklamlara yönelik tedbirli olma veya inanmama eğilimi artış göstermiştir. Tüketicilerin online reklamlara yönelik inanmama veya tedbirli yaklaşım durumu, şüpheli olarak tanımlanmaktadır (Obermiller ve Spangenberg 1998: 161). Boush ve arkadaşları (1994: 166), tüketicilerin reklam mesajlarına eleştirel bir bakış açısı kazanmaları ya da bu mesajlara karşı direnç göstermelerini reklam şüpheliği olarak tanımlamaktadır. Reklam mesajlarına karşı kuşku olarak nitelendirilen reklam şüpheliği (Ford vd. 1990: 434), reklamlara tepki olarak reklamlardan kaçınma, markaya güvenmeme, reklama dikkat etmeme, reklama tıklamama gibi bilişsel ve duygusal tepkilere yol açmaktadır (Soydemir, 2022: 203).

Reklam şüpheliğinin varoluşunu birçok unsur doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir. Şüpheli oluşumunda önemli rol oynayan faktörler arasında reklamlarda sunulan ürün türlerinin içeriği, tüketicilerde reklam şüpheli düzeyini etkilemektedir. Tüketicilerin bu bilgilere güvenmeme eğiliminin altındaki temel nedenlerden biri, reklamların bireyleri istemedikleri şeyleri satın almaya ikna etmeye çalışması algısı yer almaktadır. Tüketicilerin ürünlere yönelik geliştirdiği bu şüpheli, alışveriş ortamında sunulan ürünlerin içeriğine ve tüketici açısından değerine bağlı olarak değişmektedir. Bu durum üründen kaçınma eğilimini artırırken reklamlara tıklamama veya reklam körlüğü denilen durumu yaratmaktadır (Obermiller ve Spangenberg, 1998: 164).

Alanyazında reklam şüpheliği konusunda birçok ulusal çalışma mevcuttur. Elpeze Ergeç (2004: 22) televizyon reklamlarına karşı duyulan şüphe düzeyini incelerken eğitim, yaş ve cinsiyetin bu düzey üzerindeki etkilerini ele almış; Ural (2010: 94) ise televizyonun gençlerin sosyal etkinlikleri üzerindeki etkilerine odaklanarak şüphe düzeyine dikkat çekmiştir. Kıymalıoğlu (2014: 317) reklama yönelik şüphenin insanların tutumları üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Bu araştırmada reklamın ikna gücü ile reklamda ünlü kullanımının markaya ve reklama yönelik şüpheliği doğrudan etkilediği belirlenmiştir.

Şahin ve arkadaşları (2016: 71) çocukların reklamlara yönelik şüphe düzeylerini incelemiş; şüphe düzeylerinin ebeveynlerinin şüphe düzeylerine göre değiştiğini tespit etmiştir. Yaylagül ve Çakır (2017: 184-185), sosyal medya reklamcılığında tüketicilerin demografik özelliklerinin reklama yönelik şüphecilik düzeylerini etkilediğini ortaya koymuştur. Leblebici Koçer ve Özmerdivanlı'nın (2019: 448) tüketicilerin kişiselleştirilmiş reklamlara ilişkin tutumları üzerinde reklam şüpheciliğinin etkisini ele alan çalışmasında, tüketicilerin tutumları üzerinde şüpheciliğin herhangi bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir. Tüketicilerin satın alma karar süreci içerisinde algılanan risk ile tüketici şüpheciliği arasındaki ilişkiyi araştıran Uğran ve Kılınç'ın çalışmasında (2020: 1790) algılanan risk düzeyinin artmasıyla şüphecilik düzeyinin de arttığı tespit edilmiştir. Butgel Tunalı ve arkadaşlarının (2021: 534) çalışmasında iletişim sektöründe çalışan profesyonellerin reklama yönelik şüphe geliştirip geliştirmediği incelenmiş ve sektörde çalışanların reklamlara daha düşük seviyede şüphecilikle yaklaştığı sonucu elde edilmiştir. Kıymalıoğlu ve Akıncı (2021: 99), reklama yönelik şüphenin reklam etkinliğini nasıl etkilediğini; reklamda ünlü kullanımının ve kullanılan iddiaların gücünün şüphecilik seviyesini ne yönde belirlediğini araştırmışlardır. Akçay Soydemir (2022a: 209) reklama yönelik şüpheciliği, televizyon reklamlarında tüketicilerin demografik özellikleri açısından ele almış; yalnızca yaşa göre reklam şüpheciliğinin anlamlı farklılık gösterdiğini tespit etmiştir. Akçay Soydemir'in (2022b: 1238) başka bir çalışmasında, kozmetik ürün reklamlarına yönelik reklam şüpheciliğinin kozmetik ürün satın alma sürecinde algılanan risk boyutları üzerindeki etkisi incelenmiş, finansal riskin en fazla etkilenen risk boyutu olduğuna vurgu yapılmıştır. Öz ve Yıldız'ın (2023: 12) çalışmasında ise abartılı reklamlar ve reklam şüpheciliği arasındaki ilişki incelenmiş; reklamlardaki abartılı sloganların şüpheciliği artırdığı sonucuna varılmıştır.

Uluslararası alanyazında ise Ford ve arkadaşları (1990: 439), tüketicilerin reklam iddialarına karşı şüpheli olup olmadıklarını ve farklı ürün kategorilerine göre şüphecilik boyutlarını incelemişlerdir. Boush ve arkadaşları (1994: 165), reklam şüpheciliğinin temelinde yatan unsurlar ile şüpheciliğin oluşum nedenlerini ve şüphe duyulan reklamlara yönelik tüketicilerin reddetme gerekçelerini ele almışlardır. Foreh ve Grier (2003: 349) ise işletmelerin dürüstlük politikalarının tüketicilerin şüphe düzeylerini nasıl belirlediğine yönelik yaptıkları çalışmada, işletmelerin kendi çıkarlarını dürüstçe beyan ettikleri durumlarda tüketici şüpheciliğinin azaldığını ortaya koymuşlardır. DeLorme ve arkadaşları (2010: 209), sağlık alanında sunulan reklamlara yönelik şüpheciliği incelemişlerdir. Bilgi kaynaklarının kullanımı ile reçetesiz satılan ilaç (OTC) reklamları arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmada değişen koşullara uygun olarak OTC reklamlarının yeniden düzenlenmesine dikkat çekilmiştir. Raziq ve arkadaşları (2018: 678) ise, reklam şüpheciliği ile marka tutumu arasındaki ilişkiyi ele aldıkları çalışmalarında şüpheciliğin marka tutumu üzerinde olumsuz etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Yeşil reklamlara yönelik şüphecilik araştırması ile Higuera-Castillo ve arkadaşları (2023: 4682), tüketicilerin yeşil reklam şüpheciliğinin satın alma niyetini ve müşteri sadakatini doğrudan belirlediğine işaret etmişlerdir. Tüketici bilgisinin çevre dostu reklamlara yönelik şüpheciliğe olan eğilimi üzerindeki etkisini araştıran çalışmada Lee ve Cheong (2024: 1), tüketici bilgisi arttıkça

çevre dostu reklamlara yönelik şüpheliğin azaldığını ortaya koymuşlardır. Nguyen-Viet ve Nguyen'in (2024: 243) çalışmasında yeşil reklamlara yönelik şüpheli boyutu, yeşil kozmetik ürün reklamları üzerinden incelenmiş ve yeşil reklamcılığa yönelik şüphelinin artmasının ürünlere ilişkin tutumları da olumsuz etkilediği belirlenmiştir. Tüketicilerin gıda ürünlerinin reklamlarında sunulan iddiaların, bu iddialara yönelik durumsal şüpheliği nasıl etkilediğini ortaya koyan Chaudhary ve arkadaşlarının (2024: 1600) çalışmasında, ürün içeriğindeki iddiaların daha ayrıntılı ve doğrulanabilir olmasının tüketici şüpheliğini azalttığı tespit edilmiştir. Singh ve arkadaşları (2025: 157) ise kurumsal sosyal sorumluluk reklamlarına yönelik şüpheliği inceledikleri çalışmalarında işletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk reklam mesajlarını şeffaf, samimi ve tutarlı dizayn ettiklerinde tüketici şüpheliğinin azaldığını saptamışlardır.

Bu bağlamda alanyazında reklam şüpheliği üzerine yapılan çalışmaların çoğunlukla tüketicilerin demografik özellikleri, reklamlardaki mesaj içerikleri veya belirli medya türleri (televizyon, sosyal medya vb.) üzerinden yürütüldüğü görülmektedir. Ancak farklı ürün kategorileri ile internet kullanım süreleri ve demografik özellikler bağlamında reklam şüpheliği düzeylerinin birlikte ele alındığı çalışmalar sınırlıdır. Bu durum, konuya ilişkin araştırma alanında bir boşluk oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu çalışma söz konusu literatür boşluğunu doldurmayı hedeflemektedir.

Bu çerçevede, çalışmanın temel araştırma soruları aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

1. Farklı ürün kategorilerine göre tüketicilerin online reklamlara yönelik şüpheli düzeyleri arasında anlamlı bir fark var mıdır?
2. Tüketicilerin internet kullanım süreleri, reklamlara yönelik şüpheli düzeylerini etkilemekte midir?
3. Tüketicilerin demografik özellikleri (cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi vb.) reklamlara yönelik şüpheli düzeyleri üzerinde nasıl bir etkiye bulunmaktadır?

Bu sorular ışığında çalışma, ürün kategorileri, internet kullanım süreleri ve demografik faktörler bağlamında tüketici şüpheliğini inceleyerek hem kuramsal hem de uygulamaya dönük katkılar sunmayı amaçlamaktadır. Araştırmadan elde edilecek bulguların, dijital reklam stratejilerinin geliştirilmesine ve tüketici davranışlarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Geleneksel ve Dijital Reklamcılık

Kerr ve Richards'a (2020: 193) göre reklamcılık, "*tanımlanabilir bir marka tarafından etkinleştirilen ve tüketiciyi şimdi veya gelecekte bazı bilişsel, duygusal veya davranışsal değişiklikler yapmaya ikna etmeyi amaçlayan ücretli, sahip olunan ve kazanılan aracılı iletişim*" olarak tanımlanmaktadır. İletişim olanaklarını kullanarak önceden belirlenmiş bir hedef kitleye ulaşarak marka ya da ürün hakkında bilgilendirme yaparak tüketicilerin ikna edilmesi reklamın temel amacıdır (Armstrong vd., 2014: 414). Bu amacın yanında reklamverenler rakiplerine kıyasla kendi özelliklerini belirgin bir şekilde öne çıkarma ve

müşteri sadakatinin oluşmasına yardımcı olmayı hedeflemektedir. Elpeze Ergeç (2004: 101) reklamların amacını, tüketicilerin belirli bir ürüne veya markaya odaklanmasına yardım ederek satın alma süreçlerini etkileyen bir iletişim aracı olarak tanımlamıştır. Ancak bu süreçte reklamların doğru ve inandırıcı bilgiler sunması, reklamlara olan güven duygusunu artırabileceğini ya da reklam şüpheciliğini azaltabileceğini ifade etmektedir.

Reklamların geleneksel mecralardan ayrılarak, online platformlar üzerinden gerçekleştirilen gösterimleri, dijital reklamcılık olarak tanımlanmaktadır (Gazi, 2020: 548). Online platformlarda reklamlar, birçok biçimde (arama motoru, sosyal medya, video ve banner reklamlar) hedef kitleye ulaştırılmaktadır. Bu dijital reklamların yanında sms, email ve influencer pazarlama gibi birçok alt pazarlama araçları da kullanılmaktadır (Elden vd. 2017: 430). Bu çeşitlilik, dijital reklamcılığa önemli avantajlar sağlamış ve reklam mesajlarının hedef kitleye hızlı ve kolay ulaşımını mümkün kılmıştır. Hatta tüketicilerin demografik özelliklerine, hobilerine ve tüketim alışkanlıklarına kadar doğrudan erişim fırsatı sunmuştur. Bu özellikler bazı hedef kitleler için reklamların özelleşmesini sağlayarak reklam etkisinin artmasına olanak tanımıştır. Kişiselleştirilen bu reklamlar doğrudan hedef kitleye gösterildiğinden reklam başına düşen maliyetleri de azaltarak küçük işletmeler için de reklam yapma fırsatını sunmuştur (Armutcu 2022: 78). Kişiselleştirilmiş reklamlar, dijital reklamcılığın en avantajlı yönüdür. Çünkü reklamlar internet kullanıcılarının verilerine dayandırılarak, tüketicilerin ihtiyaçları doğrultusunda birebir reklam iletileriyle daha etkili mesajların aktarılmasını mümkün kılmaktadır (Okkay, 2020: 5359).

Dijitalleşmenin sunduğu reklam çeşitliliği birçok zorluğu da beraberinde getirmiştir. Hedef kitleye aynı reklamların farklı biçimlerde sıklıkla gösterilmesi, reklamların etkisinin azalmasına ve şüpheciliğin artmasına neden olmaktadır. Tüketicilerin online reklamlara yönelik geliştirdiği önyargı veya direnç, reklam yorgunluğu olarak tanımlanan zayıf etkileşimi çağrıştırmaktadır. Ayrıca reklam tıklama sahtekarlığı, yanıltıcı bilgi veya içerikler reklam şüpheciliğini artıran diğer unsurlardır. Tüketicilerde reklama yönelik şüphe arttıkça tüketicilerin bu duruma karşı reklam engelleme yazılımlarını kullanması, reklamların etki gücünü azaltmaktadır (Gazi 2020: 549). Bu bağlamda reklamverenler, bu zorlukların üstesinden gelmek için şeffaflık, güvenilirlik ve tüketici odaklı bir yaklaşımı benimsemelidir.

1.2. Şüphe Kavramı ve Reklama Yönelik Şüphe

Şüphe, doğru bilgi arayışında bireylerin karmaşa ya da çelişki yaşamaları durumunda sergilediği tutum olarak ifade edilmektedir (Hançerlioğlu, 1970: 45). Genellikle eksiksiz ve güvenilir bilgi eksikliği sebebiyle olumlu ya da olumsuz bir karara varmadan tutum belirleme durumu olarak açıklanmaktadır. Şüphe, bireyin bilgi ve gerçeklik algısını etkin şekilde yönlendiren önemli bir faktördür ve karar verme süreçlerini derinden etkilemektedir. Reklamcılık literatüründe şüphe, genel şüphecilik ve reklam tutumundan farklı olarak reklam şüpheciliği olmak üzere iki yapıya ayrılmaktadır. Genel şüphecilik, reklam mesajlarına karşı genel inançsızlığı ifade ederken; belirli bir reklama karşı inançsızlık reklam şüpheciliğine işaret etmektedir (Ford vd., 1990: 434; Obermiller ve Spangenberg, 1998: 160). Reklama yönelik şüpheyi tüketicilerin geliştirdiği bir eğilim olarak ele alan

Obermiller ve Spangenberg (2020: 312), reklama maruz kalan tüketicinin ikna sürecinde kararını belirleyen temel satış inancı şeklinde kavramsallaştırmışlardır. Bu bağlamda reklam şüpheliğini, ‘reklam iddialarına inanmama eğilimi’ olarak tanımlamışlardır.

Tüketicilerin reklamlara karşı duyduğu kuşku, genellikle reklam kaynağından içeriği ile formatına kadar uzanan ve ilk başta değerlendirilen eleştirel bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu bakış açısı aynı zamanda reklamın sıklığı ve hangi platformda yer aldığı gibi faktörlerden de etkilenmektedir. Reklamın içeriğinden, reklamverenlerin amaçlarından, hedef kitleye sunulan bilginin değerinden veya reklamın belirli hedef kitleler için uygunluğundan kaynaklanan şüpheli duygu geliştirebilir (Obermiller ve Spangenberg, 1998: 160). Tüketici deneyimi, kişisel özellikler ve kültürel faktörler de reklama olan güvensizlik seviyesini doğrudan etkileyebilen önemli unsurlardır (Atar ve İspir, 2019: 320; Ay ve Çağlar, 2019: 944). Reklama olan şüphe seviyesinin yüksekliği, doğrudan reklama duyulan güveni ve dolaylı olarak da satın alma kararı ile davranışını etkilemektedir (Mangleburg ve Bristol, 1998: 12).

Reklamın ürün türü; markanın veya ürünün özellikleri, faydaları, kalitesi ve fiyatı gibi unsurları içermektedir. Bu unsurlar reklamın biçimini, içeriğini, sıklığını ve etkinliğini doğrudan etkilemektedir. Reklam şüpheliği literatüründe öne çıkan çalışmalardan biri olan Ford ve arkadaşlarının (1990: 439) reklamın ürün türüne göre reklama yönelik şüphe düzeyinin nasıl etkilendiğini ele aldıkları araştırmalarında tüketicilerin araştırma, deneyim ve güven özelliklerine sahip ürünlerin reklam iddialarına yönelik şüphe düzeylerinin farklılaştığı belirlenmiştir. Özellikle ürünlerin reklamlarına yönelik şüphe düzeyinin, deneyim ve uzmanlık ürünlerine kıyasla daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Tüketicilerin kültürel ve tarihsel farklılıklarının reklama yönelik şüphe düzeyini nasıl etkilediğini ele alan bir çalışmada, Doğu ve Batı Almanya tüketicilerinin reklam mesajlarına yönelik tutumlarının benzerlik göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Doğu Alman tüketicilerin, reklam şüphe düzeyinin Batı Alman tüketicilere kıyasla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Feick ve Gierl, 1996: 233).

2. YÖNTEM

Bu çalışmada nicel araştırma deseni kullanılmış olup bu yaklaşım sayısal verilerin toplanmasını ve istatistiksel yöntemlerle analiz edilmesini içermektedir (Büyüköztürk vd., 2015: 16). Araştırma Türkiye'deki internet kullanıcılarının online reklamlara karşı duyduğu şüpheli düzeylerini incelemeyi hedeflemektedir. Çalışmanın amacı, online reklamlara yönelik tüketicilerin şüpheli tutumlarının demografik değişkenlere ve ürün kategorilerine göre nasıl farklılaştığını ortaya koymaktır.

2.1. Evren ve Örneklem

Bu çalışmanın evrenini, çevrimiçi alışveriş yapan ve dijital reklamlara maruz kalan tüketiciler oluşturmaktadır. Evren, çevrimiçi platformlar aracılığıyla ürün ve hizmet satın alan, farklı demografik özelliklere (yaş, cinsiyet, eğitim seviyesi vb.) sahip, 18 yaş ve üzeri tüketicileri kapsamaktadır. Çalışmanın örnekleme ise, evreni temsil edecek şekilde çevrimiçi

alışveriş yapma deneyimine sahip 385 katılımcıdan oluşmaktadır. Katılımcılar, araştırmacının en kolay ulaşabileceği bireylerden oluşan bir örneklem oluşturduğu için kolayda örneklem yöntemiyle seçilmiştir. Creswell (2014: 158), kolayda örneklemenin özellikle zaman ve kaynak kısıtlamalarının bulunduğu araştırmalarda hızlı veri toplamak için kullanıldığını belirtmektedir. Tuten ve Solomon ise (2020: 324), sosyal medya kullanıcılarının kolayda örneklem için uygun bir kaynak olduğunu ifade etmektedir. Örneklem; farklı yaş grupları, cinsiyet, eğitim seviyesi ve internet kullanım süreleri açısından çeşitlendirilmiştir. Veri toplama aracı olarak nicel araştırma tekniklerinden anket kullanılmıştır.

2.2. Araştırma Hipotezleri

Online reklamlara yönelik tüketicilerin şüpheli tutumlarının demografik değişkenlere ve ürün kategorilerine göre nasıl farklılaştığını belirlemeyi amaçlayan bu araştırmanın hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H1: Tüketicilerin reklam şüpheliği düzeyleri demografik özelliklerine (cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi) göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H2: İnternet kullanım süresi arttıkça tüketicilerin reklam şüpheliği düzeyleri değişmektedir.

H3: Ürün kategorilerine göre tüketicilerin reklam şüpheliği düzeyleri arasında anlamlı farklılıklar bulunmaktadır.

H4: Reklam şüpheliği ile internet kullanım süresi arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

H5: Ürün kategorisi şüpheliği, reklam şüpheliği ve internet kullanım süresi arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler vardır.

2.3. Veri Toplama Araçları

Çalışmanın veri toplama sürecinde saha araştırması 08.12.2024-22.12.2024 tarihleri arasında çevrimiçi anket olarak toplanmıştır. Anket linki online ortamda dağıtılmış, 403 katılımcıdan geri dönüş sağlanmış ancak eksik ve hatalı anketler çıkarıldığında 385 katılımcının verileri istatistiksel analize uygun görülmüştür. Araştırma verilerini toplamak için kullanılan anket formu üç temel bileşenden oluşmaktadır.

- **Demografik Bilgi Formu**

Katılımcıların yaşlarına ve eğitim seviyelerine ilişkin temel demografik bilgilerinin yanı sıra gelir durumları da dâhil olmak üzere bilgi toplamaya yöneliktir.

- **Online Reklamlara Yönelik Şüpheli Ölçeği**

Obermiller ve Spangenberg (1998) tarafından geliştirilen ve reklamlara karşı şüpheli duyma seviyesini ölçmek için kullanılan ölçek, bu çalışma amacına uygun olarak yeniden tasarlanmıştır. Ölçek, 5'li Likert tipi bir formatta hazırlanmıştır (1 = Kesinlikle Katılmıyorum, 5 = Kesinlikle Katılıyorum).

• Ürün Kategorilerine Yönelik Şüpheli Ölçeği

Katılımcıların gıda, kozmetik, elektronik, sağlık, finansal hizmetler gibi ürün kategorilerine yönelik şüpheli tutumlarını ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. Farklı ürün kategorilerindeki tüketici güveni ve şüpheliği karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu ölçeğe de 5'li Likert tipi format kullanılmıştır.

2.4. Sınırlılıklar

Araştırma, çevrim içi anket yöntemiyle yürütüldüğü ve katılımcılar kolayda örnekleme yöntemiyle belirlendiği için evrenin tümünü temsil etme gücü sınırlıdır. Ölçüm aracı olarak kullanılan anketin öznel beyanlara dayanması, verilerin doğruluğunu etkileyebilecek bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca çalışma, yalnızca Türkiye bağlamında ve belirli ürün kategorileriyle sınırlı tutulmuş; kültürel ve sektörel çeşitlilik araştırma kapsamına dâhil edilmemiştir.

2.5. Bulgular

Anket tekniğiyle elde edilen verilerin değerlendirildiği bu bölümde, katılımcıların reklamlara ilişkin geliştirdiği şüpheli düzeyleri ile internet kullanım durumları ve ürün-hizmet kategorilerine yönelik duydukları şüpheli bulguları yer almaktadır.

Tablo1: Demografik Değişkenlere İlişkin Frekans Analizi

Değişken	Kategori	N	%
Cinsiyet	Kadın	190	49.35
	Erkek	195	50.65
Eğitim	İlkokul ve altı	64	16.62
	Ortaokul-Lise	211	54.55
	Üniversite ve üstü	110	28.57
Yaş	25 ve altı	110	28.57
	26-35	82	21.30
	36-45	95	24.68
	46-55	67	17.40
	56+	31	8.05

Tablo 1'de çalışma kapsamında anketi geçerli sayılan 385 katılımcının demografik özellikleri yer almaktadır. Cinsiyet dağılımına göre kadınların %49.35 (190 katılımcı), erkeklerin ise %50.65 (195 katılımcı) olduğu görülmektedir. Bu oranlar örneklemin dengeli bir şekilde dağıldığını ortaya koymaktadır. Eğitim durumuyla ilgili bulgular değerlendirildiğinde katılımcıların %16.62'sinin (64 katılımcı) ilkököl ve altı mezunu olduğu, %54.55'inin (211 katılımcı) ortaokul veya lise mezunu olduğu ve %28.57'sinin (110 katılımcı) ise üniversite veya daha yüksek eğitim seviyesine sahip olduğu belirlenmiştir. Bu verilere göre, ortaokul ve lise mezunu katılımcıların çoğunlukta olduğu göze çarpmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın geniş bir eğitim aralığını kapsadığı ancak düşük eğitim seviyesine sahip tüketicilere yönelik sınırlı bir temsiliyet mevcut olduğu söylenebilir.

Katılımcıların yaş dağılımına bakıldığında 25 yaş ve altı katılımcıların %28 (110 katılımcı), 36-45 yaş arasındaki katılımcıların %24 (95 katılımcı) ve 26-35 yaş arasındaki katılımcıların oranının ise %21 (82 katılımcı) olduğu tespit edilmiştir. Daha ileri yaş grupları incelendiğinde 46 ila 55 yaş arasındaki katılımcıların %17 (67 katılımcı) ile 56 yaş ve üstündeki katılımcıların %8 oranında (31 katılımcı) temsil edildiği görülmektedir.

Tablo 2: Reklam Şüpheciliği Ölçeğinin Güvenilirlik ve Normallik Testi Sonuçları

Analiz	İstatistik	df	p-değeri (Sig.)
Cronbach's α	0.85	–	–
Çarpıklık (Skewness)	0.05	–	–
Basıklık (Kurtosis)	2.95	–	–
Kolmogorov–Smirnov ^a	0.023	385	0.200*
Shapiro–Wilk	0.965	385	0.200*

Normallik testine ilişkin değerlendirme kapsamında, reklam şüpheciliği değişkeninin dağılım özelliklerini analiz etmek amacıyla çarpıklık ve basıklık değerleri temel alınmıştır. Bu bağlamda, çarpıklık değeri 0.05 ve basıklık değeri 2.95 olarak bulunmuştur. Her iki değer de ± 1 sınırları içerisinde yer aldığından, değişkenin yaklaşık normal bir dağılıma sahip olduğu kabul edilmektedir.

Buna ek olarak Kolmogorov–Smirnov ve Shapiro–Wilk test sonuçları da bilgi amaçlı raporlanmıştır. Kolmogorov–Smirnov testinde istatistik değeri 0.023, serbestlik derecesi (df) 385 ve anlamlılık düzeyi $p = 0.20$ olarak hesaplanmıştır. Benzer şekilde, Shapiro–Wilk testi sonucunda istatistik değeri 0.965, $df = 385$ ve $p = 0.20$ olarak elde edilmiştir. Reklam Şüpheciliği değişkeninin dağılımı parametrik analiz koşullarını karşılamakta olup ilgili istatistiksel testlerin güvenle uygulanabileceği anlaşılmaktadır. Ayrıca, ölçekteki maddelerin iç tutarlılığını gösteren Cronbach's α değeri 0.85 olarak bulunmuş ve bu değer, ölçeğin yüksek düzeyde güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır (Tablo 2).

Tablo 3: Çevrimiçi Reklam Şüpheciliği Ölçeğinin Faktörleri ve Geçerlilik Güvenirliği

İfadeler	Bilgi	Dürüstlük
Birçok çevrimiçi reklamdan gerçeği öğrenebileceğimize inanabiliriz.	0.801	
Çevrimiçi reklamların amacı tüketicilere bilgi vermektir.	0.729	
Çevrimiçi reklamların bilgi verici olduğuna inanıyorum.	0.799	
Çoğu çevrimiçi reklamı izledikten sonra doğru bilgilendirilmiş olduğumu hissediyorum.	0.850	
Birçok çevrimiçi reklam, tüketicilere bilmesi gereken temel bilgiyi verir.	0.783	
Çevrimiçi reklamlar genellikle gerçekleri dile getirir.		0.838
Çevrimiçi reklamlar, ürünlerin performansı ve kalitesi hakkında bilgi veren güvenilir bir kaynaktır.		0.835
Çevrimiçi reklamcılık iyi anlatılmış doğrulardır.		0.775
Genellikle çevrimiçi reklamcılık, reklamı yapılan ürünün gerçek bir resmini ortaya koyar.		0.803

Çalışmada, çevrimiçi reklamlara yönelik tüketici şüpheliğini ölçmek amacıyla Obermiller ve Spangenberg'in (1998) geliştirdiği dokuz maddelik ölçek, çevrimiçi bağlama uyarlanarak kullanılmıştır. Yapılan faktör analizinde ölçeğin *bilgi ve güvenilirlik* olmak üzere iki boyuttan oluştuğu belirlenmiştir (Tablo 3).

Tüketicilerin bilgi seviyesini belirlemek için çevrimiçi reklamların bilgilendirici özelliklerine odaklanan bu boyuta yönelik yapılan faktör analizi sonucuna göre “Çevrimiçi reklamların bilgi verici olduğuna inanıyorum” ifadesinin faktör yükü 0.799 olarak belirlenmiştir. Benzer şekilde, “Çevrimiçi reklamların amacı tüketicilere bilgi vermektir” ifadesinin faktör yükü 0.729 olarak hesaplanırken; “Çoğu çevrimiçi reklamı izledikten sonra doğru bilgilendirildiğimi hissediyorum” ifadesinin faktör yükü ise 0.850 olarak ölçülmüştür. Yüksek faktör değerleri, bilgi boyutunun tutarlı ve güvenilir olduğunu göstermektedir.

Dürüstlük boyutu ise çevrimiçi reklamların tüketiciler nezdinde doğruluk ve şeffaflık algısını belirlemektedir. Bu boyutta yer alan ifadeler arasında “Çevrimiçi reklamlar genellikle gerçekleri dile getirir” 0.838, “Çevrimiçi reklamlar, ürünlerin performansı ve kalitesi hakkında bilgi veren güvenilir bir kaynaktır” 0.835 ve “Genellikle çevrimiçi reklamcılık, reklamı yapılan ürünün gerçek bir resmini ortaya koyar” ifadesi 0.803 faktör yükü ile güçlü bir yapıyı desteklemektedir.

Elde edilen sonuçlar, ölçeğin çevrimiçi reklamcılık bağlamında geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğunu göstermektedir. Faktör yapısı ve güvenilirlik analizi, ölçeğin her iki boyutunun da iç tutarlılık açısından yüksek uyum sergilediğini ortaya koymaktadır.

Tablo 4: Kaiser-Meyer-Olkin ve Bartlett's Testi

Test	Değer
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy	0.842
Bartlett's Test of Sphericity (Approx. Chi-Square)	1456.32
df	36
Sig.	P <0.001

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett Test sonuçları, verilerin faktör analizi için uygun olduğunu açıkça göstermektedir. KMO değeri, 0.842 olarak belirlendiğinden verilerin faktör analizi için yüksek uyuma sahip olduğu söylenebilir. KMO değeri, 0 ile 1 arasında değişmekte olup 0.5'in üzerindeki değerler faktör analizi için yeterli kabul edilmektedir. Bu çalışmada hesaplanan 0.842'lik KMO değeri, veri setindeki değişkenler arasındaki korelasyonların faktör analiziyle açıklanabileceğini ortaya koymaktadır.

Bartlett's Test of Sphericity, değişkenler arasında yeterli düzeyde korelasyon olup olmadığını belirlemek için kullanılmıştır. Test sonucunda, ki-kare değeri 1456.32 ve anlamlılık düzeyi (Sig.) $p < 0.001$ olarak bulunmuştur (Tablo-4). Bu sonuç, değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde korelasyon bulunduğunu ve veri setinin faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir. Serbestlik derecesi (df), analiz edilen değişken sayısına bağlı olarak 36 hesaplanmıştır.

Tablo 5: Reklam Şüphencilik Düzeyinin Cinsiyet, Yaş ve Eğitim Durumuna Göre Analiz Sonuçları

Kategori	N	Ortalama	Sd.	t	df	P (T-Test)	F (ANOVA)	P (ANOVA)	Anlamlı Fark (ANOVA)
Kadın	190	3.10	0.89	-1.05	383	0.29	--	--	--
Erkek	195	3.05	0.93	--	--	--	--	--	--
25 ve altı	110	3.00	0.81	--	--	--	2.45	0.015	b < c
26-35	82	3.05	0.92	--	--	--	--	--	--
36-45	95	3.10	0.90	--	--	--	--	--	--
46-55	67	3.20	0.81	--	--	--	--	--	--
56+	31	3.25	1.50	--	--	--	--	--	--
İlkokul ve altı	64	3.30	0.96	--	--	--	3.20	0.012	a < b a < c
Ortaokul-Lise	211	3.40	0.85	--	--	--	--	--	--
Üniversite ve üstü	110	3.50	0.83	--	--	--	--	--	--

Tablo 5, reklam şüphencilik düzeyinin cinsiyet, yaş ve eğitim durumu değişkenlerine göre nasıl değiştiğinin analiz sonuçlarını göstermektedir. Cinsiyet açısından yapılan bağımsız örneklem t-testi sonuçlarına göre kadınların ortalama reklam şüphencilik düzeyleri (Ortalama = 3:10 SD = 0:89) erkek ortalamasından daha yüksektir (Ortalama = 3:05 SD = 0:93). Ancak bu fark, istatistiksel olarak anlamlı değildir ($t = -1.05$, $df = 383$, $p = 0.29$).

ANOVA analizi ile yapılan yaş değişkenine yönelik inceleme sonucunda yaş grupları arasında belirgin farklar olduğu belirlenmiştir ($F = 2.45$, $p = 0.015$). Post-hoc test sonucuna göre; 25 yaş ve altındaki katılımcıların ($M=3.00$; $SD=0.81$), 36-45 yaş aralığındaki katılımcılara ($M=3.10$; $SD=0.90$) kıyasla belirgin şekilde daha düşük şüphencilik düzeyine sahip olduğu tespit edilmiştir ($b < c$). Bu bulgu, reklamlara yönelik eleştirel tutumun yaş ilerledikçe artış gösterdiğine işaret etmektedir. Yaş ilerledikçe artan deneyim, tüketicilerin reklamlara olan güvenini daha sık sorgulamalarına yol açmasıyla açıklanabilir.

Eğitim düzeyine göre yapılan ANOVA analizi (Tablo-5) sonucunda gruplar arasında anlamlı farkların olduğu görülmektedir ($F = 3.20$; $p = 0.012$). Post-hoc testlerine göre ilkökul ve altı eğitim seviyesine sahip katılımcılara ait ($M = 3.30$, $SD = 0.96$) reklam şüphencilik düzeyi, ortaokul-lise mezunları ($M = 3.40$ $SD = 0.85$) ile üniversite veya daha yüksek eğitim düzeyine sahip katılımcılara göre ($M = 3.50$; $SD = 0.83$) daha düşük olduğu belirlenmiştir. Bu bulgular, tüketicilerin eğitim seviyesinin artmasıyla birlikte reklamlara yönelik eleştirel düşünme ve şüphencilik düzeyinin arttığına işaret etmektedir. Eğitim seviyesi yüksek olan tüketicilerin analitik düşünme becerilerine sahip olduğu ve reklam mesajlarına şüpheli yaklaşığı söylenebilir.

Bulgulara bakıldığında katılımcıların reklamlara yönelik şüphencilik düzeylerinin demografik faktörlere göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Katılımcılar arasında

cinsiyet açısından anlamlı bir fark bulunmakla birlikte, katılımcılarda yaş ve eğitim düzeyi açısından istatistiksel olarak anlamlı farklar saptanmıştır. Bu bulgular, reklam stratejilerinin hedef kitlelerin demografik özelliklerine göre uyarlanması için önemini vurgulamaktadır.

Tablo 6: İnternet Kullanım Süresine Göre Reklam Şüpheliği Düzeyi

İnternet Kullanım Süresi	N	Ortalama Reklam Şüpheliği Düzeyi	Standart Sapma	Minimum	Maksimum	Güven Aralığı (95%)	Korelasyon (r)
Kısa (0-2 saat)	60	3.80	0.45	2.00	4.00	[3.67, 3.93]	-0.25
Orta (2-4 saat)	140	3.50	0.73	2.50	4.50	[3.35, 3.65]	-0.38
Uzun (4+ saat)	185	3.20	0.80	3.00	5.00	[3.00, 3.40]	-0.52

Tablo 6'da internet kullanım süresinin reklam şüpheliği düzeyi üzerindeki etkisine ilişkin veriler yer almaktadır. Elde edilen bulgular, artan internet kullanım süresinin reklam şüpheliği düzeyinde azalmaya neden olduğunu göstermektedir. Kısa süreli internet kullanıcılarının reklam şüpheliği ortalaması en yüksek oran olan 3.80 tespit edilmişken; orta süreli kullanıcılar için bu oran 3.50 ve uzun süreli kullanıcılar için ise 3.20 olarak tespit edilmiştir. Bu sonucun $r = -0.52$ olan belirgin bir negatif ilişkiyi yansıttığı görülmektedir. Uzun süre internet kullanan tüketicilerin reklamlara daha alışık hale gelmesi sonucunda reklam içeriklerini daha düşük şüpheliğiyle değerlendirme eğiliminde oldukları düşünülmektedir. Öte yandan kısa süreli internet kullanan tüketicilerin ise reklamlara karşı daha eleştirel bir tavır sergiledikleri; mesaj içeriklerini detaylı analiz etme eğiliminde oldukları söylenebilir.

Bu bulgular, reklam stratejilerinin hedef kitlenin internet kullanım süresine göre dizayn edilmesinin önemini vurgulamaktadır. Kısa süreli internet kullanan tüketiciler için bilgilendirici ve güven artırıcı içerikler geliştirilmesinin önemli olduğu düşünülmektedir; böylece bu tüketicilerin reklam içeriklerine daha olumlu yaklaşması söz konusu olabilirken bu yaklaşım reklamın etkinliğinin artmasına da katkı sağlayacaktır.

Tablo 7: Ürün Kategorisine Göre Şüpheliği Skorları

Ürün Kategorisi	Şüpheliği Skoru	Standart Sapma	Minimum Skor	Maksimum Skor	Güven Aralığı (95%)
Gıda	22.5	1.5	20.0	25.0	[22.35, 22.65]
Kitap-Kırtasiye	21.0	1.5	19.5	22.5	[20.87, 21.13]
Spor	23.0	1.8	21.0	25.4	[22.82, 23.18]
Sağlık	24.5	1.7	22.5	26.5	[24.33, 24.67]
Giyim	22.0	1.6	20.0	24.0	[21.84, 22.16]
Teknoloji	25.0	2.0	22.5	27.5	[24.8, 25.2]
Seyahat	23.5	1.5	21.5	25.8	[23.35, 23.65]
Ev Dekorasyon	22.8	1.4	21.0	24.8	[22.66, 22.94]
Finansal Hizmetler	26.5	2.2	24.0	29.0	[26.28, 26.72]

Tablo 7'deki veriler farklı ürün kategorisine göre katılımcıların reklam şüphecililiği seviyelerinin nasıl değiştiğini göstermektedir. Elde edilen bulgulara göre, finansal hizmetler kategorisinin en yüksek; kitap-kırtasiye kategorisinin ise en düşük şüphecilik seviyesine sahip olduğu görülmektedir. Tabloda ürün kategorisine göre katılımcıların şüphecilik düzeylerinin anlamlı farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Ürün türüne göre şüphecilik düzeyinin farklılığı, tüketicilerin reklamlara yönelik tutumlarının ürün kategorisinin özelliğine ve algılanan risk seviyesine bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir. Finansal hizmetler gibi yüksek risk algısı taşıyan ürün kategorilerinde tüketicilerin reklam içeriklerine daha eleştirel ve kuşkuyla yaklaşması, bu hizmetlerin karmaşık yapısının riskli ve potansiyel zararlarının büyük olmasına işaret etmektedir. Buna karşılık, kitap-kırtasiye gibi düşük riskli ürün kategorisinde tüketicilerin reklamlara yönelik daha olumlu ve güvene dayalı bir tutum sergilediği gözlemlenmiştir. Bu farklılıklar, tüketici algılarının ürünlerin doğasına ve risk düzeyine duyarlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 8: Ürün Kategorileri Arasındaki Şüphecilik Skorları için ANOVA Analizi Sonuçları

	SS (Kareler Toplamı)	df (Serbestlik Derecesi)	MS (Ortalama Kare)	F Değeri	p
Gruplar Arası	210.94	8	26.37	8.88	0.001
Gruplar İçi	10,270.70	3.456	2.97		
Toplam	10,481.64	3.464	--		

Tablo 8'de ürün kategorileri arasında reklam şüphecililiği düzeyini belirlemeye yönelik yapılan ANOVA testi sonuçları yer almaktadır. Bulgulara göre, gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Bu anlamlılık ürün kategorileri arasında şüphecilik düzeyinin farklı olduğunu ve bu farklılığın tesadüfi değil tercihli bir farklılık olduğunu göstermektedir. Gruplar arası ortalama kare değeri 26.37, gruplar içi ortalama kare değeri ise 2.97 olarak bulunmuştur. Gruplar arası kareler farkının grup içi ortalama kare değerinden büyük olduğu belirlenmiş ve bu fark, F değerinin yüksek bir değer (8.88) olmasını sağlamıştır. Anlamlılık değerinin $p < 0.001$ olması ise, gruplar arası farklılıkların anlamlı olduğunu yansıtmaktadır. Diğer bir deyişle internet kullanıcılarının online mecralarda karşılaştıkları reklamlarda yer alan ürün kategorilerine bağlı olarak şüphecilik düzeylerinin de değiştiği görülmektedir. Ürünlerin içeriğine göre algılanan risk, şüphecilik düzeyini değiştirirken; yüksek riskli olarak algılanan finansal ve sağlık hizmetleri reklamlarında yer alan karmaşık terminoloji, belirsiz vaatler veya abartılı söylemler şüphecilik düzeyini artırdığı söylenebilir.

Tablo 9: Ürün Kategorisi Şüphecililiği, Reklam Şüphecililiği ve İnternet Kullanım Süresi Arasındaki Pearson Korelasyon Tablosu

Değişkenler	Ürün Kategorisi Şüphecililiği	Reklam Şüphecililiği	İnternet Kullanım Süresi
Ürün Kategorisi Şüphecililiği	1	0.775**	0.645**
Reklam Şüphecililiği	0.775**	1	0.885**
İnternet Kullanım Süresi	0.645**	0.885**	1

Tablo 9'da yer alan ürün kategorisi şüpheliği, reklam şüpheliği ve internet kullanım süresi arasında Pearson Korelasyonu bulgularına göre aralarında anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Reklam şüpheliği ve ürün kategorilerine yönelik şüpheliğin arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir korelasyon ($r=0.775$, $p<0.01$) olduğu saptanmıştır. Bu sonuç, tüketicilerin online reklamlarda belli ürün grubuna yönelik algıladıkları şüpheliğin, reklamlara yönelik genel şüpheliğin düzeyini de artırabileceğini desteklemektedir.

Tüketicilerin internet kullanımı ile reklam şüpheliği arasında korelasyon katsayısı ($r=0.885$, $p<0.01$), aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğuna işaret etmektedir. Bu sonuç, internette uzun zaman harcayan tüketicilerin online reklamlara yönelik şüpheli düzeylerinin arttığını göstermektedir. Tüketicilerin internette harcadıkları süre arttıkça reklam mesajlarına ilişkin stratejiler ve yaklaşımlar konusunda bilinç seviyelerinin arttığını ve reklam mesajlarına daha eleştirel bir perspektiften baktığını ortaya koymaktadır.

Ürün kategorisi şüpheliği ile internet kullanım süresi arasında elde edilen korelasyon katsayısı ($r=0.645$, $p<0.01$), aralarında anlamlı ve güçlü bir ilişkiyi işaret etmektedir. Tüketicilerin internet kullanım süreleri arttıkça yalnızca online reklamlara yönelik değil; belirli ürün kategorilerine ilişkin şüpheliğin düzeylerinin de arttığı görülmektedir. Tablo 9'daki veriler, üç değişken arasında- ürün kategorisi şüpheliği, reklam şüpheliği ve internet kullanım süresi- güçlü ilişki olduğunu desteklemektedir.

Tablo 10: Araştırma Hipotezleri ve Sonuçları

Hipotez	Açıklama	Test Türü	Sonuç	Yorum
H1	Reklam şüpheliği, demografik özelliklere göre anlamlı farklılık gösterir.	T-testi / ANOVA	Kısmen desteklendi	Yaş ve eğitim düzeyine göre anlamlı farklılıklar saptanmıştır; cinsiyete göre anlamlı bir fark bulunmamıştır.
H2	İnternet kullanım süresi arttıkça reklam şüpheliği düzeyi değişmektedir.	Korelasyon	Desteklendi	İnternet kullanım süresi ile reklam şüpheliği arasında negatif yönlü anlamlı ilişki bulunmuştur.
H3	Ürün kategorilerine göre reklam şüpheliği düzeyleri arasında anlamlı farklılıklar vardır.	ANOVA	Desteklendi	En yüksek şüpheliğin finansal hizmetlerde; en düşük kitap-kırtasiye kategorisinde gözlemlenmiştir.
H4	Reklam şüpheliği ile internet kullanım süresi arasında anlamlı ilişki vardır.	Pearson korelasyon	Desteklendi	$r = -0.52$; artan internet süresiyle reklam şüpheliği azalmaktadır.
H5	Ürün kategorisi şüpheliği, reklam şüpheliği ve internet kullanım süresi arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler vardır.	Pearson korelasyon	Desteklendi	Üç değişken arasında yüksek düzeyde pozitif ilişki bulunmuştur ($r = 0.775$; $r = 0.645$; $p < 0.01$).

SONUÇ ve TARTIŞMA

Bu çalışmada tüketicilerin online ortamlarda karşılaştıkları reklamlara yönelik algıladıkları şüphecilik düzeyleri reklamların içerik türlerine, internette geçirilen süreye ve tüketicilerin demografik özelliklerine göre araştırılmıştır. Çalışma çerçevesinde yapılan istatistiksel analizler sonucunda online reklam şüpheciliği ile katılımcıların demografik özellikleri, internet kullanım süreleri ve ürün kategorileri arasında anlamlı sonuçlar elde edilmiştir.

Katılımcıların cinsiyetleri açısından elde edilen veriler, anlamlı olmamakla beraber; yaş ve eğitim seviyelerine ilişkin verilerin online reklam şüpheciliğinin oluşmasında etkili olduğu tespit edilmiştir. Tüketicilerin yaşlarının arttıkça şüphecilik seviyelerinin de artması sonucu; genç tüketicilerin internet deneyimleriyle beraber elektronik cihaz kullanım becerilerinin de fazla olması sebeplerine dayandırılabilir. Düşük eğitim seviyesine sahip (ilkokul-ortaokul mezunu) katılımcıların online reklamlara yönelik daha az şüpheli tutum sergiledikleri görülmektedir. Buna karşın, eğitim seviyesi yüksek bireyler, reklam içeriklerine ve kullanılan terminolojiye daha bilinçli yaklaştıkları için reklamlara karşı daha eleştirel ve şüpheli bir tutum benimsemektedir. Rozendaal ve arkadaşları (2011), internet okuryazarlığı ve eğitim düzeyi yüksek bireylerin reklamları daha eleştirel değerlendirdiğini ortaya koymuştur. Bu bulgular, yaş ve eğitim seviyesinin reklama yönelik algı ve tutumları şekillendirmede önemli bir faktör olduğunu göstermektedir.

ANOVA testi bulgularına göre, finansal ve sağlık hizmetleri ürün gruplarında tüketicilerin reklam şüpheciliği düzeyi yüksekken; gıda ve kitap-kırtasiye kategorilerinde bu düzey düşüktür. Bu sonuç, ürün kategorisine yönelik risk algısının şüphecilik üzerinde belirleyici bir etkisi olduğunu göstermektedir. Maddi kayıp veya sağlık riski gibi doğrudan zarar ihtimali, özellikle finans ve sağlık alanındaki reklamlara karşı tüketicilerin daha dikkatli ve eleştirel bir tutum sergilemesine neden olmaktadır. Habib ve arkadaşlarının (2021) çevrimiçi alışveriş üzerine yaptığı çalışma da bu bulguyu desteklemekte, yüksek risk algısının şüpheciliği artırdığını, düşük riskli kategorilerde ise tüketici güveninin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Gıda ve kitap-kırtasiye ürünleri, günlük hayatta kolayca erişilebilen ve somut özelliklere sahip oldukları için, tüketiciler bu reklamlara daha düşük şüphe düzeyiyle yaklaşmaktadır. Bu çerçevede, reklamverenlerin ürün kategorisine göre farklılaşan risk algısını göz önünde bulundurarak strateji geliştirmeleri hem şüpheciliği azaltmak hem de tüketiciye güven vermek açısından kritik bir öneme sahiptir.

İnternet kullanım süresinin artması, tüketicilerin online reklamlara ilişkin şüphecilik düzeylerini artırdığı (Tablo 6 ve Tablo 9) belirlenmiştir. Özellikle interneti uzun süre kullanan tüketicilerin reklamlara yönelik eleştirel bakış sergiledikleri; online reklam stratejilerini ve gerçekliğini analiz etmede daha bilinçli tüketiciye dönüştüğü görülmektedir. Bu durum, tüketicilerin reklamların nasıl çalıştığını, reklamverenlerin kullandığı psikolojik ve ikna yöntemlerini, reklam mesajlarının yapısal ve içerik özelliklerini analiz ederek reklamlara karşı şüpheli tutum geliştirmelerine olanak tanımaktadır. Benzer şekilde Jamil ve Qayyum (2019) da internet kullanım süresi arttıkça tüketicilerin reklamlara yönelik

eleştirel düşünme becerilerinin geliştiğini ve reklam içeriklerine karşı daha şüpheci bir tavır sergilediklerini ifade etmektedir. İnternet kullanım süresi yalnızca online reklam şüpheciliğini değil; aynı zamanda tüketicilerin ürün kategorilerine yönelik tutumlarını da etkilemektedir.

Bu çalışma online reklamların tüketicilerin demografik ve davranışsal özelliklerine göre reklam mesajlarının dizayn edilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Online reklamlarda yüksek şüphecilik duyulan ürün kategorilerinde bilgilendirici, şeffaf ve güvenilir reklam mesajlarının hazırlanması ve buna uygun stratejiler benimsenmesi gerekliliği bu çalışmanın sonuçları ile desteklenmiştir. Şüphecilik düzeyi düşük olan ürün kategorilerinde daha duygusal, eğlendirici ve yaratıcılığın ön planda olduğu mesaj stratejileri kullanılmalıdır. Bu bulgular doğrultusunda, çalışmanın hem teorik hem de pratik katkıları bulunmaktadır. Teorik açıdan çalışma, reklam şüpheciliğini yalnızca demografik değişkenlerle değil, aynı zamanda ürün kategorileri ve internet kullanım süresiyle birlikte inceleyerek literatürdeki boşluğu doldurmaktadır. Ayrıca reklam şüpheciliğinin ürün bazlı risk algısıyla ilişkisini ortaya koyarak kuramsal çerçeveye yeni bir boyut kazandırmaktadır.

Tüketici araştırmalarında şüphecilik üzerine hazırlanan bu çalışmada, günümüz tüketicilerinin online reklamlara yönelik tutum ve algılarının karmaşık ve çok boyutlu olması sebebiyle reklam stratejilerine yönelik farklı çalışmaların yapılması önem taşımaktadır. Elde edilen bulgular doğrultusunda teorisyenlere yönelik çeşitli öneriler sunulabilir. Özellikle online tüketici şüpheciliği üzerine çeşitli modeller geliştirilebileceği gibi online ortamlarda şüphecilik çalışmalarında online tüketici psikolojisi veya şüphecilik üzerinde kültürel faktörlerin rolü üzerine disiplinlerarası çalışmalar yürütülebilir. Şüphecilik düzeyi yüksek olarak tespit edilen ürün/hizmet kategorilerine yönelik güven oluşturma stratejileri üzerine çalışılabilir. Öte yandan dijital tüketici davranışlarını daha spesifik ele alarak dijital şüphecilik ya da reklam savunuculuğu konularında araştırma alanları genişletilebilir. Sosyal kanıt ve tüketici şüpheciliği kavramları arasında ilişki ele alınarak tüketicilerin online ortamlarda satın alma kararlarını etkileyen mekanizmaların şüphecilik üzerindeki etkisi incelenebilir. Dijital reklamcılıkta tüketici şüpheciliğine rağmen tüketici sadakati oluşturma ve sürdürme üzerine reklam stratejilerine odaklanan çalışmalar yapılabilir. Reklam şüpheciliği, ikna sürecinin önemli bir bileşeni olması sebebiyle farklı sonuçlar üzerindeki etkilerinin araştırılması hem teorisyenler hem de reklamverenler için kritik öneme sahiptir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Etik Kurallara Uygunluk" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmı Malatya Turgut Özal Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurul Başkanlığı'nın 06.12.2024 tarih ve 31 no'lu toplantısında alınan 2 no'lu kararı ile alınan izin doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Tek yazarlı ele alınan makale yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akçay Soydemir, G. (2022a). Televizyon reklamlarına yönelik şüphçiliği demografik özellikler açısından incelemeye yönelik bir araştırma. *International Social Sciences Studies Journal*, 8(93), 201-212. <http://dx.doi.org/10.26449/sss.3799>
- Akçay Soydemir, G. (2022b). Kozmetik Ürün Reklamlarına Yönelik Şüphçiliğin Algılanan Risk Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 1225-1243. <https://doi.org/10.20491/isarder.2022.1438>
- Armstrong, G., Adam, S., Denize, S. and Kotler, P. (2014). *Principles of marketing*. Pearson Australia.
- Armutcu, B. (2022). *Geleneksel pazarlamadan dijital pazarlamaya geçiş, dijital pazarlamanın evrimi*. Eğitim Yayınevi.
- Atar, G. M. ve İspir, N. B. (2019). Geleneksel ve sosyal medyada reklama yönelik tutum ve reklam değeri arasındaki ilişkinin karşılaştırılması. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (31), 305-322.
- Ay, P. H. ve Çağlar, N. (2019). Seçmenin Siyasal Reklamlara Yaklaşımı: Şüphçilik Bakımından Kuşaklar Arası Bir İnceleme. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(70), 943-963. DOI:10.17755/esosder.468319
- Aydın, M. ve Gülerarslan Özdengül, A. (2024). Yeni medya; çevrimiçi boykot ve Buycott'u anlamak. *KİLAD Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi*, (Özel Sayı), 1-15.
- Boush, D. M., Friestad, M. and Rose, G. M. (1994). Adolescent skepticism toward TV advertising and knowledge of advertiser tactics. *Journal of Consumer Research*, 21(1), 165-175. 0.1086/209390
- Butgel Tunalı, S., Gözü, Ö. ve Özen, G. (2021). Reklama yönelik şüphçiliğin bireylerin iletişim sektörü deneyimlerine göre incelenmesi. *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 7 (3), 523-536. DOI: 10.17932/IAU.ICD.2015.006/icd_v07i3007
- Büyüköztürk, Ş., Akgün, Ö. E., Demirel, F., Karadeniz, Ş. ve Çakmak, E. K. (2015). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi.
- Chaudhary, V., Sharma, D., Nagpal, A. and Kalro, A. D. (2024). The role of health-related claims and situational skepticism on consumers' food choices. *European Journal of Marketing*. <https://doi.org/10.1108/EJM-08-2022-0621>
- Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. SAGE Publications.
- DeLorme, D. E., Huh, J., Reid, L. N. and An, S. (2010). The state of public research on over-the-counter drug advertising. *International Journal of Pharmaceutical and Healthcare Marketing*, 4(3), 208-231. DOI 10.1108/17506121011076156
- Elden, M., Ulukök, S. ve Yeygel, S. (2017). *Şimdi Reklamlar*. İletişim Yayınları.
- Elpeze Ergeç, N. (2004). *Televizyon reklamlarına yönelik şüphç (İkna bilgi modelinin yorumlanması)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları.

- Feick, L. and Gierl, H. (1996). Skepticism about advertising: A comparison of East and West German consumers. *International Journal of Research in Marketing*, 13(3), 227-235. [https://doi.org/10.1016/0167-8116\(96\)00009-2](https://doi.org/10.1016/0167-8116(96)00009-2)
- Ford, G. T., Smith, D. B. and Swasy, J. L. (1990). Consumer Skepticism of Advertising Claims: Testing Hypotheses from Economics of Information. *Journal of Consumer Research*, 16(4), 433-441. doi:10.1086/209228
- Foreh, M. R. and Grier, S. (2003). When Is Honesty the Best Policy? The Effect of Stated Company Intent on Consumer Skepticism. *Journal of Consumer Psychology*, 13(3), 349-356. https://doi.org/10.1207/S15327663JCP1303_15
- Gazi, M. A. (2020). Dijital reklamcılığa yönelik tehditler: Reklam engelleme programları ve dolandırıcılık. İçinde *Dijital Reklamcılık* (1. bs, ss. 545-559). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Habib, S., & Hamadneh, N. N. (2021). Impact of perceived risk on consumers technology acceptance in online grocery adoption amid covid-19 pandemic. *Sustainability*, 13(18), 10221.
- Hançerlioğlu, O. (1970). *Düşünce tarihi*. Remzi Kitabevi.
- Higueras-Castillo, E., Liébana-Cabanillas, F., Santos, M. A. D., Zulauf, K. and Wagner, R. (2024). Do you believe it? Green advertising skepticism and perceived value in buying electric vehicles. *Sustainable Development*, 32, 4671-4685. DOI: 10.1002/sd.2932
- Jamil, R. A., Qayyum, A., & Lodhi, M. S. (2022). Skepticism toward online advertising: causes, consequences, and remedial moderators. *International Journal of Online Marketing (IJOM)*, 12(1), 1-21.
- Kerr, G. and Richards, J. (2021). Redefining advertising in research and practice. *International Journal of Advertising*, 40(2), 175-198. DOI:10.1080/02650487.2020.1769407
- Kıymalıoğlu, A. (2014). *Reklama yönelik şüphenin tüketici tutumlarına etkisi*. <http://acikerisim.akdeniz.edu.tr/xmlui/handle/123456789/2565>
- Kıymalıoğlu, A. ve Akıncı, S. (2021). Ad skepticism: How does its interaction with ad-related factors affect persuasion? Role of celebrity endorser and argument quality. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 97-132
- Leblebici Koçer, L. ve Özmerdivanlı, H. (2019). Kişiselleştirilmiş Reklamlara Yönelik Tutumları Etkileyen Faktörlerle Satın Alma Davranışı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 19(2), 427-454. <https://doi.org/10.25294/auibfd.649282>
- Lee, J. and Cheong, H. J. (2024). Exploring the Relationship between Consumer Knowledge and Skepticism towards Pro-Environmental Advertising: An Empirical Investigation. *KOME: An International Journal Of Pure Communication Inquiry*, 12(1). DOI: 10.17646/KOME.of.10
- Mangleburg, T. F. and Bristol, T. (1998). Socialization and Adolescents' Skepticism toward Advertising. *Journal of Advertising*, 27(3), 11-21. <https://doi.org/10.1080/00913367.1998.10673559>

- Nguyen-Viet, B. and Nguyen, A. T. L. (2024). Vietnamese consumer's perspective on green beauty care products: Exploring the impact of animal welfare concerns and skepticism toward green advertising. *Acta Psychologica*, 244, 104210.
- Obermiller, C. and Spangenberg, E. R. (1998). Development of a Scale to Measure Consumer Skepticism Toward Advertising. *Journal of Consumer Psychology*, 7(2), 159-186. https://doi.org/10.1207/s15327663jcp0702_03
- Obermiller, C. and Spangenberg, E. R., (2000). On the Origin and Distinctness of Skepticism toward Advertising. *Marketing Letters*, 11: 4. <https://doi.org/10.1023/A:1008181028040>
- Okkay, İ. (2020). Dijital gözetim çerçevesinde kişiselleştirilmiş reklamcılık. *OPUS International Journal of Society Researches*, 16(32), Article 32. <https://doi.org/10.26466/opus.753823>
- Öz, H. H. ve Yıldız, S. (2023). Abartılı reklamların ve reklama yönelik şüphenin marka tutumuna, satın alma niyetine ve marka güvenine etkisi. *Turkish Management Review*, Cilt 2 (1), 1-17. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8127497>
- Raziq, M.M., Ahmed, Q.M., Ahmad, M., Yusaf, S., Sajjad, A. and Waheed, S. (2018). Advertising skepticism, need for cognition and consumers' attitudes. *Marketing Intelligence & Planning*. Vol. 36 No. 6, 678-693. <https://doi.org/10.1108/MIP-11-2017-0273>
- Rozendaal, E., Lapierre, M. A., Van Reijmersdal, E. A., & Buijzen, M. (2011). Reconsidering advertising literacy as a defense against advertising effects. *Media psychology*, 14(4), 333-354.
- Singh, P. C., Singh, S. V., Neelam, K., Srivastava, U., Singh, K. and Kumar, P. (2025). Consumer skepticism towards CSR communication: Role of content and delivery. In *Corporate social responsibility approaches to ethical AI in business* (pp. 157-180). IGI Global.
- Soydemir, G. A. (2022). Kozmetik ürün reklamlarına yönelik şüpheçiliğin algılanan risk üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 1225-1243. <https://doi.org/10.20491/isarder.2022.1438>
- Şahin, Ş., Yönet, Ö. ve Suher, H. K. (2016). Reklama yönelik şüpheçilik: Anne-baba ve çocukları arasındaki farklar üzerine bir inceleme. *Ekurğu*, 24(2), 55-73.
- Tuten, T. L. and Solomon, M. R. (2020). *Social media marketing*. SAGE Publications.
- Uğran, F. ve Kılınç, K. (2020). Tüketicilerin risk algısı ve tüketici şüpheçiliği arasındaki ilişki: Batman ilinde yapılan bir araştırma. *Turkish Studies - Economy*, 15(3), 1775-1795. <https://dx.doi.org/10.47644/TurkishStudies.42000>
- Ural, T. (2010). Ergenlerin reklamlara duyduğu güvensizlik: Türk kültüründe bir çalışma. *İktisat İşletme ve Finans*, 25(297), 57-95.
- Yaylagül, S. and Çakır, F. (2017). Skepticism toward Social Media Advertising: A Research on Social Media Users. *Research on Communication*, Ruggiero, C., Arslan, H. and Icbay, M. A. (Eds.), 179-186.

ÇÖLYAK HASTALIĞININ EKONOMİK YÜKÜ VE DEVLETİN MALİ MÜDAHALE ARAÇLARI: KÜRESEL DENEYİMLER VE TÜRKİYE İÇİN ÖNERİLER*

THE ECONOMIC BURDEN OF CELIAC DISEASE AND STATE FISCAL INTERVENTION TOOLS: GLOBAL EXPERIENCES AND RECOMMENDATIONS FOR TÜRKİYE

Araştırma Makalesi
Research Paper

Esra Berika DÖNMEZ **

Adem DEMİRBOZAN ***

Mehmet AVCI ****

Öz:

Çölyak hastaları, hayat boyu glütensiz beslenme gereksinimleri nedeniyle doğrudan ve dolaylı ekonomik maliyetlerle karşı karşıya kalmaktadır. Doğrudan maliyetler arasında glüten içermeyen ürünlerin muadillerine göre yüksek fiyatları ve çölyak hastalığının neden olduğu diğer hastalıklarla ilgili sağlık harcamaları yer alırken, dolaylı maliyetler iş gücü kaybı, üretkenlik azalması ve sosyal dışlanma gibi unsurları içermektedir. Çalışmada, farklı ülkelerde çölyak hastalarına yönelik mali destek mekanizmaları, vergi indirimleri ve sübvansiyonlar gibi devlet müdahaleleri incelenmiştir. Türkiye'deki destek politikaları bu uygulamalarla karşılaştırılarak eksiklikler ve iyileştirme alanları belirlenmiştir. Bulgular, Türkiye'de çölyak hastalarına yönelik mali desteklerin günün koşullarına uygun olmadığını ve ekonomik yükü hafifletmek için daha kapsayıcı politika araçlarının geliştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Çalışma, sosyal devlet anlayışı çerçevesinde çölyak hastalarının ekonomik yükünü azaltmaya yönelik politika önerileri sunarak kamu maliyesi ve sağlık ekonomisi açısından katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çölyak Hastalığı, Ekonomik Maliyet, Devlet Müdahalesi

Abstract:

Celiac patients face both direct and indirect economic costs due to their lifelong requirement for a gluten-free diet. Direct costs include the higher prices of gluten-free products compared to their regular counterparts, as well as healthcare expenses related to other diseases caused by celiac disease. Indirect costs, on the other hand, encompass labor force losses, decreased productivity, and social exclusion. This study examines various government interventions for celiac patients in different countries, such as fiscal support mechanisms, tax reductions, and subsidies. By comparing Türkiye's existing support policies with these practices, shortcomings and areas for improvement have been identified. The findings indicate that financial support for celiac patients in Türkiye is not in line with current economic conditions and that more inclusive policy tools should be developed to alleviate their economic burden. Within the framework of the social state principle, this study aims to contribute to public finance and health economics by offering policy recommendations to reduce the economic burden on celiac patients.

Keywords: Celiac Disease, Economic Burden, Government Intervention

* Makale Geliş Tarihi: 30.04.2025

Makale Kabul Tarihi: 23.05.2025

** Arş. Gör., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, esraberika@outlook.com, orcid.org/0000-0002-6734-0937.

*** Arş. Gör., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, adem.demirbozan@beun.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0611-276X.

**** Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, mehmetavci@beun.edu.tr, orcid.org/0000-0002-5672-4142.

GİRİŞ

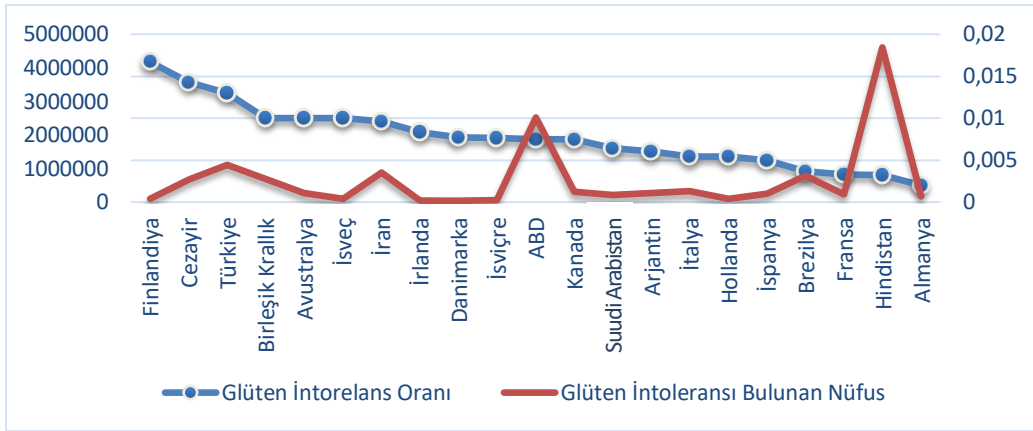
Glüten; buğday, çavdar ve arpa gibi ürünlerin endosperminde bulunan proteinlere verilen genel bir isimdir (Caeiro vd., 2022: 1). Bazı kişilerde glüten tüketimine yönelik intolerans gelişebilmekte ve bu intolerans bağırsağın yapısını bozarak besinlerin emilimini zorlaştırmaktadır (Özkaya ve Özkaya, 2018: 186). Bu durum başta çölyak hastalığı olmak üzere, buğday alerjisi ve çölyak dışı glüten duyarlılığı (non-çölyak glüten duyarlılığı) gibi birtakım rahatsızlıklara neden olmaktadır (Gülenay Sümer vd., 2015: 91). Glüten tüketimi kaynaklı rahatsızlıkların küresel yaygınlığının %5 civarında olduğu bilinmektedir (Elli vd., 2015: 7110).

Çölyak hastalığı, glüten alımıyla tetiklenen bir otoimmün (bağışıklık sistemi) hastalıktır (Cataldo ve Montalto, 2007: 2153; Abdulla ve Garemo, 2018: 37). Buna karşın çölyak dışı glüten duyarlılığı, çölyak hastalığı veya buğday alerjisi tanılarına uymayan fakat glutensiz beslenmeyle, glüten tüketimiyle oluşan semptomların iyileşme gösterdiği kişileri tanımlamak için kullanılmaktadır. Görülme sıklığı çölyak hastalığından daha fazladır. Çölyak dışı glüten duyarlılığının da tek tedavi yolu glutensiz diyet olmakla birlikte, hastalar çölyak hastalarından farklı olarak kişiden kişiye değişen miktarda glütenli gıda tüketebilmektedir (Sürmeli ve Karabudak, 2019: 66). Çölyak hastalığındaysa hastalar ömür boyu ve tamamen glutensiz beslenmek zorunda olup, en ufak bir glüten tüketimi sonucunda hastaların bağışıklık sistemleri bundan olumsuz etkilenmektedir (GFqa, 2024).

Çölyak hastalığının ilk ortaya çıkışı, insanların avcı-toplayıcı yaşam biçiminden yerleşik hayata geçtikleri ve tarım faaliyetine başladıkları Neolitik Devrime kadar dayandırılmaktadır. Arpa, buğday ve benzeri ürünlerin ekim-dikimlerinin yaygınlaşmasıyla kişilerin beslenme alışkanlıklarında farklılıklar oluşmuş ve bu değişiklikler başta çölyak olmak üzere glüten kaynaklı birçok hastalığın temel çıkış noktasını oluşturmuştur (Barada vd., 2012: 774).

Hastalığın tanımı ilk kez M.S 2. yüzyılda Kapadokyalı Aretaeus tarafından yapılmıştır. Aretaeus, hastalığı tanımlarken Yunanca kökenli bir kelime olan ve bağırsakların acı çekmesi anlamına gelen “koiliakos” kavramını kullanmıştır (Cataldo ve Montalto, 2007: 2153; García-Manzanares ve Lucendo, 2011: 163; Barada vd., 2012: 774). Hastalığın ilk modern klinik tanımıysa 1888 yılında Samuel Gee tarafından yapılmıştır (Cronin ve Shanahan, 2003: 518; García-Manzanares ve Lucendo, 2011: 163).

Ömür boyu diyetle uyumu gerektiren çölyak hastalığının günümüzde var olan tek tedavi yöntemi glutensiz bir diyetin takip edilmesidir (Green ve Jabri, 2006: 214; Elli vd., 2015: 7112; Özkaya ve Özkaya, 2018: 188; Caeiro vd., 2022: 1). Glutensiz diyetin çölyak hastalığının tedavi yöntemi olarak benimsenmesi ise 2. Dünya savaşı döneminde, bir çocuk doktoru olan W. K. Dicken’in savaş kaynaklı nedenlerle tedarik edilemeyen buğday, çavdar ve arpanın temel diyetten çıkarılmasıyla çölyaklı çocukların sağlık durumlarında bir iyileşme olduğunu fark etmesi neticesinde başlamıştır. Savaş sonrası dönemde glüten içeren ürünlere ulaşımın tekrar kolaylaşmasıyla beraber çölyaklı çocukların durumları takip

Şekil 1: Ülkelere Göre Glütten İntoleransı Oranı ve Nüfusu (2024)

Kaynak: World Population Review (2024). Gluten Intolerance by Country 2024. Aralık 5, 2024 tarihinde <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/gluten-intolerance-by-country> adresinden alınmıştır. Nüfus, WDI veri tabanından hesaplanmıştır.

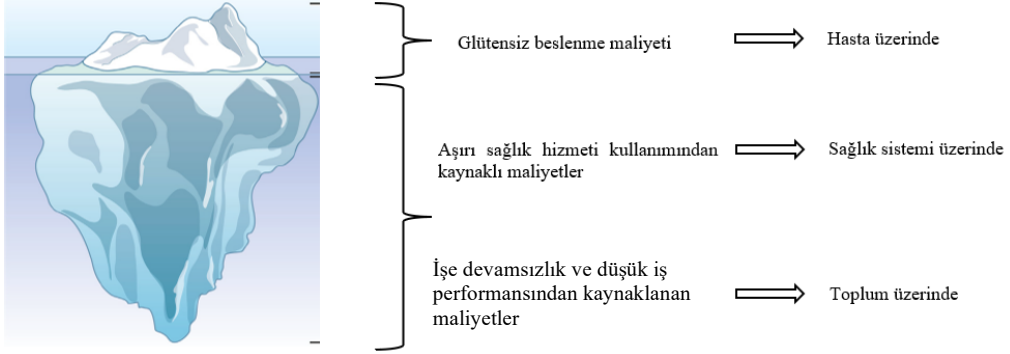
Çölyak hastalığı ömür boyu süren ve kişilere gerek maddi gerekse manevi anlamda yük oluşturan bir hastalıktır. Glütensiz beslenmenin tek tedavi yöntemi olduğu bu hastalıkta, hastaların söz konusu beslenmeye uyum noktasında karşı karşıya kaldığı kısıtlar söz konusudur. Başta glütensiz ürünlerin fiyatlarının görece daha yüksek olmasından kaynaklanan ekonomik maliyetler olmak üzere diyetin sosyalleşme bakımından sınırlayıcı etkisi de önemli bir kısıt olarak görülmektedir.

Çölyak hastalığıyla ilgili çalışmalar genellikle hastalığın sağlık boyutuyla ilgilenirken hastalığın ekonomik boyutu ihmal edilmektedir. Bu çalışmada çölyak hastalığının ekonomik maliyet kaynakları, iktisat ve maliye bilimi penceresinden ele alınmakta ve söz konusu maliyetin minimize edilmesi hususunda devletin mali araçlarla müdahalesi çeşitli ülke örnekleri üzerinden incelenmektedir. Çalışmanın amacı, literatürdeki boşluğa katkı sunmanın yanı sıra çölyak hastalığına ilişkin farkındalığın oluşturulması ve Türkiye açısından alınabilecek somut politika önerilerinin sıralanmasıdır. Ayrıca hastalığın sosyal ve psikolojik etkilerinin ancak ekonomik maliyetlerin minimize edilmek suretiyle azaltılabileceği savından hareketle konunun disiplinlerarası perspektiften ele alınması gerekliliği çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır.

1. ÇÖLYAK HASTALIĞININ EKONOMİK MALİYETİ

Kişilerin gluten içeren gıdalardan kaçınmasını gerektiren ve kronik bir rahatsızlık olma özelliği taşıyan çölyak hastalığı, hastaların ekonomik durumunu ve yaşam kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir. Çölyak hastalığı, hastanın yanı sıra toplum ve sağlık sistemi üzerinde de ekonomik yükler ortaya çıkarmaktadır. Buzdağı metaforuyla açıklandığında, buzdağının görünen kısmında glutensiz ürünlerin maliyeti ön plana çıkarken görünmeyen kısmında ise işe devamsızlık ve düşük iş performansından kaynaklı potansiyel üretim kaybı ve çölyak hastalığıyla beraberindeki diğer hastalıkların yol açtığı aşırı sağlık hizmeti

kullanımı yer almaktadır (Bozorg vd., 2024). Şekil 2, çölyak hastalığının ekonomik maliyetlerini özetlemektedir.

Şekil 2: Çölyak Hastalığının Ekonomik Maliyeti

Kaynak: (Bozorg vd., 2024:178)'dan üretilmiştir.

Çölyak hastalığının en önemli maliyeti glütensiz ürünlerin fiyatlarıyla ilgili olup bu direkt olarak hastaları ilgilendiren bir maliyettir. Farklı ülkelerde yapılan araştırmalarda glütensiz ürünlerin fiyatlarının buğday içeren muadillerine göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Buna göre fiyatların, İtalya'da yaklaşık 2.5 kat (Gorgitano ve Sodano, 2019), Yunanistan'da %22-%334 (Panagiotou ve Kontogianni, 2017), İngiltere'de %159 (Fry vd., 2018), ABD'de %139 (Lee vd., 2019), Fas'ta %364 (Guennouni vd., 2020), Türkiye'de 4-5 kat (Uğur, 2017), İspanya'da 6 kat (Babio Sánchez vd., 2020), Kanada'da %180 (Stevens ve Rashid, 2008), Birleşik Arap Emirlikleri'nde %259 (Abdulla ve Garemo, 2018), Avustralya'da %5.78 - %16.67 (Lambert ve Ficken, 2016) daha fazla olduğu ifade edilmektedir. Agarwal vd. (2024) ise 63 ülkedeki çölyak konusunda uzman kişilerle gerçekleştirdikleri geniş çaplı anket çalışmasının sonucunda, ülkelerin yüksek çoğunluğunda hem temel gıda olarak kabul edilen (ekmek vb.) glütensiz ürünlerin hem de lüks tüketim olarak kabul edilebilecek glütensiz ürünlerin maliyetinin çok yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu durum çölyak hastalığı bulunan kişilerin glütensiz diyetle uyumunu olumsuz yönde etkilemektedir (Bozorg vd., 2024).

Glütensiz ürünler; meyve, sebze, işlenmemiş et, balık ve kümes hayvanları gibi doğal ürünlerin yanı sıra glütensiz un kullanılarak üretilen makarna, ekmek ve tahıl gibi gıdalardan oluşmaktadır. Söz konusu gıdaların üretiminde genellikle daha pahalı ve az bulunan glütensiz unların ve ekipmanların kullanımı gerekmektedir (Padalino vd., 2016). Ayrıca glütensiz ürünlerin tarladan başlayıp paketlenmesi ve mağazalara gönderilmesi süreçlerinde çapraz bulaş¹ maruz kalma ihtimali de bulunmaktadır (Wieser vd., 2021). Bu durumun önlenmesi için özel ekipmanlar ve ayrı üretim hatlarının kullanımı gerekmektedir. Tüm

¹ Çapraz bulaş, besinde olması istenmeyen her türden maddenin gerek üretim gerek paketlenme gerekse de tüketim aşamalarında besine bulaşmasına verilen isimdir. Çapraz bulaş, besinlerdeki gizli glütenein başlıca nedenidir (Yıldırım, 2020).

bunlar üretim maliyetlerinin artmasına dolayısıyla ürünlerin fiyatlarının muadillerine göre daha yüksek olmasına neden olmaktadır.

Piyasa koşulları bağlamında değerlendirildiğinde söz konusu glütensiz ürünlerin hedef kitlesi dolayısıyla talebi, genel gıda ürünlerine göre daha sınırlı düzeydedir. Bu koşul birim maliyetlerin düşmesi önünde bir engeldir. Diğer bir ifadeyle, ürünleri üreten firmalar açısından ölçek ekonomilerinden yarar elde etme düzeyi dolayısıyla da karlılık düzeyi sınırlı kalmaktadır. Diğer yandan, son yıllarda glütensiz ürünlere olan talep düzeyinde bir artışın yaşandığı da dikkat çekmektedir. Ancak bu artışın kaynağında çölyak hastalarının taleplerinden öte tüketicilerin gıda alerjileri ve intoleranslarına daha fazla dikkat etmesi ve glütensiz ürünlerin sağlıklı olduğu algısının yayılması yer almaktadır (Gorgitano ve Sodano, 2019). Bu trend, üreticiler ve perakendeciler için büyük bir pazarlama fırsatı yaratmış, özellikle glütensiz ürünlerin yer aldığı marka ve özel etiketleri artırarak ABD, İtalya ve Birleşik Krallık gibi ülkelerde pazarın hızla büyümesine neden olmuştur. Küresel glütensiz ürünler pazarının büyüklüğü 2022'de 6.45 milyar USD olarak tahmin edilmiş ve 2023'ten 2030'a kadar yıllık büyüme oranının %9.8 olması beklenmektedir (Grand View Research, 2022). Perakendeciler yeni müşteri çekebilme, premium fiyat ödeyen müşterilerin artan talebi ve sağlık imajının güçlendirilmesi gerekçeleriyle glütensiz ürünleri sunmayı avantajlı bulmaktadır (Fornari vd., 2021). Söz konusu gerekçelere bağlı olarak artan glütensiz ürün talebi, fiyatların artmasına yol açarken özellikle gelir düzeyi düşük olan çölyak hastalarının refah kayıpları yaşamasına sebep olmaktadır (Gorgitano ve Sodano, 2019).

Glütensiz ürün pazarındaki genişleme, ürün çeşitliliğinin artmasına ve fiyat farklılaştırmasının yapılmasına elverişli bir ortam da hazırlamıştır. Fiyat farklılaştırması rekabetin sınırlı olmasına ve tüketicinin yüksek fiyatla karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. İtalya'da glütensiz makarnayla ilgili yapılan bir araştırmada, üreticilerin fiyat farklılaştırması yoluyla marjinal maliyetin üzerinde fiyat belirlediği, dolayısıyla tüketicilerin yüksek fiyatlara maruz kaldığı ve sonuç olarak toplumsal refah kayıplarının yaşandığı tespit edilmiştir (Gorgitano ve Sodano, 2019). Diğer bir ifadeyle söz konusu piyasada aksak rekabet şartları geçerlidir.

Glütensiz beslenmenin bahsedilen maliyetlerinin yanı sıra glütensiz ürünlerin bulunabilirliği de çölyak hastalarının diyetle uyum sağlaması bakımından önem taşımaktadır. ABD'de yapılan bir araştırmada, geleneksel marketlerde muadillerine göre glütensiz ürünlere erişimin daha zor olup, glütensiz ürünlerin ulaşılabilirliği %40 olarak tespit edilmiştir (Lee vd., 2007). Aynı ürünlere ilişkin söz konusu çalışma 2019 yılında tekrar gerçekleştirilmiş ve bu kez glütensiz ürünlerin geleneksel marketlerde ulaşılabilirliği %58 olarak bulunmuştur (Lee vd., 2019). Agarwal vd. (2024) ise 63 ülkede yaptıkları araştırmada ülkeleri düşük gelirli ülkeler ve yüksek gelirli ülkeler olarak iki gruba ayırmıştır. Çalışma sonucunda yüksek gelirli ülkelerde glütensiz ürünlere ulaşma oranının %80, düşük gelirli ülkelerde ise bu oran %47 olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular glütensiz ürünlerin ulaşılabilirliğinin halen beklenenden düşük kaldığını göstermektedir. Ürünlere ulaşım, internet üzerinden daha kolay olmakla birlikte internet üzerinden alım zaman maliyeti ortaya çıkarmaktadır. Çölyak hastaları için kafe ve restoran gibi sosyal ortamlarda glütensiz

ürünlerin çeşitliliği de diyetle ilgili kalmanın bir diğer belirleyicisidir. Bu aynı zamanda kişilerin sosyalleşmesi bakımından da önemli görülmektedir. Glütensiz gıdaların yüksek maliyetlerinin yanı sıra alışveriş yapma, yemek hazırlama veya ev dışında yemek yeme için harcanan ek zaman, diyetin uygulanabilirliği önünde artan bir yük olarak görülmektedir (Bozorg vd., 2024). Çalışmalar, çölyak hastalığı olan kişilerin glütensiz diyetle uyum oranının, kullanılan metodolojiye ve katılan nüfusa bağlı olarak %42 ile %91 arasında değiştiğini ortaya koymaktadır (Hall vd., 2009).

Glütensiz ürünlere erişim kolaylığı, özellikle daha gelişmiş ülkelerde, bu ürünlerin hızla büyüyen pazarı sayesinde son on yılda önemli ölçüde artmıştır. Her ne kadar bu büyümenin tetikleyici unsuru olarak çölyak hastalığı bulunmayan kişilerin glütensiz ürünlere olan talebindeki artış gösterilse de söz konusu gelişmenin glütensiz ürünlerin erişilebilirliği bakımından faydası da göz ardı edilmemelidir. Ancak söz konusu büyüme neticesinde glütensiz ürünlerin geniş ölçekte tüketimi çölyak hastaları için iki risk barındırmaktadır (Gorgitano ve Sodano, 2019). Birincisi yüksek talep nedeniyle ortaya çıkan fiyat artışı iken ikincisi glütensiz ürünlerde glüten bulaşının artması ve sıkı bir diyetle uyumun psikolojik zorluklarıyla çölyak hastalığının önemini yitirmesidir.

Hastaların doğrudan karşılaştığı olumsuzluklar arasında glütensiz ürünlerin besin değerlerinin düşük olması da gösterilmektedir. Doğal glütensiz tahıllar besin açısından zengin olsa da geleneksel glütensiz ürünler genellikle mısır, pirinç, tapiyoka ve patates gibi nişasta kaynaklarına dayanmakta olup, bu ürünlerin besin profili buğday kadar zengin değildir (Bozorg vd., 2024). Birçok glütensiz gıda, karşılıklarına göre daha fazla yağ (doymuş yağ dâhil) ve tuz içerirken, mineraller ve vitaminler bakımından daha düşük seviyelerdedir (Pellegrini ve Agostoni, 2015).

Çölyak hastalarına doğrudan etkisi olan maliyetlerin yanı sıra hastalığın sağlık sistemi üzerine yüklediği maliyetler de bulunmaktadır. Shah vd. (2014) tarafından yapılan bir çalışmada, çölyak için tedavi yükünün böbrek hastalığından sonra ikinci sırada olduğu tespit edilmiştir. Hastalık, sağlık hizmetleri ve çölyak hastalığının yol açtığı hastalıklara yönelik ilaç kullanımındaki artış nedeniyle sağlık sistemi üzerinde artan bir maliyet oluşturmaktadır (Bozorg vd., 2024). Hastalığın sağlık sistemine olan net maliyetinin bu konuda düzenli bir verinin bulunmamasının yanı sıra ülke sağlık sistemlerindeki uygulama farklılıkları nedeniyle belirlenmesi mümkün görünmemektedir. Ancak bazı araştırmalar söz konusu hastalığın sağlık sistemine olan maliyetini tahmin etmeye dönük bulgular ortaya koymaktadır.

İsveç'te yapılan geniş çaplı bir araştırma sonucunda çölyak hastalarının sağlık hizmeti maliyetleri, çölyak hastası olmayan kişilere göre karşılaştırmalı olarak hesaplanmış ve hasta başına ortalama yıllık maliyetin; 18 yaş altı çölyak hastalarında 2.56 kat, 18-64 yaş arasındaki çölyak hastalarında 1.54 kat, 65 yaş ve üzeri çölyak hastalarında ise 1.34 kat daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Mårild vd., 2020). Söz konusu çalışmada tespit edilen yıllık ortalama maliyetlere ilişkin bilgi Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Çölyak Hastaları ile Hasta Olmayanların Sağlık Sistemine Olan Maliyet Karşılaştırması (2015)

Yaş Grubu	Çölyak Hastaları Ortalama Yıllık Maliyet	Genel Popülasyon Ortalama Yıllık Maliyet
18–64	\$2027	\$1318
<18	\$1762	\$690
≥65	\$4486	\$3350

Kaynak: Marild vd., 2020

Bir diğer çalışma da ABD’de yapılmış olup, çölyaklı hastalarda sağlık hizmeti kullanımı ve reçeteli ilaçlar için yıllık ortalama maliyetin eşleştirilen referans kişilerden 2.48 kat daha fazla olduğu tespit edilmiştir (Guandalini vd., 2016). Literatürdeki sınırlı düzeydeki bu çalışmalar hastalığın sağlık sistemine olan maliyeti hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Hastalığın bir diğer maliyeti ise üretkenlik kayıplarıdır. Üretkenlik kayıpları, parasal işlemi gerektirmemesi nedeniyle dolaylı bir maliyet olarak görülmekte olup, işe devamsızlık ve üretkenlik düşüşü şeklinde ortaya çıkmaktadır (Bozorg vd., 2024). Çölyak hastalığı, emek sahibinin işgücü piyasasından çekilmesine de yol açabilmektedir (Soler ve Borzykowski, 2021). Bu durum, başta hastanın kendisine mali açıdan bir sorun oluştururken ayrıca toplum üzerine de olumsuz etkiler içermektedir. İsveç’te 2015 yılında yapılan bir araştırmada, çölyak hastalarının ortalama 42.5 gün iş kaybı yaşadığı tespit edilmiş, bu durumun hasta olmayanların ortalama iş kaybından (28.6 gün) yaklaşık 1.49 kat daha fazla olduğu görülmüştür. İsveç’te 2015 yılında bir kişi için her kayıp işgünü maliyetinin 201.5 dolar olduğu belirtilen araştırmada, çölyak hastalarının aşırı iş kaybı nedeniyle ortaya çıkan kişi başına düşen toplumsal ek maliyet, ortalama 2800 dolar olarak hesaplanmıştır (Bozorg vd., 2022)². Diğer yandan, çölyak hastalarının çalıştıkları sektör ve çalışma koşullarının da iş kaybı üzerinde etkisi bulunabilmektedir. Çölyak hastası her ne kadar glütensiz beslenmesine özen gösterse de bazen çapraz bulaş yoluyla da riskler yaşayabilmektedir. Kitabında anlattığına göre Güneş (2022: 79-92), çölyak tanısı aldıktan sonra başladığı pastane stajından, birkaç ay boyunca maruz kaldığı çapraz bulaş neticesinde hastalanarak izne ayrılmak durumunda kalmıştır. Bu durum, çölyak hastalarının çalıştıkları sektörün ve çalışma koşullarının da hastaların çalışma hayatlarında önem arz ettiğine dair bir kanıt oluşturmaktadır.

Çölyak hastalığının ekonomik maliyetleri, yalnızca glüten içermeyen gıdaların fiyatlarıyla sınırlı kalmayıp, iş gücü kaybı, sağlık hizmetlerine erişim maliyetleri ve yaşam kalitesindeki düşüş gibi görünmeyen maliyetleri de içermektedir. Çölyak hastalığıyla ilgili alandaki mükemmel işlemeyen piyasa koşulları devletin kamu sağlığını korumak adına tedbirler almasını zorunlu kılmaktadır (Carande-Kulis vd., 2007). Kenneth J. Arrow (1963)’un sağlık hizmetleri piyasasına ilişkin analizinden hareketle, çölyak hastalığının ekonomik

² Buna göre bir çölyak hastasının iş kaybından kaynaklanan 2015 yılı için yıllık ek toplumsal maliyeti 2800 dolardır. Dünya Bankası verilerine göre İsveç’in 2015 yılı nüfusu 9.8 milyon kişi olup, nüfusun %1’inin çölyak hastalığına sahip olduğu varsayıldığında çölyak hastalığının yıllık toplumsal maliyeti yaklaşık 275 milyon dolar olarak öngörülebilir.

yükünün kişilerin omzuna bırakılmasının piyasa başarısızlıklarına yol açabileceği açıktır. Sağlık hizmetlerinde olduğu gibi, çölyak hastalığında da belirsizlik ve asimetrik bilgi sorunları, kişilerin hem hastalıkla başa çıkma stratejilerinde hem de gerekli hizmetlere erişimde dezavantajlı duruma düşmesine neden olmaktadır. Örneğin, gluten içermeyen ürünlerin yüksek maliyetleri ve bu ürünlere erişimdeki sınırlamalar, kişilerin sağlıklarını tehlikeye atabilir ve toplumun genel refahını olumsuz yönde etkileyebilir. Bu bağlamda devlet, vergiler ve harcamaları özellikle glutensiz ürünlerin maliyetlerini minimize etmek üzere kullanabilir. Ayrıca sağlık sigortası sistemi kapsamında çölyak hastalarına dönük düzenlemelerle sağlık hizmetlerine erişim artırılabilir. Bunların yanı sıra toplumun farkındalığını artırmak ve asimetrik bilgi kaynaklı problemleri çözüme kavuşturmak üzere eğitimler düzenlenebilir. Arrow (1963)'un refah ekonomisi perspektifine göre, bu müdahaleler yalnızca kişilerin yaşam kalitesini artırmakla kalmamakta aynı zamanda toplumun genel refahını da yükselterek piyasa başarısızlıklarını düzeltebilme imkânına sahiptir.

2. TÜRKİYE'DE VE SEÇİLMİŞ ÜLKELERDE ÇÖLYAK HASTALIĞININ EKONOMİK YÜKÜNÜ AZALTMAYA YÖNELİK UYGULANAN MALİ POLİTİKALAR

Çölyak hastalarının karşı karşıya kaldığı maliyetlerin minimize edilmesi bakımından devletin bu alana aktif müdahale etme gerekliliği bulunmaktadır. Ülkeler uyguladıkları farklı politikalarla glutensiz beslenmek zorunda olan çölyak hastalarına birtakım kolaylıklar sağlamaktadır. Genellikle bu konuda sağlanan kolaylıklar üç şekilde sınıflandırılabilir. Bunlar; yardımlar (aynı, nakdi ve reçete/kupon uygulamaları) vergi düzenlemeleri (vergi indirimi, vergi kredisi ve vergi iadesi) ve regülasyonlar (glutensiz ürün (GF) sertifikası / etiketleme)'dir. Tablo 2'de çeşitli ülkelerde çölyak hastalarına yönelik gerçekleştirilen mali politikalar özetlenmektedir.

Tablo 2: Çölyak Hastalarına Yönelik Uygulanan Mali Politikalar

	Yardım			Vergi Düzenlemeleri			Regülasyon
	Nakdi Yardım	Aynı Yardım	Reçete / Kupon	Vergi İndirimi	Vergi Kredisi	Vergi İadesi	GF Sertifika Düzenlemesi / Etiketleme
ABD				+			+
Almanya				+			+
Arjantin	+	+					
Avustralya	+	+					
Danimarka	+	+					
Finlandiya	+	+					
Fransa	+						
Hollanda				+			
İngiltere		+	+				
İrlanda			+	+		+	
İspanya		+					
İsveç	+	+					+
İsviçre			+				
İtalya	+		+				+
Kanada				+	+		+
Suudi Arabistan	+	+					
Türkiye	+						

Kaynak: Literatür taranarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Glütensiz ürünlerin muadillerine kıyasla daha pahalı olması, hastaların diyetle uyumunu güçleştirmektedir. Bu sebeple çölyak hastalarına yapılan nakdi yardımlar, hastaların diyetle uyumu açısından önem taşımaktadır. Tablo 2’de görüldüğü üzere birçok ülkede çölyak hastalarına nakdi yardım sağlanmaktadır. Nakdi yardımlar, hastaların glütensiz ürün temininde doğrudan bir fayda sağlarken genel olarak maddi yükün hafifletilmesine de olanak tanımaktadır. Aynı zamanda, uzun dönemde sağlık harcamalarının azaltılmasına ve sosyal refahın temin edilmesine de destek olmaktadır. Öte yandan, sağlanan nakdi yardımların kullanım yerinin idarece belirlenmemesi durumunda, nakdi yardımların çölyak hastalığına yönelik olarak kullanılmama ihtimali de bulunmaktadır. Bu durum yardımlar ile beklenen yararın elde edilmesini engelleyen potansiyel bir risk olarak değerlendirilebilir.

Türkiye’de Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK), çölyak raporu olan hastalara aylık nakdi yardımda bulunmaktadır. Söz konusu yardım yaş kriteri çerçevesinde farklılık taşımaktadır. Buna göre SGK Sağlık Uygulama Tebliği’nin 4.2.16. maddesinde çölyak hastaları için 3 yıllığına rapor düzenleneceği belirtilmekte ve 2025 yılı için bu rapora sahip olan; 0-5 yaş arasındaki hastalara 344.48 TL, 5-15 yaş arasındaki hastalara 525 TL ve 15 yaş üstü hastalara ise 475.74 TL aylık yardım verileceği ifade edilmektedir. Merkezi anlamda söz konusu desteğin dışında, yerel yönetimler düzeyinde de nakdi destekler sağlanmaktadır. Örneğin 2025 yılı Ocak ayı verisine göre Ankara Sincan Belediyesi, çölyak hastalarına üç ayda bir verilmek üzere 1300 TL nakdi yardım sağlamaktadır (Sincan Belediyesi, 2025).

İtalya’da ise çölyak hastalığı olan kişilere, İtalya Sağlık Bakanlığı (Italian Ministry of Health (IMH)) tarafından hazırlanan ve çölyak hastaları için uygun gıdaların sıralandığı Ulusal Kayıt (National Register (NR)) listesindeki glütensiz ürünlerin satın alınması için aylık bir masraf katkısı sunulmaktadır (Gorgitano ve Sodano, 2019: 1-2). Söz konusu yardımın belirlenmesinde kişilerin cinsiyetlerine ve yaşlarına göre günlük almaları gereken besin değerleri göz önünde bulundurulmaktadır (Associazione Italiana Celiachia, 2024). Yaş ve cinsiyete göre sağlanan nakdi destekler Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3: İtalya’da Çölyak Hastalarına Yönelik Sağlanan Nakdi Yardım Miktarları

Yaş	Erkek	Kadın
6 aylık – 5 yaş	56€	56€
6-9 yaş	70€	70€
10-13 yaş	100€	90€
14-17 yaş	124€	99€
18-59 yaş	110€	90€
60 yaş ve üstü	89€	75€

Kaynak: Associazione Italiana Celiachia, 2024

Tablo 3’e göre İtalya’da en yüksek destek 14-17 yaş erkek grubuna verilirken (124€) en düşük desteğin ise 6 ay – 5 yaş grubu erkek ve kız çocuklarına (56€) verildiği görülmektedir. Ayrıca neredeyse tüm yaş gruplarında erkeklere yapılan destek miktarının kadınlara yapılandan fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bu farklılık ifade edildiği üzere erkek ve kadınların günlük alması gereken besin değerlerinin farklılaşmasından kaynaklanmaktadır.

Çölyak hastalarını desteklemeye yönelik gerçekleştirilen bir diğer uygulama ise aynı yardım uygulamasıdır. Aynı yardımlar çölyak hastalarına direkt olarak glutensiz ürünlerin verildiği uygulamadır. Bu ürünler genellikle gıda ürünlerini içermektedir. Ancak çölyak hastalarının sadece beslenme özelinde değil her türlü gluten alımından korunması gerekmektedir. Dolayısıyla aynı yardımların ya kapsamının gıda dışındaki ürünler ile genişletilmesi ya da nakdi yardımlarla desteklenmesi gerekmektedir. Tablo 2’de görüldüğü üzere Finlandiya, Avustralya, İsveç, Danimarka, Suudi Arabistan ve Arjantin hem nakdi hem de aynı yardımlar ile çölyak hastalarına destek vermektedir (Falcomer vd., 2024).

Avustralya’da çölyak hastalığı, kişinin günlük aktivitelerini yerine getirme yeteneğini etkiliyorsa hasta, Engelli Ayrımcılığı Yasası (DDA) kapsamına alınmaktadır. Yasaya göre çölyak hastalığı olan kişiler işyerinde, eğitim kurumlarında ve kamu hizmetlerinde glutensiz yiyecek talep etme hakkına sahiptir. Örneğin, okul etkinliklerinde öğrenciler, etkinlik sırasında sunulmak üzere glutensiz yiyecekler veya hastalıklarına göre özel düzenlemeler talep edebilmektedir (Gluten-Free QA, 2024). Ayrıca, İtalya’da da 123/2005 sayılı yasa kapsamında talep edildiği takdirde okul, hastane ve diğer kamu kurumlarında glutensiz yemek servis edilmekte ve çölyak hastalarının glutensiz diyetle uyumu kolaylaştırılmaktadır (Associazione Italiana Celiachia, t.y.). Suudi Arabistan da çölyak hastalarına aylık olarak nakdi ve aynı destekler sağlamaktadır (Qashqari vd., 2024: 426). Ayrıca, 2018 yılında Glütensiz Gıda Programı kapsamında Riyad, Medine, Mekke, Cidde, Taif, El-Ahsa, Asir, Cizan, Kasım, Hail, Necran ve Baha’daki 33 hastane ve sağlık tesisinde çölyak hastalarına ücretsiz glutensiz gıda sağlanmasını finansal olarak desteklemek için bir program başlatılmıştır (Arab News, 2022). Türkiye’de ise aynı yardım hususunda devletin kapsayıcı bir desteği bulunmamaktadır. Aynı yardımları çoğunlukla belediyeler kendi sınırları içerisinde gerçekleştirmektedir. İnternet üzerinden yapılan araştırmalarda bazı haber sitelerinde³ Manisa Büyükşehir Belediyesi, Kdz. Ereğli Belediyesi, Sultangazi Belediyesi, Küçükçekmece Belediyesi, Antalya Büyükşehir Belediyesi ve Bayrampaşa Belediyesi’nin çölyak hastalarının özel beslenme ihtiyaçlarını karşılamaları için gereken glutensiz ürünlerin yer aldığı gıda kolilerini çölyak hastalarına dağıttığı tespit edilmiştir.

Glütensiz diyet uyumunu desteklemeye yönelik gerçekleştirilen bir diğer politika aracı reçete/kupon uygulamasıdır. Bu uygulama çölyak hastalarının glutensiz gıdalara erişimini kolaylaştırmaktadır. Glütensiz ürünler listesine sahip olan bu ülkelerde hastalar, ellerindeki reçete ya da kuponla ihtiyaçlarını yine kanunlarca belirlenen yerlerden (eczane, market gibi) temin edebilmektedir. İngiltere, İrlanda ve İsviçre reçete; İtalya ise kupon uygulamasını yürüten ülkelerdir (Falcomer vd., 2024).

³ Söz konusu haber sitelerinin linkleri şu şekildedir:

<https://www.egedesonsoz.com/buyuksehirde-colyak-hastalarina-destek?utm>

<https://www.kdzeregli.bel.tr/yayin/2770-kdzeregli-belediyesinden-colyak-hastalarina-glutensiz-gida-destegi>.

<https://www.sultangazi.bel.tr/news/detail/colyak-hastalarina-glutensiz-gida-destegi/214>

<https://kucukcekmece.istanbul/icerikler/haberler/colyak-hastalarina-glutensiz-gida-yardimi/35062>

<https://bayrampasa.bel.tr/colyak-hastalarina-glutensiz-gida-destegi-5667>

<https://antalya.bel.tr/Haberler/HaberDetay/6563/buyuksehir-colyak-hastalarina-derman-olmaya-devam-ediyor>

İngiltere’de çölyak hastaları ilgili düzenlemelerde listelenmiş glutensiz ürünleri reçeteye eczanelerden ya da reçetelerin geçerli olduğu marketlerden alabilmektedir (Coeliac UK, 2024). Reçete edilen ürünler için sabit reçete ücreti alınmaktadır. Ancak yaşlı, çocuk ve sosyal yardım alan kişiler bu ücretten muaf tutulmuştur. Yine reçete uygulamasına sahip olan İrlanda’da doktor tarafından yazılan ve genel tıbbi hizmetler listesinde yer alan glutensiz ürünleri hastalar, eczanelerden temin edebilmektedir (Pinto-Sanchez vd., 2015: 107). Aylık kupon uygulamasına örnek ülke ise İtalya’dır. Aylık kuponla satın alınabilecek ürünler arasında glutensiz ekmek, kraker, makarna, pizza, tatlılar (kek ve kurabiye gibi) ve özel un karışımları yer almaktadır. Ayrıca İtalya’daki bu uygulamanın ödeneğin verildiği bölge dışında kullanılamaması, aydan aya devredilememesi, kuponların ay sonundan önce kullanılması gibi birtakım zorunlulukları mevcuttur. Bunlara ek olarak İtalya’da yeni bir bölgeye taşınan çölyak hastalarının, taşındıkları bölgede yardım alabilmeleri için yeniden kayıt sürecinden geçmeleri gerekmektedir (Associazione Italiana Celiachia, 2024).

Çölyak hastalarına sağlanan bir diğer destek türü vergi avantajlarıdır. Vergi avantajları kredi, indirim ve iade şeklinde uygulanabilmektedir. Kanada’da vergi kredisi uygulanmaktadır. Buna göre, Kanada’da maddi durumu yetersiz olduğu kanıtlanan çölyak hastaları “Disability Tax Credit” kapsamında verilen avantajlardan yararlanabilmektedir. Eğer çölyak hastalığı olan bir kişi için diyetle uyum zaman ve ekonomik açıdan bir yük oluşturuyorsa kişi söz konusu haktan yararlanabilmektedir (Gluten-Free QA, 2024). Vergi indirimi ise ABD, Kanada, Almanya, İrlanda ve Hollanda’da uygulanmaktadır. Vergi indiriminin kapsamı, miktarı ve hesaplanması ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Örneğin, ABD’de çölyak raporu olan hastalar glutensiz diyet için ödedikleri ek maliyeti tıbbi bakım masrafı olarak beyan edebilmekte ve %7,5 olan toplam masraf gösterme oranını geçmemek kaydıyla vergi indiriminden faydalanabilmektedir. Kanada’da ise çölyak raporuyla hastalar, glutensiz ürünle glutenli muadili arasındaki farkı gelir vergisi beyannamesinde tıbbi harcamalar kategorisinde gösterebilmektedir (Pinto-Sanchez vd., 2015: 105).

Almanya da 2007 yılından bu yana çölyak hastalarına yönelik politikalar geliştiren ülkedir. Almanya, çölyak hastalarına glutensiz gıdaların oluşturduğu ekstra maliyetlerin, hastaların gelirlerinin belirli bir yüzdesini aşması halinde, vergi indiriminden yararlanma imkânı sunmuştur (Falcomer vd., 2024: 9). İrlanda’da da doktor onaylı raporu olan çölyak hastaları, glutensiz ürünlere yaptıkları harcamaların %20’lik kısmı için vergi indiriminden faydalanabilmektedir. Ayrıca İrlanda’da hastalar yılsonu vergi beyanlarında vergi dairelerine yaptıkları harcamaları makbuz karşılığında göstermeleri durumunda vergi iadesi şeklinde de kanundan yararlanabilmektedir (Coeliac Society of Ireland, 2023).

Glutensiz ürünlere dair sertifika düzenlemesi, uygulanan politikalardan bir diğeridir. Son yıllarda glutensiz ürünlerin giderek pazarda kendine daha fazla yer bulması ve glutensiz ürünlere yönelik artan talep neticesinde ürünlerin glutensiz ibaresiyle sertifikalaştırılması önemli hale gelmiştir. Bu durum da glutensiz ürünlerin satışı, tanımları ve etiketlenmeleriyle ilgili özel düzenlemelerin önemini artırmıştır. Avrupa Birliği (AB), glutensiz ürünlere ilişkin kuralları AB No. 609/2013 ve AB No. 1169/2011 Yönetmelikleri aracılığıyla

belirlemiştir. AB No. 1169/2011 Yönetmeliği, gluten içeren bileşenler gibi bilimsel olarak kanıtlanmış alerjenik veya intolerans etkisi olan bileşenlerin varlığına ilişkin tüm gıdalar için sağlanacak bilgilerle ilgili kuralları belirlemiştir. AB No. 828/2014 Uygulama Yönetmeliği, glutensiz ibaresinin yalnızca gıdanın son tüketiciye satıldığı haliyle 20 mg/kg'dan fazla gluten içermemesi durumunda geçerli olduğunu; çok düşük gluten ibaresinin ise 100 mg/kg'dan fazla gluten içermeyen gıdalar için geçerli olduğunu belirtmiştir (Gorgitano ve Sodano, 2019: 1). AB üyesi ülkelerdeki uygulamalarda genellikle bu standartlara dikkat edilmektedir.

İtalya, ABD, Kanada, Almanya ve İsveç glutensiz ürünlerin sertifikasyon düzenlemesini yapan ülkelerdendir. Amerika Birleşik Devletleri Gıda ve İlaç Dairesi'nin (United States Food and Drug Administration (FDA)) 5 Ağustos 2013 tarihinde hazırladığı glutensiz gıdaların etiketlenmesine dair kurallar, 4 Eylül 2013 yılında yürürlüğe girerek uygulanmaya başlamıştır. Buna göre bir gıdanın glutensiz olarak etiketlenebilmesi için gıdaların doğal olarak gluten içermemesinin yanı sıra bazı kriterleri de aynı anda sağlaması gerekmektedir (Thompson ve Simpson, 2015: 143). Söz konusu kriterler şu şekildedir:

- Gluten içeren herhangi bir tahıl bileşeni içermemelidir (örneğin, buğday);
- Glütteni gidermek için işlenmemiş gluten içeren tahıldan türetilen bileşen içermemelidir (örneğin, buğday unu);
- Glütteni gidermek için işlenmiş gluten içeren tahıldan elde edilen bileşen (örneğin, buğday nişastası) içermemelidir (eğer bu bileşenin kullanımı gıdanın milyonda ≥ 20 parça (p.p.m.) gluten içermesine neden oluyorsa kullanılmamalıdır.).
- Bir gıdadaki herhangi bir glutenin varlığı en fazla < 20 p.p.m. gluten olmalıdır.

Çölyak hastalarının glutensiz diyetle uyumlarını artırmak için devletlerin hastalara yönelik uyguladıkları politikalar önem taşımaktadır. Dünya üzerinde çeşitli uygulamalar olduğu görülmektedir. Aynı ve nakdi yardımlar, kupon ve reçete uygulamaları, vergi indirimi, vergi kredisi, vergi iadesi ve glutensiz ürünlere yönelik sertifika düzenlemeleri ülkelerin uyguladığı çeşitli politikalar. Çölyak hastalığına dair kamu bilincinin oluşmasının bu politikaların değişmesinde, çeşitlenmesinde ve gelişmesinde önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çölyak hastalığı, kişilerin glutensiz beslenmesini zorunlu kılan kronik bir rahatsızlıktır. Hastalık hem hastaların yaşam kalitesini hem de ekonomik durumlarını olumsuz etkilemektedir. Hastalığın mali yükü yalnızca glutensiz ürünlerin yüksek fiyatlarıyla sınırlı kalmayıp, işe devamsızlık, düşük iş performansı ve hastalığa bağlı sağlık hizmeti kullanımı gibi dolaylı maliyetleri de içermektedir. Araştırmalar, glutensiz ürünlerin glutenli muadillerine göre birçok ülkede daha pahalı olduğunu göstermektedir. Örneğin, Türkiye'de bu ürünlerin fiyatları 4-5 kat daha yüksektir. Glutensiz ürünlerin maliyetinin yüksek olmasının nedenleri arasında özel üretim süreçleri, çapraz bulaş riskini önlemek için kullanılan ekipmanlar ve sınırlı piyasa talebi yer almaktadır.

Glütensiz ürünlere olan talep son yıllarda artmıştır. Bu artışın çölyak hastalarından ziyade, sağlıklı beslenme trendlerinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu durum, ürün çeşitliliğini artırsa da fiyatların daha da yükselmesine ve özellikle düşük gelirli çölyak hastalarının refah kaybı yaşamasına yol açmaktadır. Çölyak hastalığı sağlık sistemine de ciddi maliyetler yüklemektedir. İsveç ve ABD’de yapılan araştırmalar, çölyak hastalarının sağlık harcamalarının, hasta olmayanlara göre 1.34 ila 2.48 kat daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, hastalığın iş gücü piyasasına etkisi de ciddi boyuttadır. Çölyak hastalarının iş kaybı süresi, sağlıklı kişilerden önemli ölçüde fazladır ve bu da üretkenlik kaybına neden olmaktadır.

Devlet müdahaleleri, çölyak hastalığının bireysel ve toplumsal maliyetlerinin hafifletilmesinde kritik bir öneme sahiptir. Çölyak hastalarına yönelik politikaların güçlendirilmesi, hem hastaların yaşam kalitesini artıracak hem de sosyal adaleti destekleyecektir. Vergi indirimleri, doğrudan destekler ve pazar teşvikleri gibi politikalar, glütensiz ürünlerin daha erişilebilir ve uygun fiyatlı olmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda devletler, çölyak hastalarının yaşamını kolaylaştırmak için aktif bir maliye politikası uygulamalıdır.

Dünyada devletlerin çölyak hastalarına yönelik uyguladığı politikalar, hastaların glütensiz diyetle uyumunu kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. Bu politikalar, yardımlar, vergi düzenlemeleri ve regülasyonlar olmak üzere üç ana grupta sınıflandırılabilir. Yardımlar kapsamında, devletler hem nakdi hem de ayni destekler sunmaktadır. Nakdi yardımlar, hastaların glütensiz ürünlere erişimini sağlamak amacıyla yapılan parasal desteklerdir. Ayni yardımlarda ise bazı ülkeler, hastalara doğrudan glütensiz ürünler temin etmektedir.

Vergi düzenlemeleri, çölyak hastalarının glütensiz diyet maliyetlerini hafifletmeye yönelik bir başka politika aracı olarak göze çarpmaktadır. Kanada’da çölyak hastaları, gelir vergisi beyannamesinde glütensiz ürünlerin normal ürünlere göre farkını göstererek vergi iadesi alabilmektedir. Aynı şekilde ABD, Almanya ve İrlanda gibi ülkelerde de çölyak hastalarına yönelik vergi indirimi ve iadesi uygulamaları bulunmaktadır. Bu tür düzenlemeler, hastaların maddi yükünü azaltarak diyetle uyumlarını teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

Regülasyonlar ise glütensiz ürünlerin üretimi, etiketlenmesi ve denetimini kapsamaktadır. Özellikle Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri’nde, glütensiz ürünlerin etiketlenmesi ve belirli standartlara uygun olması yasal bir zorunluluktur. Reçete ve kupon uygulamasında ise, reçete ve kupon sistemleri uygulanarak çölyak hastalarının belirlenmiş yerlerden glütensiz ürünler satın alması sağlanmaktadır.

Tüm bu politikalar, çölyak hastalarının yaşam kalitesini artırmayı ve sağlık harcamalarını uzun vadede azaltmayı hedeflemektedir. Ancak, yardımlara ve düzenlemelere rağmen çölyak hastalarının bir kısmının bu desteklerden yeterince faydalanamadığı görülmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, hastaların ve toplumun bu haklardan yeterince haberdar olmamasıdır. Bu nedenle, çölyak hastalığına yönelik kamu bilincinin

artırılması ve bilgilendirme kampanyalarının düzenlenmesi, uygulanan politikaların başarısını artırmada kritik bir rol oynamaktadır.

Türkiye’de çölyak hastalarının ekonomik yüklerini azaltmaya yönelik uygulanan politikaların dünya uygulamalarının gerisinde kaldığı söylenebilir. Yardımların büyük kısmı belediyeler tarafından aynı yardım olarak sağlanmakta ve bölgesel bir etki göstermektedir. Nakdi yardımlara bakıldığında ise ülkedeki tüm çölyak hastalarına yönelik uygulanan tek politikanın SGK tarafından sağlanan aylık ödemeler olduğu görülmektedir. Bazı belediyeler de çölyaklılara nakdi destek vermekte ancak bu desteklerin etkisi de bölgesel kalmaktadır. Dünya uygulamalarında sunulan nakdi yardım tutarları ve glutensiz ürünlerin fiyatları göz önüne alındığında, SGK tarafından sağlanan ödemenin çok düşük tutarda kaldığı görülmektedir. Çölyak hastalığının neden olduğu ekonomik yükü azaltmak için devletin daha fazla sorumluluk alması, tüm toplumu kapsayan mali ve sosyal politikalar uygulaması gerekmektedir. Bu bağlamda, Dünya ve Türkiye uygulamaları göz önüne alınarak Türkiye için aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

- Aile hekimlerinin ve sağlık çalışanlarının çölyak belirtileri hususunda eğitilmesi, çölyak hastalarına yönelik gastroenterolog, diyetisyen ve psikologlardan oluşan bir ekip tarafından izleme programlarının oluşturulması ve tüm bu süreçlerin hastalara maddi yük getirmeden sağlanması,
- Risk grubunda bulunan kişiler (genetik bir hastalık olması sebebiyle birinci dereceden akrabalar) için ücretsiz ve düzenli tarama programlarının oluşturulması ve yaygınlaştırılması,
- Toplumun çölyak farkındalığının artırılması, hastalar için diyetle uyumu ve sosyalleşmeyi kolaylaştıracaktır. Çölyak hastalığı konusunda toplumun tüm kesimlerinin bilinçlendirilmesi için yılın tamamını kapsayan devlet destekli ücretsiz eğitim programları düzenlenmesi,
- Çölyak hastalarına yönelik sosyal destek ödemelerinin ekonomik koşullara uygun hale getirilmesi, dar gelirli çölyak hastalarına yönelik aylık maddi destek haricinde gıda desteği programlarının oluşturulması, dünyadaki uygulamalarda göz önüne alınarak Türkiye’deki düzenlemelerin çeşitlendirilmesi ve yardımların insan onuruna yakışır bir şekilde yapılması,
- Devlet tarafından verilen desteklerin düzenli, güncel ve zamanında, hastayı mağdur etmeden verilmesi,
- Çölyak tanısı almış kişilerin, desteklerden yararlanabilmesi için hasta bilgilerinin sağlık sistemine bürokratik maliyet (işlem maliyeti) olmadan işlenmesi,
- Devletin çölyak hastalarına yönelik sunacağı destekleri, kişilerin cinsiyetine, yaş grubuna ve günlük alması gereken besin değerlerini dikkate alarak yapması, bu süreçte hastaların varsa özel durumları/diğer kalıcı hastalıklarının da dikkate alınması,

- Kamu hastanelerinde çölyak hastalarına yönelik özel beslenme programları ve diyetisyen hizmetlerinin güçlendirilmesi ve glütensiz diyetin takibi için düzenli sağlık kontrollerinin ücretsiz sunulması,
- Hastaların işe devam etmede yaşadıkları güçlükleri azaltmak ve çölyak hastalarının iş gücüne katılımını artırmak için esnek çalışma saatleri ve uzaktan çalışma gibi uygulamaların teşvik edilmesi,
- Hastaların sağlık ve glütensiz ürünlere yönelik harcamalarında vergisel avantajların sağlanması,
- Glütensiz ürünlerin üretim ve dağıtım sektöründe, çölyak hastalarına istihdam önceliği tanınması,
- Glütensiz üretim ve satışlarda sertifikalaşmanın devlet tarafından zorunlu hale getirilmesi, glütensiz sertifikasını alan işletmelere de bu belgelerini internet sayfalarında ve işletmelerinde halka açık olarak göstermeleri zorunluluğunun getirilmesi ve sertifika denetimlerinin sıklaştırılması,
- Glütensiz üretim yapan ve bakanlığın belirlediği standartları sağlayan firmalara yönelik vergi teşvikleri, finansal destekler, glütensiz üretim için teknoloji ve makine desteği sağlanması, glütensiz ürünlerin piyasada yaygınlaştırılması, yerel marketlerle iş birlikleri yapılması,
- Devletin, KİT'ler ve kamu işletmeleri vasıtasıyla glütensiz ürünlerin üretiminde aktif rol alması ve halkın bu ürünlere erişiminin kolaylaştırılması,
- Glütensiz ürünlerin satın alınması, glütensiz menü sunan restoran hizmetlerinden yararlanılması ve glütensiz temizlik/hijyen ürünlerinin temin edilmesi gibi çölyak hastalarının zorunlu tüketim alanlarında uygulanmakta olan vergi oranlarının, yasal olarak belirlenmiş asgari düzeye indirilmesi,
- Devletin, okul kantinleri, hastane yemekhaneleri gibi yerlerde glütensiz menü seçeneklerini artırması ve sunumunu zorunlu hale getirmesi, kamu kurumlarının glütensiz gıda tedariki konusunda yerli üreticilerle anlaşma yapmasını teşvik etmesi,
- Glütensiz ürünlerin fiyatlarının denetlenmesi, piyasanın regüle edilmesi, fiyat dalgalanmalarını izlemek için düzenli raporlar hazırlanması ve TBMM'de bu konuyla ilgili bir komisyon oluşturulması,
- Üretim aşamasında ithal edilen hammaddelere yönelik vergilerin düşürülmesi ya da kaldırılması,
- Glütensiz ürünlerin kolayca bulunabileceği ve fiyatlarının karşılaştırılabileceği devlet destekli bir online platform oluşturulması,
- Üniversiteler ve özel sektör iş birlikleriyle glütensiz üretimin gerektirdiği teknolojik alt yapı için Ar-Ge projelerine fon sağlanması önem arz etmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye’de çölyak hastalığının ekonomik yükünü hafifletmek, farkındalık yaratmak, sağlık hizmetlerini iyileştirmek ve finansal destek mekanizmalarını genişletmek gibi kapsamlı bir yaklaşımın benimsenmesi ile hastalığın ekonomik maliyetlerinin minimize edilmesi mümkün görünmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışma, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi’nin “Etik Kurallara Uygunluk” başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hazırlanmıştır. Çalışmada etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmaya tüm yazarlar eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada, herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdulla, A. & Garemo, M. (2018). High cost of gluten free products might be challenging for people with celiac disease in the United Arab Emirates. *International Journal of Celiac Disease*, 6(2), 37-41.
- Agarwal, S., Prasad, S., Agarwal, A., Raja Ali, R. A., Leffler, D. A., Green, P. H. R., Sanders, D. S., Anderson, R. P., Ahuja, V., Mulder, C. J. J. & Makharia, G. K. (2025). Celiac disease care differs significantly between high and low-middle-income countries: A global survey of celiac experts from 63 countries. *Journal of Gastroenterology and Hepatology*, 40(1), 142-152. <https://doi.org/10.1111/jgh.16793>
- Arab News. (2022). *Strict gluten-free diet prescription for managing celiac disease: Saudi consultant*. <https://arab.news/pkz6n>, Erişim Tarihi: 30.12.2024.
- Arrow, K. J. (1963). Uncertainty and the welfare economics of medical care. *American Economic Review*, 53, 941-969.
- Associazione Italiana Celiachia. (t.y.). *Esiste una norma che tutela il celiaco nelle mense pubbliche?* <https://www.celiachia.it/faq/esiste-una-norma-che-tutela-il-celiaco-nelle-mense-pubbliche/>, Erişim Tarihi: 05.12.2024.
- Associazione Italiana Celiachia. (2024). *Financial aid for celiac patients: Italian government offsets cost of gluten-free products*. <https://toscana.celiachia.it/celiacs-in-tuscany/blog-navigating-gluten-free-tuscany-2/financial-aid-for-celiac-patients/>, Erişim Tarihi: 05.12.2024.
- Babio Sánchez, N., Lladó Bellette, N., Besora-Moreno, M., Castillejo, G., Guillén, N., Martínez-Cerezo, F., Viñchez, E., Roger, E. & Salas Salvadó, J. (2020). A comparison of the nutritional profile and price of gluten-free products and their gluten-containing counterparts available in the Spanish market. *Nutrición Hospitalaria*, 37(4), 814-822. <https://doi.org/10.20960/nh.03016>
- Barada, K., Abu Daya, H., Rostami, K. & Catassi, C. (2012). Celiac disease in the developing world. *Gastrointestinal Endoscopy Clinics of North America*, 22(4), 773-796. <https://doi.org/10.1016/j.giec.2012.07.002>
- Bozorg, S. R., Lee, A. R., Mårild, K. & Murray, J. A. (2024). The economic iceberg of celiac disease: More than the cost of gluten-free food. *Gastroenterology*, 167(1), 172-182. <https://doi.org/10.1053/j.gastro.2024.02.051>
- Bozorg, S. R., Söderling, J., Everhov, Å. H., Lebwohl, B., Green, P. H. R., Neovius, M., Ludvigsson, J. F. & Mårild, K. (2022). Work loss in patients with celiac disease: A population-based longitudinal study. *Clinical Gastroenterology and Hepatology*, 20(5), 1068-1076.e6. <https://doi.org/10.1016/j.cgh.2021.09.002>
- Büyükşehir çölyak hastalarına derman olmaya devam ediyor. (2023, 28 Aralık). Antalya Büyükşehir Belediyesi. <https://antalya.bel.tr/Haberler/HaberDetay/6563/buyuksehir-colyak-hastalarina-derman-olmaya-devam-ediyor>, Erişim Tarihi: 10.03.2025.
- Büyükşehir'den çölyak hastalarına destek! (2025, 26 Şubat). Ege'de Son Söz. <https://www.egedesonsoz.com/buyuksehir-den-colyak-hastalarina-destek?utm>, Erişim Tarihi: 10.03.2025.

- Caeiro, C., Pragosa, C., Cruz, M. C., Pereira, C. D. & Pereira, S. G. (2022). The role of pseudocereals in celiac disease: Reducing nutritional deficiencies to improve well-being and health. *Journal of Nutrition and Metabolism*, 2022(1), 1-8. <https://doi.org/10.1155/2022/8502169>
- Carande-Kulis, V. G., Getzen, T. E. & Thacker, S. B. (2007). public goods and externalities: A research agenda for public health economics. *Journal of Public Health Management and Practice*, 13(2), 227-232. <https://doi.org/10.1097/00124784-200703000-00024>
- Cataldo, F. & Montalto, G. (2007). Celiac disease in the developing countries: A new and challenging public health problem. *World Journal of Gastroenterology*, 13(15), 2153-2159. <https://doi.org/10.3748/wjg.v13.i15.2153>
- Catassi, C., Ratsch, Ii.-M., Gandolfi, L., Pratesi, R., Fabiani, E., Asmar, R. E., Frijia, M., Bearzi, I. & Vizzoni, L. (1999). Why is coeliac disease endemic in the people of the Sahara? *The Lancet*, 354(9179), 647-648. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(99\)02609-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(99)02609-4)
- Coeliac Society of Ireland. (2023). *Financial Support. Get Financial Support*. <https://coeliac.ie/financial-support/>, Erişim Tarihi: 10.12.2024.
- Coeliac UK. (2024). *Prescriptions*. <https://www.coeliac.org.uk/information-and-support/coeliac-disease/once-diagnosed/prescriptions/>, Erişim Tarihi: 10.12.2024.
- Commission Implementing Regulation (EU) No 828/2014. (2014, 30 Temmuz). https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_impl/2014/828/oj/eng
- Cronin, C. C. & Shanahan, F. (2003). Exploring the iceberg the spectrum of celiac disease. *Official Journal of the American College of Gastroenterology*, 98(3), 518. <https://doi.org/10.1111/j.1572-0241.2003.07308.x>
- Çölyak hastalarına glutensiz gıda desteği. (t.y.). Bayrampaşa Belediyesi. <https://bayrampasa.bel.tr/colyak-hastalarina-glutensiz-gida-destegi-5667>, Erişim Tarihi: 10.03.2025.
- Çölyak hastalarına glutensiz gıda yardımı. (2023, 21 Kasım). Küçükçekmece Belediyesi. <https://kucukcekmece.istanbul/icerikler/haberler/colyak-hastalarina-glutensiz-gida-yardimi/35062>, Erişim Tarihi: 10.03.2025.
- Çölyak hastalarına glutensiz gıda desteği. (t.y.). Sultangazi Belediyesi. <https://www.sultangazi.bel.tr/news/detail/colyak-hastalarina-glutensiz-gida-destegi/214>, Erişim Tarihi: 10.03.2025.
- Elli, L., Branchi, F., Tomba, C., Villalta, D., Norsa, L., Ferretti, F., Roncoroni, L. & Bardella, M. T. (2015). Diagnosis of gluten related disorders: Celiac disease, wheat allergy and non-celiac gluten sensitivity. *World Journal of Gastroenterology*, 21(23), 7110-7119. <https://doi.org/10.3748/wjg.v21.i23.7110>
- Falcomer, A. L., Pratesi, C. B., Nakano, E. Y., Chaves, C., Rostami-Nejad, M., Guennouni, M., Aksan, A., Pouchot, J., Häuser, W. & Zandonadi, R. P. (2024). From struggle to strength: A multicentric study on how public policies for celiac disease transform lives. *Nutrients*, 16(17), 2855. <https://doi.org/10.3390/nu16172855>

- Fornari, E., Fornari, D., Grandi, S., Iuffmann Ghezzi, A. & Menegatti, M. (2021). Taking advantage of the gluten-free opportunity: Assortment as the key driver for modern grocery retailers. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 63, 102747. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2021.102747>
- Fry, L., Madden, A. M. & Fallaize, R. (2018). An investigation into the nutritional composition and cost of gluten-free versus regular food products in the UK. *Journal of Human Nutrition and Dietetics*, 31(1), 108-120. <https://doi.org/10.1111/jhn.12502>
- García-Manzanares, Á. & Lucendo, A. J. (2011). Nutritional and dietary aspects of celiac disease. *Nutrition in Clinical Practice*, 26(2), 163-173. <https://doi.org/10.1177/0884533611399773>
- Gatti, S., Rubio-Tapia, A., Makharia, G. & Catassi, C. (2024). Patient and community health global burden in a world with more celiac disease. *Gastroenterology*, 167(1), 23-33. <https://doi.org/10.1053/j.gastro.2024.01.035>
- Gluten-Free QA (GFqa). (2024). *Is celiac disease a disability? Your rights and benefits around the world*. <https://glutenfree.qa/is-celiac-disease-a-disability/>, Erişim Tarihi: 13.12.2024.
- Gorgitano, M. T. & Sodano, V. (2019). Gluten-free products: From dietary necessity to premium price extraction tool. *Nutrients*, 11(9), 1997. <https://doi.org/10.3390/nu11091997>
- Grand View Research. (2022). *Gluten-free products market size and share report, 2030*. <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/gluten-free-products-market>, Erişim Tarihi: 25.11.2024.
- Green, P. H. R. & Jabri, B. (2006). Celiac disease. *Annual Review of Medicine*, 57, 207-221. <https://doi.org/10.1146/annurev.med.57.051804.122404>
- Guandalini, S., Tundia, N., Thakkar, R., Macaulay, D., Essenmacher, K. & Fuldeore, M. (2016). Direct costs in patients with celiac disease in the USA: A retrospective claims analysis. *Digestive Diseases and Sciences*, 61(10), 2823-2830. <https://doi.org/10.1007/s10620-016-4219-x>
- Guenouni, M., Khoudri, N. E., Bourrouhouate, A. & Hilali, A. (2020). Availability and cost of gluten-free products in Moroccan supermarkets and e-commerce platforms. *British Food Journal*, 124(1), 1-13. <https://doi.org/10.1108/BFJ-06-2019-0411>
- Gülenay Sümer, S. A., Akbay Harmandar, F., Uyar, S. & Çekin, A. H. (2015). Non-çölyak gluten duyarlılığı. *Güncel Gastroentoloji*, 19(2), 91-97.
- Güneş, S. (2022). *Glütensiz Olamayacak Kadar İyi Yaşamın Peşinde* (Birinci Basım). Nova Kitap.
- Hall, N. J., Rubin, G. & Charnock, A. (2009). Systematic review: Adherence to a gluten-free diet in adult patients with coeliac disease. *Alimentary Pharmacology & Therapeutics*, 30(4), 315-330. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2036.2009.04053.x>
- Kdz. Ereğli Belediyesi'nden çölyak hastalarına glütensiz gıda desteği. (2024, 05 Kasım). T.C. Karadeniz Ereğli Belediyesi. <https://www.kdzeregli.bel.tr/yayin/2770-kdzeregli-belediyesinden-colyak-hastalarina-glutensiz-gida-destegi>, Erişim Tarihi: 10.03.2025.

- King, J. A., Jeong, J., Underwood, F. E., Quan, J., Panaccione, N., Windsor, J. W., Coward, S., deBruyn, J., Ronksley, P. E., Shaheen, A.-A., Quan, H., Godley, J., Veldhuyzen van Zanten, S., Lebowhl, B., Ng, S. C., Ludvigsson, J. F. & Kaplan, G. G. (2020). Incidence of celiac disease is increasing over time: A systematic review and meta-analysis. *Official Journal of the American College of Gastroenterology*, 115(4), 507. <https://doi.org/10.14309/ajg.0000000000000523>
- Lambert, K. & Ficken, C. (2016). Cost and affordability of a nutritionally balanced gluten-free diet: Is following a gluten-free diet affordable? *Nutrition & Dietetics*, 73(1), 36-42. <https://doi.org/10.1111/1747-0080.12171>
- Lee, A. R., Ng, D. L., Zivin, J. & Green, P. H. R. (2007). Economic burden of a gluten-free diet. *Journal of Human Nutrition and Dietetics*, 20(5), 423-430. <https://doi.org/10.1111/j.1365-277X.2007.00763.x>
- Lee, A. R., Wolf, R. L., Lebowhl, B., Ciaccio, E. J. & Green, P. H. R. (2019). Persistent economic burden of the gluten free diet. *Nutrients*, 11(2), 399. <https://doi.org/10.3390/nu11020399>
- Mårild, K., Söderling, J., Bozorg, S. R., Everhov, Å. H., Lebowhl, B., Green, P. H. R., Neovius, M., & Ludvigsson, J. F. (2020). Costs and use of health care in patients with celiac disease: A population-based longitudinal study. *American Journal of Gastroenterology*, 115(8), 1253-1263. <https://doi.org/10.14309/ajg.0000000000000652>
- Özkaya, Ş. Ö. & Özkaya, V. (2018). Çölyak hastalığına diyetetik yaklaşım. *Selçuk Tıp Dergisi*, 4(34), 186-193. <https://doi.org/10.30733/std.2018.00906>
- Padalino, L., Conte, A. & Del Nobile, M. (2016). Overview on the general approaches to improve gluten-free pasta and bread. *Foods*, 5(4), 87. <https://doi.org/10.3390/foods5040087>
- Panagiotou, S. & Kontogianni, M. D. (2017). The economic burden of gluten-free products and gluten-free diet: A cost estimation analysis in Greece. *Journal of Human Nutrition and Dietetics*, 30(6), 746-752. <https://doi.org/10.1111/jhn.12477>
- Pellegrini, N. & Agostoni, C. (2015). Nutritional aspects of gluten-free products. *Journal of the Science of Food and Agriculture*, 95(12), 2380-2385. <https://doi.org/10.1002/jsfa.7101>
- Pinto-Sanchez, M. I., Verdu, E. F., Gordillo, M. C., Bai, J. C., Birch, S., Moayyedi, P. & Bercik, P. (2015). Tax-deductible provisions for gluten-free diet in Canada compared with systems for gluten-free diet coverage available in various countries. *Canadian Journal of Gastroenterology and Hepatology*, 29(2), 508156. <https://doi.org/10.1155/2015/508156>
- Regulation (EU) No 609/2013 of the European Parliament and of the Council. (2013, 12 Haziran). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2013/609/oj/eng>
- Regulation (EU) No 1169/2011 of the European Parliament and of the Council. (2011, 25 Ekim). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32011R1169>

- Qashqari, L., Shakweer, D., Alzaben, A. S. & Hanbazaza, M. A. (2024). Investigation of cost and availability of gluten-free food in Jeddah, Ksa. *Journal of Taibah University Medical Sciences*, 19(2), 422-428. <https://doi.org/10.1016/j.jtumed.2024.02.001>
- Shah, S., Akbari, M., Vanga, R., Kelly, C. P., Hansen, J., Theethira, T., Tariq, S., Dennis, M. & Leffler, D. A. (2014). Patient perception of treatment burden is high in celiac disease compared with other common conditions. *American Journal of Gastroenterology*, 109(9), 1304-1311. <https://doi.org/10.1038/ajg.2014.29>
- Sincan Belediyesi'nden çölyaklı vatandaşlara nakdi yardım. (2025, 9 Ocak). Sincan Belediyesi. <https://www.sincan.bel.tr/haberler/sincan-belediyesinden-colyakli-vatandaslara-nakdi-yardim>, Erişim Tarihi: 10.03.2025.
- Soler, L. & Borzykowski, N. (2021). The costs of celiac disease: A contingent valuation in Switzerland. *The European Journal of Health Economics*, 22(9), 1487-1505. <https://doi.org/10.1007/s10198-021-01376-z>
- Sosyal Güvenlik Kurumu Sağlık Uygulama Tebliği. (2014, 10 Nisan). <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=17229&mevzuatTur=Tebliğ&mevzuatTertip=5>
- Stevens, L. & Rashid, M. (2008). Gluten-free and regular foods: A cost comparison. *Canadian Journal of Dietetic Practice and Research*, 69(3), 147-150. <https://doi.org/10.3148/69.3.2008.147>
- Sürmeli, N. & Karabudak, E. (2019). Çölyak olmayan gluten duyarlılığı. *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 47(1), 66-72. <https://doi.org/10.33076/2019.BDD.1202>
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2024). Çölyak hastalığı farkındalık haftası. <https://hsqm.saglik.gov.tr/tr/haberler-6/coelyak-hastaligi-farkindalik-haftasi.html>, Erişim Tarihi: 13.02.2025.
- Thompson, T. & Simpson, S. (2015). A comparison of gluten levels in labeled gluten-free and certified gluten-free foods sold in the United States. *European Journal of Clinical Nutrition*, 69(2), 143-146. <https://doi.org/10.1038/ejcn.2014.211>
- Uğur, A. (2017). Public policies that can be implemented to struggle with celiac disease in Turkey. *Journal of Economic and Social Thought*, 4(4), Article 4. <https://doi.org/10.1453/jest.v4i4.1509>
- Wieser, H., Segura, V., Ruiz-Carnicer, Á., Sousa, C. & Comino, I. (2021). Food safety and cross-contamination of gluten-free products: A narrative review. *Nutrients*, 13(7), 2244. <https://doi.org/10.3390/nu13072244>
- World Population Review. (2024). *Gluten intolerance by country 2024*. <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/gluten-intolerance-by-country>, Erişim Tarihi: 5.12.2024.
- Yıldırım, E. (2020). Çölyak Hastalığı ve Glutensiz Besleme. *Genel Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(3), 175-187.

DYNAMICS OF MANDATORY SERVICE: THEORETICAL AND PRACTICAL APPROACHES TO ACADEMICS' EXPERIENCES^{*}

ZORUNLU HİZMETİN DİNAMİKLERİ: AKADEMİSYENLERİN DENEYİMLERİNE TEORİK VE PRATİK YAKLAŞIMLAR

Araştırma Makalesi
Research Paper

Harika SUKLUN^{**}

Abstract:

This qualitative phenomenological study investigates the lived experiences of academics who have completed or are currently undergoing mandatory service in Türkiye. The study draws on written responses from 12 participants representing a balance of gender and postgraduate education backgrounds, half having studied domestically and half internationally. To contextualize these experiences, four theoretical frameworks were applied: Job Demands–Resources, Organizational Support, Occupational Stress, and Social Identity Theory. Findings identify repetitive patterns of institutional disregard, emotional exhaustion, a sense of workload imbalance, and a sense of disconnection with professional identity. In comparison, the participants who graduated abroad indicated more difficulty in cultural and organizational adjustment, and gendered relations shaped perceptions of support, inclusion, and role definitions. The findings indicate that the mandatory service duties tend not to correspond to the recipients' academic preparations, generating stress and identity conflict that will prevent integration and psychological well-being at work. These findings highlight the need to rethink mandatory academic service programs in consideration of equity, psychological support, and responsiveness of institutions to the needs of the workforce. This study offers insights into workforce policy in higher education, with suggestions for institutions facing service obligations or decentralized academic placements.

Keywords: Mandatory Service, Occupational Stress, Organizational Support, Identity Conflict, Job Demands–Resources

Öz:

Bu nitel fenomenolojik çalışma, Türkiye'de zorunlu hizmetini tamamlamış veya halen sürdürmekte olan 12 akademisyenin yaşam deneyimlerini, cinsiyet ve lisansüstü eğitim geçmişi (yurt içi ve yurt dışı) dengesi gözeterek incelemektedir. İş Talepleri–Kaynakları, Örgütsel Destek, Mesleki Stres ve Sosyal Kimlik Teorileri doğrultusunda yürütülen çalışmada, kurumsal ilgisizlik, duygusal tükenmişlik, iş yükü dengesizliği ve mesleki kimlikten kopma gibi örüntüler ortaya çıkmıştır. Yurt dışı mezunları kültürel ve örgütsel uyumda daha fazla zorluk yaşarken, cinsiyet ise destek ve aidiyet algılarını şekillendirmiştir. Bulgular, zorunlu hizmetin çoğu zaman akademik hazırlıkla örtüşmediğini; bu durumun strese ve kimlik çatışmasına yol açarak işyeri uyumunu ve psikolojik iyi oluşu olumsuz etkilediğini göstermektedir. Çalışma, eşitlik, psikolojik destek ve kurumsal duyarlılık açısından zorunlu hizmet programlarının yeniden düzenlenmesi gereğine işaret etmektedir. Ayrıca, devlet kaynaklı hizmet yükümlülükleri veya merkezi olmayan akademik yerleştirme sistemlerinde kurumsal uygulamaların iyileştirilmesine yönelik pratik öneriler sunarak, işgücü politikaları ve yükseköğretimde uyum tartışmalarına katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zorunlu Hizmet, Mesleki Stres, Örgütsel Destek, Kimlik Çatışması, İş Talepleri–Kaynakları

^{*} Makale Geliş Tarihi: 01.05.2025

Makale Kabul Tarihi: 01.06.2025

^{**} Associate Professor, Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Business Administration, harika.suklun@batman.edu.tr, orcid.org/0000-0003-1016-268X.

INTRODUCTION

Mandatory service policies in graduate education represent a unique form of state intervention in the academic labor market. In countries such as Türkiye, these policies require newly appointed academics, often recent graduates of master's or doctoral programs, to serve in predetermined institutions, frequently located in underserved or rural regions. While the stated aim is to promote institutional equity and nationwide access to academic expertise, the lived experiences of those assigned to these roles remain significantly understudied. Workplace research has consistently emphasized the importance of organizational support, stress management resources, and a sense of autonomy in fostering employee satisfaction, engagement, and long-term retention.

Yet, these insights are predominantly drawn from voluntary employment settings. As a result, they may not fully reflect the experiences of individuals working under compulsory or placement-based conditions. Most of the existing scholarship on mandatory service focuses on areas such as the military, civil service, or healthcare. There remains a significant gap in the literature when it comes to the academic profession, a field defined by high levels of autonomy, intellectual depth, and international mobility. Academics, particularly those holding advanced degrees from institutions abroad, typically begin their careers with expectations around institutional support, research opportunities, and academic freedom.

When such individuals are assigned to institutions without considering their professional alignment or long-term career aspirations, a mismatch may occur between their academic identity and the realities of their work setting. Over time, this disconnect can contribute not only to emotional fatigue and disengagement but also to broader systemic issues, such as voluntary attrition and brain drain, especially among those with access to global academic networks.

This study explores how early-career academics interpret and respond to their experiences with mandatory service. Adopting a phenomenological approach, it examines the impact of such assignments on their well-being, motivation, and sense of professional identity and belonging. A particular focus is placed on how gender and postgraduate education background, whether domestic or international, influence these experiences, especially concerning institutional expectations and individual adjustment.

To better understand these dynamics, the study draws on four interconnected theoretical frameworks: Job Demands–Resources (JD-R), Organizational Support Theory, Occupational Stress Theory, and Social Identity Theory. Combined, these perspectives provide valuable insights into how heavy workloads, insufficient support, identity tensions, and structural constraints may shape emotional and behavioral responses. Although each of these frameworks has been applied extensively in organizational and occupational psychology, their joint application to mandated academic work remains limited, offering a novel contribution to the field. By integrating these perspectives, this study provides a theoretically grounded, context-specific contribution to understanding the psychosocial impacts of mandatory service in academia. It addresses the question: How do academics

experience and interpret their mandatory service assignments, and how are these experiences shaped by gender and postgraduate education background? In doing so, the paper contributes to both scholarly debates on institutional support and practical efforts to improve higher education workforce policies in systems that rely on compulsory placement.

1. LITERATURE REVIEW

The landscape of higher education is undergoing significant transformations, influenced by global trends, political climates, and evolving educational needs. Among these shifts, the experiences of faculty members, encompassing their training, mobility, satisfaction, and retention, emerge as critical factors shaping the efficacy and integrity of academic institutions. This study aims to contribute to these discussions by addressing a notable gap: the experiences of academics bound by mandatory service obligations, particularly in Türkiye.

Faculty training programs such as the Program for Selecting and Placing Students for Graduate Education Abroad (YLSY) and the Faculty Member Training Program (ÖYP) in Türkiye have played central roles in shaping academic careers. While both aim to professionalize academic pathways, DeNeef (2002) and others have noted the lack of inquiry into the long-term outcomes and institutional obligations tied to these programs. In the case of Türkiye, mandatory service obligations are often integral to such programs, yet the lived experiences of those serving under these policies remain underexplored. Similar service-based programs in countries like China and South Korea have been studied in terms of effectiveness and compliance, but few have focused on the identity and emotional outcomes experienced by the service-bound scholars.

The mobility of scholars has also been a key area of concern. Akçiğit (2020) and Ermiş Beyhan (2023) underscore Türkiye's growing brain drain problem, pointing to limited academic freedom, bureaucratic rigidity, and job insecurity as major push factors. This trend intensified after the 2016 coup attempt, leading to an exodus of scholars and heightened political sensitivity surrounding academic employment (Grove, 2016). Greenfield (2023) further identifies a decline in academic freedom across several national contexts, illustrating how political interference directly affects scholarly autonomy and retention. The phenomenon is not unique to Türkiye; several nations with state-sponsored graduate education programs also face high attrition when returning scholars experience institutional mismatch. For example, studies in South Korea and China have shown that government-sponsored return programs often lead to tensions between institutional expectations and personal career goals, particularly when support structures are insufficient (Kim, 2010; Jonkers, 2010).

Job satisfaction and organizational support are strongly associated with retention outcomes. Rosser (2004) and Gamson et al. (1990) emphasized that institutional investment in faculty well-being through mentorship, clear role expectations, and reduced administrative burdens can significantly mitigate burnout. More recently, Bang et al. (2023) illustrated that perceived institutional support positively influences academic engagement

and loyalty. Furthermore, Eisenberger, Huntington, Hutchison, and Sowa (1986) argued that perceived organizational support enhances employees' affective commitment to the institution, as well as their expectation that increased effort toward achieving organizational goals will be recognized and rewarded. Burnout involves exhaustion, cynicism, and reduced efficacy, stemming from chronic work stress and shaped by the organizational context (Maslach, Schaufeli, & Leiter, 2001). In contrast, a lack of perceived organizational support can result in early departure, professional disengagement, or migration to private or international institutions.

A growing concern in many systems, including Türkiye's, is the mismatch between the expanding student population and stagnant faculty hiring. Akçiğit (2020) and Pedró (2023) note that high student–faculty ratios undermine teaching quality and increase stress, particularly in underfunded or regional universities. Responses such as increased recruitment funds (García, 2023) highlight awareness of the issue, but the sustainability of such interventions remains questionable. Moreover, heavy teaching loads often limit early-career academics' ability to publish, network, or engage in professional development, reducing their long-term growth potential.

Finally, relational and identity-based dynamics within academia deserve more attention. Cry et al. (2023) argue that academic social structures and informal relationships shape a sense of belonging, peer support, and recognition factors essential for professional identity. For academics in mandatory service roles, these aspects can be even more fragile, especially when placements are misaligned with personal or professional expectations. In addition, gender dynamics in academia, such as unequal mentoring access and higher emotional labor demands, often remain underexplored in the context of compulsory work settings.

In summary, while the literature touches on faculty training, academic migration, job satisfaction, and institutional stressors, it often overlooks how these intersect with mandatory service conditions. This study addresses that gap by using empirical data to explore how institutional demands, perceived support, and identity tensions shape the lived realities of scholars fulfilling compulsory service. By focusing on the Turkish context, the research offers both localized insights and transferable frameworks for examining similar policies globally.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

Understanding how individuals experience and respond to mandatory academic service requires a multi-theoretical approach. This study draws on four interconnected frameworks—Job Demands–Resources (JD–R) Model, Organizational Support Theory (OST), Occupational Stress and Coping Theories (OSCT), and Social Identity Theory (SIT)—to explore how institutional structures and individual interpretations shape the well-being, motivation, and identity of academics.

The Job Demands–Resources (JD–R) Model (Bakker & Demerouti, 2007) offers a framework to understand the interaction between institutional demands and the resources

provided to meet them. Within the academic context, mandatory service often entails high demands, such as teaching overloads, relocation stress, or administrative tasks with varying levels of institutional support. The JD–R model helps explain how these factors affect professional performance and psychological well-being. Additionally, this model integrates key insights from Occupational Stress and Coping Theories (OSCT), which shed light on how individuals respond to stressors, particularly when facing constraints outside their control.

Complementing this is Organizational Support Theory (OST), which emphasizes the role of perceived institutional care and recognition in shaping employee attitudes and outcomes (Kurtessis et al., 2017). For early-career academics placed into mandatory positions, perceptions of fairness, value, and support from the institution may critically influence their motivation, commitment, and sense of belonging.

Finally, Social Identity Theory (SIT) (Harwood, 2020) contributes to understanding how academics construct and maintain their professional identities within the institutional setting. Mandatory placements especially, those perceived as misaligned with one's qualifications or aspirations can disrupt identity integration and sense of belonging. SIT allows for the exploration of how group membership (e.g., disciplinary, institutional, or cultural) interacts with perceived exclusion, recognition, or alienation. Together, these theories provide a comprehensive lens for analyzing the interaction between structural obligations and subjective experience. They inform the following research questions:

JD–R Model: How do mandatory service requirements contribute to job demands for academics? What resources are provided by institutions to help manage these demands?

Organizational Support Theory: How do academics perceive institutional support during mandatory service? How does perceived support influence their attitudes and behaviors?

Occupational Stress and Coping Theories: What coping mechanisms or stress responses emerge in the context of mandatory academic service?

Social Identity Theory: How do academics perceive their professional identity within the academic community? How does mandatory service affect their sense of belonging and identification with their role?

3. METHOD

This study adopts a qualitative phenomenological approach to explore the lived experiences of academics who have completed or are currently undergoing mandatory service in Türkiye. Phenomenology, as defined by Van Manen (1990), seeks to understand the meaning of lived experience by focusing on how phenomena present themselves in consciousness. This approach was chosen to illuminate how participants make sense of their assigned academic roles, with particular attention to the emotional, cognitive, and social dimensions of their experience.

Twelve participants were recruited through purposive and snowball sampling. Six had completed their postgraduate education in Türkiye, and six had studied abroad. The sample

was evenly distributed by gender (six women and six men) and represented a range of disciplines within public universities. Snowball sampling was particularly useful in this study due to the difficulty of accessing academics who had completed mandatory service. This method enabled initial participants to refer others with relevant experiences, creating a chain of referrals within a hard-to-reach population. As Creswell (2013) highlights, snowball sampling is well-suited for qualitative studies that focus on specific groups and shared experiences, especially when participants are not easily identifiable. Sampling was concluded at twelve participants, as thematic saturation was reached and no new patterns emerged.

Data were collected using asynchronous written reflections. Participants were provided a set of open-ended questions based on four theoretical lenses: The Job Demands–Resources (JD–R) model, Organizational Support Theory, Occupational Stress Theory, and Social Identity Theory. These questions invited participants to describe perceived workload, institutional support, emotional strain, coping responses, and shifts in identity within their assigned roles. Responses were submitted in writing to allow participants flexibility and time for reflection, which also minimized time pressure and social desirability bias.

All participants signed informed consent forms prior to data collection. The data collection period spanned approximately six months, ensuring that participants had sufficient time to respond thoughtfully. This format enabled the elicitation of rich, descriptive, and introspective accounts aligned with phenomenological inquiry.

Data were analyzed using a phenomenological coding framework adapted from Creswell (2007). The coding process included identifying significant statements, clustering meaning units, and constructing textural and structural descriptions to represent the essence of participants' experiences. To ensure systematic analysis, transcripts were color-coded, with each color representing a different thematic dimension. Bracketing techniques were used to suspend researcher preconceptions, and iterative memo writing helped trace emerging analytical threads. This methodological design allows for a deep, contextual understanding of how early-career academics navigate the psychological, institutional, and identity-related dimensions of mandatory service.

4. CONTEXT: SCHOLARSHIP PROGRAMS AND MANDATORY SERVICE IN TÜRKİYE

For graduate studies, the Ministry of National Education (MEB), through the General Directorate of Higher Education and Overseas Education (HEOE), offers two distinct scholarship programs. The first is the “Selection and Placement of Students to be sent for Postgraduate Studies Abroad” (YLSY), which supports both master’s and PhD degrees. In this program, universities report their staffing needs to HEOE, which then opens positions for eligible applicants. Scholars who complete their studies abroad are required to return within 60 days and serve at their designated universities to have their repayment obligations waived. Notably, the duration of study is counted toward retirement. Alternatively, scholars may repay the total amount instead of completing mandatory service (HEOE, 2023; Kuzu,

2017). In 2022, the USA and England were the most selected destinations. Living allowances were set at \$2,240 and £1,520, respectively, for that year; however, no rationale for these figures was provided (Resmi Gazete, 2022). As of May 2025, updated allowance amounts have not been officially announced. These stipend levels are insufficient to cover basic living expenses in many parts of the USA and the UK, making it difficult for scholarship recipients to maintain a decent standard of living while studying abroad. For example, minimum wages in the USA range between \$7.25 and \$17.00 per hour, further highlighting the gap between provided support and actual living costs (Economic Policy Institute, 2023). Adjustments based on regional cost-of-living differences have been widely suggested.

The second program is the Faculty Member Training Program (ÖYP), coordinated by the Council of Higher Education (YÖK), which supports graduate studies within Türkiye. Unlike YLSY recipients, ÖYP participants are employed as research assistants throughout their studies, receiving lecturer-level salaries and benefits. They are obliged to serve in the institution where they are employed for a duration equal to their study period. Government employees are also eligible, though this study focuses solely on academic participants (YÖK, 2021). The Post-doc program, which imposes double-length service requirements, is beyond the scope of this study.

A key legal distinction exists between these two programs. ÖYP participants, being state employees, perform actual service during their studies and receive salaries accordingly. If they fail to meet their mandatory service obligations, they are required to repay the salaries received not scholarships. In contrast, YLSY scholars are not employed but are scholarship recipients, and in the case of non-compliance, they are required to repay the full scholarship amount. This distinction is critical, especially given the numerous legal disputes related to the ÖYP program.

Both programs also require scholars to sign financial guarantee agreements involving co-signers. This requirement has been shown to heighten anxiety and financial stress among participants (Çelebi & Tatik, 2012; MEB, 2020).

5. DATA ANALYSIS

The data were analyzed thematically, guided by the four theoretical frameworks (JD-R, OST, OSCT, and SIT). Coding was conducted using a structured, theory-informed template, enabling the identification of significant statements, clustering of meaning units, and categorization under core constructs such as job demands, emotional exhaustion, institutional neglect, and identity conflict.

Gender and postgraduate education background (domestic vs. international) were included as comparative lenses. Participant files were anonymized and renamed (e.g., YD 1–6 for international graduates, YI 1–6 for domestic). To support interpretive depth, color-coded transcripts, participant-specific summary documents, and theme–quote matrices were created. A data saturation review confirmed that no substantially new themes emerged beyond the twelfth transcript.

To enhance trustworthiness, an audit trail was maintained, peer debriefing sessions were held, and analytic memos documented the evolution of themes. Triangulation was achieved through cross-comparison between participant groups and theoretical constructs. Supplementary materials, including summary tables, coded files, and thematic visuals are archived and available upon request.

6. FINDINGS

The thematic analysis of the written responses revealed recurring patterns across participants' experiences of mandatory academic service. These findings are organized around the four theoretical frameworks that guided this study: Organizational Support, Job Demands–Resources, Occupational Stress, and Social Identity. Gender and postgraduate education background (domestic vs. international) were used as interpretive lenses throughout the analysis.

Table 1 presents illustrative quotes that reflect how each participant experienced key themes during their mandatory service. The quotes are organized by theme, gender, and postgraduate background, offering insight into how structural conditions intersected with social identity in shaping participants' narratives.

Table 1: Thematic Matrix of Participant Quotes

Theme	Example Quote	Gender	Postgraduate Background
Organizational Support	I felt like a temporary outsider. No one explained anything...	Female	Domestic
Organizational Support	My supervisors were supportive only in appearance...	Female	International
Job Demands and Resources	The teaching load left me exhausted...	Male	Domestic
Job Demands and Resources	They gave me tasks beyond my position...	Female	Domestic
Occupational Stress	I was constantly anxious that I wouldn't meet expectations.	Male	International
Occupational Stress	Even my presence was ignored. That stress built up silently.	Female	Domestic
Social Identity	I never really felt like part of the department.	Male	Domestic
Social Identity	As a woman, I had to prove myself twice as much...	Female	International

These quotes reflect clear patterns: female participants, particularly those with international training, described a notable lack of institutional guidance. Male participants more frequently emphasized performance pressures and lack of academic infrastructure. Both groups, however, highlighted emotional strain and adaptation challenges in varying ways.

6.1. Organizational Support

A recurrent theme across narratives was a perceived lack of institutional support. Participants frequently expressed a sense of abandonment, citing inadequate mentoring,

limited administrative assistance, and an absence of structured orientation. Female participants, particularly those with international degrees, voiced stronger concerns regarding support gaps. Participants were assigned numbers as indicated above (e.g., YD 1–6 for international graduates, YI 1–6 for domestic graduates)

"I felt like a temporary outsider. No one explained anything, and I had to figure out everything alone." (Female, Domestic Graduate YI-1)

"My supervisors were supportive only in appearance; practically, I was left to survive on my own." (Female, International Graduate, YD-1)

Several international graduates indicated that their expectations shaped by more structured and autonomous academic environments abroad were misaligned with the organizational culture they encountered upon return.

"I was shocked by how disorganized everything was. I came back with enthusiasm, but it faded fast." (Male, International Graduate YD-2)

Domestic graduates, while also dissatisfied, tended to express resignation rather than surprise:

"It's how things work here. You learn by failing. That's the unwritten rule." (Male, Domestic Graduate YI-4)

These statements reveal a normalization of institutional neglect among domestic graduates, contrasted by frustration and disillusionment among international returnees. While male participants more often described institutional limitations in logistical terms, female participants also emphasized the emotional impact of isolation and lack of acknowledgment.

6.2. Job Demands and Resources

Participants frequently described overwhelming workloads and constrained autonomy as key challenges during their mandatory service. These demands were particularly burdensome for those placed in under-resourced institutions or in teaching-intensive positions. Across the dataset, participants highlighted difficulties balancing administrative tasks, teaching loads, and personal development goals.

"The teaching load left me exhausted; I barely had time for research." (Male, Domestic Graduate, YI-3)

"My time was consumed by paperwork and endless meetings. There was no room for intellectual work." (Female, Domestic Graduate, YI-1)

While both male and female participants noted these issues, females tended to frame them in terms of fairness and role misalignment, especially when assigned tasks unrelated to their academic expertise.

"They gave me tasks beyond my position just because I was new and a woman. It felt exploitative." (Female, Domestic Graduate YI-5)

International graduates expressed frustration with the rigidity of role assignments and the lack of recognition for their prior training.

"I returned expecting to apply my research, but I was assigned routine courses that had nothing to do with my field." (Male, International Graduate YD-5)

"I was trained abroad in research-intensive environments, but here I was doing administrative chores." (Female, International Graduate YD-1)

Participants also reported a general lack of control over their schedules, institutional expectations, and academic priorities. This sense of powerlessness contributed to feelings of inefficacy and professional stagnation.

"You're told what to do, when to do it, and how, not much room to think or grow." (Male, Domestic Graduate YI-4)

Overall, the narratives illustrate that job demands during mandatory service often exceed institutional resources and personal capacity. This mismatch creates not only logistical overload but also cognitive and emotional strain, particularly for international returnees who expected merit-based task assignments and flexibility.

6.3. Occupational Stress

Emotional exhaustion and psychological stress were widespread across participants, with many describing persistent fatigue, anxiety, and demotivation. The experience of stress was not uniform; rather, it was shaped by gender, academic background, and institutional context. Male participants frequently associated their stress with high-performance expectations, lack of institutional clarity, and fear of not meeting administrative or teaching standards.

"I was constantly anxious that I wouldn't meet expectations." (Male, International Graduate, YD-5)

"There was always pressure to publish, teach, and handle admin work, all at once. You can't win." (Male, Domestic Graduate, YI-6)

Female participants more commonly described the emotional toll of social isolation, lack of inclusion, and being undervalued in the institutional environment.

"Even my presence was ignored. That stress built up silently." (Female, Domestic Graduate, YI-1)

"I had to carry the emotional labor in the department without being acknowledged for it." (Female, International Graduate, YD-3)

In some cases, institutional neglect was experienced not only as professional discouragement but also as a personal affront, leading to internalized stress and identity struggles.

"They assigned me work but offered no mentorship or guidance. I started questioning my competence." (Female, International Graduate YD-1)

Several participants emphasized the chronic nature of stress, with some noting that the longer the service continued, the more their emotional energy deteriorated. Others described coping strategies such as compartmentalizing, withdrawing socially, or focusing solely on survival.

"I stopped trying to change anything and just focused on doing the minimum to get through." (Male, Domestic Graduate, YI-3)

The data clearly suggest that stress in mandatory service contexts is not only about workload it is also about the emotional experience of exclusion, undervaluation, and the absence of meaningful professional connection. that job demands during mandatory service often exceed institutional resources and personal capacity. This mismatch creates not only logistical overload but also cognitive and emotional strain, particularly for international returnees who expected merit-based task assignments and flexibility.

6.4. Social Identity and Belonging

Participants' narratives revealed that mandatory service not only shaped their work experiences but also deeply influenced their sense of academic identity and belonging. This theme was especially salient among international graduates who experienced cultural dissonance upon returning to institutions with hierarchical and rigid structures.

"In my doctoral program abroad, I was treated as a peer. Here, I am constantly reminded I am junior and must stay silent." (Male, International Graduate, YD-2)

Female participants, in particular, expressed feelings of marginalization and invisibility within their departments.

"It took months before anyone even asked about my background or area of expertise. I felt invisible." (Female, Domestic Graduate YI-5)

"I constantly had to justify my presence and prove I belonged especially as a woman who studied abroad." (Female, International Graduate, YD-1)

The assignment of peripheral tasks, limited access to departmental decision-making, and exclusion from research networks exacerbated these experiences of disconnection.

"I was not invited to any collaborative projects. It was clear I was not seen as a full academic." (Male, International Graduate, YD-6)

A few participants also described a gradual erosion of their academic self-concept, expressing doubt about whether they still identified with their discipline or institutional role.

"I started to feel like I was no longer a scholar, just someone filling a slot in the system." (Female, Domestic Graduate, YI-5)

Despite these challenges, a small number of participants noted instances of peer support or opportunities to mentor students, which provided moments of reconnection and validation.

"The only thing that kept me going was my students. I felt like I mattered when I was in the classroom." (Female, Domestic Graduate, YI-1)

These findings suggest that mandatory service assignments can undermine academics' professional identity and sense of community, particularly when institutional environments lack inclusivity and recognition. For those with international training, the contrast in academic culture intensified the identity disruption, leading to a heightened sense of dislocation and loss of professional purpose that stress in mandatory service contexts is not only about workload, it is also about the emotional experience of exclusion, undervaluation, and the absence of meaningful professional connection. that job demands during mandatory service often exceed institutional resources and personal capacity. This mismatch creates not only logistical overload but also cognitive and emotional strain, particularly for international returnees who expected merit-based task assignments and flexibility.

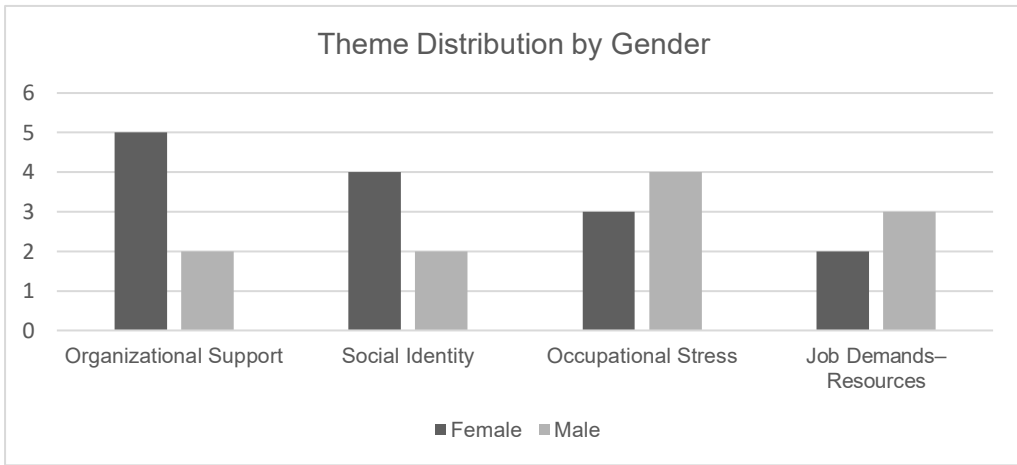

Figure 1: Gender-Based Distribution of Key Themes.

Figure 1 shows how Organizational Support and Social Identity were more prominently discussed by women, reflecting their experiences of exclusion and the desire for institutional validation. Men more often discussed Occupational Stress and Job Demands, emphasizing performance anxiety and lack of autonomy.

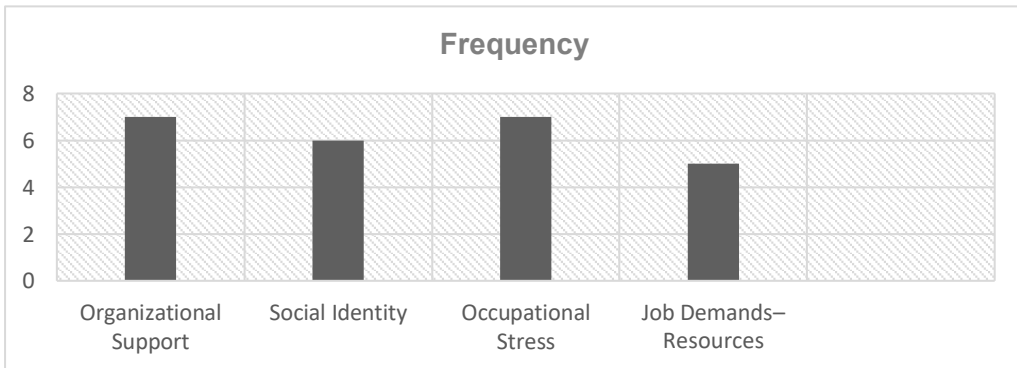

Figure 2. Overall frequency of major themes among participants

Figure 2 highlights the prevalence of Organizational Support and Occupational Stress across the entire sample. These issues emerged consistently, regardless of gender or educational background, reinforcing the centrality of institutional shortcomings in shaping the experience of mandatory service.

7. COMPARATIVE PATTERNS BY EDUCATIONAL BACKGROUND

The analysis revealed notable differences between participants who completed their postgraduate education domestically and those who studied abroad (Table.2). International graduates more frequently described misalignment between institutional expectations and their own academic identities. They expressed stronger feelings of exclusion, particularly in forming collegial networks or being recognized for their expertise. These participants often reported that their prior training did not translate effectively into their assigned roles, resulting in frustration and disengagement.

In contrast, domestic graduates were more likely to interpret institutional neglect or lack of resources as normative rather than personally targeted. They demonstrated more familiarity with local academic hierarchies and bureaucratic expectations, which appeared to ease their initial adjustment, even when dissatisfaction persisted.

This comparison underscores that postgraduate education background shapes not only the content of participants' experiences but also their interpretive lens. Expectations, professional identity, and coping responses varied considerably, reinforcing the value of educational background as a key analytical dimension in understanding how mandatory service is experienced.

Table 2: Key Thematic Differences Between Domestic and International Postgraduate Participants

Common Themes	International Graduates	Domestic Graduates
Lack of institutional support	Disconnection from institutional culture	Acceptance of structural limitations as normative
Emotional exhaustion	Identity conflict related to academic mismatch	Familiarity with local bureaucracy
Heavy workload	Greater expectations unmet due to prior exposure abroad	Lower expectations regarding mentorship or development
Feelings of alienation	Challenges forming professional networks in unfamiliar settings	Smoother peer integration due to shared academic culture

8. DISCUSSION

The findings of this study reveal that mandatory academic service is a complex and emotionally charged process that can disrupt professional identity, autonomy, and institutional integration. Drawing on four theoretical lenses, the analysis showed that structural and cultural mismatches between academic training and institutional assignment lead to high job demands, limited organizational support, emotional strain, and identity conflict. These effects were particularly pronounced among participants with international

postgraduate education, who experienced sharp dissonance between expectations formed abroad and the realities encountered upon return. Gender further moderated experiences, with women disproportionately reporting social exclusion, emotional labor, and a lack of recognition.

From a Job Demands–Resources (JD–R) perspective, most participants reported excessive teaching and administrative workloads, which were not sufficiently offset by institutional resources or support mechanisms. This aligns with Bakker and Demerouti's (2007) assertion that job strain arises when high demands are not buffered by adequate resources. Similar findings have been reported in studies of early-career academics across Europe and Asia, where unbalanced job demands have been linked to burnout and turnover intentions (Barkhuizen et al., 2014; Shin & Jung, 2014). In the present study, the demands extended beyond workload to include emotional and cognitive strain stemming from limited autonomy, unclear role expectations, and administrative opacity.

Organizational Support Theory (OST) further illuminated the perceived absence of institutional care and mentorship. Female participants, in particular, described feelings of being undervalued and invisible within their departments. These experiences are consistent with prior research highlighting the gendered nature of institutional support in academia (Misra et al., 2012; Morley, 2013). Low perceived organizational support has been repeatedly associated with reduced job satisfaction, psychological withdrawal, and career stagnation (Kurtessis et al., 2017; Eisenberger et al., 1986). Male participants in this study expressed similar concerns, though their emphasis often centered on procedural inefficiencies and the lack of meritocratic evaluation mechanisms.

Occupational Stress Theory helped explain participants' reports of chronic fatigue, anxiety, and emotional detachment. These symptoms are indicative of the exhaustion and disengagement phases of prolonged stress exposure, particularly in environments where expectations exceed coping capacity (Leka et al., 2010; Winefield et al., 2003). Several participants described adopting survival strategies such as minimal compliance or emotional disengagement. These reactions mirror broader findings from occupational stress studies in higher education, which emphasize that academic stress is not only workload-driven but also rooted in identity threats and value misalignment (Kinman & Wray, 2020; Tytherleigh et al., 2005).

International graduates reported profound disconnection from institutional culture, which eroded their sense of professional identity and belonging. Their experiences echo the findings of studies on academic return migration, where returnees often face devaluation of foreign credentials, lack of institutional fit, and feelings of cultural isolation (Ackers, 2005; Teferra & Altbach, 2004). Similarly, female participants expressed that they had to "overperform" to be noticed, reflecting broader concerns about gendered recognition in academia (Harwood, 2020; Van den Brink & Benschop, 2014). The intersection of returnee status and gender appeared to amplify the challenges of adjustment and inclusion.

Collectively, these findings reinforce and expand upon previous literature on academic dissatisfaction, burnout, and institutional mismatch. Studies from other contexts—such as state-assigned postings in public health (Gupta et al., 2011) and compulsory service in rural education (Nguyen et al., 2017)—also highlight how top-down deployment models can erode motivation and retention, particularly when individual agency is limited. In the academic sector, mandatory service policies are often framed as tools for equity and redistribution. However, this study shows that when implemented without sufficient attention to flexibility, institutional responsiveness, and career alignment, they can exacerbate structural inequalities and alienation.

In summary, while service obligations are intended to address disparities in faculty distribution, they may inadvertently undermine faculty morale, career satisfaction, and long-term retention. These risks are especially acute when institutional processes fail to recognize individual differences in training, identity, and adjustment needs. Therefore, rethinking mandatory service models through the lens of organizational justice, gender equity, and professional support is essential to mitigating unintended harm and fostering inclusive academic environments.

9. PRACTICAL IMPLICATIONS

The findings of this study offer several practical applications for policymakers, institutional administrators, and academic development professionals. First, mandatory service policies should be redesigned to better align with the professional training and individual characteristics of academics. This could involve differentiated models of service based on postgraduate education background or discipline, as well as greater autonomy in assigning roles. These steps would improve alignment between training and institutional needs while reducing emotional fatigue. Gender-sensitive workload distribution is also crucial, particularly given the disproportionate stress experienced by female academics in this study.

Second, higher education institutions must invest in structured onboarding processes and mentoring programs that help service-bound academics integrate into their departments. Institutions should offer both psychological and social support mechanisms to assist new academics in navigating unfamiliar institutional cultures. Role clarity and transparency in expectations are equally important to reduce ambiguity and anxiety.

Third, long-term academic engagement and retention can be supported through targeted capacity-building strategies. These might include research support, networking opportunities, and professional development resources tailored to the unique challenges of those in mandatory service. Building institutional cultures that affirm academic identity, especially for returnees and early-career academics can counteract feelings of marginalization and strengthen commitment to the institution.

Finally, the theoretical and methodological approach used in this study offers a comparative lens for evaluating mandatory service practices in other countries and sectors. While focused on Türkiye, the dynamics described here, such as institutional neglect,

identity disruption, and resource mismatches may apply to other contexts where professionals are assigned roles through centralized systems or public service contracts. As such, the study provides a foundation for broader policy discussion and reform aimed at promoting equity, well-being, and professional integration across institutional settings.

CONCLUSION

This study examined the complex dynamics of mandatory academic service in Türkiye by analyzing the lived experiences of twelve early-career academics. Using a phenomenological approach grounded in four theoretical frameworks, the research revealed that institutional neglect, emotional fatigue, role misalignment, and identity conflict are core issues affecting service-bound scholars. Gender and postgraduate education background emerged as significant mediators, with women and international graduates reporting heightened vulnerability to exclusion, undervaluation, and identity dissonance.

The findings suggest that while mandatory service policies are intended to distribute academic expertise equitably across institutions, their implementation often lacks responsiveness to individual backgrounds, training, and institutional culture. From a theoretical standpoint, this study reinforces the JD–R model's assertion that job stress results from a mismatch between demands and resources. It confirms Organizational Support Theory's insight that perceived care and mentorship are critical for institutional integration. Furthermore, the chronic stress and identity erosion observed in participants aligns with both Occupational Stress Theory and Social Identity Theory, demonstrating the interconnectedness of psychological, structural, and social dimensions of academic work.

This research also contributes to a more global understanding of state-sponsored service programs. Similar challenges have been observed in countries such as China, South Korea, and Indonesia, where returnee scholars encounter institutional cultures that may not value international experience. By focusing on Türkiye, this study adds a contextualized case that echoes broader global patterns of academic mobility, structural inequality, and identity tension.

Ultimately, this study calls for policy reforms that incorporate flexibility, support, and fairness into the design of mandatory service programs. Institutions and policymakers must recognize that equity is not only about assigning positions, it is about ensuring that those positions allow academics to thrive, grow, and contribute meaningfully. Without such attention, service obligations risk becoming mechanisms of professional stagnation rather than development.

LIMITATIONS AND SUGGESTIONS FOR FUTURE RESEARCH

Like other studies, this one also has limitations. A primary limitation is its geographical focus on Türkiye, suggesting that the results might vary in different cultural or country contexts. Additionally, due to the scarcity of literature on the mandatory work of academicians, this study lacks a comprehensive comparative analysis. Nevertheless, it may serve as a foundational point for scholars aiming to conduct further research on this topic.

This study is also based on a small, purposively selected sample of twelve participants, which limits the generalizability of its findings. Furthermore, while the study focused on postgraduate education background and gender, other relevant variables, such as academic discipline or institutional rank, were not examined in depth, purposively selected sample of twelve participants, which limits the generalizability of its findings.

Given these limitations, future research could benefit from examining these dynamics in larger and more diverse samples, particularly across different types of institutions such as research-intensive and teaching-oriented universities. Comparative studies involving academics with and without mandatory service obligations may also shed light on how these experiences influence professional identity formation. Longitudinal designs that track participants before, during, and after mandatory service could provide deeper insight into how perceptions of institutional support and belonging evolve over time. For example, future studies might follow internationally educated academics over a multi-year period to capture their adaptation trajectories. Another useful direction would involve comparative institutional case studies, for instance, between urban and rural universities to examine how local organizational culture moderates the effects of mandatory service experiences.

Statement of Research and Publication Ethics

The publication processes of the article were carried out in accordance with the principles stated under the title "Compliance with Ethical Rules" of the Karadeniz Technical University Journal of Social Sciences, Institute of Social Sciences. Ethical committee approval for the research part of the study was granted by the Ethics Committee of Batman University.

Author Contributions Statement

The article, handled as a single-authored work, was entirely produced by the author.

Conflict of Interest Statement

There are no potential conflicts of interest declared by the author in the article.

REFERENCES

- Abouelenein, Y. A. M. (2016). Training Needs for Faculty Members: Towards Achieving Quality of University Education in the Light of Technological Innovations. *Educational Research and Reviews*, v11 n13 p1180-1193.
- Ackers, L. (2005). Moving people and knowledge: Scientific mobility in the European Union. *International Migration*, 43(5), 99–131. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2005.00343.x>
- Akçigit, U. (Aug 12, 2020). *Türkiye’de Araştırmacıların Verimliliği*. Retrieved from <https://www.artnotlari.com/blog/turkiyede-arastirmacilarin-verimliliği>.
- Bakker, A.B., Demerouti, E. (2007). The Job Demands-Resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*, 22 (3): 309–328. doi:10.1108/02683940710733115.
- Bang, H., Lee, C., Won, D., Chiu, W., & Chen, L. (2023). Exploring Attitudes of Mandatory Volunteers: The Role of Perceived Organizational Support, Role Clarity, and Self-Efficacy Toward Service. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 52(2), 421-442. <https://doi.org/10.1177/08997640221093797>.
- Barkhuizen, N., Rothmann, S., & van de Vijver, F. J. R. (2014). Burnout and work engagement of academics in higher education institutions: Effects of dispositional optimism. *Stress and Health*, 30(4), 322–332. <https://doi.org/10.1002/smi.2520>
- Çelebi, N., Tatik, R. S., (2012). The evaluation of Faculty Development Programme (FDP) by the research assistants in the programme. *Journal of Higher Education*, 2012;2(3):127-136., doi:10.2399/yod.12.020.
- Council of Higher Education. (2021). *Öğretim Üyesi Yetiştirme Programına İlişkin Usul Ve Esaslar*. Retrieved from <https://oyp.yok.gov.tr/usul-ve-esaslar>.
- Creswell, C. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Cyr, A.-A., Le Breton-Miller, I., & Miller, D. (2023). Organizational Social Relations and Social Embedding: A Pluralistic Review. *Journal of Management*, 49(1), 474-508. <https://doi.org/10.1177/01492063221117120>.
- DeNeef, A. Leigh (2022). The Preparing Future Faculty Program: What Difference Does It Make? PFF Occasional Paper Series. *Association of American Colleges and Universities*, Washington, DC.; Council of Graduate Schools, Washington, DC. Pew Charitable Trusts, Philadelphia, PA.
- Eisenberger, R., Huntington, R., Hutchison, S., & Sowa, D. (1986). Perceived organizational support. *Journal of Applied Psychology*, 71(3), 500–507. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.71.3.500>
- Ermış Beyhan, Ö. (2023, Interview with Akçigit). *12 bin akademisyen Türkiye’yi terk etti*. Retrieved from <https://www.dunya.com/ekonomi/12-bin-akademisyen-turkiyeyi-terk-etti-haberi-691182>.

- Gamson, Z. F., Finnegan, D. E., Youn T. I.K. (1990). Assessing Faculty Shortages in Comprehensive Universities. *University of Massachusetts Boston*. Retrieved from https://scholarworks.umb.edu/nerche_pubs/2/.
- García, M. (Aug 11, 2023). *How Public Universities Can Tackle the Teacher Shortage*. Retrieved from <https://www.diverseeducation.com/opinion/article/15544091/how-public-universities-can-tackle-the-teacher-shortage>.
- General Directorate of Higher Education and Overseas Education. (2023). 2023 YLSY Başvuruları Başlamıştır. Retrieved from <https://yyegm.meb.gov.tr/www/2023-ylsy-basvurulari-baslamistir/icerik/847>.
- Greenfield, N., M (16 March 2023). *Academic freedom in decline in 22 countries worldwide*. Retrieved from <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230310142937133>.
- Grove, J. (2016). Turkey's purge of academia leads to record asylum requests. *Times Higher Education*. Retrieved from <https://www.timeshighereducation.com/news/turkeys-purge-academia-leads-record-asylum-requests#>.
- Gupta, N., Diallo, K., & Zurn, P. (2011). Monitoring the status of health workers: An overview of data sources. *Human Resources for Health*, 9(1), 1–10. <https://doi.org/10.1186/1478-4491-9-5>
- Harwood, J. (2020). Social Identity Theory. *The International Encyclopedia of Media Psychology*. <https://doi.org/10.1002/9781119011071.iemp0153>.
- Jonkers, K. (2010). A comparative study of return migration policies targeting the highly skilled in four major sending countries. *Return Migration and Development Platform Working Paper*. <https://www.merit.unu.edu/publications/wppdf/2010/wp2010-020.pdf>
- Kim, S. (2010). Cross-national comparisons of academic mobility: Retention of Asian scholars in the United States. *Higher Education*, 59(5), 627–643. <https://doi.org/10.1007/s10734-009-9278-3>
- Kinman, G., & Wray, S. (2020). Presenteeism in academic employees: Occupational and individual factors. *Occupational Medicine*, 70(5), 282–287. <https://doi.org/10.1093/occmed/kqaa036>
- Kurtessis, J. N., et al. (2017). Perceived Organizational Support: A Meta-Analytic Evaluation of Organizational Support Theory. *Journal of Management*, 43(6), 1854–1884. <https://doi.org/10.1177/0149206315575554>.
- Kuzu, F. (2017). *Yükseköğretim ve Yurt Dışı Eğitim Genel Müdürlüğü*. Retrieved from https://yyegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_03/27135234_YLSY_Sunum-Fatih_KUZU.ppt.
- Leka, S., Griffiths, A., & Cox, T. (2010). *Work organization and stress: Systematic problem approaches for employers, managers and trade union representatives* (Protecting Workers' Health Series No. 3). World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/42651>

- Lozier, G. G. & Dooris, M. J. (n.d). Is higher Education Confronting Faculty Shortages? *Institute of Higher Education Law and Governance*, University of Houston. Retrieved from <https://www.law.uh.edu/ihehg/monograph/88-4.pdf>.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.397>
- Ministry of National Education. (2020). Senetler Hakkında Duyuru. Retrieved from <https://yyegm.meb.gov.tr/www/senetler-hakkinda-duyuru/icerik/488>.
- Ministry of National Education. (2023). *Sıkça Sorulan Sorular*. Retrieved from https://yyegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_04/14140717_YLSY_SYkca_Sorulan_Sorular.pdf.
- Misra, J., Lundquist, J. H., Holmes, E., & Agiomavritis, S. (2012). The ivory ceiling of service work. *Academe*, 98(1), 22–26. <https://www.aaup.org/article/ivory-ceiling-service-work>
- Morley, L. (2013). *The rules of the game: Women and the leaderist turn in higher education*. *Gender and Education*, 25(1), 116–131. <https://doi.org/10.1080/09540253.2012.740888>
- Nguyen, H. T., Hallinger, P., & Nguyen, T. T. T. (2017). Assessing and strengthening instructional leadership among primary school principals in Vietnam. *International Journal of Educational Management*, 31(2), 124–138. <https://doi.org/10.1108/IJEM-10-2015-0133>
- Pedró, F. (2023). *Future labour shortages in higher education: a global challenge*. *UNESCO*. Retrieved from <https://www.iesalc.unesco.org/en/2023/10/04/future-labour-shortages-in-higher-education-a-global-challenge/>.
- Rahoo, S. A., Raza, S. A., Sindh, J., Arain, M. W., Memon, M. (2017). A Study on Occupational Stress Among Faculty Members in Private Institutes of Hyderabad. *Research on Humanities and Social Sciences* www.iiste.org ISSN (Paper)2224-5766 ISSN (Online)2225-0484 (Online)Vol.7, No.1, 20171A.
- Resmi Gazete. (2022). Retrieved from <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/05/20220526-5-1.pdf>.
- Rosser, V. J. (2004). Faculty Members' Intentions to Leave: A National Study on Their Worklife and Satisfaction. *Research in Higher Education*. Vol. 45, No. 3 (May, 2004), pp. 285-309 (25 pages).
- Sen, C. (2018) *Availability and shortages of teachers in higher education*. In: *India higher education report 2017: teaching, learning and quality in higher education*. SAGE Publications India Pvt. Ltd., New Delhi. ISBN 9789352807161.
- Shin, J. C., & Jung, J. (2014). Academics job satisfaction and job stress across countries in the changing academic environments. *Higher Education*, 67, 603–620. <https://doi.org/10.1007/s10734-013-9668-y>
- Teferra, D., & Altbach, P. G. (2004). African higher education: Challenges for the 21st century. *Higher Education*, 47, 21–50. <https://doi.org/10.1023/B:HIGH.0000009822.49980.30>

- Tytherleigh, M. Y., Webb, C., Cooper, C. L., & Ricketts, C. (2005). Occupational stress in UK higher education institutions: A comparative study of all staff categories. *Higher Education Research & Development*, 24(1), 41–61. <https://doi.org/10.1080/0729436052000318569>
- Van den Brink, M., & Benschop, Y. (2014). Gender in academic networking: The role of gatekeepers in professorial recruitment. *Journal of Management Studies*, 51(3), 460–492. <https://doi.org/10.1111/joms.12060>
- Van Manen, M. (1990). *Researching lived experience: Human science for an action sensitive pedagogy*. Albany, NY: The State University of New York.

EPIGRAFİK KAYNAKLAR IŞIĞINDA MS II. VE III. YÜZYILLARDA PHRYGIA HIERAPOLIS'İ (PAMUKKALE) YAHUDİLERİ*

JEWS OF PHRYGIA HIERAPOLIS (PAMUKKALE) IN THE 2ND AND 3RD CENTURIES AD IN THE LIGHT OF EPIGRAPHIC SOURCES

Araştırma Makalesi
Research Paper

Umut DİNÇ **
Erkan İZNIK ***

Öz:

Diaspora Yahudileri, tarihsel süreçte, bir yandan din ağırlıklı geleneklerine bağlı kalmaya devam ederken, bir yandan da bulundukları bölge ve dönemin koşulları çerçevesinde birlikte yaşadıkları kültürlerle farklı etkileşimler deneyimlemiştir. Roma İmparatorluğu'nun değişen siyasal, toplumsal ve ekonomik iç dinamikleri, bu anlamda konumuzun mekânsal sınırını oluşturan Hierapolis'teki (Pamukkale) Yahudiler üzerinde de MS II. ve III. yüzyıllarda benzer sonucu getirmiştir. Bu makale, aynı döneme tarihli mezar yazıtları üzerinden, Hellen kent kültürünün ve evrensel Roma düşüncesinin, bölgeye gelen Yahudi toplulukları üzerindeki etkisi ve bu anlamda Yahudi grupların göstermiş oldukları toplumsal tepkilere odaklanacaktır. Diğer bir deyişle, pax Romana ve III. yüzyıl krizinde belirgin şekilde görülmeye başlanan Yahudi gruplara ait somut kanıtlar aracılığıyla, diaspora Yahudilerinin yerel kültürlerle entegrasyon süreci tartışılacaktır. Sonuçta Hierapolis'e gelmiş (getirilmiş) Yahudiler, içinde yaşadıkları Roma İmparatorluk sistemine katılım sağladıkları gibi, kendi ortak kültürlerine (kimliklerine) vurgu yapmaktan ve inançlarına ait değerleri mezarları üzerinde çekinmeden ortaya koymaktan da geri durmamışlardır. Bu bağlamda yazının temel tartışması, tamamı MS II. yüzyılın ikinci yarısı ve III. yüzyıla tarihli mezar yazıtları (epigrafik buluntular) üzerinden, Hierapolis kentinde yaşayan Yahudilerin, kendi kimlikleriyle, içinde bulundukları yerleşimin kültürel dokusu arasındaki kültürel geçişlilikler ve Yahudilerin göstermiş olduğu kültürel direnç olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Roma İmparatorluğu, Phrygia, Hierapolis (Pamukkale), Yahudiler, Toplum, Ekonomi

Abstract:

In ancient history, while diaspora Jews adhered to their religious traditions, they were also influenced by the conditions of their region and period. In this context, the changing political, social and economic internal dynamics of the Roman Empire in the second and third centuries AD had similar consequences for the Jews in Hierapolis (Pamukkale). Grave inscriptions from the same period clearly prove that Hellenic urban culture and universal Roman thought left traces on the Jews who had already arrived in the region. In other words, the tangible evidence of Jewish groups begins to appear clearly during the pax Romana and the crisis period. This is a concrete sign of interaction with pagan culture. As a result, the diaspora Jews who came (were brought) to Hierapolis managed to integrate into the Roman Imperial system. At the same time, they emphasise their own common culture (identity) and openly declare their religion on their tombs. The focus of this paper is the social, economic and religious life of the Jews living in the city of Hierapolis, through grave inscriptions dated to the second half of the second and third centuries AD.

Keywords: Roma İmparatorluğu, Phrygia, Hierapolis (Pamukkale), Yahudiler, Toplum, Ekonomi

* Makale Geliş Tarihi: 06.05.2025

Makale Kabul Tarihi: 17.06.2025

** Dr. Umut DİNÇ, Bağımsız Araştırmacı, umut-dinc@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-7368-7697.

*** Prof. Dr. Erkan İZNIK, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir, iznik@anadolu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4942-9556.

GİRİŞ

Genel olarak Romalılar, istisnalar hariç, MÖ III. yüzyılın ortalarından neredeyse MS III. yüzyılın ilk yarısına kadar Akdeniz havzasında tek egemen güç olmuşlardır. Böylesi uzun bir zaman içerisinde doğrudan diaspora üzerine yapılan araştırmalar, bir yandan Yahudi topluluklar arasındaki bölgesel farklılıklar, bir yandan da bu gruplar ile içinde bulundukları toplum arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Bu araştırmalar sırasında özellikle mezarlar, üzerlerindeki doğrudan birinci el kaynak olarak kullanılabilecek eşsiz bilgiler sayesinde, yaşayanların dünyasının anlaşılmasında kilit rol oynayan tarihsel belgeler haline gelmişlerdir. Örneğin Roma kentindeki Yahudi mezarlarıyla ilgili yaptığı çalışmasında Harland: “*Roma Yahudilerinin görkemli bir izolasyon içinde yaşamak ya da asimile olmak yerine, Yahudi olmayan toplumdaki gelişmelere, aktif ve her şeyden önce bilinçli bir şekilde yanıt verdikleri*” sonucuna ulaşmaktadır (Harland, 2006: 222). Aynı durum konumuzu oluşturan ve traverten terasları ile hemen yanı başındaki ören yerinden dolayı ülkemizin önemli turizm merkezlerinden biri olan Hierapolis (Pamukkale) için de geçerlidir. Denizli’nin on beş kilometre kuzeyinde ve Lykos (Çürüksu) Irmağı’nın bulunduğu vadinin üzerindeki yerleşimde, Yahudiliğe ilişkin epigrafik ve arkeolojik buluntular ele geçirilmiş ve bunlar; Arnaoutoglou, Harland, Miranda, Pennacchietti ve Strubbe gibi araştırmacılar tarafından yorumlanmıştır. Eskiçağda Phrygia (Frigya) bölgesi (ve Romalıların bölgedeki idari düzenlemelerinin ardından Asia Eyaleti) içerisinde kalan kentten (Strab. XII: 4,14; Vitr. VIII.III.10) ele geçirilmiş mezar yazıtları üzerindeki bilgiler, bölge halkları arasındaki kültürel etkileşimlere doğrudan ışık tutma yanında diaspora Yahudileri hakkında bölgesel çalışmalar için önemli bir veri grubu oluşturmuşlardır. -

Bu yazının odak noktasını, Hierapolis’ten ele geçirilmiş mezar yazıtları ve arkeolojik buluntular üzerinden, kentteki Yahudilerin toplumsal, ekonomik ve dini yapıları oluşturacaktır. Yahudi yazıtlarının çoğunluğu Antoninus Pius (MS 138-161) döneminden itibaren genişletilen ve anıtları çoğunlukla II. yüzyılın ortasından III. yüzyıla kadar uzanan kuzeydoğu nekropolünden ele geçirilmiştir. Yahudi yazıtları, onomastik (özellikle Aurelius’la ilişkili isimlerin varlığı) ve diğer tarihli yazıtlara göre, harflerin biçimlerine dayanarak II. yüzyılın ikinci yarısından III. veya IV. yüzyıla kadar tarihlenmektedir. Hiçbiri kesin bir tarih belirtmediğinden dolayı net bir şekilde tarihlemek zordur (Harland, 2006: 224). Son zamanlarda yapılan araştırmalar, öncelikle söz konusu epigrafik belgeler üzerinde Yahudilerin kimliklerinin belirlenmesi sorununa da çeşitli öneriler getirmiştir. Buna göre akademisyenlerin, hemen hemen ortak oldukları “kimlik belirleme” araçları; yazıtlar üzerinde geçen Yahudi (Ἰουδαῖος), sinagog (συναγωγή), sinagog görevlileri ve benzeri sözcükler, onomastik kanıtlar, *menorah*, *lulab*, *etrog*, vb. Yahudiliğe ilişkin semboller ve Yahudi geleneğine veya ritüellerine ilişkin terimler olmuştur (Miranda, 1999: 113)¹. Mekânsal sınırını Hierapolis kentinin oluşturduğu aşağıdaki yazıda da benzer bir yaklaşım izlenerek belirlenmiş yirmi üç adet yazıtın sağladığı bilgiler esas alınacaktır.

¹ Araştırmacıların Yahudi kimliğinin belirlenmesinde yöntem olarak benimsedikleri araçlar ve genel olarak bu tartışmalar için ayrıca bkz. Miranda, 1999: 113-114.

1. KENTİN TARİHSEL COĞRAFYASI VE YAHUDİ GRUPLAR

Hierapolis, Phrygia bölgesinin güneybatı köşesinde, Maeander (Büyük Menderes) Nehri'nin bir kolu olan Lykos Nehri'nin oluşturduğu vadiye bakan plato üzerindedir. Yakınında Colossae (Honaz) ve Laodikeia (Ladik) kentleri yer almaktadır. Güneydoğudan Lydia'ya giden yolun yanı sıra Anadolu'nun iç kesimlerini, kıyı kentleri Ephesus (Efes) ve Miletus'a (Balat) ve kuzeybatı Karya'ya bağlayan yolların kontrol noktasındadır (Arnaoutoglou, 2016: 279). MÖ III. yüzyılda bir kent haline gelmeden önce olasılıkla Ana Tanrıça Kültü'nün bulunduğu köy statüsündeki yerleşimlerden biridir. (Arnaoutoglou, 2016: 279-280; Wilson, 2010: 234; Jones, 1998: 39). Komşu Laodikeia kentinin de kurucusu olan Seleukos Kralı III. Antiokhos (MÖ 222-187), büyük olasılıkla, ızgara planlı ve adından anlaşıldığı üzere kutsal "Hierapolis" kentinin de kurucusudur (Wilson, 2010: 234). Bu dönemde köyden kente dönüşümünü ve ilk gelişimini var olan tapınağı ziyaret eden Ana Tanrıça Kültü'nün müritlerine borçlu gözükmektedir (Jones, 1998: 55).

Yahudi grupların Hierapolis'e ilk girişlerinin tam olarak zamanı bilinmese de genel anlamda Phrygia bölgesine varışları, tarihçi Iosephus'un (MS I. yy) aktardıklarına dayanarak III. Antiokhos iktidarına tarihlenmektedir. III. Antiokhos, Phrygia ve Lydia bölgelerinde çıkan isyanlardan sonra yaklaşık iki bin Yahudi aileyi, eşyalarıyla birlikte Mezopotamya ve Babil'den, bölgenin kalelerine ve en önemli yerlerine nakletmiştir. Yahudilerin, krallığına olan bağlılıklarına samimiyetle inanan III. Antiokhos, bu gruplara kendi yasalarını uygulama ve gittikleri yerde iskanları sağlandıktan sonra ilk on yıl vergilerden muafiyet hakkı tanımıştır (J. A.J. XII: 147-153)². Iosephus'un metninde geçen "kale" ve "önemli yerleşim" sözcüklerini ve iktidar ile olan yakın ilişkilerini dikkate aldığımızda, Yahudi grupların stratejik bölgelere yerleştirildikleri tahmin edilmektedir (Bartlett, 1985: 3; Smalwood, 1976: 121). Ancak bu grupların askeri bir örgütlenme amacıyla bölgeye gönderildiklerine dair doğrudan bir bilgi yoktur (Baslez, 2019: 109, n.69). Romalılar ile Seleukos Krallığı arasında yapılan Magnesia (Manisa) Savaşı (MÖ 190) ve hemen ardından MÖ 188'deki Apameia Barışından sonra Hierapolis, Pergamon (Bergama) Krallığı'nın egemenliğine girmiştir. Kentten ele geçirilmiş Pergamon krallarının büstleri bu siyasal egemenliğin somut göstergeleridir. (Wilson, 2010: 234).

MÖ 133 yılında Pergamon kralı III. Attalos (MÖ 138-133), Troia, Mysia, Aeolis, Ionia, Lydia ve güneyi ile Caria bölgelerini kapsayan topraklarını bir vasiyetle Roma'ya bırakmış ve MÖ 129'daki idari düzenlemelerle birlikte Romalılar Anadolu'daki ilk eyaletlerini kurarak, bu eyalete, kıtanın adı olan "Asia" ismini vermişlerdir (Strab. XIII: 4,2). MÖ 116 yılında Phrygia bölgesinin eyalet sınırlarına dahil edilmesi, Hierapolis'in de doğrudan Asia Eyaleti içerisinde kalmasını sağlamıştır. Pergamon Krallığı'nın sağlam idari örgütlenmesi

² Phrygia'daki Yahudilerin varlığı, Acmonia, Apamea, Blaundos ve Eumeneia gibi bölgenin diğer kentlerinden ele geçirilen epigrafiik kaynaklar (Miranda, 1999: 112) yanında İncil'de de geçmektedir. "Aramızda Partlar, Medler, Elamlılar var. Mezopotamya'da, Yahudiye ve Kapadokya'da, Pontus ve Asia İli'nde, Phrygia ve Pamfilya'da, Mısır ve Libya'nın Kirene'ye yakın bölgelerinde yaşayanlar var. Hem Yahudi hem de Yahudiliğe dönen Romalı konuklar, Giritliler ve Araplar var aramızda. Ama her birimiz Tanrı'nın büyük işlerinin kendi dilimizde konuşulduğunu işitiyoruz." Elçilerin İşleri, 2: 9-11.

sayesinde Romalılar, eyalette yönetsel olarak fazla bir işle uğraşmak zorunda kalmamışlardır (Macro, 1980: 663). Öyle ki sağlam örgütlenmiş yerel ve Romalı tüccar sayesinde kent, MÖ II. yüzyıldan başlayarak, özellikle yün işçiliği ve tekstil boyacılığı olmak üzere imalat faaliyetlerinde belirgin bir gelişme göstermiştir (Arnaoutoglou, 2016: 279-280; Wilson, 2010: 234).

Roma İmparatorluğu'nun Küçük Asia'da zenginliğe dayalı ve yerel aristokrasinin egemen olduğu bir sistem getirmesiyle birlikte (Macro, 1980: 662) MS I. yüzyıldan başlayarak kentte yoğun bir mimari etkinliğe tanıklık eden kent sakinleri, güvenli yollar sayesinde, kıyı kentleri ve iç bölgelerdeki diğer merkezlerle doğrudan bağlantı kurabilmişlerdir (Mitchell, 2023: 39). Aynı dönemlerde Yahudilerin Akdeniz etrafındaki geniş çaplı dağılımı gerçekleşmiş ve olasılıkla Doğu Akdeniz'in birkaç kıyı kenti ve iç kent dışında hemen tüm merkezlerde, sürekli ikamet eden Yahudi toplulukları görülmeye başlanmıştır (Smalwood, 1976: 122; Miranda, 1999: 111). Tüm bu açıklamalar ışığında Hierapolis'in ekonomik hareketliliğine ve dış dünya ile olan ilişkilerine kentten ele geçirilmiş bir mezar yazıtı ışık tutmaktadır (SIG 3: 1229; Humann vd. 1898, 92). MS I. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen yazıtta göre, Roma vatandaşı olan Hellen tacir Titus Flavius Zeuxis, Roma'ya yetmiş iki kez yolculuk yapmıştır. İtalya'ya ihraç edilen ürünler yazıtta belirtilmemiş olsa da Zeuxis'in Romalı aristokratlara, kentin yüksek kaliteli tekstil ürünlerinden götürme olasılığı çok yüksektir. Zaten gerçekleştirdiği yetmiş iki iş seyahatinin sayısı -yani gidiş dönüş otuz altı sefer- ticaretinin ne kadar ileri düzeyde olduğunu kanıtlar. Sonuçta tacirin ekonomik gücü, Hierapolis'teki pahalı mezarına da yansımıştır³ (Benda-Weber, 2013: 186).

MS I. yüzyıldaki hareketlilik sürecinde kentteki Yahudi grupların etkinlikleri konusunda çok fazla bir şey söylenemese de II. yüzyıldan itibaren az da olsa durum değişmeye başlamıştır. Aktardığı olaylarla çağdaş olmayan ve bu bağlamda yazdıkları tartışmaya açık olan kilise tarihçisi Eusebius (263(?) - 339), imparator Marcus Aurelius'un (MS 161-180) iktidarı sırasında Hierapolis piskoposu olan Apollinaris'in, günümüze ulaşmamış, iki ciltlik Πρός Τουδαίους (*Yahudilere Karşı*) adlı bir eser ortaya koyduğunu belirtmektedir. Hristiyan bir yazarın, Yahudi topluluğa karşı kaleme aldığı böylesi bir çalışma ne olursa olsun, II. yüzyıl sonlarında Hierapolis'te, en azından etkili bir cemaatin varlığı için ipucu olmaktadır (H.E. IV: XXVII.1). Üstelik bu dönemin Yahudileri Septimius Severus iktidarında (MS 193-211) kentlerdeki yerel meclis ve konseylere girme hakkı elde ettiği gibi, MS 212'deki Caracalla Fermanı (Constitutio Antoniniana) ile özgürlüklerini kaybetmeden Roma vatandaşlığına geçme hakkı kazanmışlardır (Miranda, 1999: 110).

³ Titus Flavius Zeuxis gibi dönem tüccarının Roma'ya getirdiği malların ne olabileceğine dair İncil'de de bilgiler yer almaktadır: “Dünya tüccarları onun için ağlayıp yas tutuyor. Çünkü mallarını satın alacak kimse yok artık. ¹²⁻¹³ Altını, gümüşü, değerli taşları, incileri, ince keteni, ipeği, mor ve kırmızı kumaşları her çeşit kokulu ağacı, fildişinden yapılmış her çeşit eşyayı, en pahalı ağaçlardan, tunç, demir ve mermerden yapılmış her çeşit malı, tarçın ve kakule, buhur, güzel kokulu yağ, günnük, şarap, zeytinyağı, ince un ve buğdayı, sığırları, koyunları, atları, arabaları ve köleleri, insanların canını satın alacak kimse yok artık.” Vahiy 18:11-13.

Pax Romana sürecinin neredeyse tüm imparatorlukta büyük bir kesim için yaratmış olduğu olumlu hava, III. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra değışmeye başlamış, temelde ekonomik ve toplumsal nedenlere dayanan kriz, Roma İmparatorluk sistemini geri dönülmeyecek şekilde olumsuz etkilemiştir. Yolların güvenliğinin ortadan kalkması, depremle ve salgın hastalıklar nedeniyle kentlerde ekonomi (ve üretim) ciddi anlamda kesintiye uğrayınca, sosyoekonomik açıdan toplumun daha alt kesimlerindeki insanlar arasında kolektif örgütlenme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Merkezi yönetimin beklentileri karşılayamaması sonucunda, Hristiyanlık bazı gruplar için “bir araya” gelme noktasında alternatif bir kurum haline gelmiş ve sonuçta, Yahudilerden bazıları Hristiyanlığı kabul etmeye başlamıştır (İznik, 2022: 466). Hristiyanlığa geçmeyen ve uzun zamandır kendi inançları etrafında sağlam bir toplumsal yapı oluşturmuş Yahudiler, ekonomik güçlerinden ve dinsel yapılarına dayalı geleneklerinden alarak varlıklarını bu dönemde koruyabilmişlerdir. Üstelik bu örgütlenme süreci, III. yüzyıldan başlayarak Hristiyanlığa karşı direnç sağlamadaki en temel dayanak olmuştur.

Bu noktada kriz dönemi olarak da adlandırılan MS III. yüzyılda öncelikle imparatorluğun siyasal ve ekonomik zayıflaması sonucunda merkezi yapı güçsüzleşirken, kentler kendilerini korumaya almışlar ve nihayetinde, genel sürece karşıtlık oluşturacak şekilde bölgesel canlanmalar ortaya çıkmıştır. Diğer bir deyişle III. yüzyıl krizinin etkileri her bölge ve her Romalı için aynı olmamıştır. Nitekim, Hierapolis'ten ele geçirilmiş epigrafiK eserler ve mimari buluntular, kentin hâlâ canlılığını koruduğunu göstermektedir. Yapılan kazılar sonucunda yerel üretime ait olduğu düşünölen; heykeller, sikkeler, cam, metal ve seramik eserler ile yönlü dokumalar gibi çok çeşitli alanlardaki ürünler, “krize rağmen bölgesel zenginleşmenin” kanıtlarıdır (Semeraro, 2017: 11-14).

Böyle bir süreçte belirli bir Yahudi nüfus olduğu bilinen Phrygia'daki kentlerde, yüzyılın gelişmelerine paralel şekilde, hemen yukarıda değinildiği gibi toplumsal yapıda ayrışmalar yaşanmaya başlamıştır. Zira bölgede Hristiyanlığa ilişkin veriler artarken, Yahudi gruplara işaret eden malzeme sayısında belirli bir azalma görölmektedir. Başka bir deyişle Hristiyan nüfus artarken, Yahudi nüfusta bir azalma meydana gelmiştir. Bu durum, bölgeden bir Yahudi göçü olmuş olabileceği gibi aynı zamanda Yahudilerden bazıların Hristiyanlığı kabul etmiş olabileceğini de düşündürtmektedir. Ancak aynı yüzyılda kente gelen Yahudilere ilişkin kanıt da mevcuttur (İJO II: 193). Dolayısıyla aslında MS III. yüzyıl, kaybolan Romalılık karşısında, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dini unsurların belirgin bir şekilde ortaya çıktığı yüzyıl olmuştur. Nihayetinde bu yüzyılda; paganlar, Yahudiler ve Hristiyanlara ilişkin gelişmeler, ayrı bir makalenin tartışma konusunu oluşturmaktadır⁴.

2. TOPLUMSAL YAPI

Kentten ele geçirilmiş toplamda yirmi üç yazıtta geçen Yahudi (Ιουδέου) sözcüğü, yerleşimdeki topluluğun varlığını somut şekilde ortaya koymaktadır (İJO II: 187, 188, 189,

⁴ Roma İmparatorluğu'ndaki dinsel gelişmeleri, merkeze Yahudileri alarak yapılan tartışmalar için bkz. (Editörler) Lieu & North, 2005: 1-193. Spesifik olarak Anadolu'da Hristiyanlığın yükselişi ve bu grupların, paganlar ve Yahudilerle ilişkileri konusu için bkz. Mitchell, 1993: 11-51.

190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209; SEG, 57: 1374; SEG, 62: 1221). Söz konusu sözcük, III. yüzyılda imparatorluğun merkezi anlamda zayıflamaya başlaması karşısında yerel kültürlerin kendilerini göstermeye başlamasıyla birlikte yaygınlık kazanmış ve çoğunlukla Yahudi toplumuna yapılan atıf olarak kabul edilmiştir (Trebilco, 1991: 176-177). Aynı şekilde “toplumsal ortaklık” ya da bir “toplumsal bağ” gösteren bu sözcük, imparatorluktaki III. yüzyıl krizi sırasında Hristiyanlığın yayılışına karşın, Yahudilerin soylarını koruma endişesini ortaya koyar gibidir. Yazımızda da ele aldığımız üzere özellikle III. yüzyıla tarihli epigrafik malzeme, bu toplumsal endişeyi göstermektedir.

İmparatorluğun hemen hemen her bölgesinde olduğu gibi (Macro, 1980: 661) Romalılar, Hierapolis'te aralarında Yahudi grupların da olduğu halkların bir arada yaşamalarına karışmamışlardır. Bu cümlede geçen “halklar” sözcüğü, imparatorluğun heterojen yapısında farklı şekillerde anlaşılmış ve artlarında bıraktıkları epigrafik eserlerde o algıya göre aktarılmıştır. Bu sözcük, Hierapolis'teki Yahudiler için doğrudan Yahudiler (Ἰουδαῖοι) ya da *katoikia* (κατοικία) yani koloni ya da mahalle olmuştur. Sözcüklerden ilki çok belirgin ve doğrudan temsil ettiği kitle bellidir. İkinci sözcük ise bir topluluğun, özellikle etnik bir azınlığın içinde, dışarıdan gelmiş bir grubun yerleşimini ifade etmek için tercih edilen, Helenistik Dönem'den kalan bir terimdir (Rajak, 2002: 32). Bu anlamda *katoikia* aynı zamanda topluluğun yasal konumuyla ilgilidir. Nitekim aşağıda göreceğimiz üzere para cezasının ödenmesi gereken yer olarak işaret edilen *katoikia*, (IJO II: 205) hemen yukarıdaki tanımında olduğu gibi dışarıdan kente gelmiş ve burada yaşamakta olan bir grubu ya da Hierapolis dışındaki farklı bir yerleşimde olanları kastedebilmektedir (Trebilco, 1991: 171-172). Bu karmaşık durumdan anlaşılması gereken, kente gelen Yahudilerin, toplumsal anlamda kendilerini Yahudi olarak nitelendirirken, imparatorluk döneminde Küçük Asia'daki diğer kentlerde olduğu gibi, resmi makamların kendilerini *katoikia* olarak gördükleridir. Başka bir deyişle Hierapolis'teki Yahudilerin, imparatorluk yasaları karşısındaki konumu muhtemelen bir *katoikia* iken, grup kendisini aynı zamanda 'Yahudi halkı' olarak da adlandırmıştır (Trebilco, 1991: 257) Bu durum III. yüzyıldaki toplumsal ayrılmaların hızlandığı süreçte kendini daha da güçlü hissettirmiş ve bütün bunlar dönem yazıtlarına yansıtılmıştır.

Hierapolis'deki yazıtlar, toplumsal yapının en önemli parçalarından biri olan aileye⁵ ilişkin bilgiler de vermektedir. Aileler en az iki çocuklu (IJO II: 189, 192, 197) veya sayısı belirtilmese de çoğul kullanıldığı için daha fazla düşünebileceğimiz çocukları içermektedir (IJO II: 196, 200, 202, 204, 205). Yazıtlara göre tek eşliliği benimsemiş Yahudiler (IJO II: 189, 190, 197, 199, 200, 201, 208) arasında yaygınlaşan ve toplumsal bağların güçlendirilmesi için yapılan soya yönelik vurgu dikkat çekicidir. Bu bağlamda tüm Yahudileri bir aileymiş gibi gösteren en önemli vurgu “Yahudi” sözcüğüdür. Bunun yanında Hierapolis özü (ya da daha lokal) düşünüldüğünde yazıtlarda, Moshkon (IJO II: 188) ve Hygeinos (IJO II: 195 ve 204) soylarına da vurgu yapılmaktadır.

⁵ Tevrat'ta aile kurumuna ilişkin önemli açıklamalar yer almaktadır ki bunlardan birinde çocuk sahibi olmamanın bir utanç kaynağı olduğu açıkça belirtilmektedir (Yaratılış 28-30).

Yazıtlar üzerinde Hierapolis'teki Yahudilere ilişkin olduğu yorumlanan şahıs adlarına da rastlanmaktadır. Bütün adların Yahudilere ait olup olmadığı tam olarak kesin olmasa da yazıtlardaki verileri kendi içerisinde gruplandırdığımızda üç parçalı ve tartışmalı bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilk gruptakiler kentteki erkek ya da kadınların tercih ettiği Hellen kökenli adlardır. Erkekler; "Αγνος, 'Αλεξανδριανός, 'Αλέξανδρος, Ἀντιοχίδης, Ἀντιπάτρα, Ἀντωνεινιανός, Ἀντίοχος, Ἀπολλώνιος, Ἀριστόδημος, Ἀρτεμίσιος, Ἀρτέμων, Ἀφέλης, Γλύκων, Διογένης, Εἰρηναῖος, Ἑρμῆς, Ἑορτασίου, Ζευξιανός, Ζήνωνος, Ζωτικός, Θεοδωριανός, Θεόκριτος, Θεόφιλος, Ἰκέσιος, Κόρτιος, Λουκίου, Λυσιμάχος, Ἰάσων, Μακεδών, Μάσχωνος, Μοσχίων, Νάρχισσος, Νεικότειμος, Νόννος, Πάμφιλος, Πυρωνίδος, Σέλευκος, Στρατόνικος, Σωκράτης, Τρύφων, Ὑγείνος, Φιλουμενός ve Χαριμίδης adlarını kadınlar ise; Δαμιανή, Ζηνωνίς, Μύρτειν, Ὀλυμπίας, Ὀνησις ve Στρατονίκη adlarını kullanmışlardır. İkinci gruptaki adlar Latin kökenlidir. Bu grupta da erkek adları; Ἀνεικίω, Αἰλιανός, Αἴλιος, Ἀμμειανός, Ἀννίος, Ἀντωνεινιανός, Ἀντωνῖνος, Ἀντωνίος, Αὐρήλιος, Γάιος, Ἰουλιανός, Κλούδιος, Λούκιος, Λυκίδα, Μάρκος, Μαύρος, Μενανδρίς, Ποπλίος, Τατιανός ve Τιβέριος şeklindeken kadınlar ise Αἰλία/Αἴλιος, Αὐγούστας, Αὐρηλία, Ἀφφια, Κλημεντιανη, Κοδρατίλλα, Μελτίνη, Πῶλλα, Τράια adlarına sahiptirler. Üçüncü grupta ise sınırlı sayıda tartışmalı şahıs adı vardır. Bunlardan biri Σανβαθί diğeri de Mezopotamyalı kökenlerinden dolayı oldukça tartışmalı Μαρία adıdır. Ayrıca yazıtlar üzerinde belirlenmiş kökeni belirsiz; Κασμεινᾶ, Στρηνηῖωνος ve Γεωρᾶ şahıs adlarına da rastlanmıştır (Miranda, 1999: 136-138)⁶. Bazı şahıs adları yazıtlar üzerinde birden fazla geçmiş olsa da yukarıdaki gruplamada sadece tek örnek seçilmiştir. Buna göre onomastik veriler genel olarak değerlendirildiğinde erkeklerde özellikle Latin kökenli Markos (Μάρκος) ve Aurelios (Αὐρήλιος), kadınlarda ise Aurelia (Αὐρηλία) adının yoğun kullanımı saptanmıştır. Bu adların sıklıkla kullanılması, Constitutio Antoniniana'nın bir sonucudur. Zira birçok Yahudi, 212 yılındaki fermanın ardından Roma vatandaşlığına geçmiştir. Ama kentte o sırada Hellen ve Latin kökenli insanların da olduğu ve bunların bir kısmının pagan gelenekleri sürdürdüğü, bir kısmının da Hristiyanlığa eğilim göstermeye başlamış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Zira bu noktada yazıtlarda kendisini doğrudan Roma vatandaşı olarak tanımlayan birisine rastlanmamıştır. Sadece bir yazıtta, bölgeye dışarıdan (sonradan) getirilen Yahudilerden birisinin Hierapolis vatandaşı olduğu vurgulanmaktadır (IJO II: 193). Bunun yanında bir başka yazıtta da komşu Tripolis (Yenicekent / Buldan) kenti vatandaşı Yahudi'nin Hierapolis'teki mezarda gömülebilmesine izin verildiği ifade edilmektedir. (IJO II: 191)

Bu bilgiler ışığında kentte yaşayan Yahudilerin (en azından bir kısmının) kültürel değişime maruz kaldıkları (Hellenizasyon'un veya Romanizasyon'un etkisinde kaldıkları) ve ortak kültürlerine kişi adları ile atıf yapma geleneğini bıraktıklarını göstermektedir. Üstelik bazı şahıs adlarının ortak kullanılması, araştırmacılara, şahıs adları üzerinden toplumsal yapının sorgulanması sırasında dikkatli davranma zorunluluğu getirmektedir. Örneğin, Yahudiliğe ilişkin tartışmalı kadın adlarından biri Μαρία,'dır. Zira söz konusu ad

⁶ Onomastik kanıtlar konusundaki hem Hierapolis özelinde hem de Phrygia bölgesindeki diğerkentlerdeki topluluklar üzerine ayrıntılı tartışmalar için bkz. Dinç, 2024: 55-71.

hem Yahudi hem de Hristiyan gruplar tarafından kullanılmıştır. Septuagint ve İncil metinlerinde ad, Μαρία ve Μαριάμ şeklinde yazılmıştır⁷. Yahudi tarihi açısından II. Tapınak Döneminde (MÖ 516 – MS 70) tercih edilmiş bu kadın adı, üç yazıtta karşımıza çıkmaktadır (Pennacchietti, 1967: 299; CIJ, 779 ve 780). Bu örnekler Hierapolis'teki Yahudiliği doğrudan işaret eden verilerden ayrılmaktadır. Son iki yazıtta herhangi bir Yahudi işaretinin olmaması ve ayrıca yazıtta geçen şahıs isminin Hristiyanlar tarafından da tercih ediliyor olmasından dolayı, söz konusu yazıt Hristiyanlık ile bağlantılı da düşünülebilmektedir.

Şu ana kadar yapılan çalışmalar, Hierapolis'teki Yahudi kadınlara ait sınırlı sayıda mezar ortaya koymuştur. Bu yazıtlarda kadınların kendileri ve kocaları için mezar yaptırdığından bahsedilmektedir. Mezarlara zarar verecek kişilerin ödemesi gereken cezalar elli (IJO II: 207) ve üç yüz denarius (IJO II: 205) şeklinde ifade edilmiştir. Miktar olarak diğer cezalarla karşılaştırıldığında oldukça düşüktür. Fakat son yazıt, bin denariuslık ceza ile onlardan ayrılmaktadır (IJO II: 206). 300 ve 1000 denariuslık cezalar doğrudan Yahudi cemaatine ödenecektir. Bu anlamda ceza ödemelerinde mezar sahibinin kadın ya da erkek oluşuna göre bir değişiklik olup olmadığı da kesin olarak bilinmemektedir.

Yahudilerin, Hierapolis'teki pagan topluluklarla ilişkilerine dair, kentten ele geçirilmiş bir yazıt kısıtlı da olsa ipuçları sunmaktadır. Yazıtta, Hikesios (Ἱκέσιος) adlı bir Yahudi, kendisinden kutsal oyunların galibi olarak söz etmektedir (IJO II: 189)⁸. Burada kutsal oyunlardan kastedilenin ne olduğu, başka bir deyişle atletizm türü bir müsabaka mı yoksa teatral bir gösteri mi olduğu belirtilmemiştir. Şehrin tanrısı/tanrıçası ya da pagan yöneticisi için düzenlenmiş bir oyuna, Yahudi bir sporcunun katılmasına itiraz edenler olup olmadığını bilemesek de bir Yahudi'nin pagan komşularına sportif alanda meydan okuması, şehirde yaşayan Yahudi halk arasında heyecan yaratmış olmalıdır. Nitekim bu heyecan mezar taşına açık bir şekilde yansımıştır. Ender örneklerden biri olsa da söz konusu yazıt Yahudilerin pagan toplum geleneklerine (eğlence kültürüne) dâhil olduklarına dair ipuçları sunması açısından oldukça değerlidir⁹.

Toplumsal yapının anlaşılmasına yönelik en önemli araştırmalardan biri de Bordeaux Üniversitesi'nden bir ekip tarafından Hierapolis'te yapılan antropoloji çalışmaları olmuştur. Yahudiler tarafından kullanılmış mezarlardan birinde yürütülen çalışmada, MS I. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar defnedilen toplamda 263 birey incelenmiştir. Ölü gömme yöntemleri ve bireysel ve sosyal davranışların tanınmasını sağlamaya yönelik araştırmanın sonucunda

⁷ <https://lexicon.katabiblon.com/?search=%CE%9C%CE%B1%CF%81%CE%B9%CE%B1%CE%BC> (son erişim 02.03.2025).

⁸ Söz konusu yazıtın içeriği şu şekildedir: “*Hikesios ve karısı Thyokritos'un kızı Olympiās'ın gömüleceği ve oğulları Antoninos ve Hikesios'un sahip olacağı lahit ve kalıtsal heroon, kutsal agonların ve sayısız yarışmanın galibi görkemli (?) Theon'un oğlu Ioudas olarak da adlandırılan Hikesios'a aittir. Başkasının kimseyi gömmesine izin verilmeyecek, aksi takdirde gerousia'ya 2000 denarii para cezası ödeyecektir. Bu kitabenin bir kopyası arşivlerde saklanmaktadır.*”

⁹ Hellen kentlerinde, vatandaş olmayan ve Fenikeli, Romalı veya Yahudi olarak nitelendirilenlerin yarışmalara katılımları ve bunlar arasında zafer kazananların durumlarıyla ilgili ayrıntılı olarak bkz. Scharff, 2024: 276-302. Genel olarak kentlerdeki yarışmalar ve oyunlar hakkında detaylı bilgi için bkz. A. V. Çelgin (2007). “Termessos Örneği bağlamında Agon'ların Antik Kent Yaşamındaki Yeri ve Son Epigrafik Araştırmaların Agonistik Yazıt Repertuvarına Katkısı”, *Colloquium Anatolicum*, VI, ss. 27-47.

paganlar ve Yahudiler arasında cenaze yönetimi açısından büyük bir yakınlık belirlenmiştir. Bu sonuç gerçekten ilginç ve oldukça önemlidir. Zira epigrafik kanıtlara dayanarak tanımlanan genel çerçeveyi gerçekçi bir şekilde zenginleştirmiştir. Başka bir deyişle Yahudi cemaatinin pagan yapıya tüm imparatorluk dönemi boyunca yakaladığı güçlü uyum seviyesini göstermektedir (Semeraro, 2019: 114).

3. EKONOMİK YAPI

Eskiçağda Hellenistik Dönem'den başlayarak, Ephesus ve Miletus'un büyük limanlarından çok uzak olmayan Lykos Vadisi kentleri, Hierapolis, Colossae ve Laodikeia, iş birliği içinde kısa sürede hem ortalama hem de lüks kalitede giysi ve kilim dokumak ve bunları boyama hususunda önemli bir bölge oluşturmuşlardır. Özellikle Hierapolis'teki sıcak sular sayesinde kumaşlar, renkleri içlerine daha rahat çekebilmekte ve bu sayede daha canlı görünüm elde edilebilmektedir. Zira sudaki yüksek kalsiyum bikarbonat içeriğinin kirleri temizlemesi, yünü ağartması ve boyaların rengini koruması bölge üreticileri tarafından değerlendirilmiştir. Renkli tekstilleriyle ünlenen kentte üretilen giysiler, Roma döneminin sonlarına kadar prestij ve ayrıcalık sembolü olmuştur (Benda-Weber, 2013: 177 ve 180)¹⁰.

Nitekim Hierapolis'te en önemli geçim kaynaklarından biri ve kentin uzun süre ticari anlamda önemini korumasını sağlamış etmen sıcak su kaynaklarına dayalı yün boyamacılığı olmuştur. Strabon bu durumu şöyle aktarmaktadır: “*Hierapolis'teki su, yün boyaması için olağanüstü uygundur. Köklerle boyanan yünler, kırmızı ve morla boyanan yünlerden çok üstündür. Burada su çok boldur ve kentte bir sürü doğal havuzlar ve hamamlar vardır*” (Strabon XIII.4.14)¹¹. Yün boyamacılığıyla bağlantılı dernekler de yazıtlarda belirgin şekilde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin bir yazıtta, “*Yün yıkayıcılarının en yüce loncası*”, aynı zamanda şehirde yüksek makamlarda bulunan “*loncanın ilk başkanını*” onurlandırmaktadır. (IJO II: 196) Üstelik söz konusu loncalar kendi aralarında “boyacılar” ve “mor boyacılar”¹² şeklinde örgütlenmişler ve mor boyacılar loncası, bir “*başkanlık konseyi*” tarafından idare edilmiştir (IGR, IV: 816, 818, 822; Jones, 1998: 73).

Hierapolis'e gelmeden önce Yahudiye Bölgesi'ndeki grupların boyacılık faaliyetlerinde uzman oldukları ve mor boyaları daha eski dönemlerden itibaren ürettikleri bilinmektedir. Iosephus, MS III. yüzyıldan önce Yahudilerin burada boyacılık faaliyetleri ile uğraştıkları ve dini törenlerde mor renkli kumaşlar kullandıklarını aktarmaktadır (J. AJ.

¹⁰ Çeşitli edebi kaynaklar yanında epigrafik ve arkeolojik buluntular, Asia Eyaleti'ndeki birçok kentin tekstil üretim merkezi olduğuna tanıklık etmektedir. Bilinen merkezler Miletus ve Sardeis'in yanı sıra, tekstil üretiminin diğer önemli merkezleri şaşırtıcı bir şekilde Lydia'daki Thyateira ve Saittai gibi bazı küçük şehirler ile Lykos Vadisi'nde, Hierapolis ile birlikte Laodikeia ve Colossae olmuştur (Benda-Weber, 2013:173).

¹¹ Kentte son dönemde yapılan arkeolojik çalışmalar yün boyama faaliyetlerinin, sismik fayın bulunduğu alanlarla paralellik gösterdiğini ortaya koymuştur. Öyle ki kentin kuzeyinde yer alan traverten bir yapının dokuma üretimi faaliyetiyle bağlantılı olabileceği varsayımı ile ilgili çalışmalar yapılmış ve buradaki büyük traverten havuzun, kalker açısından zengin termal suyun aktığı kanala bağlandığı saptanmıştır. Bu sistemin yün boyama işlemleriyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Semeraro, 2017, s. 14).

¹² Hierapolis dışında eskiçağda çok uzun bir dönem, hemen hemen MÖ II. binden Geç Antik Çağ'a kadar murex kabuklarından elde edilen gerçek mor ile boyama tüm İyonya ve Karya kıyıları boyunca uygulanmış ve böylece tekstil ürünlerinin büyük çoğunluğu yerel olarak boyanabilmiştir. Benda-Weber, 2013. 179.

III: 179)¹³. Ancak Hierapolis'teki Yahudilerin mor boyacılık ile uğraşmalarına ilişkin tek somut kanıt, Publius Aelius Glykon adlı bir Yahudi'nin kendisi, karısı ve çocukları için hazırlatmış olduğu, II. yüzyılın ikinci yarısı ya da III. yüzyıl başlarına tarihli ilginç yazıttır. Yazıtı göre Publius Aelius Glykon'un mor boyacılar loncasının saygıdeğer başkanına bir miktar para vasiyet ettiği ve bu paranın faiziyle loncanın her yıl Hamursuz (Fısıh) Bayramı'nda mezarını bir çelenkle süsleyebileceği belirtilmektedir. Ayrıca, mezarın Pentekost Bayramı'nda benzer şekilde süslenebilmesi için halı dokumacıları loncasına da para bırakmıştır (IJO II: 196)¹⁴.

Genel olarak MS III. yüzyıla uygun, yani mezarların bakımı ya da korunmasına yönelik yazıtlardan farklı olarak bu yazıt Küçük Asia'daki Yahudi grupları üzerine yapılan tartışmalar açısından dikkat çekicidir. Eckhardt, Arnaoutoglou, Martelli, Trebilco ve Rajak, bu yazıt üzerinden giderek Hierapolis'teki Yahudi loncalarının olup olmadığı yönünde temelde iki farklı görüş belirtmektedirler. İlk gruptaki araştırmacılara göre durum oldukça açıktır. Yahudi bir adam, anma töreninin gerçekleştirilebilmesi için kentte yarı-kamusal niteliği olan yerleşik gruplara başvurmuştur. Hierapolis'teki grupların hepsi meslek birlikleri olarak görülürken, Yahudiler bu gruplar arasında yer almamaktadır. Onlar daha çok, kendi mezarlarının koruyucusu şeklindeki örgütlü bir Yahudi cemaati gibidirler. Bu nedenle Glykon gibi kimi Yahudiler, bazen Yahudi olmayan gruplara başvurmuşlardır (Eckhardt, 2020: 321-322). Zaten, Hierapolis'te Yahudilere dair belli miktarda kanıt olsa da sadece Yahudi zanaatkar meslek birlikleri olduğunu varsaymak için ikna edici bir neden yoktur. Çünkü Roma Küçük Asia'sında meslek birlikleri nadiren, açıkça sınırlandırılmış etnik kimlikler şeklinde oluşturulmuştur (Arnaoutoglou, 2016: 289). Konuya başka bir yönden yaklaşan Martelli ise, özellikle uzmanlaşmış zanaatların genellikle aile içinde öğrenildiğini ve babadan oğula aktarıldığını, dolayısıyla her boyacının kendi çıraklarının eğitiminden sorumlu olması nedeniyle bir loncaya gerek duyulmayacağını yazmaktadır (Martelli, 2014: 116-117).

Trebilco ve Rajak ise yazıt hakkında farklı bir yorum getirerek, kentte yaygın ticaret loncaları olduğunu ve bunlar arasında Yahudi loncaları da bulunduğunu kabul edip, Hierapolis'teki cemaatin bu loncalar etrafında yerel bir örgütlenme biçimi benimsediğini ileri sürmektedirler. Üstelik loncalarda hem Yahudi hem de Yahudi olmayan üyelerin bulunmasının, Yahudilerin böylesi grupların bir parçası olduğunu gösterdiğini yazmaktadırlar. Dolayısıyla bu sayede, yazıtta adı geçen Aelius Glykon, Yahudi üyeleri olmayan iki loncaya, mezarını istediği günlerde süslemeye ikna edebilmiştir. Sonuçta bütün bunlar Yahudilerin kent yaşamına önemli ölçüde entegre olduğunun kanıtıdır. Araştırmacıların anlaşılmadığı husus, sadece bu katılımın derecesidir. Hangi olasılık doğru olursa olsun, Aelius Glykon'un mezarların iki Yahudi bayramında süslenmesini istemesi, bu kişinin kendi Yahudi kimliğini koruduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca bir Yahudi olan Aelius Glykon'un, pagan bir uygulama olan, “mezarı çelenkle süsleme yerel

¹³ Haifa yakınlarındaki kazılarda, MS I. yüzyıl civarlarına tarihlendirilen ve mor boya atölyesi olduğu düşünülen bir alan keşfedilmiştir. Yine aynı bölgede yüzlerce metre uzunluğunda yığın tepeler halinde, mor boyanın hammaddesi olan *Murex trunculus* kabukları ortaya çıkarılmıştır Menachem, 2006: 165-180.

¹⁴ Publius Aelius Glykon ve Aurelia Amia'nın aile mezarı ayrıntıları için bkz. Harland, 2006: 227-239.

geleneğini” de benimsediğinin de burada altı çizilmelidir (Trebilco, 1991: 178). Yazıt üzerindeki Yahudilere ilişkin bayram vurgularından dolayı mor boyacılar ve halı dokumacılar loncalarının Yahudi olduğu kabul edilmelidir. (Rajak, 2002: 34). Sonuçta sadece bir yazıt üzerinden yapılan tüm bu tartışmalar, söz konusu eseri, eskiçağda kültürel kimliklerin karmaşıklığını ve Küçük Asia kentlerindeki Yahudiler ile komşuları arasındaki etkileşim potansiyelini çok iyi bir şekilde ortaya koyan özgün örneklerden biri yapmaktadır (Harland, 2006: 223).

Lonca tartışmaları bir yana kentten ele geçirilen bazı yazıtlar Yahudilere ait ortak bir kent hazinesi yönünde ipuçları sunmaktadır (IJO II: 191, 193, 199, 200, 202, 204, 205, 207, 208). Yazıtlardan, söz konusu hazinenin herhangi bir gelir kapsamında değil, daha çok Yahudilere ait mezarların tahrip edilmesi ya da izinsiz olarak birisinin mezara gömülmesi durumunda ortaya çıkacak cezalar aracılığıyla işlem yaptığını göstermektedir. Bu cezaların hukuki durumları, yani kentte yaşayanlara ne kadar uygulanabildiği de tartışmalıdır. Nitekim yine yazıtlardan anlaşıldığı üzere kentte Yahudilere ait bir arşiv de vardı. (IJO II: 189, 191, 192, 193, 196, 198, 199, 200, 206, 208). Sivil arşivler yerine açıkça “Yahudi arşivi” olarak belirtilmesi, II. yüzyıl ortalarında bir süre için kendi arşivlerini tutmaya başlayacak köklü bir Yahudi grubuna işaret etmektedir (Harland, 2006: 226). Ancak arşivin içeriği belli değildir. Yazıtlarda belirtilen cezaların farklılıklarının nedenleri, Yahudi loncalarının üyelerinin listesi, Roma ile olan ilişkileri belirten açıklamalar, vb. örgütlü bürokrasiyi işaret eden ayrıntılara yönelik maalesef bilgimiz yoktur (Huttner, 2019: 178). Üstelik yazıtlarda, özellikle ceza ödemelerine ilişkin sıkça sözü edilen; konsey, yaşlılar meclisi (gerousia), kamu tapınakları veya dini grupların hepsine eşit bir uygulama yapıp yapılmadığı da belirsizdir (Van Nijf, 1997: 57).

4. DİNSEL YAPI

Özellikle diasporadaki Yahudiler açısından, aralarındaki toplumsal bağları koruma ve yaşatma hususunda din, şüphesiz ki en önemli araç olmuştur. Yahudiler, Hellence yazıtlarda ya da mezar anıtları üzerinde kendilerine özgü çeşitli sözcükler ve semboller kullanarak hem yaşarken içinde bulundukları cemaate hem de öldükten sonra gelecek kuşaklara bu bağın korunması hususunda somut örnekler bırakmışlardır.

Bu anlamda Hierapolis'ten ele geçirilmiş yazıtlarda geçen 'Ιουδέου (Yahudi) sözcüğü, cemaat açısından en önemli vurgulardan biri olmuştur (IJO II: 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209; SEG, 62: 1221; SEG, 57: 1374). Benzer şekilde bir diğer önemli kanıt, yine yazıtlar üzerinde rastladığımız ve Hellence “toplanma, bir araya gelme” anlamlarına gelen sinagog (συναγωγὴ) sözcüğüdür. Sadece rahip sınıfına mensup ayrıcalıklı azınlığı değil, aynı zamanda daha geniş bir topluluğu da (cemaati de) kapsayan ve yeni bir dini uygulama biçimi sunan sinagog, dini olduğu kadar toplumsal etkinlikler için de bir toplantı mekanıdır (Hachlili, 2013:5). Hierapolis'te, *cemaat*, *topluluk*, anlamında evlerde toplanan çok sayıda küçük grubun varlığı akla yatkın gelse de ve kentten ele geçirilen bazı mimari parçalar bir sinagog olduğunu düşündürtse, üstelik mezara zarar verecek kişiye, sinagoga iki kilo gümüş ödeme

zorunluluğu getiren yazıtta doğrudan terim belirlenmiş olsa da (IJO II: 191) şu ana kadar herhangi bir sinagog tespit edilememiştir (Rajak, 2002: 34). Bu nedenle yazıtlarda geçen sinagog sözcüğünün mimari anlamda bir binayı değil, Hierapolis'teki Yahudi topluluğunu kastettiği de ileri sürülmektedir (Harland, 2006: 225). Yukarıda da değinildiği üzere, kentten ele geçirilmiş bir yazıtta, sinagogdan bahsedilmeyip, topluluk için *katoikia* sözcüğünün kullanılması bu anlamda normal karşılanmalıdır (IJO II: 205). Zira, III. yüzyıl kriziyle birlikte toplumsal ve ekonomik ayrışmaların daha belirgin yaşanmaya başladığı dönemde *katoikia* yerine artık daha yaygın olan “sinagog” sözcüğü tercih edilmiş olmalıdır (Öhler, 2020: 351).

MS III. yüzyılın başından itibaren hem Yahudi hem de Hristiyan ikonografisi, inançlarının yönlerini veya belirli ayin uygulamalarını temsil etmek için sembolik imgeler kullanmıştır. Örneğin, ilk Hristiyanlar çıpa, balık veya güvercini kullanırken, Hierapolis'teki Yahudiler de mezarlarında; menorah, lulav ya da şofar'a yer vererek hem ritüellerine hem de kimliklerine doğrudan bir gönderme yapmışlardır (Kessler-Wenborn, 2005: 101-102; Laforest, 2016, 78).

Yahudilerin bu tür sembolleri kullanmaya başlamaları, pagan topluluklarla karşılıklı etkileşimin bir sonucu olarak düşünülmektedir. Bu bağlamda pagan sembolleri, kendi sembolleriyle sentezlemek, diasporadaki bir grup Yahudi ya da küçük bir mezhebin kısa sürede gerçekleştirdiği eylem gibi düşünülmemelidir. Çünkü söz konusu ikonografi hem geniş bir coğrafyada hem de sinagoglar veya katakombalar gibi neredeyse tüm resmi Yahudi yapılarında karşımıza çıkmaktadır. Sembollerin birçoğu Yahudi isimleri taşıyan muskalarda da görüldüğünden bu formların sadece bir dekorasyondan ibaret olmayıp işlevsel bir güce sahip olduğuna dair yorumlar da yapılabilir (Goodenough, 1956, s. vii).

Buna göre Yahudi ikonografisinde en çok bilinen ve özellikle sinagog süslemelerindeki kutsal alanda Tevrat metinleri ile yan yana bulunan menorah (yedi kollu şamdan) Küçük Asia'da MS III. yüzyılda yaygın ve belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır (Hachlili, 2013: 2). Hierapolis'te de dört adet menorah belirlenmiştir (IJO II: 187, 194, 200 ve 203). Phrygia bölgesindeki diğer yerleşimlerin aksine üzerinde menorah sembolü olan mezarların sahipleri İbrani peygamber adı taşımamaktadır. Bu mezarlardan birincisinde sadece Yahudi kelimesi bulunmaktadır. Fakat mezar taşında menorah sembolünün hemen altında beliren aslan başı dikkat çekicidir (IJO II: 187). Yahuda aslanı imgesi, Yahudilerin ve diğerlerinin dini hayal gücünde uzun süre varlığını sürdürmüştür. Yahuda'nın aslanının Yahudiliğin bir simgesi olarak cazibesi, kendilerini Yakup'un fiziksel ve ruhsal torunları olarak gören insanların, onun oğlu Yahuda'nın adını almalarından kaynaklanmaktadır (Jacobs, 2007: 95-96.).

Yahudiliğin bir diğer önemli sembolü olan ve daha çok bir palmye dalı şeklinde resmedilen lulav'a da kentteki iki mezar taşı üzerinde rastlanmaktadır. Yahudiler arasında kendilerine atfedilen suçlamalardan aklanmak ya da mezar taşında olduğu için belki de günahlarından arınmış ya da kurtulmuş şekilde yorumlayabileceğimiz lulav, menorah sembolleriyle birlikte betimlenmiştir. Söz konusu semboller, komşu kentlerdekilerle benzerlik göstermektedir (IJO II: 194 ve 203).

Tapınak Döneminde (MÖ 516 – MS 70) trompete benzer törensel bir araç olarak işlev gören ve özellikle Roş Haşana (Yeni Yıl) ve Yom Kippur bayramlarında kullanılan şofar (Hachlili, 2013: 328), kentteki iki yazıtta tespit edilmiştir. İlk yazıtta, menorah ve lulav kesin olarak saptanmışsa da şofar çok belirgin değildir. İkinci yazıtta şofar, menorah ve lulav ile birlikte betimlenmiştir (IJO II: 194 ve 203).

Hierapolis'te bulunmuş bir mezar yazıtında, (IJO II: 196) toplumsal birliktelik duygusuna katkı sağlaması açısından önem taşıyan Hamursuz (Fısıh) Bayramı ile “Haftalar Bayramı” veya “On Emir'in Veriliş Bayramı” olarak anılan ve Fısıh'tan elli gün sonra kutlanan Pentekost Bayramı'ndan söz edilmektedir. Adı geçen yazıt, Hierapolis'te bu iki bayramın kutlandığına (ya da en azından bilindiğine) ve Yahudi cemaati içerisinde ritüelleri gerçekleştirebilecek eğitimli bir sınıfın varlığına, başka bir deyişle buradaki dinsel örgütlenmeye işaret etmektedir. Yazıtta bu bayramlara ilaveten bir de Roma yılbaşı günlerinde kutlanan festivalden bahsedilmektedir. Yahudi ve pagan kutlamalarının aynı metin içerisinde geçmesi ve mezar sahibinin bıraktığı paradan ödenecek faizin, ödeme tarihinin pagan takvimine göre ayarlanması, Yahudilerin kamusal yaşamda Roma takvimini de kullandıklarını ve dahası Küçük Asia'da bu grupların Romanizasyonu ile ilgili yorum yapılabilmesini sağlamaktadır.

Dinsel yapının tartışılabilmesinde kilit rol oynayan Hierapolis'teki Yahudi mezarları kuzey nekropolünde pagan halklarıinkiyle birliktedir (Miranda, 1999: 109; D'Andria, 2010: 48-62). Mezarlardaki yazıtların yazım formu da yerel tarzıdır. Başka bir deyişle Hellence yazılmış Yahudi mezar yazıtlarından belirgin bir farklılık gözükmemektedir. Mezarlar arasında stil olarak çok önemli farklılıklar bulunmazken, yukarıda değinildiği üzere Yahudiler bazen kendilerine özgü ikonografi kullanmayı tercih etmişlerdir (Williams, 1998: 125). Ayrıca mezarlarda, mezar sahiplerinin mezara gömülebilecek kişiye karar verme ya da aralarında varlıklı olanların, kendilerinden sonraki kuşaklara ya da sevdiklerine mülklerini miras bırakabilme haklarının olduğu anlaşılmaktadır (IJO II: 189 ve 201). Çocuklara miras bırakılan mezarların bazılarının korunma ve bakım sorumluluğu da onlara devredilmiştir (IJO II: 189, 199, 200, 204).

Mezarlar arasında bir tanesi özel bir öneme sahiptir. Marcus Aurelius Philoumeno Streneion adında bir Yahudi'ye ait olan ve MS II. yüzyılın ortalarına tarihlenen bu mezar üzerinde, Yahudi kültürünün en önemli öğeleri arasında yer alan; menorah, lulav ve şofar bir arada görülmektedir (Wilson, 2010: 238). Yazıtlardan sadece bir tanesinde de mezarın özellikle Dokimeion (İscehisar) mermerinden üretildiği belirtilmiştir (IJO II: 197). III. yüzyıl krizine rağmen, mesafe olarak çok uzak olmasa da, dönemine göre pahalı bir mermer türünün ithal edilmesi, imparatorluğun yaşadığı kriz ortamında Küçük Asia kentlerinin refahını bir şekilde sürdürdüğüne dair dolaylı bir kanıttır.

Mezar yazıtlarından sadece iki tanesinde açıkça bir Yahudi topluluğuna atıfta bulunmaktadır (IJO II: 205 ve 206). Mezar yazıtlarının hemen hepsi mezarın ve çevresindeki alanın sahiplerini tanımlamakta ve oraya gömülecek diğer aile üyelerini listelemektedir. Birkaçı Küçük Asia'daki standart mezar yazıtlarına benzer şekilde, başka

kimsenin oraya gömülmemesi gerektiği konusunda uyarıda bulunarak ve herhangi birinin bunu yapmaya teşebbüs etmesi durumunda verilecek para cezalarını belirtmektedir. Para cezalarının çoğunlukla, daha çok Yahudileri ilgilendirdiği şekliyle, 'en kutsal hazineye' (IJO II: 192, 193, 199, 200, 202, 204, 207, 208) ya da diğer makamlara ödenmesi ilan edilmektedir. Bu durum kent hukukuyla ilgili düşünülmelidir. Kentin heterojen yapısı göz önüne alındığında kentteki bazı Yahudiler, mezarlarının korunmasını garantiye almak için vergi makamlarına ya da kent meclisine de sorumluluk vermiş olmalıdırlar (IJO II: 192, 193, 198, 200, 202, 204, 207).

Yazıtlar, taşıdıkları bilgilerin bir kopyasının Küçük Asia'daki Hellen kentlerinde önemli bir resmi kurum olan arşivlerde saklandığından da bahsetmektedir. Bir kopyanın arşive konulması, mezarın bakımı ve korunmasına ilişkin hükümlerin ihlal edilmesi durumunda Hierapolis mahkemelerinde izlenecek resmi yasal işlemleri akla getirmektedir (Harland, 2006: 225). Zira bilindiği üzere özellikle III. yüzyıldaki kriz ortamında, mezarların bakımsızlıktan tahrip olması ya da ucuz inşaat malzemesi arayan kişiler tarafından soyulabilme korkusu (Van Nijf, 1997: 62) diğer dönemlere göre toplum nezdinde daha rahatsız edici hale gelmiştir. Mezarlara verilecek zarar karşısında edilen bedduaların pagan halka mı yoksa Yahudilere mi yönelik olduğu da tartışmalıdır. Yahudi lanetleri içeren yazıtların ele geçirildiği diğer kentler de düşünüldüğünde, söz konusu metinlerin pagan halklara yönelik olmadığı anlaşılmaktadır. Zira pagan halkın, Yahudi kutsal metinlerine dayalı lanetleri bilme olasılığı oldukça düşüktür (Strubbe, 1994: 102). Nekropol içindeki mezarların düzenine ilişkin olarak kronolojik bir sıralama yapmak da kolay değildir. En eski metinlerden biri kuzey nekropolünün başında yer alırken, daha geç tarihli yazıtlar daha erken dönemlere ait olanların arasına dağılmıştır. Zira eski mezarlar III. ve hatta IV. yüzyıllar arasında yeniden kullanılmışlardır (Miranda, 1999: 154).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Hierapolis'ten ele geçirilmiş, tamamı MS II. yüzyılın ikinci yarısına ve III. yüzyıla tarihlenmiş mezar yazıtları, buradaki diaspora Yahudilerinin, bir yandan kendi kültürlerini yaşatırken, bir yandan da Hellen kent yaşamına başarılı şekilde entegre olduklarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Yazıtlardan saptanan aşağı yukarı yirmi aile, en azından yazıtların yayınlandığı dönemde, pagan halkla uyumlu bir şekilde hayatlarını sürdürmüş, kültürel (özellikle dinsel) büyük bir çatışma içerisinde olmamış gibi görünmektedir. Mezarların Hellen dilinde yazılması bir Hellenizasyon etkisi olarak yorumlansa da eserler üzerinde sıklıkla, "Yahudi" ve "tanrının yasası" gibi doğrudan Yahudiliğe ilişkin sözcükler ile menorah, lulav ve şofar gibi semboller seçilerek, ortak değerlere vurgu sürdürülmüştür. Bu bağlamda mezarlara verilecek zararların (hukuken) giderilmesinde hem kendi kültürel anlayışlarından hem de bir Hellen kentinin klasik kurumlarından beklenen adalet düşüncesi, Yahudiler ile pagan halklar arasındaki yapısal bütünleşmenin bir göstergesi ve sonucudur. Başka bir deyişle Hierapolis'teki diaspora Yahudileri, gündelik hayatlarında Yahudi olmayanlarla yan yana yaşamakta bir çekince görmemişlerdir.

Ekonomik açıdan bakıldığında Yahudilerin kent yaşamında ne derece etkin olduğunu belirleyebilmek güçtür. Zira kentte, başta boyacılık ve tekstil üretimine ilişkin önemli loncalar olduğu bilirse de Yahudilerin bunların içindeki rollerini yazıtlar üzerinden izleyebilmek neredeyse olanaksızdır. Zira istisnai bir yazıt dışında diğerleri, Yahudilerin ekonomik etkinliklerine dair herhangi bir atıfta bulunmamaktadır. Bu nedenle bu grubun kentin ekonomik yaşamında oynadığı rol belirsizdir. Ancak tiplerinden dolayı bazı mezarlara gösterilen özen ve ayrıntıdaki farklılık, kentte bir grup varlıklı Yahudi'ye ilişkin dolaylı da olsa birtakım yorumlar yapılabilmesini sağlamaktadır.

Din konusunda da halklar arasındaki benzer uyum Hierapolis'teki mezarlıklarda kendini açık şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim pagan ve Yahudi lahitleri kentte ayrı alanlarda değil birbirlerine yakın bir şekilde düzenlenmiştir. Nihayetinde hemen yukarıda değinildiği gibi yazıtlar üzerinde “Yahudi” sözcüğü yanında, mezar ikonografilerinde menorah, lulav veya şofar gibi semboller kullanmaktan çekinmemişlerdir.

Son olarak, Hellenistik Dönem'de bir ihtimal bölgeye güvenlik amacıyla gönderildikleri düşünülen Yahudi gruplar, zaman geçtikçe ve nesiller değiştikçe içinde bulundukları kültüre adapte olmuşlardır. Bu adaptasyon özellikle *pax Romana* sürecinde Küçük Asya'daki birçok grup arasında olduğu gibi Hierapolis'te de hızlanarak gelişmiştir. Başka bir ifadeyle *Romalılık* üzerinden imparatorluk sistemine dahil olma gereksinimi, kentlerde pagan – Yahudi ayrımını ortadan kaldırmıştır. Ancak III. yüzyıldaki politik (askeri) ve ekonomik kriz nedeniyle bu uyum bozulmaya ve gruplar arasında farklılıklar belirlemeye başlamıştır. Bilindiği üzere IV. yüzyıldan itibaren imparatorluğun içerisinde güçlenen ve sonunda devletin resmi dini haline dönüştürülen Hristiyanlık ile birlikte “pagan-Yahudi-Hristiyan” ayrımı daha önce olmadığı kadar derinleşerek, bambaşka bir boyuta taşınacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin “Etik Kurallara Uygunluk” başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmı Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'nun 15.03.2022 tarih ve E-82554930-050.01.04-226075-2408 sayılı Kararı ile alınan izin doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın literatür çalışması ve teorik incelemesi, iki yazar tarafından eşit oranda katkı sağlanarak üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Arnaoutoglou, I. (2016). “Hierapolis and its Professional Associations: A Comparative Analysis”, *Urban Craftsmen and Traders in the Roman World*. (Eds). A. Wilson – M. Flohr, Oxford: Oxford University Press. 278-300.
- Bartlett, J. R. (1985). *Jews in the Hellenistic World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Baslez, M. F. (2019). “Les communautés juives de la Diaspora dans le droit commun des associations du monde gréco-romain”, *Private Associations and Jewish Communities in the Hellenistic and Roman Cities* (Ed. Eckhardt, B.). Leiden: Brill. 97-114.
- Benda-Weber, I. (2013). “Textile Production Centres, Products and Merchants in the Roman Province of Asia”. Margarita Gleba and Judit Pasztokai-Szeöke (Ed.). *Making Textiles in Pre-Roman and Roman Times*. Oxford: Oxbow Books. 171-191.
- Çelgin, A. V. (2007). “Termessos Örneği bağlamında Agon’ların Antik Kent Yaşamındaki Yeri ve Son Epigrafik Araştırmaların Agonistik Yazıt Repertuvarına Katkısı”, *Colloquium Anatolicum*, VI, 27-47.
- D’Andria, F. (2010). *Hierapolis of Phrygia (Pamukkale)*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Dinç, U. (2024). *Hellenistik Çağda ve Roma Döneminde Phrygia Bölgesinde Yahudiler (MÖ. III. yy. – MS. III. yy.)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eskişehir.
- Eckhardt, B. (2020). “Synagogues as Associations in the Roman Empire”, *Synagogues in the Hellenistic and Roman Periods: Archaeological Finds, New Methods, New Theories*, (Ed.) L. Doering – A. R. Krause. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 313-338.
- Eusebius, (1926). *Historia Ecclesiastica (HE)*, (trans. K. Lake), Cambridge: LOEB.
- Goodenough, E. R. (1956). *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, Toronto: Bullingen Foundation.
- Hachlili, R. (2013). *Ancient Synagogues – Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*, Leiden: Brill.
- Harland, A. P. (2006). “Acculturation and Identity in the Diaspora: A Jewish Family and ‘Pagan’ Guilds at Hierapolis”, *Journal of Jewish Studies*, LVII: 2, 222-244.
- Humann, C. (1898). *Altertümer von Hierapolis*, Berlin: Deutsche Archäologischen Instituts.
- Huttner, U. (2019). “Organisationsstrukturen jüdischer Gemeinden im Mäandertal”, *Private Associations and Jewish Communities in the Hellenistic and Roman Cities* (Ed. Eckhardt, B.). Leiden: Brill. 157-178.
- IGR, IV. (1927). *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, vol. IV, (Ed.) G. Lafaye, Paris.
- IJO II. (2004). *Inscriptiones Judaicae Orientis, Band II Kleinasien*, (Ed.) W. Ameling, Tübingen.
- İznik, E. (2022). “IV. Yüzyıl Başlarında Roma İmparatorluğunda Heretikler ve Hizipçiler”, 18. Türk Tarih Kongresi, C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 465-488.

- Jacobs, S. A. (2007). "The Lion and the Lamb: Reconsidering Jewish-Christian Relations in Antiquity", *The Ways that Never Parted: Jews and Christians in Antiquity and the Middle Ages*, (Ed.) A. Y. Reed – A. Becker, Tübingen: Mohr Siebeck, 95-118.
- Jones, A. H. M. (1998). *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford: Oxford University Press.
- Josephus, (1957). *Jewish Antiquities* (J.AJ), (trans. R. Marcus), Cambridge: LOEB.
- Kessler, E. & Wenborn, N. (2005). *A Dictionary of Jewish-Christian Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Laforest, C. (2016). *La sépulture collective 163D de la nécropole nord de Hiérapolis (Phrygie, Turquie, période Augustéenne -VIIe s. de notre ère)*, Université de Bordeaux. (<https://theses.hal.science/tel-01387814>) (Erişim Tarihi: 02.03.2025)
- Lieu, J. & North J. (2005). *The Jews Among Pagans and Christians in the Roman Empire*, London: Routledge.
- Macro, A. D. (1980). "The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, II, Berlin: Walter de Gruyter, 658-697.
- Martelli, M. (2014). "Alchemical Textiles: colourful garments, recipes and dyeing techniques in Graeco-Roman Egypt", *Greek and Roman Textiles and Dress : An Interdisciplinary Anthology*, (Ed.) Harlow, M. – Nosch, M. L., Oxford: Oxbow Books, 111-129.
- Menachem, E. (2006). "Has Tekhelet Been Found?", *Hakirah*, 165-180.
- Miranda, E. (1999). "La Comunita Giudaica di Hierapolis di Frigia". *Epigraphica Anatolica*, 31, Bonn: 109-156.
- Mitchell, S. (1993). *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor. Vol II: The Rise of the Church*, Oxford, Clarendon Press.
- Mitchell, S. (2023). *The Christians of Phrygia from Rome to the Turkish Conquest*, Leiden, Brill.
- Öhler, M. (2020). "Synagogues in Inscriptions from Asia Minor: The Iulia Severa Inscription", *Synagogues in the Hellenistic and Roman Periods: Archaeological Finds, New Methods, New Theories*, (Ed.) L. Doering – A. R. Krause. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 339-368.
- Pennacchietti, F. A. (1967). "Nuove iscrizioni di Hierapolis Frigia", *Atti della Classe di Scienze Morali dell'Accademia delle Scienze di Torino*, 101, Torino: 287-328.
- Rajak, T. (2002). "Synagogue and Community in the Graeco-Roman Diaspora", *Jews in the Hellenistic and Roman Cities*, J. R. Bartlett, (Ed.) London: Routledge, 22-38.
- Scharff, S. (2024). *Hellenistic Athletes: Agonistic Cultures and Self-Presentation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Semeraro, G. (2017). "Phrygia Hierapolis'inde Üretim Arkeolojisi: Yeni Veriler ve Araştırma Perspektifleri", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 155, Mayıs-Ağustos, 1-16.

- Semeraro, G. (2019). “Çok Katmanlı Bir Kontekstte Etkileşim ve Değişim Olgusunun Arkeolojisi: Phrygia Hierapolis Örneği”, *Arkeoloji ve Sanat*, S. 160, Ocak-Nisan, 105-118.
- SIG 3 (1920). *Sylloge Inscriptionum Graecorum*, (Ed. G. Dittenbergero), Leipzig.
- SEG 57 (2011). *Supplementum Epigraphicum Graecum*, vol. LVII, (Eds. A. Chaniotis – T. Corsten, vd), Leiden: Brill.
- SEG 62 (2016). *Supplementum Epigraphicum Graecum*, vol. LXII, (Eds. A. Chaniotis – T. Corsten, vd), Leiden: Brill.
- Smallwood, E. M. (1976). *The Jews Under Roman Rule: From Pompey to Diocletian*. Leiden: Brill.
- Strabon, (1960). *Geography* (Strab.), (trans. H. L. Jones), Cambridge: LOEB.
- Strubbe, J. H. (1994). “Curses Against Violation of the Grave in Jewish Epitaphs from Asia Minor”, *Studies in Early Jewish Epigraphy*, Leiden: Brill. 70-128.
- Trebilco, P. (1991). *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge: Cambridge University Press.
- VanNijf, O. M. (1997). *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, Amsterdam: J. C. Gieben.
- Vitruvius (1955). *On Architecture* (Vitr.), (trans. F. Granger), Cambridge: LOEB.
- Williams, M. (1998). *The Jews Among the Greeks and Romans: A Diasporan Sourcebook*, London: Duckworth.
- Wilson, M. (2010). *Biblical Turkey: A Guide to the Jewish and Christian Sites of Asia Minor*, İstanbul, Ege Yayınları.